

Mladi – naša sadašnjost.

Istraživanje socijalnih biografija mladih u Srbiji

Autori

Smiljka Tomanović • Dragan Stanojević • Isidora Jarić •
Dušan Mojić • Slađana Dragišić Labaš • Milana Ljubičić • Ivana Živadinović

Izdavači:

„Čigoja štampa“

Institut za sociološka istraživanja
Filozofskog fakulteta u Beogradu
Beograd, Čika Ljubina 18–20

Za izdavače:

Žarko Čigoja
Dušan Mojić

Recenzenti:

Prof. dr Anđelka Milić
Prof. dr Mirjana Bobić

Istraživanje ostvareno sredstvima:

Prevod i lektura sažetaka na engleskom:

Snežana Bogdanović

Tiraž:

300

Štampa:

Čigoja
S T A M P A

office@cigoja.com
www.chigoja.co.rs

I izdanje, 2012. godine

ISBN 978-86-7558-945-7

Za izdavanje knjige korišćena su sredstva
Ministarstva za prosvetu, nauku i tehnološki razvoj

*Smiljka Tomanović, Dragan Stanojević, Isidora Jarić,
Dušan Mojić, Slađana Dragišić Labaš, Milana Ljubičić,
Ivana Živadinović*

**MLADI – NAŠA SADAŠNJOST.
ISTRAŽIVANJE SOCIJALNIH
BIOGRAFIJA MLADIH U SRBIJI**

SADRŽAJ

Predgovor	7
<i>Smiljka Tomanović</i>	
Od omladine do socijalnih biografija mladih u postsocijalističkoj transformaciji društva Srbije: konceptualni i kontekstualni okvir istraživanja	9
<i>Dragan Stanojević</i>	
Metodologija istraživanja, plan i karakteristike uzorka.....	43
<i>Dragan Stanojević</i>	
Obeležja društvenog položaja mladih.....	53
<i>Smiljka Tomanović</i>	
Tranzicija (prelazak) u odraslost: tempo, obeležja i promene	81
<i>Dušan Mojić</i>	
Obrazovni resursi, orijentacije i delanje mladih	95
<i>Dušan Mojić</i>	
Obrazovani i nezaposleni: oblikovanje radnih biografija mladih	111
<i>Smiljka Tomanović</i>	
Tranzicije u porodičnom domenu	127
<i>Dragan Stanojević</i>	
Slobodno vreme mladih.....	147
<i>Dragan Stanojević</i>	
Korišćenje medija među mladima.....	167
<i>Isidora Jarić i Ivana Živadinović</i>	
Politička aktivnost mladih	183

Isidora Jarić i Ivana Živadinović

Socijalni aktivizam kao oblik političkog angažmana 199

Isidora Jarić i Ivana Živadinović

Otići ili ostati: identiteti mladih i orijentacija ka iseljenju.....211

Sladana Dragišić Labaš

Uticaj porodičnog i društvenog konteksta na formiranje socijalnih biografija mladih 221

Milana Ljubičić

Psihološka separacija mladih: prilog konstrukciji integrativnog modela odrastanja 245

Smiljka Tomanović i Dragan Stanojević

Zaključak: mladi i društvena integracija u Srbiji..... 273

Prilog – Appendix..... 287

Summary: *Young people are present. The study on social biographies of young people in Serbia* 293

Literatura 327

PREDGOVOR

Studija koja je pred vama predstavlja jedan deo rezultata prvog, kvantitativnog dela projekta koji se bavi mladima kao akterima društvenih integracija¹. Njen naslov „Mladi – naša sadašnjost“ izražava nameru istraživačkog tima da napusti polje ideološkog pogleda, izraženo i u floskulama kakva je na primer „mladi su naša budućnost“, i da svoju pažnju usmeri na mlade u sadašnjosti u dvostrukom smislu. Namera nam je, najpre, da pokažemo da mladi jesu prisutni, da su delatni akteri sad i ovde, a ne u u prolazu i pripremi za neku budućnost u kojoj će se tek ostvariti. Pored toga, cilj nam je i da prikažemo svakodnevni, sadašnji kontekst njihovih života. U tom smislu fokus ovog istraživanja, pored toga šta mladi *jesu* – kroz odlike njihovih društvenih položaja, više je na tome šta mladi *čine* – kako delaju u odnosu na svoje društvene položaje, nego šta *misle* – preko stavova, vrednosti i sličnog. Podsticaj za takvo istraživačko opredeljenje potiče od saznanja da je aspekt prakse i delanja oblast koja nije bila dovoljno proučavana u domaćim istraživanjima omladine.

Odabrali smo termin *mladi*, koji ukazuje na koncept koji postulira različitosti, pošto nam je namera bila da pokažemo i objasnimo kako i zašto se mladi u Srbiji međusobno razlikuju.

Koncept i pristup *socijalne biografije* čine centralni teorijski okvir za brojne analize i tumačenja svih autora studije, čime smo nastojali da ostvarimo teorijsko – empirijsku koherentnost. Istraživanje i studija su deo projekta „Izazovi novih društvenih integracija: koncepti i akteri“², koji sprovodi Institut za sociološka istraživanja, Filozofskog fakulteta, Univerziteta u Beogradu. Glavni fokus projekta inicirao je da deo ciljeva našeg istraživanja usmerimo na probleme društvene integracije mladih.

Problematicizacija najznačajnijih koncepata i teorijsko-istraživačkih pristupa u proučavanju mladih, operacionalizacija pristupa socijalne biografije, kao i društveni kontekst istraživanja – tema su prvog poglavlja studije. Studija je

¹ Drugi deo projekta je kvalitativni – zasnovan na studijama slučaja mladih odabranih iz osnovnog uzorka anketnog istraživanja.

² Koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije (broj 179035).

zasnovana na rezultatima anketnog istraživanja, čija su metodologija i uzorak predstavljeni u drugom poglavlju. Predmet analize u trećem poglavlju su obeležja društvenog položaja mladih: finansijski i stambeni status, resursi od kojih oni zavise, socijalni kapital, kao i međugeneracijska obrazovna pokretljivost. U četvrtom poglavlju nastojali smo da predstavimo osobenosti tranzicije u odraslost mladih u Srbiji, kao i da protumačimo njihove promene u odnosu na anketu iz 2003. godine sa kojom je naše istraživanje delimično uporedivo. Rezultati analiza mnogih dimenzija obrazovanja i zaposlenosti – dva ključna resursa mladih i aspekta obrazovno-radnih tranzicija, predstavljeni su u petom i šestom poglavlju. U sedmom poglavlju izlažemo nalaze koji se tiču porodičnih tranzicija: osmostaljenja od roditelja, partnerskih odnosa, sklapanja braka, zasnivanja porodice, bračnih odnosa, podele rada u domaćinstvu, tranzicije u roditeljstvo i roditeljstva. U dva naredna poglavlja analizirana su dva domena svakodnevnice mladih: način provođenja slobodnog vremena i korišćenje medija, za koje je istraživanje pokazalo da predstavljaju značajne aspekte u njihovim socijalnim biografijama i resurse u tranzicijama u odraslost: obrazovno-radnoj i političko-građanskoj. Deseto i jedanaesto poglavlje su posvećeni političko-građanskoj tranziciji i u njima se analiziraju stepen, način i obeležja učestvovanja mladih u političkoj sferi društva Srbije, kao i u aktivnostima najšire određenog građanstva. Sa potonjim su povezana i pitanja geopolitičkih identiteta i orijentacija i delanja u odnosu na iseljenje iz zemlje. Specifičan aspekt porodičnog habitusa: dva obrasca porodičnih odnosa – *podstičući* i *nepodstičući*, koji su se jasno izdvojili u analizi i pokazali kao značajan distinktivan resurs u socijalnim biografijama mladih – tema su trinaestog poglavlja. Subjektivna percepcija odraslosti i autonomije, kao i stepen i način ostvarenja psihološke nezavisnosti, predstavljaju bitne činioce socijalnih biografija koji utiču i na delanja mladih – što je predstavljeno u četrnaestom poglavlju naše studije. U zaključnom poglavlju rekonstruišemo socijalne biografije mladih kroz sintezu nalaza koji se odnose na tri procesa tranzicije u odraslost i problematizujemo dvostruku – sistemsku i grupnu društvenu integraciju mladih u Srbiji.

Autori izražavaju zahvalnost Regionalnom programu podrške istraživanjima u oblasti društvenih istraživanja na Zapadnom Balkanu (RRPP)³, bez čije finansijske podrške istraživanje ne bi bilo sprovedeno. Zahvalni smo za podršku i pomoć našim kolegicama – recenzentkinjama: prof. dr Anđelki Milić i prof. dr Mirjani Bobić.

Veliku zahvalnost dugujemo brojnim mladim osobama koje su učestvovala u istraživanju kao ispitanici, anketari i u unosu i obradi podataka.

U Beogradu, novembra 2012. godine

Smiljka Tomanović

³ Koji vodi Univerzitet u Friburgu, uz finansijsku podršku Švajcarske agencije za razvoj i saradnju (SDC). Mišljenja izneta u ovoj studiji su mišljenja autora i ne predstavljaju nužno mišljenja SDC niti Univerziteta u Friburgu.

Smiljka Tomanović

OD OMLADINE DO SOCIJALNIH BIOGRAFIJA MLADIH U POSTSOCIJALISTIČKOJ TRANSFORMACIJI DRUŠTVA SRBIJE: KONCEPTUALNI I KONTEKSTUALNI OKVIR ISTRAŽIVANJA

U okviru interdisciplinarnih pristupa fokusiranih na praćenje razvoja ideja i praksi – društvenih konstrukata od premodernog do modernog društva, nailazimo na ideju nekih autora da se XX vek imenuje *vekom omladine*, sa dominantnim pojmom *adolescencije*, koji je nasledio koncept socijalizacije karakterističan za XIX vek i pojam vaspitanja iz XVIII – *veka pedagogije* (Milić, 1982). Već i letimičan pogled na broj, tematsku i disciplinarnu raznovrsnost, količinu raznolikog empirijskog materijala i analiza, diskursa, koncepata i sličnog – predstavljenih u naučnim radovima u poslednjih pet decenija, čini se da daje opravdanje za takvo imenovanje. Međutim, sama formulacija sintagme (omladina ili adolescencija) ukazuje na konceptualne razlike u pristupima. Jedna od namera ovog poglavlja u kome se predstavlja okvir istraživanja na kome se zasniva studija jeste da, u obimu koji uvodni tekst dozvoljava, prikaže razvoj koncepata u proučavanju mladih fokusirajući se na (pretežno) sociološke diskurse. Ipak, bilo da se područje istraživanja određuje disciplinarno kao *Sociologija omladine* (*Sociology of Youth*) ili interdisciplinarno kao *studije mladosti* (*youth studies*), ono je nužno multidisciplinarno, što će pokazati i naše analize.

Jedno od pitanja kojim omeđavamo konceptualno – kontekstualno polje istraživanja jeste značenje i značaj samog njegovog predmeta u sadašnjem društvenom trenutku. Interesuje nas da li i kako obimne i višestruke promene globalnog društva sa kraja XX i početka XXI veka i njihove reperkusije na položaj i načine života mladih diversifikuju konceptualni aparat istraživačkog do-

mena. U tom smislu se problematizuje koncept *omladina* kao društveni konstrukt modernosti i koncept *mladi* kao društveni konstrukt kasne modernosti.

Određenju kontekstualnog okvira istraživanja u odnosu na konkretno društvo Srbije pristupamo dvostrano. Sa jedne strane, studija se smešta u kontekst kontinuiteta teorijskih i empirijskih proučavanja omladine u socijalističkoj Jugoslaviji i Srbiji od početka sedamdesetih do sredine osamdesetih godina XX veka i revitalizacije istraživanja početkom dvehiljaditih. Sa druge strane, društveni kontekst faze produžene postsocijalističke transformacije u Srbiji se tumači kroz njegov uticaj na mlade – njihov položaj i vrednosti.

Naposletku, poglavlje završavamo operacionalizacijom pristupa socijalne biografije za koji smo se opredelili u istraživanju.

Mladost kao društveni konstrukt

Socijalna antropologija, a potom i socijalna istorija su polovinom XX veka denaturalizovale uzrasne kategorije, ukazujući na njihovu relativnost i kroskulturalnu i istorijsku diversifikaciju. Kao univerzalne faze ontogeneze, detinjstvo i mladost imaju različita značenja i značaje u različitim društvima. Postoji slaganje da je *omladina* (kao i detinjstvo) tvorevina zapadnog modernog doba i pripadajućeg društva i porodice (Milić, 1987). Tako se pojam *omladina*⁴ odnosi upravo na društvenu konstrukciju Moderne: on potencira društvena obeležja mladih kao uzrasne grupe, nastale u procesima dugog trajanja koji čine istorijski kontekst njenog nastanka.

Nepostojanje ideje i posebne prakse detinjstva i mladosti u premodernom dobu u Evropi⁵, može se tumačiti u svetlu naddeterminacije ekonomske – proizvodne nad ostalim funkcijama premoderne domaće ili kućne zajednice, koja je uticala na njene ostale funkcije, odnose i aspekte svakodnevnog života⁶. Ona je podrazumevala zajednički rad (aspekt „kućnog komunizma“ u Veberovoj terminologiji; Veber, 1978) svih njenih članova – uključujući decu i mlade, čija je socijalizacija predstavljala kontinuitet preuzimanja sve složenijih radnih uloga.

Kao i za „otkriće detinjstva“ (Arijes, 1988), odnosno za novu (modernu) ideju deteta i praksu detinjstva, tako je obrazovanje bilo osnovni društveni

⁴ Ovde je potrebno naglasiti da u ovom istraživanju pojam omladina razumemo kao domaći ekvivalent pojmu mladost (youth; Jugend; jeunesse).

⁵ Videti šire u Arijes, 1988., Milić, 1988., Tomanović-Mihajlović, 1996.

⁶ Od veličine i sastava domaćinstva, preko faza životnog ciklusa, nepostojanja privatnosti i intimnosti, do partnerskih i intergeneracijskih odnosa: videti npr. tekstove (Flandrena; Laslita; T. Hareven; Mitterauera i Zidera; Šortera; Janga i Vilmoća; Arijesa) u hrestomatiji „Rađanje moderne porodice“ (Milić, 1988).

mehanizam i za izdvajanje mladih kao posebne uzrasne skupine. Otpočelo sa idejama Prosvetiteljstva o sticanju znanja i vaspitanju kao ostvarenju potencijala ličnosti (Milić, 1982), školovanje je ubrzo postalo i mehanizam kontrole, nadzora, disciplinovanja i socijalizacije dece i mladih kao društvenih grupa. Mehanizam je ostvarivan kroz proces postepenog širenja obaveznog obrazovanja: od prvih domaćih učitelja u XVII veku, preko škola za dečake u XIX veku koji je obeležavala dvostrukost životnih situacija i koncepata dve klase mladih – buržoaske i radničke (Milić, 1987)⁷, do masovnog obrazovanja početkom XX veka, koje je uključilo i devojke. Nakon toga, obrazovanje postaje sveobuhvatno i obavezno i to ponegde do nivoa srednje škole do 16. godine, a sve veći broj mladih ga nastavlja i nakon obaveznog nivoa. Mladost se produžava kao zajedničko obrazovno iskustvo i izjednačenije šanse za zapošljavanje mladih oba pola iz različitih društvenih slojeva (Ibid.).

U modernim društvima uvođenje institucije punoletnosti, koja čini zakonski okvir za legalizaciju odraslosti kroz priznavanje građanskih prava (naslednih, poslovne sposobnosti, političkih i sl.), predstavlja drugi mehanizam izdvajanja mladih – omladine u odnosu na druge uzrasne grupe (Ibid.).

Prema mišljenju Anđelke Milić, konačnoj homogenizaciji omladine kao društvene skupine u prvoj polovini XX veka doprinelo je i njeno poopštavanje u masovnoj kulturi koja odvaja ovu grupu i obraća joj se kao celini sa samosvojnim identitetom i kulturom (npr. „buntovnici bez razloga“) (Ibid.: 100).

Kontinuirani i simultani efekat delovanja mehanizama segregacije mladih u posebnu društvenu grupu – omladinu – rezultirao je u njenoj konačnoj konstrukciji kao društvene kategorije. *Differentia specifica* omladine u odnosu na druge društvene kategorije proizilazi iz tri njena glavna obeležja: objektivno različitog društvenog položaja mladih u odnosu na druge društvene grupe; samoproizvodnje vlastite subjektivne svesti – samosvesti i grupnog identiteta; i distinktivnih obrazaca ponašanja mladih (Milić, Čičkarić, 1998: 18). Prema Anđelki Milić, konceptu omladine je inherentna ambivalentnost, koja reflektuje njen protivrečan položaj između zaštićenosti od odgovornosti, izdvojenosti u odnosu na ostatak društva i autonomnosti, sa jedne, i zavisnosti, nesamostalnosti, pa čak i potčinjenosti (autoritetu, javnoj sferi, svetu odraslih), sa druge strane (Ibid: 19).

Promene u društvenom položaju, prelasku u odraslost, načinu života, identitetima i druge, koje su se dogodile tokom poslednjih decenija XX veka, dovode u pitanje homogenost omladine kao društvene grupe i kategorije. Naime, već od seksualne i kontrakulturne revolucije krajem šezdesetih i

⁷ Gde je potonja morala da sačeka kraj XIX i početak XX veka da uđe u svet mladosti – da njihov rad postane zabranjen, a školovanje obavezno (Zelizer, 2004).

početkom sedamdesetih godina počinje diversifikacija stilova života mladih i pripadajućih potkultura. Anđelka Milić ove procese određuje kao „razlivanje matrice odrastanja na potkulture“ i zaključuje da se omladina „rastočila u konkretnu samoidentitetsku praksu mnoštva pojedinaca“ (Ibid.: 22). Nasleđe studentskog bunta i pokreta iz 1968. godine autorka naziva „postomladinskim sindromom“ ili „radikalizacijom mladosti“, jer: „Mladost prestaje da postoji kao povlašćeno omladinsko doba i postaje stvar individualnog izbora; mladi smo ako hoćemo, želimo, ponašamo se kao mladi.“ (Ibid. 22).

U kontekstu narastajućih promena najčešće se pominje fenomen tzv. *produžene mladosti*⁸. Od faktora koji su uticali na njeno nastajanje kao posebno značajni izdvajaju se: nestabilnost tržišta rada u društvenom kontekstu globalizacije, potrebe i zahtevi za produženim školovanjem, dekompozicija „država blagostanja“ i državnih režima „realnog socijalizma“, kao i tendencije mladih da isprobaju različite stilove života pre nego što preuzmu uloge odraslih („skrase se“). Nije samo vremensko produžavanje karakteristika izmenjene tranzicije u odraslost, već su životne putanje mladih sve manje linearne (sa ustaljenom sledom ključnih događaja), a sve više se događaji odvijaju prema redosledu koji odgovara individualizovanim izborima mladih. U tom smislu se govori o „destandardizaciji“ životnih putanji, koja vodi ka „desinhronizaciji“ mladosti (Ule, 1989)⁹. Mladost (*youth*) postaje identitetska, a ne strukturalna kategorija, odnosno određena je stilovima života, a ne statusom u procesu tranzicije u odraslost, odnosno položajem mladih u odnosu na druge starosne grupe – društvene kategorije. Individualizovane prakse delimično potiču od afiniteta aktera, a delimično proističu iz nužde da se „upravlja“¹⁰ rizicima u neizvesnoj svakodnevnicu globalnog društva.

U svetlu ovih promena, kao značajno pitanje za naučno polje istraživanja mladih postavlja se sledeće¹¹: da li su ove individualizovane prakse dovele do (samo)ukidanja omladine kao društvene kategorije? Drugim rečima, s obzirom da je homogenost skupine mladih dovedena u pitanje na sva tri nivoa njenih označitelja: društvenog položaja (osim društvene skrajnutosti –

⁸ Tako se kao teorijska i istraživačka granica mladosti više ne uzima 25. već 30. pa ponekad i 35. godina.

⁹ O odlikama položaja, tranzicije u odraslost i načinima života mladih u aktuelnom globalnom društvenom kontekstu biće više reči prilikom tumačenja savremenih koncepata i pristupa proučavanju mladih.

¹⁰ Koristi se i termin „kormilarenje“, odnosno „navigacija“ (navigation: Du Bois – Reymond, 2009), da bi se pojam putanja individualizovao, odnosno u njega učitalo delanje aktera. O metaforama koje se koriste u istraživanjima mladih vidi Evans, Furlong, 1997.

¹¹ O nekim od metodoloških problema sa kojima se istraživači mladosti suočavaju, vidi npr. u Bennet, Chieslik, Miles, 2003.

marginalizacije u „čekaonici društva“), oblika ponašanja, kao i samosvesti i sledstvene samoidentifikacije – postavlja se pitanje da li postaje depasirano koristiti jedinstven koncept omladina za tolike varijetete životnih iskustava? Odnosno, koliko je sada opravdano koristiti termin omladina (u jednini), ako su društvena kategorija i sledstveno koncept dekonstruisani¹²?

U našoj studiji smo se odlučili za koncept *mladi* – kao konstrukt kasne (ili druge) modernosti. U odnosu na *mladost* (ili *omladinu*), razlika nije samo terminološka, već i konceptualna¹³. Koncept *mladi*, koji je kao i drugi koncepti (npr. dete, odrastao) društvena konstrukcija, odabran je u našem istraživanju zato što postulira heterogenost naspram homogenosti. Koncept *mladi* ukazuje na varijetete konstrukata i življenih stvarnosti unutar jednog perioda u životnim tokovima pojedinaca koji su savremenici u istom društveno-istorijskom kontekstu. Konceptualni i istraživački naglasak je na izdiferenciranosti na osnovu različitih društvenih položaja, u okviru strukturacijskog pristupa, i/ili životnih stilova – u okviru teze o individualizaciji, što odgovara pristupu socijalne biografije na kome se temelji naše istraživanje.

Pregled teorijsko – istraživačkih pristupa proučavanju mladih

Klasični teorijski pristupi

Najznačajnija proučavanja mladih (omladine) tokom druge polovine XX veka grupišu se oko tri ključna pojma: generacija, društvena grupa i tranzicija – koji određuju njihove konceptualizacije, teoretisanje i istraživačke pristupe¹⁴.

¹² Još je krajem šezdesetih na konferenciji UNESCO o omladini konstatovano: „Socijalni, ekonomski i psihološki položaj mladih se u praksi u tolikoj meri razlikuje da je krajnje teško formulisati bilo kakvu uopštenu i sadržajnu definiciju omladine. Stoga će biti bolje da se oni koji se bave humanističkim i socijalnim problemima drže, svakako oprezno, termina kojima se mogu obuhvatiti što više različitosti. Iz tih razloga se ponekad kao kompromis može prihvatiti pragmatično određenje 'mladi' za sve one kojima je društvo dalo takav status“ (navedeno prema Tomanović, 1980: 17).

¹³ Bez namere da se ulazi u dalje analize terminoloških i konceptualnih razlika, čitaocima ćemo ukazati da su oba termina danas ravnopravno u upotrebi u proučavanjima mladih. Naime, iako se interdisciplinarno polje proučavanja i dalje naziva youth studies, a disciplina *Sociology of Youth*, sve više autora upotrebljava pojam young people, upravo ukazujući na diversifikaciju životnih uslova u kojima mladi egzistiraju, odnosno strategija, identiteta i sl. koja iz njih razvijaju. Ključni naučni časopisi koji izlaze u Evropi tako nose nazive *Journal of Youth Studies* i *Young*.

¹⁴ Anđelka Milić ukršta pojmove „mladi“ i „omladina“ sa kriterijumom da li se posmatraju kao „grupni fenomen“ ili „generacijski fenomen“ da bi dobila shemu za klasifikaciju teorija o omladini, koja obuhvata četiri modaliteta: 1. „teorija o mladima kao skupini

Višeznačnost pojma *generacija* čini ga veoma zastupljenim u naukama i javnom diskursu. Mada se u društvenim naukama koristi i u smislu kohortnih grupacija i u smislu genealoških generacija (roditelja i dece), u proučavanju mladih najčešća je upotreba u smislu *socijalne i političke generacije*. U tako određenom konceptu *generacija* naglasak je na zajedničkom (deljenom) iskustvu povezanom sa događajima u određenom društvenom kontekstu. U sociologiji omladine koncept generacija odnosi se na istorijske uslove života mladih, a uveden je kroz Diltajev pojam „socijalne generacije“ dvadesetih godina da bi se opisala specifična životna iskustva mladih nakon I svetskog rata¹⁵. Nadovezujući se na ovu konceptualizaciju, Karl Mannheim (Mannheim, 1952) je razvio teoriju generacija koja je izvršila najveći uticaj na studije omladine¹⁶. Prema njemu, generacije mladih predstavljaju starosne strukture određene istorijskim kontekstom – „generacijskom lokacijom“ – u kome sazrevaju. Posebno u doba ključnih i brzih društvenih promena, mladi oblikuju „distinkti van stil i odgovor na društvo i politiku“ – zajedničke i međusobno povezane obrasce orijentisanja i delanja, odvajajući se od generacije starijih i postajući „stvarna generacija“, odnosno „generacija po sebi“. Zavisno od načina na koji interpretiraju zajedničko društveno-istorijsko iskustvo, formira se unutar generacije veći broj međusobno distinktivnih „generacijskih jedinica“ (Ibid. 304). Oni delovi „generacija po sebi“ koji postaju „generacija za sebe“ na osnovu zajedničke svesti o jedinstvenosti, ukoliko se „udružuju kako bi postali aktivna snaga društveno-političkih promena“ (Braungart, Braungart, 1984: 71; navedeno prema: Milić, Čičkarić, 1998: 89) formiraju *političku generaciju*¹⁷.

u prelaznoj društvenoj ulozi i položaju“; 2. „teorija o omladini kao specifičnoj društvenoj grupi“; 3. „teorija o intergeneracijskom životnom ciklusu“; 4. „teorije o intergeneracijskim odnosima i o „političkoj“ ili „socijalnim“ generacijama (Milić, 1987: 19). Čitaocima upućujemo na ovaj izuzetan sintetizovan i problematizovan prikaz teorija, o kojima će u našoj studiji biti manje reči.

¹⁵ U javnom, popularnom diskursu postoje pokušaji da se na metaforičan način sumiraju različita generacijska obeležja kao i zajednička društveno-istorijska iskustva u kojima su se one formirale, kroz konstrukcije naziva za sukcesivne generacije, od koji su najpoznatije: „izgubljena generacija“ (rođeni od 1893. do 1930.), „bejbi bum generacija“ (od 1946. do 1964.), „generacija X“ (od 1964. do 1976.), koje slede „generacija Y“ (od 1976. do 1990.) i „generacija Z“ (od 1991. nadalje).

¹⁶ Uticaj ove teorije je, kao što će se videti, i dalje značajan, u evropskoj i u domaćoj sociologiji omladine. Postoje, međutim, i mišljenja da je nepravedno potcenjen, iako se smatra „najrazvijenijim i najsistematičnijim pristupom generacijama iz sociološke perspektive“ (Pilcher, 1994: 482).

¹⁷ Više o konceptu i teorijama generacija vidi npr. u: Milić, 1987; Milić, Čičkarić, 1998; Kuljić, 2007; 2008a; 2008b; 2009; Čičkarić, 2006.

Generacijski pristup revitalizovan je u proučavanjima omladine u društvenom kontekstu kraja šezdesetih i početka sedamdesetih godina XX veka, kada su mladi u Evropi i SAD ispoljili distinktivne orijentacije i prakse sa ciljem da se distanciraju od svojih roditelja i društva koje su ovi izgradili¹⁸.

Unutar grupacije pristupa u kojima se omladina percipira kao specifična društvena grupa¹⁹, jedna grupa istraživača mlade određuje kroz njihov *kulturni i politički odgovor* na društvene probleme. U okviru ovog pristupa javljaju se dve varijante teoretisanja i istraživanja: jedna koja se fokusira na izražavanje identiteta omladine kroz različite *potkulture* i druga koja se fokusira na omladinu kao nosioca *kontrakulture*. Zajedničko ovim pristupima je da, usled društveno-političkih promena karakterističnih za šezdesete godine XX veka, teoretičari prepoznaju mlade kao nosioce novih formi društvenog bunta.²⁰

U Velikoj Britaniji formira se pristup koji stavlja naglasak na posebne oblike (*pot*)kultura koji mladi obrazuju, a koje predstavljaju svojevrsni izraz klasne situacije mladih. *Potkultura* se vidi kao „magično“ vraćanje izgubljenoj zajednici radničke klase (odnosno klasi porekla/roditelja) oslabljenoj u procesima modernizacije. Mladi se vide kao društvena kategorija koja uspeva da na nivou sistema znakova (imidž, muzika, ponašanje) izrazi svoje preokupacije i formira distinktivne društvene grupe. Elementi ove distinktivnosti podrazumevaju subverziju etablirane kulture, jer predstavljaju alternativan sistem vrednosti i usmerene su protiv hegemonijskih institucija društva. Međutim, osporavanje ovde počinje i završava se na nivou znaka, odnosno kulture. Ovaj pristup s jedne strane prepoznaje različitosti mladih kroz potkulture, ali s druge strane homogenizuje same potkulture kao *kulture* koje su jedinstvene i neprotivrečne.²¹

¹⁸ Kao posebno značajni se ističu tada koncepti „generacijskog jaza“ i „generacijskog sukoba“, npr. kod Kenistona, Lipseta i dr. vidi u Milić, 1987: 55ff.

¹⁹ Više o drugim sociološkim pristupima koji omladinu određuju kao specifičnu društvenu grupu sa samosvojnim obeležjima: starosne grupacije (Parsons, Ajzenštat), „nove klase“ i marginalizovane grupacije (Turen, Masgrove), vidi u Milić, 1987.

²⁰ Pojmovi između ostalog izražavaju i razliku karakterističnih društvenih odgovora omladine na političku i društvenu situaciju u SAD i Velikoj Britaniji.

²¹ Ovaj pristup dominira tokom sedamdesetih i osamdesetih da bi bio kritički preispitan tokom devedesetih. Baštinu nastalu istraživanjem potkultura preuzimaju autori koji 1. nastoje da analiziraju deljene simboličke predstave fluidnog sistema društvenih odnosa (Martin, 2004), 2. individualne strategije izgradnje identiteta (Muggleton, 2002, Bennett, 1999), 3. društvene osnove kulturnog organizovanja mladih gde se pojavljuje često etnička pripadnost, rod, ili neka druga društvena kategorija (Straw, 1996) kao osnova na kojoj se okupe mladi oko neke muzičke/kulturne forme i 4. proučavaju stratifikovanje samih potkultura unutar sebe (Thornton, 1996).

Za razliku od potkulture, koja se vezivala uglavnom za radničku klasu, *kontrakultura* je bila deo različitih omladinskih pokreta u SAD. *Kontrakultura* predstavlja masovnu i radikalnu kulturnu kritiku, pa je koncept politički u svojoj osnovi (Roszak, 1978). Omladina je predstavljala grupu koja je ustala protiv dominantne (tehnokratska) kulture i uglavnom se formirala kroz dva ogranka koja su se mešala – „novu levicu” koja je bila politička (pokret „zelenih”, feministički pokret, i dr.) i kontrakulturu (hipi, „new age” i sl.). Prvi je podrazumevao jasne političke stavove i borbu, a drugi uglavnom eskapizam u vlastite alternativne kulturne modele.

Autorima koji koriste i jedan i drugi pojam zajedničko je, međutim, posmatranje mladih i kroz prizmu genealoških generacija. Naime, bunt nije usmeren samo na dominantne institucije društva, već se radi i o generacijskom konfliktu. U prvom slučaju konflikt koji nastaje odrastanjem i otežanim preuzimanjem društvenih odgovornosti premešten je u sferu dokolice stvaranjem alternativnih kulturnih modela. U drugom slučaju, konflikt je imao i jasnu političku poruku da su vrednosti društva kojim upravljaju njihovi roditelji neprihvatljive za mlade, i da bi, umesto narastajućeg sektora stručnjaka koji treba da oblikuju „ispravan” način života, mladima trebalo prepustiti da iskažu sebe na svoj jedinstven, autonoman način (Roszak, 1978).

Za klasične pristupe koji mladost tumače kao kao prelazni period – fazu između detinjstva i odraslosti, karakteristično je da je određuju preko *tranzicije u odraslost*. *Tranzicija* predstavlja prelazak iz jedne životne faze u drugu obeležen životnim događajima u ključnim sferama. Za tranziciju u odraslost ključne sfere su obrazovanje, zaposlenje, stanovanje i zasnivanje porodice, a dve najvažnije tranzicije su obrazovno-radna i porodično-stambena. Kao *ključni životni događaji* ili tzv. „prekretnice” („milestones”) uzimaju se: završetak školovanja, zapošljavanje, ostvarenje finansijske i stambene samostalnosti i porodične tranzicije – sklapanje braka i rađanje deteta (Galland, 2001). Istorijski period od II svetskog rata do kraja šezdesetih²² obeležava tranzicija u odraslost koja je sužena zbog produženja školovanja i ranijeg stupanja u brak. Ovaj period u kome se mladost homogenizovala kao struktura, obeležavaju tzv. *standardne životne putanje ili biografije* – uvrežen sled ključnih događaja tranzicije u odraslost koja se odvija u zgusnutom periodu – prosečnog trajanja od 3 do 5 godina. Sa varijacijama u odnosu na to da li se roditeljsko

²² Za razliku od prethodnih faza – predmodernizacije krajem XVIII i početkom XIX veka (karakterišu je rano napuštanje roditeljskog doma i prelazak u druge porodice, tzv. – „šegrtovanje”) i razvijene modernizacije – do početka XX veka (sa dužim zajedničkim životom generacija u porodici i ekonomski doprinosom dece), prema britanskom socijalnom istoričaru Kaningamu (Hugh Cunningham, navedeno prema Galland, 2003: 166).

domaćinstvo napuštalo zbog školovanja, zaposlenja ili zasnivanja porodice, standardizovane tranzicije su karakterisale moderna zapadna društva i države blagostanja, kao i socijalistička društva centralne i istočne Evrope. Modernizacijska homogenizacija omladine bila je čak izrazitija u socijalističkim društvima: „Gledano u odnosu na uzrast, završetak školovanja, početak rada i dobijanje stanova, brak i rađanje deteta odvijali su se na mnogo predvidljiviji način nego u zapadnoj Evropi.“ (Wallace, Kovatcheva, 1998: 131). Državni sistemi i „zapadnog“ i „istočnog bloka“ u Evropi su svojim institucionalnim aranžmanima, mehanizmima i merama podržavali standardni tip tranzicije. Četvrta faza tranzicije u odraslost, koju na primeru mladih u Velikoj Britaniji opisuje Kaningem (prema Galland, 2003: 167), počinje od osamdesetih godina sa velikim promenama globalnog društvenog okruženja i njihovim značajnim uticajem na uslove života mladih i kontekste odrastanja, što je zahtevalo promenu konceptualnog i istraživačkog aparata studija (Winn, Dwyer, 1999).

Aktuelnost elemenata klasičnih pristupa se očitava u činjenici da su pomenuti ključni pojmovi i dalje prisutni u određivanju suštine mladosti. Kao što će se videti u narednom delu izlaganja, oni opredeljuju fokus istraživačkih projekata, određuju okvire tumačenja i provociraju diskusije među istraživačima²³.

Savremeni koncepti i teorijski pristupi proučavanju mladih

Izmenjen društveni kontekst mladosti u savremenoj Evropi

Preispitivanje pristupa i koncepata u proučavanjima mladih uslovile su velike promene koje su zahvatile globalno društvo, pre svega evropskih država, u poslednjim decenijama XX veka. Najznačajnije su globalne promene na tržištu rada, promene državnih režima i politika nastale slomom socijalističkih poredaka, krizama država blagostanja i neoliberalnih režima, kao i proces evropskih integracija. Pogledajmo ukratko na koje načine su uticale na živote mladih.

Jedan od prvih trendova promena u životnim kontekstima povezan je sa promenama na tržištu rada, koje, sa jedne strane, karakteriše otežan ulazak mladih, što je prouzrokovalo njihovu rastuću nezaposlenost od polovine se-

²³ U pregledu teorijskih diskursa i koncepata u proučavanjima omladine, Bendit navodi nekoliko pristupa mladosti prisutnih u savremenim istraživanjima: „omladina“ kao uzrasna grupa; mladi kao grupa pod rizikom („problem“); „omladina“ kao faza tranzicije; „post-adolescencija“ – novi period unutar procesa tranzicije; „mladi odrasli“ kao nova društvena kategorija; mladost kao faza po sebi; koncept individualizacije životnih tokova i ograničena društvena vidljivost mladosti; politički pristup konceptu omladine (Bendit, 2006).

damdesetih godina, a sa druge strane, njegove strukturalne promene – sve više privremenih i ugovornih poslova, gde mladi rade sa nepunim radnim vremenom i ispod svojih kvalifikacija, prinuđeni da se zapošljavaju na više mesta istovremeno i sl. Tranzicija od obrazovanja do zaposlenja postaje i produžena i fragmentisana – sve više gubi svoj standardni oblik (Du Bois-Reymond, Chisholm, 2006: 4). Poremećaji tržišta rada proizveli su pored neizvesnih i turbulentnih tranzicija i neke nove oblike nejednakosti pored starih koje ostaju (Furlong, Cartmel, 2007). Niskokvalifikovani mladi ljudi imaju sve manje šansi da poboljšaju svoj društveni položaj – reprodukcija nejednakosti se učvršćuje. Niske šanse za obrazovanje ostaju i dalje povezane sa etničkom pripadnošću, a veliki migracioni procesi na evropskom prostoru usložnjavaju mehanizme reprodukcije nejednakosti. Sa druge strane, visoke kvalifikacije i obrazovanje ne garantuju više stabilne i sigurne profesionalne karijere, već se mladi susreću sa stalnim radnim i profesionalnim izazovima koji zahtevaju kontinuirano obrazovanje, čime se stvaraju novi rizici od osiromašenja i ograničavanja životnih šansi.

Kombinacija neizvesnosti života u „društvu rizika“ i novih virtuelnih načina komunikacije putem novih informacionih tehnologija, promenila je percepciju vremena kod mladih i njihov odnos ka planiranju i budućnosti (Leccardi, 2005). Pred mlade se, sa jedne strane, postavlja normativ izbora, odnosno zahtev da se donosi veliki broj odluka i planova, dok, sa druge strane, izmenjeni strukturalni uslovi egzistencije ne dozvoljavaju da se predvide ishodi tih izbora. Kao rezultat tih kontradiktornih uticaja, sve veći broj mladih se opredeljuje za život u tzv. „produženoj sadašnjosti“²⁴, bez dugoročnih pogleda u budućnost, sazdan od kratkoročnih planova, koji predstavljaju vrstu „navigacije“ (Leccardi, 2009) ili upravljanja rizicima.

Jedan od životnih planova koji postaje sve manje izvestan jeste zasnivanje porodice. Odlaganje braka i rađanja, kao i smanjivanje broja dece – zajedničke su karakteristike za sva evropska društva, bez obzira da li se roditeljski dom napušta rano ili kasno, da li postoji ili ne postoji pluritet braku i porodici alternativnih oblika življenja (samački život, kohabitacije, LAT zajednice i sl.).

Ekonomske i političke promene strukturalnog okruženja, kao i izmenjeni obrasci zasnivanja porodice povezani sa promenama intergeneracijskih odnosa u porodici (Biggart, Kovacheva, 2006), koje su uključile kretanje od odnosa (i njima korensopodirajućih koncepata) autonomije i zavisnosti, ka odnosima saradnje i međuzavisnosti (Gillies, 2000). Mladi su danas više upućeni na različite vrste pomoći i podrške od strane svojih roditelja, a prisutan je i

²⁴ „Extended present“ (Brannen, Nilsen, 2002).

recipročan odnos i osećaj odgovornosti. Istraživanja pokazuju da intergeneracijski transferi ostaju značajni i odvijaju se u oba pravca tokom čitavog života pojedinaca (Brannen, 2006; Börsch-Supan *et al.*, 2005)²⁵.

Slom evropskih socijalističkih poredaka krajem osamdesetih ukinuo je podelu Evrope na istočni i zapadni blok, a integracija je otvorila pitanja kulturnih različitosti unutar globalnih trendova multikulturalizma povezanih sa intenzivnim migracijama (Du Bois-Reymond, Chisholm, 2006).

Novi koncepti i pristupi

Devedesete godine XX veka su istraživačima mladih donele mnoštvo iskustvenih podataka i razvile svest o različitim kulturnim modelima tranzicije u odraslost. Uočene su značajne razlike na relacijama: severne i južne evropske države, potom severozapadne i nordijske zemlje i britanska ostrva, zapadnoevropske naspram centralno-istočnih evropskih zemalja. Pojavile su se konceptualizacije koje razlikuju modele tranzicije: prema „tempu tranzicije“ (brzini preuzimanja uloga odraslih)²⁶, prema obrascima zasnivanja samostalnog domaćinstva²⁷ ili prema načinu ostvarivanja stambene autonomije²⁸.

²⁵ Nova intergeneracijska solidarnost može se tumačiti i u smislu Baumanove teze da je tzv. „generacija Y“ (rođeni između polovine sedamdesetih i polovine devedesetih) po svom stanju uma vrlo slična „prekarijatu“. „Prekarijat“ (od engleskog precarious – nesiguran, neizvestan) je sve brojnija „nova klasa“ (Standing, 2011) u današnjem nesigurnom svetu koji razara globalna ekonomska kriza, klasa koja u sebe rapidno uvlači nekadašnje pripadnike radničke i srednje klase. Domovi pripadnika „prekarijata“ izgrađeni su „na živom pesku“, oni znaju da ništa ne znaju i veruju u vlastitu nemoć pred silama izvan svoje kontrole. Po tim obeležjima se generacije mladih i njihovih roditelja približavaju u nemoći pred neizvesnošću egzistencije, razvijajući potencijalnu solidarnost. Na taj način se, pored klasnih, narušavaju i generacijske strukture (vidi: <http://www.social-europe.eu/2012/05/youth-unemployment-the-precariat-is-welcoming-generation-y/>)

²⁶ Tako Galan na osnovu merenja uzrasta u kome su ostvareni ključni životni događaji: napuštanje roditeljskog doma, finansijska nezavisnost, zapošljavanje, početak života u braku/kohabitaciji, kao i perioda potrebnog da se proces osamostaljenja završi, dolazi do razlikovanja tri modela: „severnog“ – koji karakteriše brza tranzicija, „južnog – mediteranskog“ – gde je tranzicija spora i dugotrajnija, i „prelaznog“ (Galland, 2003).

²⁷ Po tom kriterijumu Mari Jakovu razlikuje tri modela: „nordijski“ (karakterišu ga: rano napuštanje roditeljskog doma, nakon čega u dužem periodu slede najrazličitiji aranžmani življenja – samački, kohabitacije itd.), „južni“ (kasno napuštanje roditeljskog doma, uglavnom zbog braka i zasnivanja porodice, mala zastupljenost kohabitacija) i „severni“ (rano napuštanje roditeljskog doma i raznolikost tranzicija i aranžmana koji vode braku i zasnivanju porodice; – Iacovu, 2002).

²⁸ Tipologija modela napuštanja roditeljskog doma do koje je na osnovu analize empirijskih podataka došla Srna Mandić (Mandić, 2008) povezuje dimenziju samostalnog

Naposletku je međuzavisnost institucionalnih strukturalnih konteksta i individualnih tranzicija obuhvaćena konceptom *tranzicionih režima – poredaka* (*transitional regimes* – Walter, 2006; Walter *et al.*, 2009). Model *tranzicionih poredaka* predstavlja primenu proširene tipologije poredaka državnih politika (*welfare regimes*) Esping-Andersena (1990), kao tipova institucionalnih i okvira praktične politike koji pojedincima služe kao orijentiri u biografijama. Kombinujući veliki broj dimenzija²⁹ u komparativnoj analizi petnaest evropskih zemalja, istraživači su došli do razlikovanja pet obrazaca ili poredaka tranzicije u odraslost, koje su nazvali: socijaldemokratski/univerzalistički, konzervativni/korporativni /fokusiran na zaposlenje, liberalni, mediteranski /sub-protektivni i postsocijalistički (Walter *et al.*, 2009: 18). Primenjen na analize, model pokazuje različite obrasce u okviru tri procesa tranzicije u odraslost: porodičnih tranzicija, obrazovno-radnih tranzicija i političko – građanskih tranzicija.

Drugi pravac rekonceptualizacije, najšire se može odrediti kao *nove biografije mladosti* (Du Bois-Reymond, Chisholm, 2006: 4), potiče od prihvatanja ideja nove *teorije refleksivne modernizacije* (Beck, Giddens, Lash, 1994), koje su odgovarale na goreopisan način izmenjenom društvenom kontekstu. Nove ideje, koje uključuju koncepte kao što su *biografija izbora*, *individualizacija biografija*, *mlad odrastao* i dr., potekle od istraživača iz najrazvijenijih zemalja nemačkog govornog područja, prihvaćene su prvo od strane holandske i nordijskih naučnih zajednica, potom britanske (u kojoj je jaka neomarksistička tradicija), da bi se kasnije širile ka južnoj, centralnoj i istočnoj Evropi (Ibid. 5)³⁰.

Uvođenje novih konceptualnih okvira i paradigmi u sagledavanju uslova i načina života, društvenih položaja i identiteta mladih, uticalo je da se i određenje *mladosti kao perioda tranzicije* i koncept *tranzicije u odraslost* podvrgnu kritičkom razmatranju. Pre svega, poistovećivanje mladosti sa prelaznom fa-

stanovanja sa strukturalnim mogućnostima za njegovo ostvarenje koje pruža dati sistem socijalne zaštite. Njena tipologija uključuje i bivše postsocijalističke zemlje članice Evropske unije u 2003. godini, koje svrstava u tri obrasca, pa tako Češka ulazi u „severozapadni model“, Mađarska i Slovenija u „jugozapadni“ (u koji ulazi i Irska), a ostalih pet postsocijalističkih zemalja (Poljska, Slovačka, Letonija, Litvanija i Estonija) pripadaju „severoistočnom“ obrascu (Ibid. 632). Detaljnije o različitim klasifikacijama modela tranzicije u odraslost u uporednom okviru vidi u Ignjatović, 2009b.

²⁹ Kao što su: tip obrazovanja; tip obuke; model socijalne zaštite; režim zapošljavanja; obrazac zapošljavanja žena; koncept mladosti; koncept deprivilegovanosti; fokus praktičnih politika koje podržavaju tranzicije; državna davanja za obrazovanje, za porodice i decu, za mere aktivnog zapošljavanja; trend praktične politike (Walter *et al.*, 2009: 18).

³⁰ Prihvatanje je, naravno, izazvalo i kritičko problematizovanje celokupne konceptualizacije mladosti u kontekstu kasne modernosti, o čemu će više biti reči u daljem tekstu.

zom ka odraslosti, postulira njenu homogenost koja u društvenom kontekstu kasne modernosti i individualizacije više ne postoji (Bendit, 2006: 57)³¹.

Klasično shvatanje tranzicije u odraslost je napušteno i zamenjeno ***pristupom životnog toka (life-course)***, koji se fokusira na istraživanje odnosa između institucionalnih i strukturalnih činilaca i značenja koja im akter pridaje, donoseći na osnovu toga odluke i delajući tokom svog života (Heinz, Krüger, 2001: 33)³².

U okviru analiza *životnog toka* tranzicija u odraslost se koristi da označi procese promene statusa i uloga koji su povezani sa obrazovanjem, zaposlenjem, stanovanjem i zasnivanjem porodice (Corijn, Klijzing, 2001) i u skorije vreme sa političkim (građanskim) domenom (Walter *et al.*, 2009). Sa svojim fokusom na društveno strukturisanje i individualno donošenje odluka, ovaj pristup predstavlja valjano oruđe za povezivanje strukture i delanja (Cote, Bynner, 2008).

Prodiskutovaćemo nekoliko pitanja koja problematizuju koncept *tranzicije u odraslost* dovodeći u pitanje njegovu upotrebljivost u savremenom društvenom kontekstu. Jedna diskusija se tiče teze o destandardizaciji životnih putanji iz dveju perspektiva: sociodemografske i sociološke teze o individualizaciji. Sa potonjom je povezana druga diskusija koja si tiče destandardizacije životnih putanji kao posledice detradicionalizacije biografija pojedinaca u društvima kasne modernosti. Naposljetku postoji i rasprava o dekonstrukciji samih koncepata – tranzicije i odraslosti, koji u savremenom društvu gube ili menjaju svoje sadržaje.

Prvi problem je povezan sa pretpostavkom da aktuelne globalne društvene promene vode heterogenizaciji životnih putanji i destandardizaciji životnog toka, koja se difuzno širi od razvijenih ka zemljama u razvoju, koje uključuju i postsocijalistička društva (Fussel, Gauthier, Evans, 2007: 391). Pretpostavka o globalnom trendu destandardizacije životnog toka je preispitivana i osporena u afričkim i južnoameričkim zemljama u razvoju (Grant, Furstenberg, 2006), kao i u razvijenim zapadnim zemljama (Bruckner, Mayer, 2005) i u postsocijalističkim zemljama (Kovacheva, 2001; Roberts, 2003a). Podaci o nekim zemljama bivše SFR Jugoslavije (Tomanović, Ignjatović, 2006a; Ignjatović, 2009a; Lavrič, 2011; Kuhar, Reiter, 2012a) ne pružaju dokaze o hete-

³¹ S druge strane, greška nekih autora (Wynn, Woodman, 2006) leži u tome, što u kritici novog shvatanja tranzicije u odraslost i nastojanju da rehabilituju koncept generacije, poistovećuju mladost sa tranzicijom.

³² O nastanku i razvoju studija životnog toka videti više u: Heinz, Kruger, 2001; Dewilde, 2003. Kod nas je rasprava u okviru pristupa sažeto prikazala Suzana Ignjatović (2009a).

rogenizaciji životnih putanji, već o odlaganju završetka školovanja, stambenog osamostaljivanja i zasnivanja porodice, koje oblikuju tranzicije obeležene „kulturom odlaganja“ (Reiter, 2009), koje se ponekad nazivaju „zamrznutim tranzicijama“ (Kuhar, Reiter 2012a; 2012b).

Trendovi produžene, i u tom smislu destandardizovane, tranzicije u odraslost stvaraju „prazninu u životnom toku“ (Cote, Bynner, 2008: 251) koja se naziva *nastajuća odraslost* (*emerging adulthood*; Arnett, 2006), a opaža se kao *postadolescencija* koju karakteriše odlaganje obaveza, kao i istraživanje identiteta, isprobavanje mogućnosti vezanih za ljubav i rad, nestabilnost, fokusiranje na sebe i osećanje da se osoba nalazi između adolescencije i odraslosti (Cote, Bynner, 2008: 251). Ostaje diskutabilno da li je *postadolescencija* novi period u životnom toku nastao produžavanjem i fragmentisanjem tranzicije u odraslost kao što tvrde neki teoretičari (npr. Galland, 2003), sa autentičnim (gorenavedenim) odlikama ili jedna od varijanti mladosti nastala njenim produžavanjem (Bendit, 2006: 62).

Ovaj period se možda može tačnije opisati pomoću koncepta *mlad odrastao* (*young adult*; EGRIS, 2001; Bynner, 2005), a „može se bolje objasniti u smislu promenjenih ekonomskih uslova koji vode snižavanju društvenog položaja mladih, što doprinosi izrazito nesigurnim putanjama, kao i u smislu opadanja značaja društvenih obeležja odraslosti, što je povezano sa procesom individualizacije“ (Cote, Bynner, 2008: 251). U odnosu na koncept *postadolescencija* koncept *mlad odrastao* stavlja veći naglasak na strukturalne, naspram individualnih faktora, ne isključujući promene identiteta mlade osobe povezane sa individualizacijom biografija, što ga čini sociološki relevantnijim³³.

Destandardizovane putanje životnog toka povezane sa individualizovanim samorefleksivnim „uradi sam“ biografijama (Beck, Beck-Gernshaim, 2002) proizvode „jo – jo tranzicije“ (EGRIS, 2001; Walter *et al.*, 2002) sa vraćanjima na prethodne životne aranžmane (npr. pojava „nove bumerang generacije“ – mladih koji se, više puta, vraćaju u roditeljski dom koji su jednom napustili; France, 2007: 60).

Pored preispitivanja pretpostavke o heterogenizaciji životnih putanji, njihova destandardizacija kao posledica individualizacije je dovedena u pitanje. Zbog važnosti ove diskusije za konstituisanje novih pristupa proučavanju mladih, u daljem tekstu ćemo nešto detaljnije prikazati tzv. *tezu o individualizaciji* (Giddens, 1991; Beck, Beck-Gernsheim, 2002; Beck-Gernsheim, 2002; Bek,

³³ Suprotstavljanje konceptualizacija „nastajuće odraslosti“ i „mlad odrastao“ bilo je predmet jedne od diskusija u okviru proučavanja mladih; vidi npr. Bynner, 2005; Arnett, 2006.

2001, 2003), po kojoj je sveobuvatan i dubok proces *individualizacije* jedno od ključnih obeležja društava „kasne“ ili „visoke“ modernosti unutar procesa *refleksivne modernizacije* (Beck, Giddens, Lash, 1994). Kao tri ključna aspekta *teze o individualizaciji* izdvajaju se: detradicionalizacija, samorefleksivnost i destandardizacija individualnih biografija.

Detradicionalizacija pretpostavlja umanjen značaj strukturalnih faktora (klase, roda, porekla, etničke ili rasne pripadnosti) na kreiranje ličnih izbora u „društvu rizika“, koji je posledica institucionalnih promena u oblasti rada i obrazovanja unutar poredaka socijalnih država. *Detradicionalizacija* predstavlja oslobađanje od vezanosti za tradicionalne grupe – porodicu, klasu, društveni sloj: „Nastaje tendencija ka individualizovanim formama i uslovima egzistencije koje nagone ljude da – zarad sopstvenog materijalnog prilagođavanja – sebe učine centrom sopstvenog planiranja i vođenja života. U ovom smislu individualizacija ide na ukidanje životnih osnova jednog mišljenja u tradicionalnim kategorijama društava velikih grupa – dakle, klasa, staleža i društvenog sloja“ (Bek, 2001: 127). Iako „odnosi nejednakosti“ opstaju, pojedinci su „oslobođeni“ od kolektivnih identiteta pripadanja grupama kao što su klasa, rod i porodica. U situaciji u kojoj značaj faktora grupnog pripadanja opada (mada ne nestaje), sami pojedinci postaju „*reproduktivne jedinice društvenog u svetu života*“ (Ibid.: 129; kurziv u originalu). Stratifikacijski principi u društvima kasne modernosti gube relevantnost: proces individualizacije i diverzifikacije životnih položaja i životnih stilova „podriva hijerarhijski model društvenih klasa i slojeva i dovodi u pitanje njegovu vezu sa stvarnošću“ (Ibid.: 132). Različiti oblici mobilnosti u „društvu rizika“ kasne modernosti donose individualizaciju u odnosu na različite vrste veza – porodične, susedske, profesionalne, regionalne, kulturne i slično: „Životni putevi ljudi osamostaljuju se u odnosu na uslove i veze iz kojih oni potiču ili u koje ulaze na nov način i u odnosu na njih stižu jednu sopstvenu realnost, koju mogu da dožive tek kao *ličnu sudbinu*“ (Bek, 2001: 136; kurziv u originalu).

Individualne biografije postaju „samo-refleksivne“ i „samoprodukovane“ (Bek, 2001) – „refleksivni biografski projekti“ (Giddens, 1991), a self (sopstvo) postaje „uradi sam“ projekat (Bek, 2003: 219). Pojedinci su naterani da biraju i odlučuju o: obrazovanju, profesiji, poslu, mestu stanovanja, supružniku, broju dece – domeni stvarnosti koji nisu podložni izboru i odlučivanju postaju sve ređi (Bek, 2001). Destandardizacija životnih putanji je posledica kreiranja „biografija izbora“ koje zamenjuju „standardne biografije“: sekvence životnog toka koje su smatrane standardnim ne mogu se više uzimati zdravo za gotovo, a životi pojedinaca postaju sve manje predvidivi (Beck, Beck-Gernsheim, 2002).

Od tri aspekta *teze o individualizaciji*, samorefleksivnost biografija je najšire prihvaćena i izazvala je najmanje kritika i polemika. Kao što smo gore opisali, *destandardizacija* biografija, odnosno heterogenizacije životnih putanji dovedena je u pitanje rezultatima mnogih istraživanja. Kod teoretičara individualizacije postoje stanovišta koja smatraju da je destandardizacija životnih putanji, kada se ključni životni događaji više ne mogu povezati sa određenim uzrastima, učinila mladost nevidljivom (Bendit, 2006: 64). Rezultati pomenu-tih istraživanja, međutim, pokazuju da većina mladih ima u suštini relativno standardne putanje prelaska u odraslost. U tom smislu jedna grupa autora, negirajući mogućnost individualističkih transformacija životnih putanji ka odraslosti, naglašava upravo strukturalne faktore određenog društveno-istorijskog konteksta, kao što su npr. ekonomska situacija ili institucionalni aranžmani date zemlje u nekom periodu, i time revitalizuje manhajmovski koncept generacija (Wynn, Woodman, 2006; Goodwin, O'Connor, 2009).

Stanovište o *detradicionalizaciji* u okviru *teze o individualizaciji* izazvalo je najviše polemika, kritika i demantovano je rezultatima brojnih istraživanja³⁴. Tako Furlong i Kartmel ističu da, bez obzira na to što se sa rizicima mora suočavati individualno³⁵, strukturalne sile deluju snažno kao i uvek, dok lanci ljudske međupovezanosti ostaju značajni (Furlong, Cartmel, 1997). Kritika teze o strukturalnoj „oslobođenosti“ da bi se pravili izbori dovodi u pitanje pretpostavku da je delanje potpuno oslobođeno uticaja strukturalnih faktora, a posebno da svi mladi imaju jednake šanse da prave autonomne izbore po svom nahođenju. Destandardizacija tranzicija u odraslost i detradicionalizacija nisu rezultirale u smanjenju društvene nejednakosti, kao što su sugerisale neke verzije *teze o individualizaciji*. Kritičari ovog stanovišta smatraju da je stvoren „epistemološki privid“ da je došlo do korenite promene u kasnoj modernoj koja vodi do jednakih šansi (Furlong, Cartmel, 2007). Novi oblici socijalne stratifikacije povezani su sa nejednakim mogućnostima pristupa obrazovanju, ili isključenošću iz procesa obrazovanja, koje su opet povezane sa starim nejednakostima (socijalno poreklo, rod, etnicitet). U takvoj konstelaciji strukturalnih odnosa ne može se govoriti o detradicionalizaciji, već o mehanizmima reprodukcije društvene nejednakosti. Upravo su tranzicije u odraslost ključne za reprodukciju društvene nejednakosti, a posebno obrazovanje kao osnovni mehanizam i kanal društvene pokretljivosti.

Koncepti *izbora* i *autonomije* se takođe podvrgavaju kritici kao idealno-tipski – nedovoljno kontekstualizovani i nepovezani sa empirijom (Brannen,

³⁴ Vidi na primer: Jones, Wallace, 1990; Jones, Wallace, 1992; Furlong, Cartmel, 1997; Evans, 2002; Brannen et al. 2002; Brannen, Nilsen, 2005.

³⁵ Individualizacija društvenih rizika (Bek, 2001: 169).

Nilsen, 2005). Ni teoretičari individualizacije ne postuliraju, međutim, da „strukturalna oslobođenost“ znači potpunu slobodu biografskih izbora, već je pre u pitanju prinuđenost na izbore usled novih vrsta rizika – institucionalnih pravila koji čine pojedince potpuno „zavisnim od institucija“ (Beck, Beck-Gernsheim, 2002: 23)³⁶. U tom pravcu se kreće i argument da individualizacija, kao novo aktivno upravljanje životom, predstavlja više zahtev za one koji imaju najmanje resursa, nego što je privilegija onih koji ih imaju najviše (Woodman, 2010: 738).

Detradicionalizacija i individualizacija biografija mladih ljudi je posebno problematična u kontekstu njihove velike zavisnosti od resursa porodice (Biggart, Kovacheva, 2006), kako materijalnih tako i psiholoških, što je čest slučaj u postsocijalističkim zemljama jugoistočne Evrope koje imaju tzv. sub-protektivne (familističke) praktične politike i njima obeležene poretke tranzicije u odraslost (Tomić-Koludrović, Leburić, 2001; Kovacheva, 2004; Tomanović, Ignjatović, 2006a; Ule, Kuhar, 2008; Tomanović, Ignjatović, 2010).

U samom pristupu životnog toka autori konstatuju da prisustvo višestrukih tranzicija briše distinktivne granice između faza tranzicije: kombinacija faza postaje uobičajena (Heinz, 2009). Takođe, u ovom pristupu se naglašava da klasni položaj i institucije ograničavaju izbore, jer je uvremenjenost životnih događaja i biografskih odluka i u „doba neizvesnosti“ „filtrirana kroz institucije“ određenog sistema socijalne zaštite, uslova za obrazovanje, odnosa u privredi, kao i kroz porodične stukture koje u i društvenom smislu podržavaju tranzicije mladih u roditeljstvo (Ibid.: 6).

Detradicionalizacija biografija mladih je takođe osporavana istraživačkim nalazima o normativnim modelima *izmišljene odraslosti* (*invented adulthood*), koji ukazuju na jak heteronormativni model „skrašavanja“ u braku sa decom do 35. godine života (Thomson, Holland, 2002; Thomson *et al.*, 2004; Ule, Kuhar, 2008; Tomanović, 2010b).

Posebno pitanje koje se tiče problematizovanja koncepta tranzicije u odraslost povezano je sa preispitivanjem samog njenog cilja – odraslosti. S obzirom da opada značaj ranije uvreženih obeležja odraslosti, sami mladi počinju da dovode u pitanje relevantnost oba pojma: tranzicije i odraslosti. Nalazi nekih istraživanja govore o tome da autonomija gubi relevantnost, posebno kad je povezana sa finansijskom, stambenom i emocionalnom nezavisnošću, već mladi ljudi naglašavaju subjektivnu (psihološku) nezavisnost;

³⁶ Diskusija o strukturalnim ograničenjima i mogućnostima individualizovanih izbora ne jenjava, kako u okvirima opšte sociologije (vidi npr. Atkinson, 2007, Beck, 2007), tako i u okvirima studija o mladima: Woodman, 2009, Roberts, S. 2010, Woodman, 2010.

oni sebe vide kao odrasle nezavisno od njihovog statusa (Lavrič, 2011: 71)³⁷. Ovaj trend ukazuje da mladi sebe više vide u smislu koncepta *mlad odrastao* (EGRIS, 2001; Bynner, 2005; Cote, Bynner, 2008) nego *postadolescencije* i *nastajuće odraslosti* (Arnett, 2006).

Suština diskusije oko koncepta i specifičnosti određenja mladosti, kao i procesa postajanja odraslim, reflektuje jednu od ključnih socioloških dihotomija (Jenks, 2000): struktura vs. akcija (delanje). Proučavanja mladih su u posleratnom periodu pokazivala tendenciju da prenaplašavaju ili značaj strukturalnih faktora društvenog položaja i života mladih ili, u kasnijem periodu, značaj promena i diskontinuiteta unutar procesa tzv. tranzicija u odraslost (Evans, 2002: 246). Proaktivna uloga mladih u suočavanju sa trajnijim strukturalnim (stratifikacijskim i sistemskim) ograničenjima, sa jedne strane, i novim izazovima i rizicima savremenog društva, sa druge strane, prepoznata je u velikom broju istraživanja poslednjih decenija. Novouvedeni koncept *delanja* (*agency*) postaje značajan za eksploraciju i interpretaciju novih trendova u društvenom životu mladih.

Primenjeno na problematiku mladih, sociološka dihotomija struktura/akcija se očitava se u tome da li se kao ključni postulira značaj strukturalnih konteksta i determinanti ili individualnih aspiracija i mogućnosti izbora i identiteta³⁸. Moguće rešenje i prevazilaženje dihotomije može biti koncept i pristup *socijalne biografije* koji predstavlja i teorijski okvir našeg istraživanja, pa ćemo shodno tome njegovu suštinu i dimenzije detaljnije prikazati.

Pristup socijalne biografije oblikovao se jednim delom kao reakcija na elemente tzv. *teze o individualizaciji*, odnosno prenaplašavanje slobode izbora i uloge samorefleksivnog delanja, sa jedne strane, a umanjeње značaja strukturalnih faktora u oblikovanju individualnih biografija, sa druge strane. Jedno od prvih ponuđenih rešenja za suodnošenje strukture i delanja u procesu oblikovanja individualnih životnih putanji nađeno je u konceptu *strukturisane individualizacije* (Roberts *et al.*, 1994). Prema ovom stanovištu pojedinac oblikuje vlastitu biografiju u odnosu na društveni kontekst – njegova strukturalna obeležja (omogućavajuća i/ili ograničavajuća), raspoložive

³⁷ Vidi takođe Kuhar, Reiter, 2012b; Dragišić Labaš, Ljubičić, 2012.

³⁸ Kao što je implicite vidljivo iz prethodnog izlaganja, diskusija ima dva osnovna toka: koncept „generacije“ naspram „tranzicije“ (Wynn, Woodman, 2006, 2007; Roberts, 2007), ili socijalna reprodukcija naspram individualizacija (Roberts, K., 2009; Woodman, 2009; Roberts, S., 2010; Woodman, 2010). Jedan od derivata diskusije o strukturalnom naspram individualnog jeste pitanje na šta u proučavanja mladih treba da se stavi naglasak: na ključne tranzicije – obrazovno-profesionalnu i porodično-stambenu (Roberts, 2003b) ili na kulturu, preko koje se oblikuju identiteti mladih (Cohen, 2003; Cohen, Ainley, 2000).

resurse, vlastite strategije i vlastiti identitet. Individualna biografija se na taj način konstituiše kao socijalna biografija: ona je i društveno strukturisana, ali i proizvod delanja. Pored toga, pristup socijalne biografije u sebi objedinjuje dinamičnost i procesualnost pristupa životnog toka, pokazujući na koji se način društveno-istorijski i strukturalno-institucionalni faktori i konteksti prelamaju na život pojedinca, usmeravajući njegovo delanje u različitim životnim situacijama i fazama.

Delanje se određuje kao načelna sposobnost osobe da intencionalno postupa (Walther *et al.*, 2009: 65). Odlikuju ga intencionalnost, refleksivnost i temporalnost.

Za razliku od motivacije koja jeste potencijal za delanje, ali kao „ispodpo-vršinski, delom nesvesni program“, *intencionalnost* odgovara samorefleksivnoj regulaciji ponašanja u konkretnim situacijama (Giddens, 1984).

Refleksivnost delanja je u srži konceptualizacije biografije kao oblikovanja „refleksivnog projekta sopstva“ (Giddens, 1991). *Refleksivnost* podrazumeva da se individue ne mogu odvojiti od svoje prošlosti u razvijanju biografskih projekata: „Biografija podrazumeva rekonstruisanje i balansiranje prošlosti, zamišljanje, izmišljanje, zacrtavanje i planiranje budućnosti i suočavanje sa sadašnjim zahtevima, na takav način da su prošlost i budućnost povezane kroz značenje i kontinuitet“³⁹. Drugim rečima, vremenska dimenzija – *temporalnost* delanja, kroz refleksivnost povezuje prošlo iskustvo, sadašnje namere i buduće planove.

U okviru pristupa orijentisanih na rekonstrukciju socijalnih biografija uvodi se pojam „biografizacija“ koji se odnosi na: „potrebu individua da refleksivno stave u odnos situacije u kojima se nalaze i svoj subjektivni identitet, odnosno da stvore biografski sklop između spoljnih (ekonomskih, institucionalnih, vršnjačkih) zahteva i mogućnosti i unutrašnjih potreba, želja i interesa (Walther *et al.*, 2009: 105). Složeni proces donošenja odluka na neki način predstavlja „srednji nivo“ između struktura i delanja, s obzirom da uključuje i strukturalne i individualne faktore. Na složenost procesa ukazuje očigledna diskrepancija između želja i orijentacija mladih ljudi i akcija koje stvarno preduzimaju. Takve su pojave na primer odlaganje zasnivanja porodice, mada se ona visoko vrednuje i priželjkuje, ili postepeno smanjivanje profesionalnih aspiracija („cooling out“), kao i strategije „korak po korak“ koje primenjuju mladi koji osećaju osujećenja zbog porekla (etničkog ili kla-

³⁹ Alheit, P., B. Dausien (2000) „Biographicity as a basic resource of lifelong learning“, u: P. Alheit et al. (eds.) „Lifelong Learning Inside and Outside of Schools“, Roskilde University: 400–422; navedeno prema: Walther *et al.*, 2009: 60.

snog npr.), bez obzira na njihove visoke obrazovne i profesionalne aspiracije (op. cit)⁴⁰.

U kontekstu Moderne, individualne biografije su se odvijale na osnovu „životnog plana“, dok je logika planiranja bila inkorporirana u oblikovanje modernog identiteta „ja“ (Leccardi, 2005: 124). Takva logika nije primenljiva u sadašnjem kontekstu neizvesnosti „društva rizika“. Sa druge strane, mladi ljudi se danas suočavaju sa zahtevom za „subjektivizacijom biografija“ (Ibid.: 126), odnosno sa imperativom da se moraju praviti izbori, što nije u saglasju sa društvenom situacijom u kojoj se ne mogu predvideti krajnji rezultati ličnih izbora. Kao posledica tog procepa, neizvesnost savremenog društva inkorporirana je u konstrukcije biografija mladih ljudi preko narativa „produžene sadašnjosti“⁴¹.

U društvenim uslovima bremenitim neizvesnostima, ali i velikim brojem mogućnosti, planiranje budućnosti dobija odlike „izmišljanja“, pa se tako i odraslost, s obzirom da više nema određenu formu i obeležja prelaza, mora „izmisliti“ (Giddens, 1991). Međutim, mogućnost „izmišljanja“ budućnosti i odraslosti temelji se na resursima sadašnjosti, stoga je način na koji mladi sebe vide u budućnosti oblikovan njihovim iskustvima i društvenim položajem danas (Henderson *et al.*, 2009: 28)⁴².

Inkorporiranje prošlosti – iskustava povezanih sa nejednakostima (u resursima i mogućnostima), u identitet i biografiju, sa jedne strane, i njen uticaj na oblikovanje aspiracija i planova za budućnost, sa druge strane, čini aspekt *temporalnosti* delanja koji ga uklapa u strukturalni kontekst. Na taj način koncipirano, delanje se može objasniti u kontekstu intergeneracijskih kontinuiteta (npr. reprodukcije nejednakosti), i promena globalnog i lokalnog društvenog konteksta (i delatnih odgovora na te promene) (Walther *et al.*, 2009: 51).

⁴⁰ Više o konceptu delanja u okviru istraživanja mladih videti u Tomanović, 2010c, a primenu u istraživanju u Tomanović, 2010b; 2012.

⁴¹ „Extended present“ (Brannen, Nilsen, 2002). Karmen Lekardi u narativima mladih ljudi prepoznaje još i „sadašnjost ispražnjenu od vremenske dubine“, kao i dvostrukost (protoka) vremena – jako osećanje da se tempo vremena danas veoma ubrzao, da se iskustva brže smenjuju, ali da istovremeno prelasci iz jedne životne faze u drugu postaju sve sporiji, skoro „puževim korakom“. S jedne strane, postoji tempo koji pritiska, sa druge strane se ne zna gde se ide, što proizvodi osećanje „gubljenja vremena“ (Leccardi, 2005: 134).

⁴² Za istraživanje percepcija odraslosti i aspiracija za budućnost autorke ove studije su razvile instrument „životne putanje“ („lifelines“): od ispitanika se tražilo da zamisle sebe u određenim uzrastima i u četiri oblasti: stanovanju, obrazovanju (školovanju), zaposlenju i ličnim odnosima, a potom su svoje beleške obrazlagali tokom intervjuja (Thomson, Holland, 2002).

Koncept *strukturisanog* ili „*ograničenog*“ („*bounded*“) *delanja*⁴³, vremen-ski i društveno uklopljenog, u sebi inkorporira i faktore strukturalnog konteksta i individualne izbore, postupke i identitete. On omogućava da se u socijalnoj biografiji sagledaju i struktura i delanje, namesto prethodnih konceptualizacija koje su potencirale *ili/ili* pristup (Walther *et al.*, 2009: 103).

Pre nego što prikazemo na koji način je u našem istraživanju operaci-onalizovan pristup socijalne biografije, studiju ćemo smestiti u kontekst kon-tinuiteta domaćih istraživanja mladih, kao i u društveni kontekst u kome je sprovedena.

Istraživanja omladine u Srbiji

U definisanju kontekstualnog okvira istraživanja, studija se smešta u kontekst kontinuiteta teorijskih i empirijskih proučavanja omladine u Srbiji od početka sedamdesetih preko osamdesetih i devedesetih godina XX veka i revitalizacije istraživanja od 2003. godine.

Nakon posleratnog perioda „preteranog istorijskog optimizma“ (Mrđa, 2011), pedesetih i šezdesetih godina, koji je uticao na prilično dogmatski karakter teorijskih i istraživačkih proučavanja različitih društvenih fenome-na, pa tako i omladine u SFR Jugoslaviji, usledili su društveni potresi oli-čeni u studentskom buntu 1968. godine i nacionalističkim pokretima počet-kom sedamdesetih. Načeta monolitnost društvenih i ideoloških projekata samoupravnog socijalizma i bratstva i jedinstva uslovlila je, između ostalih socioloških tema, povećano interesovanje za proučavanje omladine tokom sedamdesetih i osamdesetih godina. Percipirana sa jedne strane kao *pro-blem*, a sa druge strane kao *resurs* (Ilišin, Radin, 2007), omladina je pod istraživačku lupu stavljena da bi se ustanovili uzroci njenog nezadovoljstva, ali i dokazala njena privrženost socijalizmu, čime bi se potvrdila legitimnost sistema.

Pored toga što su njihovi naručioci i finansijeri najčešće bile društveno političke organizacije, legitimacijska namera istraživanja je vidljiva i u odabiru tema: naslovi studija ukazuju da je ključno pitanje odnos omladine i društve-nog sistema⁴⁴. Međutim, istraživanja već tada ukazuju i na procese socijalne diferencijacije omladine, posebno u pristupu univerzitetskom obrazovanju –

⁴³ Određuje se kao „društveno situiran proces“, oblikovan iskustvima iz prošlosti, prilikama koje postoje u sadašnjosti i opažanjima mogućnosti u budućnosti (Evans, 2002: 262).

⁴⁴ Vidi npr. Janićijević, 1966. ili Tomanović, 1977.

značajnom kanalu socijalne promocije koji postaje sve zatvoreniji za mlade iz nižih društvenih slojeva (Tomanović, 1971).

Tokom osamdesetih godina, veliki broj publikacija čine zbornici radova sa konferencija koje karakteriše nedostatak jasnih teorijskih postavki mnogih (pretežno javnomnjenjskih) istraživanja. Tako se u jednom radu uočava da nije jasno definisan predmet proučavanja – omladina i njegova *differentia specifica*, kao ni teorijski okvir od koga se polazi u proučavanju i istraživanju, pa autor predlaže konceptualizaciju generacija (Uskoković, 1982)⁴⁵. Ključne reči naslova publikacija jasno odražavaju predmet istraživanja, a to su društveni položaj i svest omladine. I u ovom periodu jasno je detektovan trend diversifikacije omladine, čija je homogenizacija u Jugoslaviji ostvarena u poratnom periodu mehanizmima zajedničkog ratnog iskustva, egalitarizma niskog materijalnog položaja, kao i pozitivnom identifikacijom sa ideološkom matricom socijalizma i ulogom omladine, a homogenizaciju je sistem podržavao kolektivnim akcijama za mlade i otvorenim kanalima vertikalne društvene pokretljivosti i merama socijalne promocije (Milić, Čičkarić, 1998: 38).

Dajući pregled rezultata istraživanja omladine od sedamdesetih do kraja osamdesetih, Anđelka Milić uočava nekoliko trendova koji su delovali suprotno prethodnoj homogenizaciji i ukazivali da diversifikacija mladih postaje sve izrazitija. Trendovi su se najočiglednije iskazali u velikom jugoslovenskom istraživanju iz 1986. godine (Vrcan *et al.*, 1986) kroz regionalne i vrednosne rascepe na liniji severozapad – jugoistok Jugoslavije. Diverzifikacija se pokazala i na nivou nacionalne identifikacije, nasuprot opredeljenju za jugoslovenstvo, ali nije rezultirala u porastu etničke distance sve do kraja osamdesetih, kada nacionalna opredeljenost biva izmanipulisana u cilju pacifikacije socijalnog nezadovoljstva usled narastajuće društvene krize. Pored toga, sekularizacija koja je dominirala svešću mladih sedamdesetih se smanjuje, a raste religioznost na nivou izjašnjavanja, ali ne i vrednosti i interesovanja. Potom, prisutan je bio izrazit porast vrednosne anomičnosti od kraja sedamdesetih do kraja osamdesetih (Pantić, 1990), a nije došlo do prodora post-materijalističkih vrednosti⁴⁶. Na kraju, posmatrani period karakteriše opadanje političkog aktivizma tokom sedamdesetih, otuđenje od institucija političkog sistema tokom osamdesetih, a krajem perioda zamena formalnog političkog aktivizma neformalnim socijalnim aktivizmom (Milić, Čičkarić, 1998: 63). Društvena

⁴⁵ Postoje mišljenja da je koncept generacija bio omiljen među domaćim istraživačima, jer je „shvatan kao oponencija marksističkom klasnom pristupu“ (Mihailović, 2004: 20).

⁴⁶ Osim kod mladih u Sloveniji i najvećim gradovima Srbije i Hrvatske, koji nisu ostali „zaglavljani u prvoj modernoj“ (Ule, 1989).

marginalizacija i politička otuđenost omladine predstavljale su dva zajednička obeležja na celokupnom jugoslovenskom prostoru.

Mnogobrojne zajedničke publikacije u ovom periodu karakterisalo je odsustvo socioloških tumačenja i teorijskih elaboracija nalaza istraživanja. Postoje, međutim, izuzeci kao što su radovi Mirjane Ule koja stavlja analize rezultata velike ankete sprovedene na prostoru cele SFR Jugoslavije polovinom osamdesetih (Vrcan *et al.* 1986) u teorijski okvir prve i druge moderne, u nastojanju da objasni odnos mladih prema društvenim promenama (Ule, 1989). Izuzetak je i teorijska studija Anđelke Milić „Zagonetka omladine. Teorija i istorija omladinske strukture“ (Milić, 1987) u kojoj autorka daje značajan doprinos konceptualizaciji studija omladine: sintetičkim prikazom dominantnih teorijskih određenja omladine i pristupa njenom proučavanju, kao i društveno – istorijskom kontekstualizacijom nastanka i konstituisanja omladine kao društvene kategorije. Kriitička analiza konceptualizacija opredelila je autorku za generacijski pristup proučavanju omladine, koji je primenjivala u svojim kasnijim istraživanjima.

Jedna od odlika načina života mladih u Jugoslaviji i Srbiji tokom osamdesetih godina jeste i njihovo povlačenje u privatnost. Orijentaciju mladih ka nesistemskim neformalnim oblicima socijalizacije društveni naučnici su uveli u domaća istraživanja preko konceptata *neformalne grupe* i *potkulture*⁴⁷. Tako je nastala studija i „Mladi i neformalne grupe“ (Joksimović *et al.*, 1988) u kojoj su postavljeni deskriptivni i eksploratorni ciljevi: da se opišu karakteristike spontanog okupljanja i neformalnih aktivnosti mladih, uključujući primarne grupe – porodicu i prijateljske grupe, kao i obeležja neformalnih grupa okupljenih oko zajedničkih interesa (muzičkih, navijačkih, duhovnih, hobističkih), ali i kontrolne grupe mladih od 15 do 30 godina u Beogradu, kao i njihove vrednosti i stavovi prema neformalnom angažovanju i grupama. Ni ova studija nije bazično sociološka na osnovu jedinstvene konceptualizacije i operacionalizacije, već predstavlja skup analiza i nalaza iz različitih perspektiva: socijalnopsihološke, kulturološke i sociološke. Po potonjoj perspektivi izdvaja se deo studije – analiza konteksta porodičnog života koju je u okviru ovog projekta uradila Anđelka Milić. Ovo istraživanje predstavlja značajan segment u kontinuitetu autorkinih interesovanja, jer se, sa jedne strane, nadovezuje na prethodnu teorijsku studiju – određenja i konceptualizacije omladine kao društvene kategorije, a s druge strane, ono je specifikovano na odnos porodice i mladih i sa operacionalizacijom političke socijalizacije u porodici, što je istraživačka tema kojom je autorka nastavila da se bavi i tokom devedesetih. Neki nalazi

⁴⁷ Izašla su četiri broja istoimenog časopisa 1985. godine.

ovog istraživanja: jaka povezanost mladih sa roditeljskom porodicom, koja pored osnovnog izvora materijalne podrške predstavlja i pozitivno interakciono i emocionalno okruženje, koje ne deluje podsticajno na osamostaljenje i može predstavljati prepreku odrastanju u smislu nezavisnosti, pokazuju se validnim i dve decenije kasnije.

Kraj osamdesetih obeležila je duboka kriza jugoslovenskog društva, te pojam kriza postaje ključni i u studijama omladine. Tako se zbornik „Deca krize“ (Mihailović *et al.*, 1990) bavi analizom svesti – mnjenja sa ciljem traženja proaktivnog potencijala mladih u odnosu na narasle društvene probleme i potrebe za promenama naspram prosistemske orijentacije. U radovima je naglasak stavljen na diversifikaciju mladih i na pitanja društvene integracije. Prema tumačenjima sa izvesne istorijske distance, analizama ustanovljen akcioni potencijal omladine za neformalni socijalni angažman je izmanipulisan nacionalistički ideologijama, a mladi su uvučeni u nacionalne sukobe i građanski rat (Milić, Čičkarić, 1998: 64).

Sintetička analiza mnoštva domaćih istraživanja iz poslednje tri decenije XX veka pokazala nam je tri njihove dominantne opšte karakteristike. Prvenstveno je primetno odsustvo jasnog sociološkog teorijskog okvira koji se operacionalizuje u istraživanje i služi za eksplanaciju i tumačenje njegovih rezultata. Potom je karakteristično nepovezivanje strukturalnih varijabli društveno – ekonomskog položaja sa normativnim obeležjima (svesti) i (političkog – formalnog i neformalnog) ponašanja, tako da dominiraju istraživanja deskriptivnog i eksploratornog tipa, bez napora da se ostvari eksplanacija. Naposletku, izražena je dominacija socijalno – psihološkog i politikološkog (javnomnjenjskog) tipa istraživanja, odnosno odsustvo klasno-slojne analize, iako istraživanja od početka sedamdesetih ukazuju na raslojavanje društva u celini i omladine posebno, porast društvenih nejednakosti i sužavanje kanala vertikalne pokretljivosti (socijalne promocije) i sledstveno zatvaranje strukture društva. Zanemarivanje klasno-slojne diferencijacije u analizi opstaje pošto se omladina (u jednini) ili omladinske grupe najčešće dovode u odnos sa društveno-političkim sistemom kao celinom, jer se i dalje postulira jednakost životnih šansi koja homogenizuje mlade u omladinu.

U periodu blokiranе postsocijalističke transformacije devedesetih zamrla su istraživanja omladine: jedina koja imaju kontinuitet su socijalno-psihološka istraživanja vrednosti i stavova.

Predmet nekih istraživanja, međutim, postaje deo mladih koji je izašao na društvenu scenu kao politička generacija aktivna u protestima od 1991. do 2000. godine. Ključne reči tih istraživanja su protest, akcioni potencijal omladine, politička generacija. One su najtemeljnije primenjene u studiji „Ge-

neracija u protestu“ (Milić, Čičkarić, 1998), koja je zasnovana na jasnoj konceptualizaciji i operacionalizaciji teorijskog okvira generacije i generacijske politike, a istraživačka pažnja je usmerena na socioekonomske i razlike u porodičnom socijalizacijskom kontekstu tri grupe mladih – aktera studentskog i šireg građanskog protesta: organizatora, učesnika i neučesnika. Rezultati istraživanja su potvrdili pretpostavke autorki da su studenti tokom devedesetih delili generacijsku politiku, shvaćenu kao jedinstvo opredeljenja, moralnih uverenja i političkih izbora, kao i da razlike u potenciranju interesa (kolektivnih naspram ličnih) i u stepenu aktivizma potiču od različitih konteksta socijalizacije u porodici, posebno negovanja tzv. „političke kulture“ kao značajnog faktora političke socijalizacije.

Naslanjajući se na konceptualizaciju razvijenu u ovoj studiji, Lilijana Čičkarić je uoči političkih promena u jesen 2000. godine sprovedla istraživanje sa ciljem eksploracije intenziteta i mehanizama uticaja porodice na političku socijalizaciju mladih – na uzorku srednjoškolaca iz Beograda, koje je objavljeno u studiji „Društvene promene i generacijska politika“ (Čičkarić, 2006). Kao širi teorijski cilj istraživanja postavljena je potvrda legitimacije generacijskog pristupa proučavanju omladine, kao i potvrda heurističke vrednosti koncepta generacijska politika. Kao i u slučaju studije o studentima, rezultati istraživanja su potvrdili pretpostavke autorke o značaju porodice u stvaranju „političke atmosfere“ ili „političke kulture“, koje su u pozitivnoj korelaciji sa obrazovanjem roditelja, njihovim političkim identitetom, negovanjem porodičnog modela koji podstiče na autonomiju i participaciju. Autorka, međutim, nije izvela dokaze koji bi opravdali primenu koncepta generacijske politike na istraživanu populaciju mladih. To nas navodi na zaključak da je društveno-politički kontekst Srbije devedesetih oblikovao generacijsku politiku studenata ili stvorio od njih političku generaciju, dok je istovremeno antisistemski građanski aktivizam bio mehanizam i međugeneracijske homogenizacije.

Iz potrebe da se otpočne sa koncipiranjem i primenom politike za mlade, proizilaze istraživanja na velikim uzorcima. Istraživanja koje su sproveo Centar za proučavanje alternativa (CPA) i Proni 2002. i multidisciplinarno istraživanje u organizaciji CPA iz 2003. godine imala su strukturalni i normativni pristup. Naglasak je bio na elementima društvenog položaja, kao i na stavovima, opredeljenjima, vrednostima. I ova istraživanja su sprovedena bez jedinstvenog teorijskog okvira: mada Srećko Mihailović kao urednik zbornika „Mladi zagubljeni u tranziciji“ (2004) postulira pristup generacija, on nije integrisan sa nalazima istraživanja. U ovom istraživanju CPA, koje je 2003. godine sprovedeno putem ankete na nacionalno reprezentativnom uzorku od

3180 mladih uzrasta od 17 do 35 godina⁴⁸, pojavljuju se neki novi koncepti i pristupi u proučavanju mladih, kao što je tranzicija u odraslost, koje su u istraživanju primenile Smiljka Tomanović i Suzana Ignjatović.

Tokom dvehiljaditih sprovedene su sociološke analize pojedinih aspekata svakodnevnog života, kao što su kulturne prakse različitih kategorija mladih (Mrđa, 2000, 2004, 2011) ili odnos mladih i politike, koji je koristeći „generacijski ključ“ u tumačenju sprovedla Isidora Jarić u okviru nekoliko talasa kvalitativnih istraživanja odnosa politike i svakodnevnog života građana Srbije (Jarić, 2003; 2005; 2007.).

Uoči i nakon donošenja Strategije za mlade Republike Srbije (2008. godine) sproveden je veći broj primenjenih istraživanja sa socijalno-psihološkim i politikološkim temama, kao što su: praksa dokolice; stavovi, preferencije, opredeljenja, vrednosti, uzori; političke participacija i građanski aktivizam. Primetan je, međutim, nedostatak sveobuhvatne sociološke studije koja bi naglasak stavila na praksu – strategije i delanja mladih unutar strukturalnog i normativnog konteksta. U koncipiranju ovog istraživanja jedna od namera nam je bila da pokušamo da nadomestimo tu prazninu, usmeravajući istraživačku pažnju upravo na ono što mladi čine – kako delaju, prave planove, „kormilare“ kroz neizvesnu svakodnevnicu. O zamisli odabranog pristupa socijalne biografije i njenoj operacionalizaciji u istraživanje biće detaljno reči nakon prikaza osnovnih obeležja društvenog konteksta u kome mladi danas žive u Srbiji.

Društveni kontekst: produžena postsocijalistička transformacija

Jedna od sintagmi kojom je bilo uobičajeno da se imenuje situacija zajednička mladima u društvima koja su nasledila socijalističke režime jeste „dvostruka tranzicija“: tranzicija u odraslost u društvu u tranziciji (Kovacheva, 2001). Postsocijalistički tranzicioni period karakterisali su neki zajednički problemi, odnosno rizici sa kojima su se suočavali mladi: visoka nezaposlenost, nestabilno i neuređeno tržište rada, oskudni stambeni resursi, slom socijalističkog sistema socijalne zaštite koji mlade ostavlja bez institucionalne podrške (Walther *et al.*, 2009), oslanjanje na porodične resurse u tranziciji u odraslost (Biggart, Kovacheva, 2006), što podržava i državni sistem stvarajući postsocijalističku varijantu „sub-protektivnog tranzicionog poretka“ (Walther, 2006)

⁴⁸ Ovo istraživanje nam je poslužilo kao osnov za longitudinalno praćenje promena u određenim dimenzijama položaja i života mladih, o čemu će više reči biti kasnije u tekstu.

i slično. Pored goreopisanih karakteristika i rizika svakodnevnog života koji sve više približavaju mlade iz posustalih neoliberalnih i socijaldemokratskih kapitalističkih sistema i one iz postsocijalističkih društvenih uređenja, mladi u Srbiji se suočavaju sa nekim specifičnim rizicima poteklim iz društvenog konteksta produžene i po mnogo čemu anomične postsocijalističke transformacije, koju ćemo skicirati u nastavku teksta⁴⁹.

Polazeći od rezultata obimnih i detaljnih analiza, sociolozi u Srbiji su napravili distinkciju između dva perioda: *blokirane transformacije* tokom devedesetih i *produžene transformacije* od političkih promena 2000. godine. Obe faze transformacije su „zavisne od pređenog puta“ („path-dependent“) i odstupaju od modela „uspešne postsocijalističke tranzicije“ (Lazić, Cvejić, 2004).

Period *blokirane transformacije* otpočeo je raspadom SFR Jugoslavije koji je bio praćen oružanim sukobima, dubokim etničkim konfliktima i građanskim ratom, a nastavljen međunarodnom izolacijom i sankcijama prema Srbiji tokom vladavine totalitarnog nacionalističkog režima. Takav kontekst je doveo do duboke devastacije društva kao sistema, kolapsa podistema i institucionalnog tkiva društva, kao i mnogih segmenata svakodnevnog života (Bolčić, 1995). Višepartijski politički sistem je funkcionisao kao sistem međupovezanih položaja ekonomske i političke *dominacije*, čija je namera bila da se odloži razvoj tržišne ekonomije i političke konkurencije (Lazić, Cvejić, 2004). Duboka ekonomska kriza sa ogromnim padom BDP i hiperinflacijom, nazaposlenošću od skoro 40% i udelom neformalne ekonomije od skoro polovine BDP polovinom devedesetih (Cvejić, 2006), dovela je do osiromašjenja velike većine stanovništva, koje je teklo paralelno sa „... obogaćivanjem malog sloja ljudi koji su putem kontrole državnih aparata policije, vojske i birokratije uključili u ekonomske aktivnosti povezane sa ratom i kršenjem međunarodnih sankcija (uvoz oružja, nafte, i sl.)“ (Ibid.: 38).

Normativnu i vrednosnu transformaciju obeležila je retradicalizacija: nacionalna homogenizacija i desekularizacija sa dominacijom kolektivnih vrednosti nad individualnim slobodama. Jedan tip kolektivism – socijalističko „bratstvo i jedinstvo“ zamenjen je drugim – „nacionalnim identitetom“, dok se prihvatanje modernističkih vrednosti veoma sporo odvijalo (Pešić, 2006: 305). Mikro društveni plan je obeležen „domestikacijom“ (Ule, Kuhar 2008) – povlačenjem društvenog života u privatni domen porodice, domaćinstva, susedstva i primarnih grupa prijatelja (Tomanović, 2008a). Dok je na jednoj strani dominantna ideologija bila nacionalistička unutar „nacionalnog preporoda“,

⁴⁹ Na ovom mestu će prikaz društvenog konteksta nužno i sa namerom ostati na nivou skice, a čitaocima upućujemo na brojne sociološke studije koje su analizirale različite aspekte društvenih promena u Srbiji u periodu od raspada SFR Jugoslavije do danas.

dotle je na drugoj strani postojao snažan demokratski pokret sa kontinuiranim građanskim protestima od 1991. godine (1991, 1992, 1996/97, 1999. i 2000. godine).

Period *produžene transformacije* počinje političkom promenom – rušenjem Miloševićevog režima u oktobru 2000. godine. Transformaciju produženom čini niz nerešenih problema iz prethodnog perioda, što je delimično posledica nesprovedene dekonstrukcije i transformacije političkog režima i sistema koji je netransparentan i podložan sistemskoj korupciji. Sve je to vodilo nedovoljno uspešnoj privatizaciji, sa niskom produktivnošću i slabim ekonomskim rastom, skoro stalnom visokom nezaposlenošću (koja je postepeno opadala do 2008. godine, ali od tada drastično raste paralelno sa ulaskom svetske privrede i naše zemlje u period recesije) i još uvek visokim udelom neformalne ekonomije. Spora i nedovršena reforma socijalnih sistema i institucija (pravosuđa, prosvete, zdravstva i socijalne zaštite) koji su takođe netransparentni i korumpirani, proizvodi konstantno izraženo nisko poverenje građana u institucije. Socijalni i politički kapital stvaraju nepotističke kanale društvene pokretljivosti, što znatno otežava uspostavljanje i učvršćivanje institucionalnih mehanizama u društvu Srbije.

Period pre početka aktuelne ekonomske krize obeležio je u Srbiji blagi porast BDP, investicija i izvoza, a blago opadanje nezaposlenosti i neformalne ekonomije (Cvejić, 2010). Istraživanje sprovedeno 2007. godine na nacionalno reprezentativnom uzorku otkrilo je takođe i trendove ka socijalnoj integraciji zasnovane na rastućem konsenzusu oko važnosti evropskih integracija (Ibid.). Ostaje, međutim, da se istraži da li su uočeni trendovi integracije opstali u kontekstu novog talasa ekonomske krize nakon 2008. godine i narastajuće političke nestabilnosti i dezintegrisanosti društva.

Pogledajmo ukratko neke globalne trendove u društvu Srbije i njihove promene.

Makro demografski trendovi ukazuju na društvo koje stari: usled trenda negativnog priraštaja od 1991, stanovništvo Srbije se smatra četvrtim najstarijim na svetu. Navodi se da je 2010. godine u Srbiji živelo ukupno 1 359 000 mladih uzrasta od 15 do 24 godine⁵⁰. U poređenju sa svetskim prosekom (17.8%) za 2010. godinu, udeo mladih u ukupnoj populaciji Srbije je bio niži i iznosio je 13.8%⁵¹.

⁵⁰ World Youth Report and Climate Change (United Nations, 2012)

⁵¹ Kada je su u pitanju svi podaci zvanične statistike koji se odnose na demografske i socio – ekonomske trendove, moramo da izrazimo žaljenje što rezultati Popisa stanovništva Srbije iz 2011. godine nisu bili dostupni u trenutku (novembar 2012.) kada smo završavali ovu studiju.

Obrasci bračnosti i rađanja podsećaju na trendove u drugim evropskim društvima: opadanje bračnosti (stope nupcijaliteta opadaju od 0.82 u 1980. do 0.68 u 2000.) i rađanja (stopa fertiliteta – 1.4), odlaganje zasnivanja braka (prosečna starost pri sklapanja prvog braka u 2010. za žene – 27.1, za muškarce 30.2 godina), odlaganje rađanja (prosečna prosečna starost pri rođenju prvog deteta u 2010. za žene – 27.2), rast udela vanbračnih rađanja (od 13.5% u 1991. do 23.8% u 2010.)⁵². Sa druge strane, ovi trendovi nisu praćeni diverzifikacijom i pluralizacijom oblika partnerskih odnosa (kohabitacije i razvodi su i dalje malo zastupljeni), kao ni promenama u rodnim ulogama i ka post-materijalističkim vrednostima, što dovodi u pitanje prisustvo druge demografske tranzicije u Srbiji (Bobić, 2006; Petrović, 2010; Kuhar, 2009; Kuhar, Reiter, 2010).

Strukturalni trendovi ukazuju na društvenu diferencijaciju – polarizaciju socijalne strukture na malu grupu na vrhu i veći deo populacije na dnu društvene lestvice. Produžena transformacija vodi povećanju društvenih nejednakosti u smislu osiromašjenja nižih društvenih slojeva i rizika od osiromašjenja delova srednjih slojeva, npr. obrazovanih mladih ljudi koji su duže vreme nezaposleni (Cvejić, 2006: 31). Očigledna je takođe postala reprodukcija društvenih položaja, posebno unutar elite i srednjih slojeva. Proces zatvaranja društvene strukture kroz samoreprodukciju društvenih slojeva koji je otpočeo krajem sedamdesetih, obnavlja se strukturalnom polarizacijom. Ova tendencija je zasnovana na opštem procesu privatizacije ključnih mehanizama socijalne reprodukcije, koji ne uključuju samo ekonomski, već i ostale oblike kapitala (u ovom slučaju prvenstveno kulturnog, kroz obrazovni sistem; Ibid.).

Normativni trendovi opstajanja visokog nivoa nacionalističkih, autoritarnih i patrijarhalnih vrednosti tokom dvehiljaditih usporava prihvatanje modernih vrednosti (Pešić, 2006). Što se mladih tiče, transformacija vrednosnih orijentacija ne samo da se ne kreće ka post-materijalističkim vrednostima (Pavlović, 2009), već njihove orijentacije predstavljaju čudnu mešavinu materijalističkih, hedonističkih i nacionalističkih vrednosti (Šram, 2004: 83). Porast etnocentrizma među mladima starosti 20–23 godine, koji nije više vezan za niskobrazovane i društveno marginalizovane profesije, već se širi među mladima iz svih slojeva, značajno je povezan sa autoritarnošću i religioznošću koje su još uvek visoke (Popadić, 2004: 115). Stepenn etnocentrizma kod mladih je povezan sa porodičnim odnosima: bio je niži kod mladih koji su odrasli u stabilnijim i otvorenijim porodicama, gde se kod deteta podsticala nezavisnost nasuprot poslušnosti. Suprotno tome, etnocentrizam je bio viši

⁵² Izvor: publikacije Republičkog zavoda za statistiku.

među mladima koji dolaze iz porodica koje naglašavaju značaj nacionalnosti (Ibid: 116).

Može se reći da opisani normativni kontekst odrastanja predstavlja jedno od jakih kulturnih ograničenja za individualizaciju socijalnih biografija u smislu kasne modernosti. Druga izrazita kulturna prepreka leži u porodicama u Srbiji preovlađujućem paternalističkom odnosu roditelja prema deci, koji je prihvaćen i internalizovan od strane mladih i deluje inhibirajuće na razvijanje samostalnog delanja (Tomanović, Ignjatović, 2004; 2010).

Goreopisani kontekst produžene anomične postsocijalističke transformacije stvara velike strukturalne prepreke integraciji mladih u društvo, ostavljajući ih na margini društvenih zbivanja. Visoka i rastuća nezaposlenost posledica je otežanog ulaska čitavih kontigenata mladih na tržište rada i preuzimanja pozicija participacije u sistemu ekonomske reprodukcije društva. Sva dosadašnja istraživanja govore o nepovoljnom materijalnom položaju mladih, koji su u velikoj meri zavisni od finansijskih i stambenih resursa svojih roditelja. Pretpostavka je da materijalna nesamostalnost ograničava delatnost mladih u različitim domenima, a ona predstavlja i jednu od osnovnih racionalizacija za odlaganje zasnivanja porodice, posebno kod onih osoba koje imaju više stepene obrazovanja i profesionalne aspiracije. Mere systemske državne podrške obrazovanju, zapošljavanju, obezbeđivanju stambenog prostora, mladim roditeljima i druge, ili su nerazvijene ili nedostupne većini mladih. One su rečju nedovoljne, pa mladi na njih ni ne računaju u kratkoročnom planiranju, odnosno razvijanju aspiracija i delanja u okviru svojih socijalnih biografija. Mladi oblikuju svoje planove u kontekstu svakodnevne neizvesnosti, računajući prvenstveno na neformalne mreže podrške i na vlastite napore. Fokusiranje na individualne, ali ne i individualizovane opcije i strategije čini da su mladi u velikoj meri atomizovani. Neprepoznavanje zajedničkog interesa jedna je od prepreka za građansku participaciju i integraciju mladih. Pored atomizovanosti društvenih položaja i strategija, jedan od izvora unutrašnje dezintegracije mladih predstavljaju ideološke podele, jer mladi zauzimaju značajno različite pozicije na skalama od tradicionalnih do postmodernih vrednosti. Mada se najčešće o mladima govori u smislu njihove otuđenosti od političkog, odnosno apatičnosti (Gredelj, 2004; Jarić, 2005, 2007), nekoliko puta smo u skorije vreme bili svedoci situacija da se akcioni potencijal mladih u Srbiji proistekao iz njihovog nezadovoljstva i neartikulisane želje za promenom izmanipuliše na taj način da se u uličnim protestima grupe mladih okrenu jedne protiv drugih. Drugim rečima, dok je antisistemski akcioni potencijal integrisao mlade u Srbiji u „političku generaciju“ tokom devedesetih, sada oni ostaju bez valjanih mehanizama i kanala koji bi integrisali njihova htenja u zajedničke interese.

Jedan od izazova našeg istraživanja jeste otkrivanje akcionog potencijala mladih i mogućih načina za artikulisanje njihovog delanja u cilju ostvarenja interesa koji prevazilaze individualne.

Konceptualno – operacionalni okvir istraživanja: pristup socijalne biografije

Kao što smo prikazali u odeljku o savremenim pristupima, jedna od ključnih socioloških dihotomija (Jenks, 2000) – struktura/akcija (delanje) dominira u diskusijama između istraživača mladih. Jedno od mogućih rešenja koja se nude jeste uvođenje biografije kao pristupa i kao koncepta: *socijalna biografija* je konceptualno oruđe kojim se objašnjava sadejstvo struktura i delanja. U našem istraživanju, opredelili smo se za pristup socijalne biografije koji polazi od Gidensove teorije strukturacije (Giddens, 1984): strukturacija je shvaćena kao proces u kome strukture postavljaju uslove, mogućnosti i ograničenja za delanje aktera. Strukture predstavljaju odlike društvenog konteksta – institucije, resurse i pravila na koje se akteri oslanjaju u produkciji i reprodukciji društvenog života. Dvostrukost dinamički shvaćenih struktura je dvojaka: one su i preduslov i proizvod delanja, a istovremeno mogu biti ograničavajuće i/ili omogućavajuće u odnosu na delanje (Walther *et al.*, 2009: 65). Postupajući aktivno (delatno) u odnosu na strukturalne uslove, pojedinci kreiraju biografije, istovremeno obnavljajući ili oblikujući strukture (u procesima reprodukcije, rekonverzije i promene). Koncept strukturacije uključuje dinamiku između istorije (strukturalnog konteksta) i biografije (individualnog delanja).

Oblikovanje socijalne biografije se u našem istraživanju sagledava kroz tranziciju u odraslost koja se prati kroz tri analitički razdvojena, ali međuzavisno isprepletena procesa: porodične, obrazovno-radne i političko-građanske tranzicije.

Odabrani teorijski pristup socijalne biografije u istraživačkom smislu postulira neke osobenosti. Pre svega, naglasak je stavljen na istraživanje različitosti (šansi, mogućnosti, aspiracija, strategija) naspram zajedničkog iskustva života u društvenom kontekstu, kao što je to slučaj u pristupu generacija. Pored toga, naglasak u istraživanju je na delanju u okviru trostruke tranzicije: porodične, obrazovno-radne i političko-građanske, a ne na normativnom aspektu (stavovima, normama, vrednostima).

Opšti cilj istraživanja je rekonstrukcija delanja mladih kao individualnih aktera unutar strukturnih i kulturnih konteksta društva Srbije.

Eksploratorni ciljevi istraživanja uključuju analize delanja mlade osobe u različitim domenima njenog života: obrazovnom, radnom (i tranziciji od obrazovanja do zaposlenja), stambenom, privatnom – porodičnom (i tranziciji u porodičnom domenu: osamostaljivanju od roditelja i zasnivanju porodice), domenu kulture (uključujući prakse vezane za dokolicu, medije) i domenu politike, odnosno građanske participacije. Za razliku od dominirajućih istraživanja mladih sa njihovim fokusom na percepcije, stavove i vrednosti, naglasak našeg istraživanja je na nivou prakse svakodnevnog života. Međutim, zanima nas i normativni aspekt – percepcija i konstrukcija vlastite budućnosti sa aspiracijama, planovima, anticipiranim strategijama i slično. Ispituju se resursi – pripisani (porodični, sistemski) i stečeni (zaposlenje, obrazovanje, materijalni status, socijalne mreže) koje mlade osoba poseduje, kao i kulturni obrasci – koji deluju kao ograničavajuće/omogućavajuće strukture za njeno delanje. U smislu otkrivanja kulturnih obrazaca kao ograničenja, odnosno mogućnosti, pažnja je usmerena i na istraživanje odnosa roditelja prema mladoj osobi, kao i percepciju i načine ostvarivanja psihološke autonomije.

Namera istraživanja je da ustanovi na koji način su različiti životni stilovi mladih određeni strukturalnim činiocima i na koji način oni određuju delanje mlade osobe i na taj način oblikuju socijalnu biografiju. Pri tome je u našem istraživanju stil života shvaćen šire od načina provođenja slobodnog vremena i kulturne potrošnje – određen je kao posredujući entitet između društvenog položaja mlade osobe i njenog delanja, a operacionalizovan kao kombinacija resursa, orijentacija i praksi (Hendry *et al.*, 1998). Metodološki izazov predstavlja pokušaj rekonstrukcije socijalnih biografija kvantitativnim metodom, što nije uobičajen pristup. Primena anketne tehnike podrazumevala je operacionalizaciju koncepta u upitniku preko dimenzija: resursa, orijentacija i aktivnosti, a u okviru tri domena života mladih: porodičnom, obrazovno-profesionalnom i građansko-političkom, koji korenspodiraju sa tri glavna procesa tranzicija u odraslost.

Resurse – materijalna i nematerijalna dobra i mogućnosti koje iz njih proističu, podelili smo na pripisane i stečene. Pripisani su oni koji stoje (ili su stajali) na raspolaganju mladoj osobi na osnovu nekih njenih statusa – srodstva, kada su pitanju porodični, ili građanskog, kada su u pitanju sistemski resursi. Kao pripisane resurse koji potiču iz porodice smo, pored ekonomskog, kulturnog i socijalnog kapitala, analizirali i deo porodičnog habitusa – odnos između roditelja i deteta – posebno podsticanje ili ograničavanje autonomije mlade osobe. Sistemski resursi obuhvataju mere, mehanizme, institucije i slično koje olakšavaju mladim osobama sticanje neophodnih resursa u oblasti obrazovanja, zaposlenja, stanovanja i drugog. Oni su deo strukturalnog kon-

teksta oblikovanja biografija, ali i ključnih procesa tranzicija u odraslost – koji čine tzv. *tranzicione režime – poretke* (Walther, 2006; Walther *et al.* 2009).

Stečeni resursi u našem istraživanju obuhvataju sva dobra koje mlada osoba poseduje na osnovu svog delanja, a klasifikuju se u ekonomski (prihodi, stambeni prostor, različita materijalna dobra), kuturni (obrazovni nivo, kvalifikacije, znanja, veštine, kulturne prakse i sl.) i socijalni kapital (kontakti, mreže, učešće u organizacijama i aktivnostima).

Orijentacije mladih smo ispitivali direktnije povezano sa delanjem, pa je tako naglasak stavljen na opažanja različitih situacija, kao i aspiracije i planove koji su povezani sa neposrednom budućnošću, za koje postoji pretpostavka da će rezultirati u delatnosti mlade osobe.

Ključne dimenzije kroz koje smo rekonstruisali načine na koje različite mlade osobe delaju su opažanja, tumačenja, aktivnosti i planovi, koje su međusobno povezane u samom konceptu delanja sa njegovom temporalnošću kroz refleksivnost.

Istraživanje je takođe imalo cilj da predstavi i analizira promene koje su se desile u elementima društvenog položaja, tranzicijama u odraslost i strategijama mladih između 2003. godine kada je sprovedeno anketno istraživanje na nacionalno reprezentativnom uzorku (Mihailović, 2004). U tu svrhu smo ponovili operacionalizaciju nekih dimenzija kroz pitanja u upitniku.

Posebni (eksplikativni) ciljevi istraživanja su uklopljeni u širi okvir istraživačkog projekta⁵³; odnose se na pokušaj objašnjenja odnosa mladih i društvene integracije, što pretpostavlja dva aspekta integrisanosti.

Prvi aspekt je integrisanost mladih u društveni sistem, a istražuju se socijalne, kulturalne i psihološke prepreke integracije mladih u društvo Srbije.

Drugi aspekt je unutrašnja integrisanost mladih kao društvene grupe – njena diverzifikacija ili homogenizacija, gde se istražuju izvori diverzifikacije mladih: od socijalne isključenosti do privilegovanosti.

Pošto se istraživanje bavi praktičnim, a ne normativnim aspektom, kao jedan od indikatora društvene integracije (ili socijalne kohezije) uzima se jednakost životnih šansi (*equity*) mladih iz različitih društvenih slojeva u procesu tranzicije u odraslost. Pored nejednakosti koje potiču iz struktura – resursa, analiziraju se i nejednakosti koje potiču iz delanja mlade osobe (povezano sa različitim habitusima, stilovima života). Različiti životni stilovi tumače se kao više ili manje saglasni sa društvenom integracijom (npr. društvena isključenost ili devijantnost – nasilje, kao dezintegrativni i td.).

⁵³ „Izazovi novih društvenih integracija: koncepti i akteri“, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije (broj 179035), a sprovodi Institut za sociološka istraživanja, Filozofskog fakulteta, Univerziteta u Beogradu.

Istraživanje ima i praktične ciljeve usmerene ka razvijanju na empiriji utemeljenih („grounded“) diverzifikovanih mera socijalne i drugih praktičnih politika za mlade. Otkrivanjem i tumačenjem strukturalnih i kulturalnih faktora koji nekim mladim osobama predstavljaju ograničenja za ostvarenje njihovih potencijala, rezultati istraživanja mogu da posluže kao osnov za koncipiranje i razvijanje mera koje bi obezbedile jednakost šansi („equity“) u različitim domenima. Nalazima koji ukazuju na uzroke društvene isključenosti određenih kategorija mladih, kao i njenih raznolikih manifestacija, istraživanje može da doprinese razvijanju mera prevencije društvene isključenosti. Istraživanje će doprineti razumevanju odlaganja zasnivanja porodice, a nalazi mogu biti inkorporirani u mere socijalne politike za podsticanje rađanja. Istraživanje će ukazati i na moguće mehanizme uključivanja u lokalne zajednice, podsticanja njihove participacije i građanskog angažovanja.

Dragan Stanojević

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA, PLAN I KARAKTERISTIKE UZORKA

Istraživanje populacije mladih podrazumeva izvestan oprez kad se ima u vidu priroda predmeta. Naime, kao što je već napred navedeno, nije lako odrediti ko su mladi, šta ih suštinski određuje i distancira u odnosu na odrasle, kad mladost počinje a kad se završava. S obzirom na tranzitorne osobine (ka sferi rada, porodici opredeljenja i političkom/društvenom uključivanju) populacije koja nas interesuje, formirani su uzorak i instrument kojima nastojimo da uočimo i što preciznije izmerimo dinamiku života mladih kao i dinamiku prelaska u sferu „društvene“ odraslosti. U ovom poglavlju ćemo prikazati osnovne osobine instrumenta, plan i tok realizacije uzorka, sociodemografske osobine uzorka i osnovne merne skale formirane na osnovu niza indikatora.

Instrument za prikupljanje podataka

Instrument za prikupljanje podataka je bio sastavljen od 118 pitanja, odnosno 477 varijabli. Deo pitanja u upitniku je preuzet iz istraživanja Centra za proučavanje alternativa iz 2003. godine (Mihailović, 2004) zbog nastojanja da se prate promene u životu mladih ljudi. Iako je primarno fokusiran na pojedince, uključena su i pitanja koje se odnose na domaćinstvo u kom žive mlade osobe. Podaci poput pola, obrazovanja, zanimanja, radnog statusa i etničke pripadnosti prikupljeni su za sve članove domaćinstva. S obzirom da je domaćinstvo definisano kao ono u kom trenutno živi mlada osoba (što je kod onih koji su u procesu obrazovanja neretko studentski dom ili život u privatnom smeštaju sa (ne)srodnicima), prikupljeni su posebno i napred navedeni podaci za roditelje ispitanika bez obzira da li se sa njima živi pod zajedničkim

krovom. Instrument je podeljen na nekoliko celina: 1. stambeni status, prakse i planovi, 2. finansijski status, 3. porodični odnosi (u porodici porekla i porodici opredeljenja), 4. tranzicija u odraslost – ključni događaji, planovi, aspiracije, 5. partnerski odnosi, 6. roditeljstvo, 7. obrazovne prakse, 8. zapošljavanje i rad, 9. slobodno vreme, 10. politička i socijalna participacija i 11. unutrašnja i spoljna geografska pokretljivost. Tokom formiranja instrumenta vođeno je računa da jezik bude jasan mladima bez obzira na njihov kulturni kapital kao i socijalno i geografsko poreklo. U onim slučajevima kad su slučajnim odabirom u uzorak ušle osobe koje ne govore srpski jezik, obezbeđen im je prevodilac (ovakve slučajeve smo zabeležili u Vojvodini i među romskom populacijom). Da je instrument validan potvrđeno je tokom pilot istraživanja koje je obavljeno na 30 ispitanika.

Plan i realizacija uzorka

Istraživanje je obavljeno na uzorku od 1627 ispitanika (planirano 1600), u 62 opštine na teritoriji Srbije (bez Kosova) tokom perioda februar – maj 2011. godine.⁵⁴ U anketnom istraživanju je učestvovalo 62 anketarki/anketara, od kojih su najveći broj studenti sociologije na Filozofskom fakultetu ili diplomirani studenti sociologije. Prilikom dizajna uzorka vodilo se računa o proporcijama mladih u populaciji (koja je izvršena na osnovu procena Republičkog zavoda za statistiku Srbije o zastupljenosti ciljanih starosnih kohorti po regionima i tipu naselja).

Model i princip selekcije uzorka su bili određeni predmetom istraživanja i definicijom ciljane populacije. Ciljnu populaciju su činili mladi starosti od 19 do 35 godina. Međutim, da bismo dobili preciznu sliku⁵⁵, uzorak smo napravili tako da bude skoncentrisan na po dva najznačajnija godišta svakih pet godina starosti, tako da su uzorak činile mlade osobe koje su starosti 19/20, 24/25, 29/30, 34/35 godina, odnosno osobe koje se nalaze u ključnim godinama tranzicije ka odraslosti. S obzirom na ovako definisanu populaciju, odmah smo se susreli sa problemom postojanja kompletne liste koja bi mogla da posluži kao osnova za selekciju pojedinaca sa unapred poznatom verovatnoćom selekcije. Upravo zato je princip selekcije ispitanika bio teritorijalni sa elementima sistematskog.

⁵⁴ Plan uzorka su napravili prof. dr Slobodan Cvejić i Dragan Stanojević.

⁵⁵ Na ovaj način dobijamo preciznije podatke o mladima koji su određene starosti nego kad bismo ih grupisali u npr. petogodišta.

Uzorak je bio višestruko stratifikovan. 1. po teritorijalnom principu i 2. po starosnim kohortama. Osnovni teritorijalni stratumi su Centralna Srbija, Vojvodina i Beograd. Unutar svakog stratuma su slučajnim odabirom odabrane opštine i unutar njih mesne zajednice – gradske i seoske. Unutar svake mesne zajednice su putem sistematskog odabira izdvajane po dve ulice i unutar njih domaćinstva. Anketari su imali instrukcije da u okviru ulica sistematski biraju domaćinstva (samo sa jedne strane ulice i svako šesto domaćinstvo) sve dok se ne pojavi osoba koja odgovara ciljnoj populaciji, o čemu su vodili dnevnik. Na osnovu analize realizacije plana uzorka, u 28% domaćinstava su kontaktirane osobe koje su odgovarale ciljnoj populaciji, dok je procenat onih koji su odbili da učestvuju u istraživanju iznosio 32%, što predstavlja prihvatljivo učešće stope odbijanja. Plan uzorka je formiran tako da je u svakoj mesnoj zajednici obavljeno od 6 do 15 intervjua – odnosno od 6 do 10 intervjua po ulici. Ukoliko se u domaćinstvu nalazilo više osoba koje ispunjavaju kriterijum po kome bi mogli biti anketirani (što je često bio slučaj kod populacije koja je u procesu obrazovanja) slučajnim izborom je birana osoba prema datumu rođenja (izabrana je ona osoba kojoj je prvoj rođendan). Kad je reč o starosnim kohortama osnovne starosne stratume su činile mlade osobe koje su rođene 1991–1992., 1986–1987., 1981–1982. i 1976–1977. godine. Svaki od starosnih stratuma sačinjava četvrtinu uzorka. Veličina uzorka kao i stepen realizacije plana uzorka nam daju dovoljno osnova za procene o mladima na životnim prekretnicima.

Posebna pažnja je posvećena studentskoj i populaciji Roma. Prva je u Srbiji uglavnom vezana za dva sedišta – porekla i studiranja – tako da smo posebno vodili računa da proporcionalno budu zastupljeni i mladi koji studiraju van svog mesta porekla. Pored studenata koji su se u uzorku našli slučajnim odabirom, uključili smo i one studente koji se nalaze u studentskim domovima. Proporciju o njihovom učešću smo dobili na osnovu istraživanja studentske populacije koju je izvršio Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu 2010. godine. Što se populacije Roma tiče, u različitim izvorima podataka postoji velika razlika procene i podataka o njihovom broju i teritorijalnom rasporedu.⁵⁶ Da bismo došli do proporcionalne zastupljenosti mladih Roma u uzorku, pored slučajnog izbora u koji je ušlo oko 2% romske populacije, sistematski smo birali naselja u kojima oni žive i unutar njih sistematskim izborom ispitanike, te tako podigli ovaj nivo na oko 7%. Na ovaj način dve relevantne grupe su bliže proporcionalnoj zastupljenosti nego da smo se oslonili samo na njihov slučajni izbor.

⁵⁶ Brojke se kreću od oko 110.000 na osnovu popisa 2002. godine (RZS RS) do 250.000–500.000 po procenama NVO (Službeni glasnik RS, 2009.).

Socio-demografske karakteristike uzorka

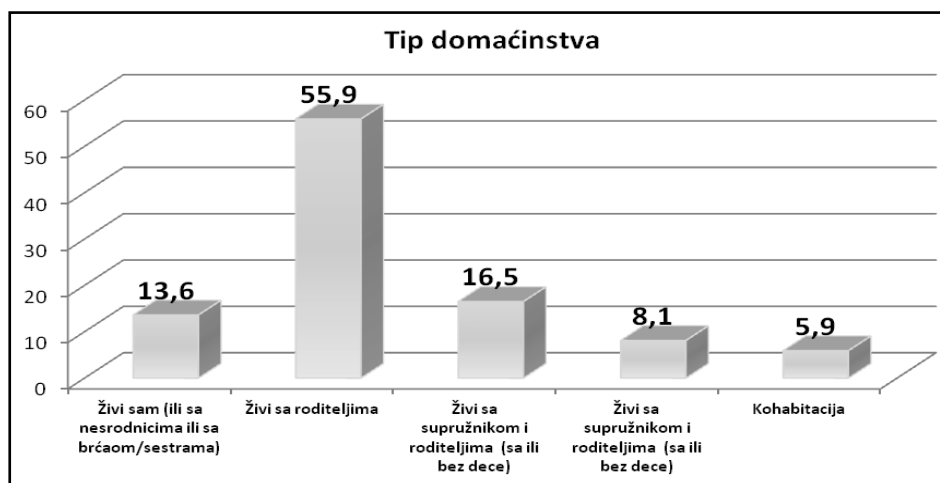
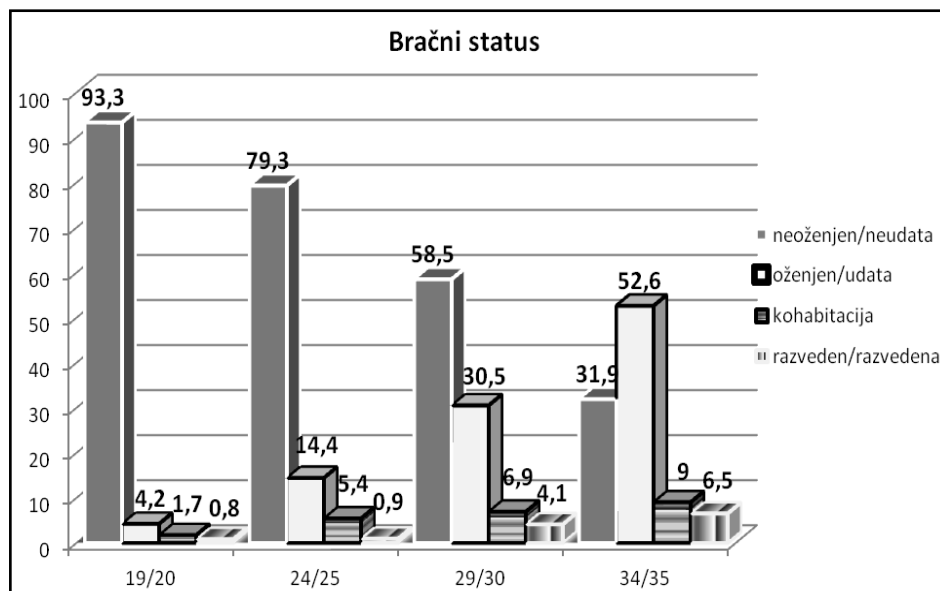
U uzorku su muškarci zastupljeni sa 49% a žene sa 51%. Posmatrano po starosnim kohortama nešto je više žena u mlađim kategorijama (oko 53%) i nešto više muškaraca u starijim (oko 51%).

Teritorijalni raspored ispitanika je sledeći: mladi koji žive u gradovima su u uzorku prisutni sa 60.6% a na selu 39.4%⁵⁷. Prema tipu naselja: 1. Beograd už i širi centar 13.6%, periferija 8.9%, prigradska sela 3.9%, 2. regionalni centar (gradovi od 200–500.000 stanovnika) gradski deo 7.5%, seoski deo 2.2%, 3. veći grad (50–200.000 stanovnika) 9.8%, veći grad seoski deo 6.3%, 4. grad srednje veličine (25–50.000 stanovnika) 5.2%, grad srednje veličine seoski deo 5.8%, 5. mali grad (do 25.000 stanovnika) 9.3%, mali grad seoski deo 8.1% i 6. selo 13.1%. S obzirom da smo uzorak formirali prema teritorijalnom principu na ovom nivou raspored mladih odgovara njihovoj proporciji u populaciji.

Po **tipu domaćinstva** u kome žive mladi distribucija je prikazana grafikonom broj 2.1. Najveći broj njih živi u porodici porekla, odnosno sa roditeljima i drugim srođnicima i ovaj procenat opada sa godinama starosti. Svaki sedmi živi samostalno (ili sa prijateljima ili bočnim rođacima), što predstavlja najčešći oblik života studenata tokom studija van svog grada porekla. Samostalno sa supružnikom živi svaka šesta mlada osoba, dok je oko 8% onih koji žive istovremeno u domaćinstvima sa porodicom porekla i opredeljenja. Učešće mladih koji žive u kohabitaciji je 5.9% i kao što ćemo videti učešće ovog tipa domaćinstva raste sa godinama.

Bračnost mladih je očekivano na značajno nižem nivou od proseka populacije. Dve trećine mladih nije u braku (66%), tačno četvrtina mladih jeste, 5.9% živi u kohabitaciji dok je 3% razvedeno. Sa godinama starosti (grafik 2.2) raste učešće mladih u braku ili kohabitaciji, a opada broj mladih koji optiraju za samački život. U najstarijoj starosnoj grupi značajno je povećanje kohabitacija koje preferira gotovo svaka deseta mlada osoba. Interesantno je i da se relativni odnos onih koji su u braku i onih koji preferiraju kohabitaciju sa godinama smanjuje u korist braka, što s jedne strane može ukazivati da kohabitacije predstavljaju put ka bračnosti (Bobić, 2006), ali i da su mlađe generacije nosioci novih vrednosti i nižeg vrednovanja braka kao institucije.

⁵⁷ Za potrebe definisanja mesta stanovanja koristili smo klasifikaciju RZS na gradsko stanovništvo i ostalo (koje gotovo u potpunosti predstavlja seosko stanovništvo).

Grafik 2.1: *Tip domaćinstva u kojima žive mladi*Grafik 2.2: *Bračni status mladih prema starosnim kohortama*

Distribucija **obrazovanja ispitanika** ima raspored prikazan grafikom br. 2.3. U uzorku ima četvrtina sludenata, ali je najveći broj njih skoncentrisan u prve dve starosne kohorte. S obzirom da podaci RZS (2010) ukazuju da oko 40% generacije upisuje studije, ovako visoko učešće studentske populacije

je očekivano. Kad je reč o mladima koji su van procesa školovanja, najveći udeo čine oni sa srednjom školom, dok gotovo svaka peta mlada osoba već ima stečenu diplomu više škole ili fakulteta. U čitavom uzorku 7.5% mladih ima (ne)završenu osnovnu školu. Iako je obrazovna slika mladih u poslednjoj deceniji popravljena, relativno visoko učešće mladih koji nemaju završenu srednju školu jeste upozoravajuće, a posebno činjenica da je učešće onih koji nemaju završenu čak ni osnovnu školu u najmlađoj starosnoj grupi najviše.

Tabela 2.1: **Obrazovni status mladih prema starosnim kohortama**

godine	Obrazovni status (%)							Ukupno
	nezavršena OŠ	osnovna škola	škola za KV radnike	četvorogodišnja škola	viša škola / fakultet	stuenti	učenik	
19/20	3	4.7	11.6	13.5		48.3	19	100.0
24/25	1.2	6.7	14.1	25.1	15	37.9		100.0
29/30	1.3	5.3	18.3	35.4	30.8	8.9		100.0
34/35	0.5	7.1	18.6	39.2	31.6	3.1		100.0
Ukupno	1.5	6	15.6	28.1	19.1	25	4.8	100.0

Kada se posmatra **radni status** mladih, u najmlađoj uzrasnoj kategoriji je 2/3 neaktivno i gotovo svaka peta osoba je bez posla. Sa godinama se smanjuje učešće onih koji su na školovanju i istovremeno raste udeo među zaposlenima i nezaposlenima. Iako je u proseku svaka peta osoba nezaposlena, nedostaci tržišta rada se delimično kompenzuju i preko privremenih poslova u koje je uključeno oko 15% mladih. Privatni sektor dominira kao najčešća destinacija zapošljavanja i u njemu se nalazi svaka četvrta mlada osoba.

Na osnovu rasporeda zanimanja mladih uočljivo je da dominiraju radnička zanimanja koja čine gotovo četvrtinu svih zanimanja, a uz njih i tehnička i službenička koja zajedno čine nešto preko petine zanimanja. Iako u dve najstarije grupe mladih oko trećine ima diplomu više škole ili fakulteta, u proseku tek svaki drugi uspeva da se zaposli na svom nivou kvalifikacija. Sličan je odnos i na nivou celog uzorka. Ovakvo stanje svedoči o nerazvijenom tržištu rada i privredi koja ne može da apsorbuje nadolazeću radnu snagu, ali i promenama koje su se desile sa reformom javnog i komercijalizacijom visokog obrazovanja, koje je postalo dostupnije za veći deo stanovništva. Međutim, na promene u sferi obrazovanja tržište rada neretko reaguje podizanjem

obrazovnog praga za obavljanje određene vrste posla, tako da posebno mladi na početku svoje karijere obavljaju poslove ispod nivoa kvalifikacija (poslove koje su ranije obavljale osobe sa nižim kvalifikacijama).

Tabela 2.2: **Radni status mladih prema starosnom kohortama**

		Radni status										
		izdržavano lice	nezaposlen	radi privremen posao neprijavljen	radi privremen posao prijavljen	radi stalni posao u držav- nom sektoru	radi stalni posao u privat- nom sektoru	poljoprivrednik	samostalno obavlja delat- nost	vlasnik ili suvlasnik kioska, radnje sa zaposlenima	poslodavac vlasnik ili suvlasnik preduzeća	na školovanju
Godine starosti	19/20	1.5	18.0	7.0	1.0	0.5	4.5	1.0	1.2			65.2
	24/25	1.2	23.4	11.6	7.0	6.5	12.8	1.0	1.0	0.7	0.7	34.2
	29/30	2.6	23.3	10.0	8.5	11.5	26.9	3.1	3.6	2.1	1.5	6.9
	34/35	4.3	16.5	8.4	6.6	22.1	28.9	2.5	5.1	2.3	1.3	2.0
Ukupno		2.4	20.3	9.3	5.8	10.1	18.1	1.9	2.7	1.3	0.9	27.4

Tabela 2.3: **Zanimanje mladih prema starosnim kohortama**

	Zanimanje ispitanika (%)									Ukupno
godine	poljoprivrednik	NKV ili PKV radnik	KV i VKV radnik	tehničar	službenik	stručnjak. umetnik	student	učenik	domaćica	
19/20	1.5	8.5	14.0	5.2	0.7	0.5	48.9	19.2	1.5	100.0
24/25	2.4	12.4	19.4	12.9	6.1	7.0	38.6		1.2	100.0
29/30	3.9	10.4	29.7	18.0	10.2	16.1	9.1		2.6	100.0
34/35	3.3	11.5	31.5	19.4	10.7	16.1	3.1		4.3	100.0
	2.8	10.7	23.5	13.8	6.9	9.8	25.3	4.8	2.4	100.0

Merni instrumenti

S obzirom da je jedan istraživački cilj tranzicija u različitim domenima života mlade osobe, *tempo postizanja nezavisnosti mladih* predstavlja jednu od značajnih dimenzija istraživanja. Da bismo održali uporedivost podataka (sa nacionalnim istraživanjem sprovedenim 2003. godine, CPA), kao i sa međunarodnim istraživanjima mladih, koristili smo modifikovanu⁵⁸ Galandovu (Galland, 2001, prema Tomanović, Ignjatović, 2004) operacionalizaciju⁵⁹ *tempa osmostaljivanja* preko četiri ključna pokazatelja: 1. odseljenje od roditelja, 2. početak život u partnerskim odnosima (u braku i kohabitaciji, ali su uključeni i oni koji su u njima nekad bili, poput razvedenih i udovaca), 3. prestanak primanja finansijske pomoći i 4. stalno zaposlenje bez obzira na dužinu radnog staža. Svakom zabeleženom događaju smo pripisali po jedan poen čime je formirana skala od 0 do 4, koja predstavlja stepen nezavisnosti mladih (videti posebno poglavlje 4).

Za ispitivanje materijalnog stanja mlade osobe, koristili smo četiri pokazatelja: 1. prosečne mesečne prihode⁶⁰ ispitanika, 2. prosečne mesečne prihode domaćinstva podeljene na broj članova domaćinstva⁶¹, 3. strukturu prihoda (izdržavanje od strane roditelja, partnera, rođaka, lični prihodi, stipendije, krediti, materijalna pomoć države, renta i dr.) i 4. samopercepciju finansijskog stanja domaćinstva. Prva mera samostalno je nedovoljna za analizu finansijskog stanja, jer se veliki broj mladih nalazi još uvek u procesu školovanja, dok je takođe značajan udeo onih koji tek ulaze u sferu rada i obavljaju privremene i još uvek slabije plaćene poslove.

Prilikom operacionalizacije *socijalnog kapitala* pošli smo od, sada već klasične, podele socijalnog kapitala na *vezujući* i *premošćujući* (Putnam 2000, Woolcock 2000, Tomanović 2006). *Premošćujući* kapital (kao kapital koji treba

⁵⁸ Operacionalizaciju razvijenu od strane Tomanović i Ignjatović (2004).

⁵⁹ Ključni događaji po Galanu su: odseljenje od roditelja, početak braka/kohabitacije, finansijska nezavisnost i zaposlenje duže od godinu dana.

⁶⁰ Za potrebe analize smo napravili šestočlanu skalu ličnih mesečnih prihoda: 1. bez prihoda, 2. (nizak) 1–14000 RSD, 3. (umereno nizak) 14001–28000 RSD, 4. (srednji) 28001–42000 RSD, 5. (visok) 42001–56000 RSD i 6. (izrazito visok) 56001+ RSD, i petočlanu skalu mesečnih prihoda po članu domaćinstva: 1. (nizak) 1–8000 RSD, 2. (umereno nizak) 8001–16000 RSD, 3. (srednji) 16001–24000 RSD, 4. (visok) 24001–32000 RSD i 5. (izrazito visok) 32001+ RSD. U tekstu će se ponekad govoriti o višim i nižim prihodovnim razredima imajući u prvom slučaju visok i izrazito visok nivo prihoda, a u drugom nizak i umereno nizak nivo prihoda.

⁶¹ Za studente smo pod domaćinstvom smatrali ono u kojima žive njihovi roditelji (s obzirom da jedan broj studenta ne živi sa roditeljima, već u gradu u kome studiraju), jer nam je bila bitna finansijska snaga domaćinstva kao potrošačke zajednice.

da obezbedi mladoj osobi određenu prednost u nekom od društvenih polja) za potrebe ovog istraživanja je operacionalizovan preko dve dimenzije – 1. aktiviranog/konkretizovanog socijalnog kapitala roditelja i 2. jasnih očekivanja da se sopstveni kapital aktivira u narednih godinu dana. Prva dimenzija je formirana na osnovu niza indikatora – mladi su odgovarali da li su koristili poznanstva svojih roditelja pri upisu u školu, traženja posla, zapošljavanja, rešavanja stambenog pitanja, u administraciji ili za neke druge potrebe. Druga je formirana na osnovu očekivanja mladih da će u narednih godinu dana upotrebiti svoje socijalne veze za pomoć oko školovanja, zaposlenja, stambenog pitanja, oko dece (upis u školu, vrtić i sl.) ili nečeg drugog. S druge strane, *vezujući* socijalni kapital smo operacionalizovali kao one veze koje počivaju na razmenama poverenja/podrške i manjih gotovo svakodnevnih usluga koje služe za preživljavanje u svakodnevnom životu – mladi su odgovarali na pitanja od koga najčešće dobijaju ili pružaju različite oblike pomoći: pozajmice manjih suma novca, pomoći u kući (rad, popravke), psihološke podrške (poveravanja) i pomoć oko učenja. I prva i druga skala su formirane davanjem jednog boda za potvrđan odgovor, tako da nizak skor na skali odgovara nižem nivou socijalnog kapitala mlade osobe.

Kao kulturne resurse prepoznali smo obrazovanje ispitanika, dodatne veštine, obrazovanje roditelja, kulturni kapital i kulturne prakse mladih. Obrazovanje ispitanika i roditelja smo izražavali na skali od nezavršene osnovne škole do diplomskog stepena, i za određene potrebe smo ih transponovali u broj godina provedenih u procesu obrazovanja (od 4 do 16). Indeks dodatnih obrazovnih praksi uključuje plaćene aktivnosti tokom školovanja, poput škole crtanja, slikanja, baleta, muzičke i škole stranih jezika. Kulturni kapital smo operacionalizovali kao kombinaciju broja godina formalnog obrazovanja ispitanika, posedovanja određenih znanja i veština stečenih kroz dodatne obuke (odnosno onih indikatora od kojih je sačinjen indeks dodatnih obrazovnih praksi) i kulturnih dobara (poput posedovanja kućne biblioteke). Pod kulturnim praksama mladih smo podrazumevali stepen uključenosti u kulturne događaje (posete pozorištima, muzejima, izložbama, koncertima), i učestalosti praksi poput pisanja, slikanja, sviranja i čitanja literature koja ne spada u školske obaveze. Kao specifičan tip kulturnog resursa formirane su dve skale tipa porodičnog obrasca vaspitanja mlade osobe. Prvi je nazvan „podstičući“ a drugi „nepodstičući“ tip (detaljnije o operacionalizaciji vidi u 14. poglavlju studije). U poglavljima čija je tema politička i društvena participacija (10. i 11. poglavlje) formirani su indeksi političkog aktivizma, socijalnog aktivizma, političke otuđenosti i socijalnog zadovoljstva.

Istraživači su svoje analize koncipirali na taj način da dovedu u vezu resurse kojima mlade osobe raspolažu sa praksama i aspiracijama u različitim domenima društvenog i ličnog života mladih.

Dragan Stanojević

OBELEŽJA DRUŠTVENOG POLOŽAJA MLADIH

U istraživačkim diskursima o mladima u Srbiji i njihovoj tranziciji u odraslost dominiraju teze o kulturnim i strukturnim preprekama ka individualizaciji (Tomanović, Ignjatović, 2004). Individualizacija koja podrazumeva visok stepen autonomije prilikom odlučivanja i delanja posredovana je kako strukturnim ograničenjima – prihodima, slojem/klasom porekla/destinacije, obrazovanjem i dr., tako i stavovima koje mlada osoba ima u pogledu značaja samostalnog života. Mladi prolaze kroz tri ključne tranzicije – tranziciju ka sferi rada, tranziciju ka osnivanju porodice opredeljenja i roditeljstvu i građansku tranziciju (društveno i političko uključivanje u zajednicu). Cilj ovog poglavlja je da prikaže načine na koji se mladi diverzifikuju s obzirom na najznačajnije resurse kojima raspolažu, a za koje pretpostavljamo da u izvesnoj meri određuju autonomiju delanja. Poglavlje je podeljeno u četiri dela. U prvom ispitujuemo do koje mere dve najznačajnije dimenzije – finansijski i stambeni status mladih – utiču na trend individualizacije i kako se mladi razlikuju s obzirom na šanse da se zaposle, da dobiju dobro plaćen posao kao i da steknu/sami iznajme stambeni prostor. Drugi deo je posvećen socijalnom kapitalu mladih, treći nejednakim mogućnostima pristupa obrazovnom sistemu, značajnom generatoru (ne)jednakosti šansi za aktiviranje talentovanih mladih ljudi u društvu, dok se četvrti deo odnosi na prostornu mobilnost mladih unutar zemlje. S obzirom da smatramo da su obrazovanje i zaposlenje ključni resursi za sticanje višeg ekonomskog statusa, većeg stepena nezavisnosti od roditelja/sistema i mogućnosti delanja, želimo da vidimo na koji način društvena struktura utiče na delanje mladih (da li ga omogućava ili ograničava) na njihove strategije, percepcije i planove.

Autonomija pretpostavlja resurse

Između ostalih preduslova za osamostaljenje mladih osoba kao ključna dimenzija pojavljuje se ekonomski status, posebno stabilno zaposlenje. Trend koji karakteriše zemlje Evrope (kako na zapadu tako i na istoku) jeste sve kasnije uključivanje u sferu rada, što je rezultat kako produženog školovanja tako i sve fleksibilnijeg tržišta rada i restrukturiranja sistema socijalne zaštite koji sve više odgovornosti prebacuje na individue i njihove porodice (Brannen *et al.*, 2002: 2; Kovacheva, 2001; Walther *et al.*, 2009). Rizici sa kojima se mladi suočavaju su visok nivo nezaposlenosti, otežan ulazak u sferu rada, smanjena ili ukinuta državna davanja za obezbeđivanje stana, kao i smanjena socijalna podrška novoosnovanim porodicama. Postsocijalističke zemlje su prošle kroz proces privatizacije i uvođenja tržišta koji su doveli do povećanih rizika prilikom tranzicije ka odraslosti u sferi rada i roditeljstva. Rizici se u ovim zemljama kompenzuju oslanjanjem na roditeljske resurse (Biggart, Kovacheva, 2006; Tomanović, Ignjatović, 2006, Petrović 2004, Miletić-Stapanović, 2011) što dovodi do odlaganja odrastanja kao i duge zavisnosti od porodice porekla. S obzirom da u velikoj meri zavise od roditeljske podrške i akumuliranih porodičnih resursa, već uspostavljena raspodela resursa je ta od koje zavise mogućnosti mladih za samostalno delanje. Ovakva struktura odnosa dovodi do reprodukcije nejednakosti mladih za delanje u sferi obrazovanja, rada, građanske participacije kao i osnivanja porodice.

Odrastajući, mladi u Srbiji se suočavaju sa društvenim promenama na koje nisu pripremljeni (ni tokom socijalizacije, ni tokom procesa obrazovanja). Od zemlje socijalizma sa solidnom socijalnom zaštitom i ekonomskim standardom koji je bio među najvišim među socijalističkim zemljama, Srbija se transformiše u zemlju tržišne ekonomije, ali na ekonomskoj i političkoj periferiji Evrope, sa značajnim ekonomskim nejednakostima, osiromašena i opterećena nacionalističkim vrenjima i nedavnom istorijom ratova. Kao takva, iznedrila je obilje rizika na koje mladi treba da odgovore. Unutar takvog konteksta mladi odrastaju, a najveći problem sa kojim se suočavaju jeste nezaposlenost, i nesigurnost tržišta rada koji postaju još značajniji problemi od otpočinjanja svetske ekonomske krize. Prema podacima RZS stopa nezaposlenosti mladih je izuzetno visoka – od mladih starosti od 15 do 24 godina preko polovine je nezaposleno (50.9%) dok su oni između 25–34 godina u 33.2% bez posla (ukupna stopa nezaposlenosti je 26.1, Anketa o radnoj snazi, RZZS, april 2012). Mladi su najranjivija grupa na tržištu rada, tako da su promene u poslednjih pet godina njih najviše i pogodile.

Drugi problem sa kojim se suočavaju mladi jeste nedostatak stambenog prostora koji bi im omogućio rezidencijalnu samostalnost. Sa urušavanjem socijalizma i raspadom Jugoslavije stambena politika koja je bila orijentisana ka podršci porodici je nestala. Iako su stanari po niskim cenama postali vlasnici stanova, nestala je državna gradnja i raspodela stanova, što je dovelo do gotovo potpune stambene zavisnosti mladih od roditelja (Petrović, 2004). Istraživanje o mladima sprovedeno 2003. godine je ukazalo na veoma nepovoljnu stambenu situaciju mladih gde 77% onih između 17–24 godine, 64% onih od 25–30 i 41% mladih između 31–35 godina živelo sa svojim roditeljima (Tomanović, Ignjatović, 2006: 278). Kada je reč o osnivanju samostalnog domaćinstva, kod mladih u Srbiji postoji sličan obrazac kao kod njihovih vršnjaka u drugim postsocijalističkim zemljama, posebno iz bivše SFR Jugoslavije. Prema podacima ESV (Evropske studije vrednosti, 2008, prema Kuhar, Reiter, 2012), učešće mladih starosti 18–34 sa prostora bivše Jugoslavije koji žive sa roditeljima prelazi jednu polovinu, za razliku od grupe EU15 gde je to učešće 34% (51.5% u postsocijalističkim zemljama koje su deo EU). Razlika između onih koji samo žive sa roditeljima i onih koji žive sa roditeljima ali i supružnikom/partnerom i/ili decom, upućuje da u Srbiji daleko više od EU15 zemalja i značajno više od zemlja bivše SFR Jugoslavije, mladi žive u proširenim domaćinstvima.⁶²

Polazeći od napred navedenih koncepata, kao i konteksta, u ovom poglavlju ćemo nastojati da opišemo stanje i promene različitih resursa koje mladi poseduju i kako ih koriste – u prvom redu ekonomskog statusa (kroz posedovanje finansijskih u stambenih resursa), socijalnog kapitala, obrazovanja i njihov međusobni odnos koji omogućava socijalno odrastanje ili pak predstavlja prepreku u tome.

Finansijski položaj mladih

Finansijsku nezavisnost mladih smatramo prvom bitnom pretpostavkom njihove samostalnosti. Merili smo je preko četiri pokazatelja: 1. izvora prihoda; 2. visine ličnih prihoda; 3. ukupnih prihoda domaćinstva po članu domaćinstva i 4. samopercepcije finansijskog stanja.

⁶² Oni koji žive sa roditeljima uključujući one sa supružnikom/partnerom/decom: u Sloveniji 63.8%, Bosni i Hercegovini 59.9%, Kosovu 80.3%, Srbiji 61.3%, Crnoj Gori 57.6%, dok oni koji žive samo sa roditeljima: u Sloveniji 53.6%, Bosni i Hercegovini 43.4%, Kosovu 62.4%, Srbiji 37.6%, Crnoj Gori 47.5% (EVS 2008, navedeno prema: Kuhar, Reiter, 2012).

Da bismo došli do precizne slike svih prihoda koji stoje na raspolaganju mladima, kao i načina na koji sebe izdržavaju, ponudili smo im mogućnost da izaberu više ponuđenih odgovora (tabela 3.1).

Tabela 3.1: **Izvori prihoda prema starosnim kohortama**

Izvori prihoda %								
	Izdržavaju roditelji	Pomažu roditelju/rođaci	Izdržava partner	Škola-rina	Sa ličnim prihodima	Poro-dična penzija	Materijal-na pomoć države	renta
19–20	79.4	9.8	2.5	8.6	21.6	2.2	2.2	1.0
24–25	46.0	18.4	6.1	7.3	52.8	1.7	1.2	0.5
29–30	19.1	17.6	10.6	0.5	72.3	0.5	2.8	2.0
34–35	6.8	14.8	11.5	0.0	81.2	0.5	2.0	1.8
Ukupno	38.2	15.2	7.6	4.2	56.7	1.2	2.0	1.3

U poređenju sa istraživanjem 2003. godine, broj mladih koji tvrde da su izdržavani od strane roditelja se značajno smanjio, dok se učešće onih sa ličnim prihodima povećao, što ukazuje na svojevrsni trend poboljšanja finansijske situacije mladih u Srbiji.⁶³

Od ukupnog broja mladih čak 37.5% je bez prihoda,⁶⁴ 36.5% imaju prihode koji su ispod prosečnih i dodatnih 16.6% imaju prosečne prihode što upućuje na nizak nivo finansijske samostalnosti mladih koja je potrebna za nezavisan život. Pored toga što su prihodi ograničeni, njih karakteriše i visok nivo razlika između različitih grupa mladih. Prihodi očekivano rastu sa godinama pa je najviše onih sa boljim prihodima u starijim kohortama. Prema ličnim prihodima i zanimanju najbolje stoje stručnjaci kojih je oko jedne četvrtine u najvišem platnom razredu, zatim službenici sa 7% (u najviša dva 21%), tehničari i KV radnici sa oko 5% (u najviša dva oko 10%), dok su u najlošijoj situaciji poljoprivrednici i NKV i PKV radnici od kojih polovina spada u niže platne razrede.

Prema *ukupnim porodičnim prihodima* (po članu domaćinstva) u odnosu na zanimanje, finansijski najbolje stoje (u višim prihodovnim razredima) mladi

⁶³ Ukoliko se podaci uporede sa prethodnim istraživanjem, i na ovom mestu uviđamo smanjenje učešća potpuno finansijski zavisnih. Potpuno zavisnih od roditelja u 2003. je u mlađoj generaciji (17–24 godina) 86.7%, u srednjoj (25–30 godina) 56%, i starijoj (31–35 godina) 8.8%. U svakoj starosnoj grupi je došlo do smanjenja finansijski zavisnih što potvrđuje prethodnu tvrdnju o određenom poboljšanju finansijske slike mladih. Grupu onih koji su finansijski potpuno nezavisni od roditelja (niti ih izdržavaju, niti ih pomažu roditelji) čini jedna polovina mladih i to po kohortama: 65% (34/35), 55% (29/30), 33% (24/25), 10% (19/20).

⁶⁴ Od toga u prvoj starosnoj kohorti (19/20 godina) ih je 66%, u drugoj (24/25 godina) 38.6%, u trećoj (29/30 godina) 26.1% i četvrtoj (34/35 godina) 17% bez prihoda.

stručnjaci (52%), zatim službenici (43%), studenti (32%), KV radnici (27%), dok su u najlošijoj situaciji NKV i PKV radnici, kojih je u višim razredima 10% a u nižim 45%, i poljoprivrednici kojih u višim razredima ima 17.5%, a u nižim 50%. Takođe, najbolje stoje oni koji su vlasnici preduzeća ili radnje, samozaposleni, oni koji su u državnom i privatnom sektoru, dok su u lošijoj situaciji poljoprivrednici i oni koji rade privremene poslove neprijavljeni. Iako postoje sličnosti sa istraživanjem iz 2003, kod subjektivne (samo)percepcije finansijskog stanja u 2011. godini desile su se i izvesne promene.

Tabela 3.2: **Samopercepcija finansijskog stanja prema radnom statusu 2003. i 2011. godine**

		Nemamo dovoljno novca za hranu	Imamo dovoljno novca za hranu, ali je problem kupovine odeće i obuće	Imamo dovoljno za hranu, odeću i obuću, možemo malo da uštedimo, ali nedovoljno za skuplje stvari	Možemo da priuštimo i kupovinu nešto skupljih stvari, ali ne i skupih kao što su kola	Možemo da kupimo što god želimo
Studenti	2003	0.4	18.6	46.3	31.4	3.4
	2011	1.3	19.7	41.7	34.6	2.8
Nezaposleni	2003	6.1	32.6	46.0	12.8	2.6
	2011	7.8	44.8	32.9	13.6	0.8
Zaposleni	2003	2.9	19.1	50.8	24.0	3.1
	2011	2.4	27.1	39.8	28.0	2.6

Poređenjem mladih prema radnom statusu u 2003. i 2011. godini (Tabela 3.2), utvrdili smo statistički značajne razlike u dva perioda između zaposlenih i između nezaposlenih, što ukazuje na to da se situacija pogoršala u izvesnoj meri od 2003. Samopercepcija otkriva visok nivo nezadovoljstva mladih ljudi sopstvenim finansijskim položajem, i uprkos činjenici da su određene promene postignute, objektivno govoreći, one su i dalje nedovoljne u poređenju sa onim što je poželjno i potrebno. U odnosu na bračni status, u najlošijoj finansijskoj poziciji (među nižim razredima) prema ličnim prihodima su neoženjeni/neudati sa 57% (što je i očekivano jer su oni najvećim delom iz mlađih kohorti, ili su studenti ili su nedavno izašli na tržište rada). Ostale grupe pokazuju slične osobine a jedino su u nešto boljoj poziciji mladi koji kohabitiraju, kojih u višim prihodovnim razredima ima 23.3% (11.3% oženjenih/udatih, 7.4% neoženjenih/neudatih). Prema porodičnim prihodima po članu domaćinstva, ponovo su kohabitirajući u najboljoj poziciji (53.5% u višim razredima). Ovaj rezultat je i očekivan s obzirom da ovu formu zajedničkog života češće biraju mladi, obrazovani, boljestojeći i urbani. Samo oko 2% studenata je u braku,

što upućuje na linearnu putanju ka nezavisnosti, koja podrazumeva završetak školovanja pre ulaska u brak. Slika očekivanja mladih u pogledu finansijskih prilika u narednih godinu dana je prikazana u sledećoj tabeli:

Tabela 3.3: *Finansijska očekivanja u sledećoj godini prema starosnim kohortama*

Finansijska očekivanja u sledećoj godini (%)							
	Da me izdržavaju roditelji	Da me roditelji znatno finansijski pomažu	Da me roditelji u manjoj meri finansijski pomažu	Da budem finansijski nezavisan od roditelja	Da finansijski pomažem roditelje	Nemam roditelje	Ukupno
19–20	47.5	6	21.5	5	19	1	100
24–25	14	5	27	8	43	3	100
29–30	2.5	2	23	14	56	2	100
34–35	1.5	3	18	19	51	7	100
Ukupno	17	4	23	11	42	3	100

U prvoj kohorti (19/20) skoro polovina mladih je izjavila da očekuju da ih roditelji u potpunosti izdržavaju, oko jedne petine da ih manje pomažu, i 19% da postanu nezavisni. Već od sledeće starosne kohorte (24/25), naglo pada učešće onih koji očekuju da ostanu u potpunosti finansijski zavisni a povećava se učešće onih koji očekuju da budu nezavisni. U ovim godinama je najveći broj mladih završio školovanje ili je već neko vreme na tržištu rada tako da se u ovom periodu formiraju jasna očekivanja i želje o finansijskoj samostalnosti. Ovaj procenat će dalje rasti kod starijih generacija. Takođe, sa godinama dolazi do rasta učešća onih koji smatraju da će u narednih godinu dana finansijski pomagati sopstvene roditelje. Rezultati ukazuju na nizak stepen finansijske autonomije mladih, ali i visok nivo finansijske razmene između generacija, što je karakteristika zemalja mediteranskog regiona.

Stambeni status

Druga bitna pretpostavka samostalnosti je stambena nezavisnost. Analize nekoliko domaćih studija ukazuju da je nedostatak jasnih strateških ciljeva u oblasti stambene politike rezultirao u niskoj stambenoj mobilnosti u periodu (post)socijalizma, nezavisnoj izgradnji i bespravnoj gradnji (Petrović, 2004: 312). U ovim uslovima, neki ljudi optiraju da objedine svoje ograničene resurse i ostanu u zajedničkom domaćinstvu duže vremena. Stambeni status po-

tvrdi sliku o visokom stepenu zavisnosti mladih od roditelja u Srbiji (tabela 3.4), jer više od polovine mladih živi sa roditeljima, dok je značajno učešće onih kojima roditelji obezbeđuju nekretninu. Generacijama gledano: u najmlađoj grupi (19/20) 72% njih živi sa roditeljima, 10% u studentskom domu, 9% u privatnom smeštaju a roditelji plaćaju zakupninu. Kod onih od 24/25 godina, dve trećine živi sa roditeljima, svakom desetom roditelji plaćaju smeštaj i oko 6% živi u studentskom domu. Sa roditeljima živi i 51.5% onih sa 29/30 godina i 37% onih sa 34/35 godina.

Tabela 3.4: **Stambeni status mladih prema starosnim kohortama**

Stambeni status											
	sa roditeljima	U nasleđenom stanu	U stanu koji su mi kupili roditelji	Kod rođaka/prijatelja	U stanu koji sam kupio sam ili sa partnerom	U iznajmljenom stanu - plaćam sam	U iznajmljenom stanu - plaća neko drugi	U studentskom domu	Vlasništvo supružnika	drugo	Ukupno
19–20	72	2	3	2.5	0	1	8.6	10–3	0.2	1	100
24–25	64.5	7	4	1.2	2.5	4.3	8.1	5.5	1.7	1.5	100
29–30	51.5	12.7	6.1	2.8	4.6	11.7	3.3	0	4	3.3	100
34–35	36.7	24	8.5	1	9.3	11.3	2.8	0	3.3	2.9	100
Ukupno	56.4	11.2	5.3	1.9	4	7	5.5	4	2.8	2.1	100

Način sticanja prve nekretnine ukazuje na nizak nivo finansijske sposobnosti mladih da stan steknu koristeći sopstvena sredstva. U većini slučajeva, nekretninu su nasledili ili su bili finansijski pomognuti prilikom kupovine. U takvim okolnostima, društvena klasa postaje važnija od ličnog dohotka, jer kupovina stana zavisi od iznosa akumuliranih sredstava porodice. Sa godinama dolazi do smanjenja učešća mladih koji žive sa roditeljima, i način na koji najčešće dolaze do svog prostora je nasleđivanje (25% kod 34/35, 13% kod 30), kupovina stana samostalno (9.5% kod generacije 34/35, 4.5% kod generacije 29/30), kupovina nekretnine od strane roditelja (8% kod generacije 34/35, 6% kod generacije 29/30), samostalno iznajmljivanje (12% kod generacije 34/35, 11.5% kod generacije 29/30).

Procenat mladih koji žive nezavisno od svojih roditelja ili rodbine je 29.5% od ukupnog broja, 41.2% među njima živi u nasleđenom, 25.5% u iznajmljenom stanu, 19% u stanu kupljenom od strane rodbine dok je 15% kupilo sopstvenu kuću/stan. Stambena nezavisnost korelira sa finansijskom

nezavisnošću. U ovom slučaju, nivo obrazovanja, profesija i radni status su najvažniji preduslovi za obezbeđivanje sopstvene kuće/stana. Oni sa visokom stručnom spremom (9.2% od njih), imaju najbolje šanse za kupovinu svoje prve nekretnine, oni sa srednjim obrazovanjem ih prate sa 6.9%, dok oni sa osnovnim obrazovanjem su pri dnu sa 1.2%. Oni koji rade u državnom sektoru (8.8% od njih) su, u tom smislu, u nešto boljem položaju od ostalih. Razlika u radnom statusu je prisutna i kada je u pitanju iznajmljivanje kuće/stana gde je učešće samozaposlenih i vlasnika preduzeća (po 14%) kao i zaposlenih u državnom sektoru (13.8%), daleko više nego u ostalim kategorijama mladih (gde ne prelaze 5%). Ljudi sa visokom stručnom spremom imaju veće šanse i da sami plate iznajmljivanje nekretnine (15.8%), slede ih oni sa višom stručnom spremom (11.3%) i sa četiri godine srednje škole (8.6%), dok su ostale obrazovne kategorije zanemarljivo prisutne.

Među onima koji su stambeno zavisni – prema stepenu obrazovanja – ima 81% sa (ne)završenom osnovnom školom, 72% sa srednjom školom za KV radnike, 58.7% sa srednjim obrazovanjem i 52.5% sa višim i visokim obrazovanjem. Studenti pokazuju najviši stepen stambene zavisnosti: 55% njih živi sa svojim roditeljima, 17% u iznajmljenom stanu plaćenom od strane roditelja, 16% u domovima, dok samo 3.6% plaća kiriju samostalno. Kao što rezultati pokazuju, završeno obrazovanje, viši nivo obrazovanja, sigurno zaposlenje i visoki prihodi povećavaju šansu za uspostavljanje nezavisnog domaćinstva.

Nešto bolja stambena situacija je van glavnog grada, gde mladi u većoj meri imaju sopstveni stambeni prostor (koji je najčešće nasleđen). Beograd se pokazuje (bez obzira na visoke cene) kao mesto u kome mladi češće do stana dolaze tako što im ili roditelji kupe stan ili ga kupe iz sopstvenih prihoda.

Zasnivanje braka predstavlja još jedan korak ka samostalnosti, pa je interesantno videti kakav je odnos bračnog stanja i stambene situacije mladih: od onih koji su neoženjeni/neudate 74% živi sa roditeljima, oko 7% živi u iznajmljenom stanu koji plaćaju roditelji (i 7% u studentskom domu), svega 5% iznajmljuje nekretninu koju plaćaju sami; onih kojima su roditelji kupili nekretninu ima oko 3%, dok onih koji su samostalno kupili nekretninu gotovo da nema (0.2%). Od onih koji su u braku u 21% živi sa roditeljima, 29% u nasleđenoj nekretnini, 13% je samostalno kupilo stan, u 11% su stan kupili roditelji, njih 7% iznajmlju stan kojii plaćaju samostalno. U najboljoj stambenoj situaciji su oni koji kohabitiraju. Njih oko 16% živi sa roditeljima, a više od tri četvrtine ih živi u posebnoj stambenoj jedinici (26% u nasleđenoj nekretnini, 21% u stanu koji sami plaćaju i u 14% slučajeva su samostalno kupili nekretninu (a u

4.5% su im kupili roditelji). Osnivanje porodice je najčešće najsnažniji podsticaj za osnivanje sopstvenog domaćinstva. Pod pretpostavkom da su resursi porodice porekla dovoljni, postoji velika verovatnoća da će biti upotrebljeni za pomoć mladom paru za dolazak do nekretnine.

Svega 4% mladih je samostalno došlo do nekretnine. U polovini slučajeva su koristili sopstvenu ušteđevinu, u nešto manjem obimu su kombinovali različite prihode (prodali nasleđstvo i pomoć roditelja), a u najmanjoj su meri koristili bankarske usluge i podsticajne mere države (subvencionisane kredite).

Interesantno je da od onih koji su u potpunosti finansijski nezavisni⁶⁵ od roditelja oko trećine onih u generaciji 34/35, 43% u generaciji 29/30, 60% u generaciji 24/25 i 2/3 u generaciji 19/20 i dalje deli isti stambeni prostor sa roditeljima. Zapravo, prihodi mladih ljudi nisu najčešće dovoljni za samostalan život, dok je istovremeno vrednost zajedničkog života važnija i od mogućnosti i rizika koji samostalan život nosi sa sobom.

Da bismo identifikovali razloge zbog kojih mladi žive sa svojim roditeljima interesovali su nas njihovi motivi za suživot u zajedničkom domaćinstvu (tabela 3.5). Podaci govore da su mišljenja mladih podeljena, t.j. da oko polovina ne želi da se odseli od roditelja jer im takva situacija odgovara, dok polovina smatra da bi to bila bolja opcija za njih ali da trenutno ne postoje svi potrebni uslovi za to. Među onima kojima odgovara da žive sa roditeljima najviše je onih koji su u procesu školovanja (učenika 70.4%, i studenata 53.4%). Kako raste stepen obrazovanja tako opada učešće mladih kojima odgovara takva stambena situacija (sa četvorogodišnjom 42.1%, višom/visokom 42.4%, sa trogodišnjom 55% a osnovnom 50%). Nešto više onih koji žele da se odele od roditelja i navode neki od razloga je među onima sa ličnim prihodima (oko 45% nasuprot 55% onih koje izdržavaju roditelji). Međutim, visina prihoda (ličnih i po članu domaćinstva) ne pokazuje značajnu vezu sa željom da se ode/ostane u roditeljskom domaćinstvu, kao ni radni status.

Birajući strategije dolaska do prvog stana, mladi se gotovo uopšte ne oslanjaju na mere države. Mladi ljudi u Srbiji koji su svoju nekretninu kupili sami ili sa partnerom su je u tri četvrtine slučajeva kupili za gotovinu (od čega nešto više od polovine svojom ušteđevinom, a ostali prodajom (najčešće nasleđene) nekretnine i uz pomoć roditelja/rođaka), dok je svega 0.5 mladih do svoje nekretnine došlo uz pomoć kredita (u uzorku smo je bilo svega 4 ispitanika – 0.3% onih koji su koristili subvencije države). Ovi podaci ukazuju da se mladi prilikom obezbeđivanja nekretnine oslanjaju na

⁶⁵ Od onih koji su finansijski nezavisni 44% živi sa roditeljima, 20% u nasleđenoj kući, 10% sami iznajmljuju, u 7.5% su stan kupili sami a u 8% su im kupili roditelji.

sopstvene i porodične resurse, a u gotovo zanemarljivom broju slučajeva na institucionalne mehanizme dolaženja do potrebnih sredstava za kupovinu stana.

Tabela 3.5: **Glavni razlog zajedničkog života u roditeljskom domaćinstvu prema starosnim kohortama**

	Koји je glavni razlog zbog koga živite u roditeljskom domu								Total
	za sada mi odgovarane bih voleo/la da se odselim	roditelji smatraju da je tako bolje a ja bih se odselio	voleo/la bih da se odselim, ali roditeljima je potrebna pomoc	voleo/la bih da se odselim, ali znači mi pomoc od roditelja	voleo/la bih da se odselim, ali sada imam previse obaveza	voleo/la bih da se odselim, ali nemam finansijskih mogućnosti	nemam sa kim da živim, a ne bih voleo/la sam/a	nešto drugo	
19/20	66.2	4.9	1.4	4.2	4.9	17.1	0.3	1	100
24/25	47.5	0.8	1.9	7.2	4.9	33.2	3.4	1.1	100
29/30	36.7	3	4	9	4.5	39.7	0.5	2.5	100
34/35	40.6	2.8	7	6.3	2.1	35.7	3.5	2.1	100
Total	50	2.9	3	6.5	4.4	29.9	1.8	1.6	100

Mladi koji plaćaju rate za kredit ili iznajmljuju stan (njih 7%) nemaju problema sa plaćanjem u oko 30% slučajeva. Oko šestine plaća uz dodatne poslove, dok oko po četvrtina njih uspeva da plaća ili uz pomoć roditelja ili uz pozajmice i odricanja. Dolazak do nekretnine predstavlja za mlade i njihove porodice (porekla i opredeljenja) velika odricanja čak i onda kad postoje uslovi za kupovinu nekretnine ili iznajmljivanje sopstvenog stana.

Oko tri četvrtine mladih nema planove u pogledu promene stambene situacije u kratkoročnom periodu od jedne godine (tabela 3.6). Od onih koji imaju – 9% planira da iznajmi stan, 4% da podigne kredit i kupi stan, 5% da ode iz zemlje. Oni koji planiraju da podignu kredit i kupe stan su iz starijih starosnih grupa. Nedostatak planova da bi se promenilo mesto boravka ukazuje, s jedne strane, na nedostatak opcija, ali i na i tradicionalno nisku stambenu mobilnost. Kad je reč o navedenim planovima posebno se izdvajaju oni sa završenim višim/visokim obrazovanjem. Njih 65.9% ne planira promenu stana, 10.4% planira da kupi stan (na neki od načina), a čak 9.4% planira da ode iz zemlje. Da glavni grad ima najveći nedostatak stambenog prostora vidi se i po tome što je u glavnom gradu najmanje mladih koji ne planiraju promenu (69%, nasuprot 72.7% u regionalnom centru, 69% u većem gradu, 79% u srednjem, 78% u manjem i 77% na selu). Međutim, u Beogradu je iznajmljivanje stana nešto češća opcija za mlade (16.5% nasuprot 7.2% u regionalnom centru, 10.6% u većem gradu, 9.4% u srednjem, 8.7% u manjem i 10.5% na selu)

nego kupovina (5% nasuprot 8.1% regionalnom centru, 7.5% u većem gradu, 4.7% u srednjem, 6.7% u manjem gradu).

Tabela 3.6: **Planiranje u vezi stambenog pitanja**

	planiram da iznajmim stan	planiram da podignem stambeni kredit i kupim stan	planiram da konkuriram za subvencionisani kredit, kupim stan	planiram da prodam ovaj stan, kucam i kupim nesto bolje	planiram da konkurisem za stan koji obezbeđuje gradska upra	planiram da odem iz zemlje	planiram da iznajmim bolji stan	planiram da se vratim u roditeljski dom	ne planiram promene vezane za stanovanje	nesto drugo	planiram da živim sa partnerom	
19/20	11.7	1.2	0.2	0.2	0.2	4.2	2.7	0.2	75.7	3.5		100
24/25	11.5	2.4	1	1.9		7.2	2.6	0.5	70.3	1.7	1	100
29/30	9.4	4.1	1.8	0.8	0.3	5.8	2	1.3	70.4	4.1	0.3	100
34/35	3	5.3	1.3	0.8	0.8	5.1	1.3	0.3	79.5	2.5	0.3	100
Total	8.9	3.2	1.1	0.9	0.3	5.6	2.2	0.6	73.9	2.9	0.4	100

Obrazovanje kao resurs za finansijsku nezavisnost

U istraživanju smo pošli od pretpostavke da će na finansijsku (ne)zavisnost u najvećoj meri uticati stepen (formalnog i neformalnog) obrazovanja i zanimanje mlade osobe. Obrazovanje dece predstavlja najčešći mehanizam društvene pokretljivosti, odnosno međugeneracijske reprodukcije društvenog statusa, kao i porodičnu strategiju ulaganja usmerenu na socijalnu promociju potomaka ili reprodukciju položaja (Tomanović, 2010b).

Period postsocijalističke transformacije u Srbiji karakteriše relativna stagnacija u širenju mogućnosti obrazovanja tokom devedesetih, ali značajnog proširenja ovog kanala od 2000. godine. Učešće mladih koji završe srednju školu i upišu neki od fakulteta je povećano (i iznosi oko 40% generacije RZS, 2011). Istovremeno, povećanje komercijalizacije visokog obrazovanja je smanjilo šanse za mlade ljude iz nižih društvenih slojeva da studiraju (kao što ćemo videti kasnije). Reforma visokog obrazovanja ne nudi opcije za rad i učenje istovremeno (kao što i slabo razvijena privreda ne nudi honorarne i poslove sa skraćenim radnim vremenom koji su pogodni za studente). Zato su mladi ljudi u periodu obrazovanja potpuno finansijski zavisni od svojih roditelja; iako mogu da imaju skromnu pomoć države u vidu kredita ili stipendija, ona je daleko je od toga da je dovoljna da pokrije sve troškove života tokom studija. S druge strane, tržište rada je zasićeno, zbog čega fakultetska diplo-

ma ne garantuje siguran i dobro plaćen posao. Međutim, čak i pod takvim okolnostima, nivo obrazovanja ukazuje na jaku vezu sa nivoom prihoda i mogućnostima koje mladi imaju.

Istraživanjem je potvrđeno da su prihodi mladih u bliskoj vezi sa stepenom obrazovanja. U najnižim razredima ličnih prihoda se nalaze oni sa (nezavršenom) osnovnom školom (oko 81% i oko 3% u najvišim razredima), oni sa srednjem obrazovanjem se koncentrišu oko srednjih vrednosti, mladi sa završenom višom školom imaju nešto više prihoda u višim razredima (oko 13%) a mladi sa fakultetskom diplomom su najzastupljeniji u višim razredima (35%, i oko 20% u nižim razredima prihoda). Situacija sa populacijom studenata je sledeća: oko 57.6% nema nikakve lične prihode, a oko 35% njih ima prihode u nižim razredima (u najvećem broju slučajeva se radi o stipendiji i studentskom kreditu) što ukazuje na visok stepen zavisnosti od roditelja tokom studija. Da je tako upućuje nas i značajan stepen korelacije između prihoda i nivoa obrazovanja mladih i njihovih roditelja (tabela 3.7).

Kod samopercepcije finansijske situacije u domaćinstvu studenti bolje stoje u odnosu na ostalu populaciju (u rang su sa fakultetski obrazovanim stanovništvom). Ali ukoliko se pogledaju prihodi po članu domaćinstva u odnosu na ostala domaćinstva mladih, studenti zauzimaju srednji položaj, što se može objasniti time da studenti kao članovi domaćinstva još uvek ne donose prihode a njihovi troškovi predstavljaju bitan deo budžetskih rashoda.

Tabela 3.7: **Stepen korelacije prihoda i obrazovanja**

	prihodi po članu domaćinstva	Godine obrazovanja roditelja	Broj godina školovanja ispitanika
lični prihodi	.584**	.177**	.298**
prihodi po članu domaćinstva		.384**	.468** ⁶⁶

** p < 0.01 (2-tailed).

Prihodi koreliraju i sa percepcijom finansijskog stanja. Na ivici egzistencije se nalazi deo male grupe mladih bez završene osnovne škole (oko 1.5%) i od njih oko dve trećine nema dovoljno novca ni za hranu. Od ostalih očekivano najbolje stoje oni sa fakultetskom diplomom koji u 85% slučajeva mogu i da uštede i da kupe neke skuplje stvari (za razliku od 71% onih sa višom, 63% sa srednjom i oko 52% sa radničkom i osnovnom školom).

Istraživanjem je potvrđena tesna veza između obrazovanja i finansijske situacije. Ne samo da mladi koji su obrazovani imaju više prihode, već im i

⁶⁶ Korelacije u ostalim ćelijama su prikazane samo za one koji imaju sopstvene prihode, osim u ovom slučaju gde se koeficijent odnosi na sve.

formalno obrazovanje i prihodi omogućavaju u većoj meri sticanje dodatnih znanja i veština koje ih još bolje pozicioniraju na tržištu rada.

Zanimanje mladih i finansijska autonomija

Očekivano je da sa boljom pozicijom u sistemu zanimanja idu i viši prihodi. U odnosu na radni status najbolje prihode imaju mladi koji su vlasnici radnji ili preduzeća (kojih ukupno ima 2.2%), koji ostvaruju prihode u višim razredima u oko 40%. Zatim slede oni koji su u stalnom radnom odnosu u državnom sektoru (10.7%), od kojih je 29% u višim prihodovnim razredima (oko polovine ima srednje prihode dok ih u nižim razredima nema), zatim oni koji su u stalnom radnom odnosu u privatnom sektoru (18.7%) i kojih je sa višim prihodima 18% (ali kojih u nižim razredima ima čak 55%). Mladi koji rade privremene poslove neprijavljeni (8.8%) imaju prihode u 76% u najnižim razredima dok mladi koji rade privremene poslove i prijavljeni su (5.6%) se koncentrišu oko srednjih i srednje nižih prihoda. Samopercepcija finansijskog stanja prati objektivne pokazatelje, pa tako oni koji imaju prihode na osnovu vlasništva i upravljanja preduzećem ili radnjom u 85% slučajeva mogu nešto da uštede i da kupe neke skuplje stvari, oni koji rade u državnom sektoru u 76.3%, 72.1% u privatnom sektoru neprijavljeni, 70.3% u privatnom sektoru prijavljeni, itd. U odnosu na radni status samo studenti u velikoj meri (51.2%) očekuju da ih roditelji izdržavaju. Svi ostali očekuju u velikoj meri (u svakoj grupi oko polovine) da budu finansijski nezavisni od roditelja.

Međugeneracijska obrazovna pokretljivost

Pitanje društvene pokretljivosti (kao i pitanje društvenih nejednakosti) je u domaćoj sociologiji jedno od ključnih pitanja. Bilo je aktuelno tokom socijalizma (posebno tokom sedamdesetih i osamdesetih (Vrcan 1974, Popović 1984, 1987b, Berković 1986, Lazić 1987) a ostalo je značajno i nakon sloma samoupravljanja i otpočinjanja postsocijalističke transformacije (Lazić, 1994, 1996, 2000, Vuković, 1994, Cvejić, 2000, 2006). Još je sedamdesetih godina primećeno raslojavanje društva i povećanje nejednakosti šansi za društvenu promociju pojedinaca iz različitih društvenih slojeva, da bi restrukturiranjem društva tokom devedesetih došlo do novih oblika socijalnog zatvaranja. Lazić i Cvejić (2004: 46–47) daju opšti pregled kretanja društvene pokretljivosti u Srbiji nakon Drugog svetskog rata deleći ih u četiri faze: 1. modernizacija,

2. kriza socijalizma, 3. blokirana socijalistička transformacija i 4. odblokirana transformacija. U periodu socijalističke modernizacije, ubrzana industrijalizacija je išla pod ruku sa značajnom potrebom za obučenom i stručnom radnom snagom i deagrarizacijom, te je ovaj period – period brzih promena i značajne društvene pokretljivosti. U drugoj fazi se već javljaju oblici klasnog zatvaranja usled strukturnih kriza koje je socijalizam trpeo. Blokirana transformacija je usled izolovanosti, ratnog okruženja i odsustva volje za brzim promenama u privredi i politici, dovela do drastičnog osiromašanja i još izraženije klasne polarizacije, da bi tek u poslednjoj fazi bili svedoci izvesne stabilizacije.

Najznačajniji kanal pokretljivosti u svim modernim društvima predstavlja obrazovanje, kao najznačajnija spona ka tržištu rada. Upravo zbog toga postoji značajna korelacija između obrazovnog statusa i klasne ili slojne pozicije pojedinaca. Ali i pored toga što je značajan kanal promocije ono je isto tako i ključni mehanizam reprodukcije slojnog položaja, odnosno klasnog zatvaranja (Džuverović, 1987: 121). Krajem osamdesetih je već evidentno da se usled krize socijalizma ogroman deo obrazovne reprodukcije premešta u okvire porodice, pa mesto u društvenoj raspodeli i količina materijalnih sredstava koje treba izdvojiti za školovanje deteta predstavljaju osnovne pokazatelje da li će do školovanja doći i do kog nivoa (isto: 154–156). Do istih rezultata dolazi i Cvejić (2006: 78), ukazujući da je krajem socijalizma na sceni bio *pseudomeritokratski* model u kome je nominalno postojala otvorenost ka rukovodećim položajima i obrazovnom sistemu, ali da je korišćenje ovih mogućnosti u populaciji bilo „strukturno neproporcionalno“, i da je je „neravnomernost bila skoncentrisana pre svega u pristupu obrazovanju“.

Za potrebe analize društvene pokretljivosti mladih odlučili smo se za pristup posrednog merenja pokretljivosti, preko analize obrazovnih međugeneracijskih pomeranja. Na odustajanje od klasne/slojne analize smo se odlučili jer je u uzorku mladih od 19–35 godina preko četvrtine njih još uvek u procesu obrazovanja, dok je visok procenat onih koji su nezaposleni ili obavljaju privremene poslove.

Obrazovna pokretljivost između generacija je za jednostavniji prikaz svedena na tročlanu skalu: 1. (nezavršena) osnovna škola, 2. srednja škola (trogodišnje, stručne četvorogodišnje škole i gimnazije) i 3. više, odnosno visoko obrazovanje, a mesto pojedinca je definisano najvišim stečenim formalnim obrazovanjem. Za obrazovanje porekla smo upotrebili dominacijski princip, odnosno najveći stepen stečenog obrazovanja roditelja. Iz analize su isključeni svi pojedinci koji su trenutno u procesu obrazovanja.

Tabela 3.8: **Ulazna obrazovna pokretljivost**

inflow – ulazna pokretljivost	Obrazovanje roditelja		
Obrazovanje mladih	(nezavršena) osnovna skola	srednja škola	Viša-fakultet
(nezavršena) osnovna skola	56.1	42.7	1.2
srednja skola	15.7	68.0	16.4
Viša-fakultet	6.4	49.1	44.4

Podaci u Tabeli 3.8 govore o visokom stepenu statičnosti. Naime, čak 60.5% mladih zadržavaju isti nivo obrazovanja kao i njihovi roditelji. One koji su završili fakultet u skoro polovini slučajeva čine oni čiji roditelji imaju isti stepen obrazovanja, a drugu polovinu oni čiji su roditelji sa srednjom školom. S obzirom da se inače radi o najbrojnijoj grupi, očekivano je i da predstavljaju bazu za odlazak na fakultet. Kad je reč o onima čije je obrazovanje srednjoškolsko, kod njih je pored više od dve trećine mladih čiji su roditelji sa srednjim obrazovanjem gotovo podjednako učešće onih sa visokim i osnovnim obrazovanjem. S druge strane, skoro polovina mladih koji imaju završenu samo osnovnu školu potiče od roditelja sa srednjoškolskim obrazovanjem (s obzirom da je ovo i najbrojnija obrazovna grupa, očekivano predstavlja osnovno polazište i za uzlaznu i silaznu pokretljivost).

Da bismo uvideli stepen zatvorenosti kanala obrazovanja, koristićemo stepen samoreprodukcije, odnosno stopu izlazne (*outflow*) pokretljivosti,⁶⁷ kojom se vidi učešće mladih koji ostaju u istoj obrazovnoj kategoriji kao i njihovi roditelji (tabela 3.9).

Tabela 3.9: **Izlazna obrazovna pokretljivost**

outflow – izlazna	Obrazovanje roditelja		
Obrazovanje mladih	(nezavršena) osnovna skola	srednja škola	Viša-fakultet
(nezavršena) osnovna skola	30.90%	6.60%	0.50%
srednja skola	59.10%	71.80%	46.70%
Viša-fakultet	10.10%	21.60%	52.80%

Podaci nam ukazuju da je najveći stepen samoreprodukcije kod onih sa srednjim obrazovanjem, gde skoro tri četvrtine mladih imaju isto obrazovanje kao i njihovi roditelji. Slika bi bila nešto diferenciranija ukoliko bi u analizu uveli razlike u kategorijama srednjoškolskog obrazovanja, ali ipak indikativan je

⁶⁷ Za potrebe analize smo koristili metod koji je Cvejić (2006) koristio za analizu društvene (klasne) pokretljivosti u Srbiji.

rezultat da svega jedna petina roditelja sa srednjim obrazovanjem uspeva da obezbedi uslove za sticanje fakultetske diplome svojoj deci. Samoreprodukcija je u odnosu na ispitanike čiji roditelji imaju srednje obrazovanje niža kod onih sa visokim obrazovanjem, a najniža kod onih sa osnovnom školom. Iako je evidentno da su visoko obrazovani roditelji oni koji imaju i najviše mogućnosti da obezbede uslove deci za sticanje diplome fakulteta, kod njih istovremeno beležimo i najviši stepen silazne obrazovne pokretljivosti, gde je skoro polovina dece roditelja sa visokim obrazovanjem ostala na nivou srednjeg obrazovanja. I ovim podacima je potvrđena teza o relativno dostupnom usponu do prvog sledećeg obrazovnog stupnja. Granice socijalnoj pokretljivosti se stvaraju prilikom obrazovne pokretljivosti na dole, gde će mladi iz porodica sa više obrazovnog kapitala pre ostvariti nivo obrazovanja kao i roditelji ili će najdalje skliznuti u prvi obrazovni razred ispod. Kod onih čiji roditelji imaju završen fakultet svega 0.5% ne završi više od osnovne škole, kao i 6.6% onih čiji su roditelji sa srednjom školom.

Da bismo videli kakve su verovatnoće mladih prilikom sticanja određenog nivoa obrazovanja u odnosu na obrazovanje roditelja koristili smo analizu količnika šansi za četiri stupnja obrazovanja (tabela 3.10).

Tabela 3.10: **Količnici šansi za sticanje višeg stepena obrazovanja mladih u odnosu na roditelje**

Obrazovanje roditelja	Obrazovanje mladih			viša/visoka i studenti
	trogodišnja	četvorogodišnja	viša/visoka	
(ne)završena OŠ	3.1	14.4	318.9	593
trogodišnja		2.4	17.2	22.6
četvorogodišnja			2.7	2.4

Podaci nam govore da postoje nejednake mogućnosti mladih da steknu viši stepen obrazovanja nego što su ga imali njihovi roditelji. Za prelazak u prvi sledeći obrazovni nivo je najmanje prepreka, ali one jasno iskršavaju već ukoliko mladi žele da nastave dalje sa obrazovanjem. U najlošijoj poziciji se nalaze mladi čiji roditelji imaju samo osnovno obrazovanje, i njima je najteži uspon i u prvu sledeću obrazovnu kategoriju. S obzirom da je visoko obrazovanje postalo u poslednjoj deceniji raširenije i inkluzivnije (40% generacije upisuje neki od fakulteta), interesovalo nas je i da li je taj kanal postao jednako dostupan, zato smo u analizu uključili i one koji trenutno studiraju (napravili smo zbirnu kategoriju onih sa visokim obrazovanjem i onih koji su u procesu visokog obrazovanja). Interesantno je da u odnosu na one koji su školovanje već završili, podaci ukazuju da je za mlade sa četvorogodišnjim

obrazovanjem količnik šansi manji, odnosno da imaju veću verovatnoću da studiraju i steknu diplomu univerziteta. Za njih je reforma obrazovanja kao i pojava privatnih fakulteta imala pozitivne posledice. S druge strane, količnik šansi za one sa osnovnom i trogodišnjom školom se povećao, što je pokazatelj da su za njih u međuvremenu drastično smanjene šanse da uđu u proces visokog obrazovanja. Ovakav rezultat je i posledica visoke cene koštanja obrazovanja koja najvećim delom pada na teret porodice, ali i sistema obrazovanja koji nema posebnu politiku uključivanja onih sa dna društvene lestvice.

Socijalni kapital mladih

Pored finansijske situacije mladih i stambenih resursa kojima raspolazu, još jedan bitan indikator njihovog društvenog položaja je stepen podrške i pomoći – ekspresivne i instrumentalne – koju imaju od svojih i/ili nasleđenih društvenih veza. Ne ulazeću dublje u polemiku oko različitih konceptualizacija socijalnog kapitala⁶⁸, za potrebe ovog istraživanja smatramo najpodesnijom tradiciju koja baštini Burdijeovo razumevanje, po kojoj je socijalni kapital u posedu individua, i po kome postoji jasna veza između tipa, razgranatosti i gustine socijalnog kapitala i društvene klase/sloja kojoj individua pripada.

Socijalni kapital je po Burdieuu skup resursa (stvarnih ili potencijalnih) kojima pojedinac ima pristup preko pripadanja određenoj društvenoj mreži ili grupi (Bourdieu, 1986: 51). Sam socijalni kapital ima dva aspekta – materijalni, odnosno objektivizovani, i simbolički, kojim se uspostavljaju i reprodukuju objektivne razlike. Količina socijalnog kapitala zavisi od vrste mreža kojima individua pripada (akteri u mreži mogu imati malo ili puno ekonomskog, socijalnog i kulturnog kapitala) i mogućnosti da se sam kapital aktivira, tako da socijalni kapital može predstavljati i linije razgraničenja društvenih slojeva. S obzirom da je u vezi sa drugim vrstama kapitala, ali da nije u potpunosti svodiv na njih, ova vrsta kapitala poseduje sopstvenu sferu autonomije koja počiva na stalnim naporima aktera da kroz različite oblike razmene (vremena, energije, ekonomskog kapitala itd.) uspostave i reprodukuju sopstveni socijalni kapital. Za reprodukciju socijalnog (ali i ostalih vrsta) kapitala veoma su bitne društvene pozicije sa kojih startuje mlada osoba, te se porodica pojavljuje kao značajan okvir ovog procesa. Porodica može dvostruko posredovati, s jedne strane, direktno otvarajući pristup svojim već uspostavljenim poro-

⁶⁸ Vidi više o tome: Tomanović 2004a, 2004c, 2006, 2008.

dičnim vezama, i na drugi način koji podrazumeva stvaranje uslova da mlada osoba razvije svoj socijalni kapital preko ulaganja u različite obrazovne, socijalne, kulturne aktivnosti koje će dovesti do razgranatijih mreža podrške i razmene (Tomanović, 2006). Prilikom operacionalizacije pošli smo od podele socijalnog kapitala na *vezujući* i *premošćujući* (Putnam, 2000; Woolcock, 2000; Tomanović, 2006)

Premošćujući socijalni kapital

Učešće roditeljskog socijalnog kapitala u životu mladih ima sledeću distribuciju: 7.7% mladih je koristilo kontakte prilikom upisa na neki od stepena školovanja, 20% prilikom traganja za poslom 16.1% prilikom zapošljavanja, 13.2% je dobilo pomoć prilikom završavanja određenih poslova u administraciji dok je 6.6% imalo pomoć prilikom rešavanja stambenog pitanja. Kada je reč o nasleđenom socijalnom kapitalu, evidentno je postojanje razlike između mladih sa različitim stepenom obrazovanja kao i različitih slojnih pripadnosti. I na ovim podacima se potvrđuje teza o međusobnoj zavisnosti različitih oblika kapitala – socijalnog, kulturnog i ekonomskog (tabela 3.11). Više aktiviranog socijalnog kapitala poseduju mladi čiji roditelji imaju više obrazovanje, koji su duže u procesu školovanja i koji pripadaju boljim prihodovnim razredima. Sa višim obrazovanjem povećava se mogućnost da se upotrebe kontakti za rešavanje konkretnih problema. Isto se dešava i sa zanimanjem ispitanika i količinom socijalnog kapitala koji je aktivirao (tabela br. 12): najmanji je među poljoprivrednicima i radnicima, a najveći među službenicima i tehničarima. Interesantno je da među stručnjacima opada količina upotrebljenog socijalnog kapitala roditelja što je najverovatnije posledica veće količine sopstvenog socijalnog kapitala sa jedne strane, kao i verovatnije lakše korišćenje formalnih kanala za ostvarenje interesa. Muška linija predstavlja i nešto značajniji kanal aktiviranja socijalnog kapitala: 38% devojaka je koristila neku od pomoći roditeljskih veza, nasuprot 47% muškaraca. Pored većeg broja korisnika među muškom decom, oni su istovremeno i intenzivniji korisnici roditeljskog socijalnog kapitala. S obzirom da su muškarci u javnoj sferi prisutniji i aktivniji, njihove mreže – nasleđene i stvorene – se češće i aktiviraju.

Tabela 3.11: **Korelacije nasleđenog socijalnog kapitala**

Nasleđeni Socijalni kapital		Suma godina obrazovanja roditelja	godine obrazovanja majke	godina obrazovanja oca	Broj godina školovanja ispitanika	prihodi po članu domaćinstva	Pol
Pearson Correlation	Isključeni oni koji su u procesu školovanja	.194**	.182**	.168**	.135**	.189**	.138**
	svi mladi	.151**	.136**	.137**	.071**	.153**	.135**

** p < 0.01 (2-tailed).

Tabela 3.12: **Nasleđeni socijalni kapital prema zanimanju ispitanika**

	μ	Nasleđeni socijalni kapital (%)				Ukupno
Zanimanje	Srednja vrednost	odsustvo	nizak	srednji	visok	
poljoprivrednik	0.55	70.5	15.9	9.1	4.5	100.0
NKV ili PKV radnik	0.52	75.7	8.3	12.4	3.6	100.0
KV i VKV radnik	1.02	49.2	20.1	25.8	4.9	100.0
tehničar	1.05	52.5	14.7	27.2	5.5	100.0
službenik	1.3	41.3	17.4	33.9	7.3	100.0
stručnjak. umetnik	0.78	54.5	23.7	20.5	1.3	100.0
Ukupno		54.9	17.2	23.3	4.5	100.0

 $\chi^2(15,1063)=67.74$, $p<.001$, Kramerov $V=.14$.

Očekivanja mladih od svojih kontakata u narednih godinu dana korespondiraju sa već upotrebljenim nasleđenim kapitalom, što nas upućuje na to da mladi reprodukuju socijalni kapital nasleđujući i stvarajući nove mreže podrške i razmene. Najveća očekivanja mladih (u vidu pomoći koje mogu da im pruže roditelji, prijatelji, rođaci, kolege i poznanici) su u pogledu zaposlenja – gde 47% mladih očekuje pomoć⁶⁹, 28.6% prilikom rešavanja stambenog pitanja⁷⁰, 65% mladih koji su u procesu obrazovanja očekuju pomoć u školovanju⁷¹ i oko trećine mladih roditelja oko dece⁷². Očekivanja, su naravno posredovana društvenim položajem. Očekivanja oko pomoći pri obrazovanju

⁶⁹ Od roditelja 20%, 11.5% od prijatelja, 6.2% od rođaka, 10.3% od kolega i 3.9% poznanika.

⁷⁰ Od roditelja 27.3%, 34% od prijatelja, 22.6% od rođaka, 14.8% od kolega i 16.1% poznanika.

⁷¹ Od roditelja 25%, 7.3% od prijatelja, 6.7% od rođaka, 2.1% od kolega i 2.3% poznanika.

⁷² Od roditelja 12%, 7.8% od prijatelja, 7.1% od rođaka, 2.5% od kolega i 3.1% poznanika.

od svih kontakata rastu sa kulturnim kapitalom, obrazovanjem i obrazovanjem roditelja; ista povezanost je prisutna kod očekivanja pomoći od roditelja i kolega oko zaposlenja (kod ostalih veza ne postoji), kao i kod rešavanja stambenog pitanja od roditelja, rođaka i prijatelja. Svi mladi roditelji koji očekuju pomoć oko dece imaju očekivanja od svojih kontakata bez obzira na društveni položaj.

Vezujući socijalni kapital smo ispitivali preko mreža razmena sa osobama od kojih mladi najčešće dobijaju ili pružaju sledeće oblike pomoći: pozajmice manjih suma novca, pomoći u kući (rad, popravke), psihološke podrške (poveravanja), pomoć oko učenja (tabela 3.13). Najčešća razmena je psihološka podrška (u oko pet šestina slučajeva se i daje i prima) dok su sve druge vrste pomoći mladih (i davanja i primanja) gotovo u istom stepenu zastupljenje, oko dve trećine mladih daje i prima.

Kad je reč o polu ispitanika, muškarci češće i daju i primaju pozajmice manjih suma novca. Interesantno je da su ispitanici naveli da najčešće novac primaju od rođaka a da daju prijateljima.⁷³ S druge strane, žene češće daju i primaju psihološku podršku koja se većinom obavlja sa prijateljima/prijateljicama.

Tabela 3.13: **Vezujući socijalni kapital mladih**

	pozajmica manjih suma novca		pomoć u kući (rad u kući, popravke)		psihološka podrška (poveravanje)		Pomoć oko učenja*	
	prima	daje	prima	daje	prima	daje	prima	daje
niko	33.5	35.8	32.2	36.2	14.3	13.8	40.5	35
rođak/a	34.4	20.6	36.9	32.8	18.5	16.1	4.5	5.3
sused/susetka	1.2	1.7	9.8	8.9	1.2	1.4	0.2	0.9
prijatelj/ica	25.1	36.4	12.6	16.4	54	57.4	26.4	30.4
kolega/koleginica	1.4	2	0.6	0.7	1.5	1.6	24.8	25.2
neko drugi	4.5	3.5	7.9	5	10.5	9.6	3.6	3.2
Ukupno	100	100	100	100	100	100	100	100

* Samo mladi koji su u procesu obrazovanja.

Obrazovanje ispitanika je na nekoliko načina važan faktor u mrežama razmene. Sa višim obrazovanjem prilikom pozajmica opada značaj rođaka i

⁷³ Ukupno 71.6% muškaraca prima ovu vrstu pomoći za razliku od 61.7% žena, a daje je 70.7% muškaraca i 57.8% žena. Sa rođacima se razmena odvija na sledeći način: muškarci u 19.3% daju i u 34.1% primaju, žene u 21.8% daju dok primaju u 34.6% je razmena takva da sa prijateljima muškarci u 45.4% daju i u 31.1% primaju, žene u 27.6% daju dok primaju u 19.4%.

suseda a raste učešće prijatelja. Slična je situacija i kod pomoći u kući, kod koje je razmena nešto intenzivnija među nižim obrazovnim grupama i opada među rođacima i raste među prijateljima sa rastom obrazovanja. Oko četvrtine mladih sa osnovnom školom se ne poverava nikom, za razliku od jedne desetine onih sa višim/visokim obrazovanjem ili studenata, a i kada se poveravaju daleko više se poveravaju rođacima nego ostali (u četvrtini slučajeva, za razliku od jedne desetine onih sa višom/visokom školom i studenata) i u daleko manjem broju slučajeva prijateljima (u oko jedne trećine slučajeva se vrši razmena u odnosu na oko dve trećine ostalih).

Očekivano, oni sa najnižim primanjima u manjem procentu daju novčanu pomoć drugima (54.19%), a kad imaju ovaj vid razmene u 19.6% daju rođacima i 26.7% prijateljima, dok oni koji pripadaju porodicama sa najvišim prihodima (daju u 72.2%) i to rođacima u 15.1% a prijateljima u 49.1% slučajeva. Sa rastom prihoda značaj suseda opada u ovoj vrsti razmene, ali je ovo i ključna razlika kod pomoći u kući, jer se jedino sa rastom prihoda gubi ova vrsta pomoći. Kao i kod obrazovanja, psihološka podrška opada među rođacima a raste među prijateljima kod onih sa boljim materijalnim standardom.

Mlade karakterišu prilično intenzivne mreže razmene, a može se primetiti da postoje razlike između mladih prema obrazovanju i prihodima, gde su oni iz nižih slojeva nešto više usmereni na rođake i susede od onih iz viših slojeva, kao i da ovi drugi imaju intenzivnije oblike razmene sa prijateljima. Takođe, kod onih iz viših slojeva postoji nešto značajnija usmerenost na razmene novca i psihološke podrške, dok se kod onih iz nižih češće radi o konkretnoj pomoći u domaćinstvu.

Unutrašnja prostorna pokretljivost

Kao i ostali oblici društvene pokretljivosti, migracije predstavljaju značajan pokazatelj otvorenosti društva. Ali kao i kod vertikalne i horizontalne društvene pokretljivosti, mogućnosti za promenu mesta prebivališta – bilo da se radi o privremenim ili trajnim migracijama, ili da se radi o migracijama ka većim ili manjim naseljima – zavise od određenih socijalnih pretpostavki koje omogućavaju odnosno sprečavaju prostornu mobilnost. Destinacije pojedina će zavisiti u prvom redu od stečenog kulturnog i ekonomskog kapitala (tabela 3.14). Migracije ka većim gradovima karakteristične su za one koji imaju više obrazovanje i koji potiču iz boljestojećih porodica, dok je ka manjim mestima izražena tendencija migriranja onih sa nižim stepenom obrazovanja i nešto lošijeg materijalnog položaja. Obrazovanje roditelja ne pokazuje zna-

čajnu vezu sa ovom pojavom, jer je u istom stepenu strategija roditelja bilo kog obrazovnog nivoa da dete migrira ka većem mestu, gradu kom postoji više opcija za zaposlenje.

Tabela 3.14: **Mobilnost mladih – korelacije**

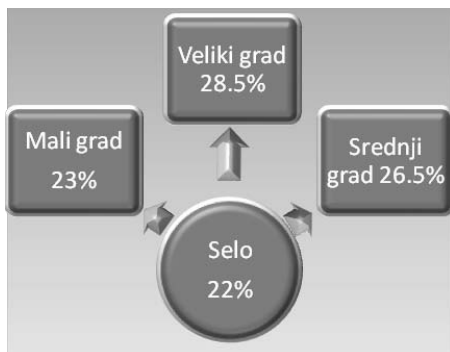
		Broj godina školovanja ispitanika	Prihodi po članu domaćinstva	Suma godina obrazovanja roditelja
Correlations	Mobilnost ka većem mestu	.128**	.113**	0.045
	Mobilnost ka manjem mestu	-.071*	-.068*	-0.011
* p < 0.05 (2-tailed).				
** p < 0.01 (2-tailed).				

Mobilnost mladih smo ispitivali preko dvostruke prostorne pokretljivosti. Prva se odnosi na proces školovanja, a druga na mesto stanovanja nakon završetka školovanja.⁷⁴

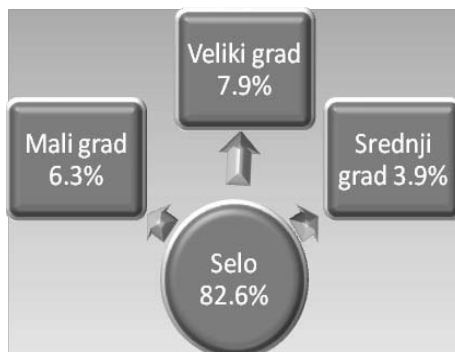
Najveći broj mladih iz sela zbog obrazovanja migrira ka gradu. Očekivana posledica produženog obrazovanja (nakon osnovne škole koje su najčešće jedine škole koje postoje u seoskoj sredini) jesu dnevne ili nedeljne migracije ka većim gradovima. Od onih koji su svoje obrazovanje stekli u selu njih 17.7% se školovalo u selu rođenja dok je 4.3% u drugom selu. Međutim, iako obrazovanje predstavlja okvir za privremene migracije, mladi na selu se u velikom procentu nakon završetka obrazovanja vraćaju, ili ostaju, da žive na selu (mestu rođenja ili naselju iste veličine). Njih 74.8% živi u istom selu u kom su odrasli (7.8% u nekom drugom selu), 11.8% u mestu u kom su se školovali, a 13.5% u drugim mestima. Značajno je odmah ukazati na tendenciju koja je prisutna i kod migracija mladih iz većih naselja, a to je da je mesto destinacije mladih iz sela najčešće veliki grad. I dok su kod školovanja prisutna mesta svih veličina, veliki grad se značajno izdvaja kao mesto u koje mladi odlaze da žive. Nešto veći procenat žena migrira ka drugim mestima, a najčešći pretpostavljeni razlog je udaja. Od ukupnog broja žena njih 66.8% ostane da živi u istom selu, 11.3% u drugom selu. Sa muškarcima je situacija slična jer 80.6% ostane u istom selu dok 2.5% migrira ka drugim selima. Da selo u maloj meri predstavlja okvir za realizovanje potencijala ukazuju podaci da sa povećanjem nivoa obrazovanja pada učešće mladih koji ostaju na selu. Tako oni koji (ni) su završili osnovnu školu u 93.3% slučajeva ostaju na selu, sa III stepenom 85.1%, sa četvorogodišnjom 79.6% a sa završenim fakultetom 77.8%.

⁷⁴ Iz ovog dela analize smo isključili sve mlade koji su još uvek u procesu školovanja (studente i učenike).

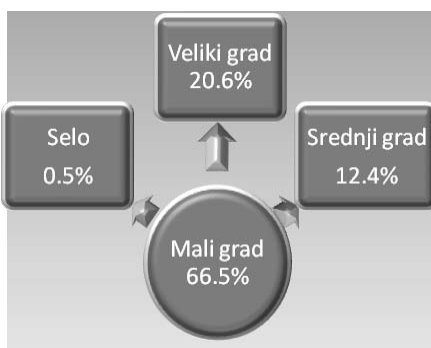
Grafik 3.1: **Odrastanje**
– **Mesto školovanja**

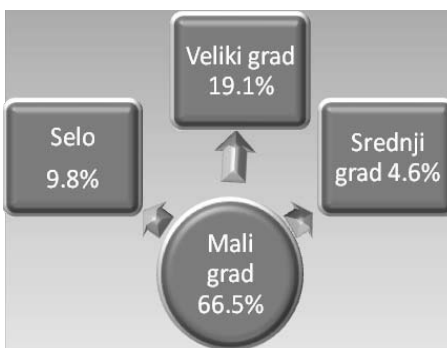
Grafik 3.2: **Odrastanje**
– **Mesto stanovanja**

Grafik 3.3: **Odrastanje**
– **Mesto školovanja**

Grafik 3.4: **Odrastanje**
– **Mesto stanovanja**

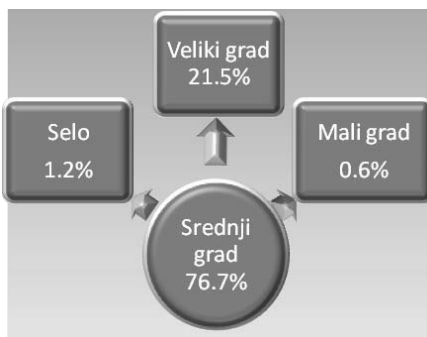

Mladi koji su poreklom iz malog mesta u dve trećine slučajeva su se školovali u mestu iste veličine (52% se školovala u istom gradu, 14.5% u nekom drugom iste veličine), dok su gotovo svi ostali migrirali ka većim mestima.

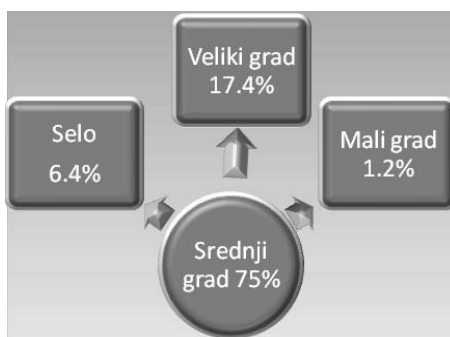
Mladi iz malih gradova u dve trećine slučajeva ostaju u gradu porekla (64.2%, dok 2.3% u drugom mestu iste veličine), 12.1% u mestu u kom su se školovali, a 23.7% u drugim mestima. Kada migracije posmatramo prema polu, iz malog mesta češće migriraju žene (koje ostaju u istom mestu u 55% slučajeva), u mesto iste veličine odlaze u još 7.5%, u selo 16.2%, srednji grad 5% i veliki grad 16.2%. Muškarci u istom mestu ostaju u 71.7%, 2.9% se seli u mesto iste veličine, selo 5.4%, 3.3% srednji grad i 17.5% u veliki grad. Interesantan je trend da mlade žene tri puta više puta migriraju ka selu nego muškarci. Kao i kod mladih poreklom sa sela, i u ovom slučaju oni sa višim

obrazovanjem imaju veće šanse da napuste mali grad – njih 48% ostaje u mestu iste veličine 13% odlazi u grad srednje veličine i 35.2% u veliki grad, dok oko 3.7% odlazi na selo. S druge strane, oni sa trogodišnjom i četvorogodišnjom školom dele isti obrazac pa u oko tri četvrtine slučajeva ostaju u mestu iste veličine, svaki deseti se pomera ka srednjim i većim gradovima, a oko 12% ka selima.

Grafik 3.5: **Odrastanje**
– **Mesto školovanja**

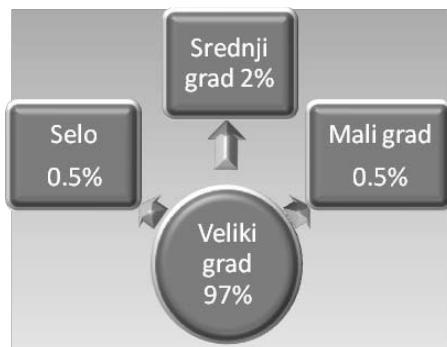

Grafik 3.6: **Odrastanje**
– **Mesto stanovanja**

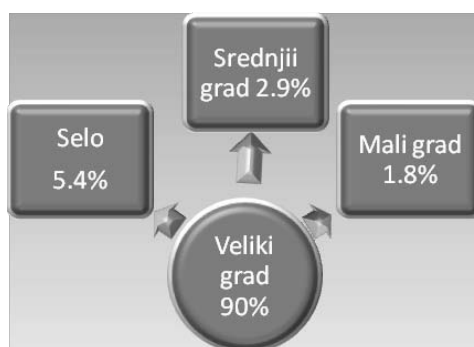

Kod mesta srednje veličine raste učešće mladih koji su svoje školovanje završili u istom gradu (74.4%, 2.3% u nekom drugom iste veličine), i istovremeno se obrazovna mobilnost ograničava ka velikom gradu. Međutim, nakon završetka obrazovanja, određeni procenat se vraća u mesto odrastanja a određeni migrira ka manjim mestima – 73.5% živi u istom mestu u kom su odrasli (još 1.5% u mestu iste veličine), 10.9% u mestu u kom su se školovali, a 12.7% se seli u druga mesta. Muškarci u mestu odrastanja ostaju u 71.8%, u drugo mesto iste veličine odlaze u još 2.6%, u manje mesto oko 1% u selo 7.8% dok je najčešća migracija ka velikom gradu 16.7%. Kod žena primećujemo češće ostajanje u mestu odrastanja (81.4%), isto učešće ka manjem gradu (oko 1%), dvostruko manje kretanje ka selu (3.5%) i sličnu pokretljivost ka velikom gradu (14%). Iz grada srednje veličine ka većem gradu migrira pretežno visoko obrazovano stanovništvo (30.6% u poređenju sa 11.6% sa četvorogodišnjom, oko 6% sa trogodišnjom i (ne)završenom osnovnom školom). Kod kretanja ka manjem mestu i selu je primetno više učešće onih sa nižom školom.

Grafik 3.7: **Odrastanje**
– **Mesto školovanja**

Grafik 3.8: **Odrastanje**
– **Mesto stanovanja**

Kad je reč o obrazovanju mladih iz velikih gradova, očigledno je da njihov obrazovni okvir jeste veliki grad (82.4% su se školovali u istom gradu, 15.6% u nekom drugom iste veličine). Ali kao i kod grada srednje veličine, nakon završetka školovanja svaki deseti migrira ka manjim mestima. Njih 85.8% živi u istom mestu u kom su odrasli, 3.7% u mestu u kom su se školovali, a 10.5% u drugim mestima.

Diskusija

Analiza rezultata našeg istraživanja pokazala je da su mogućnosti mladih da se osamostale od roditelja veoma ograničene resursima. Ključni preduslovi za osamostaljenje su zaposlenje i finansije, koji su u bliskoj vezi sa nivoom obrazovanja i nasleđenim resursima. Ključni nalazi našeg istraživanja potvrđuju zaključke analiza koje su izvršene na osnovu podataka ankete iz 2003. godine. Naime, i nakon osam godina i dalje postoji visok nivo finansijske i stambene zavisnosti (Tomanović, Ignjatović, 2004) mladih od njihovih roditelja. Kad je reč o finansijskom statusu i nezavisnosti u periodu od 2003. godine je došlo do određenih promena: udeo mladih koji su u potpunosti finansijski zavisni od roditelja je opao, dok se učešće onih sa ličnim prihodima povećalo. Ovi podaci ukazuju da je u međuvremenu došlo do otvaranja novih opcija na tržištu rada koji su donekle poboljšale finansijsku situaciju mladih. Međutim, razvoj tržišta rada po uzoru na zemlje zapada, posebno na ekonomskoj periferiji Evrope, nosi sa sobom visok nivo fleksibilnosti rada koji se ne obavlja samo u formalnim okvirima, već je zastupljen visok nivo neformalnog rada. Takva situacija daje mladima više mogućnosti da zarađuju, ali ne i dovoljno

visoka i sigurna primanja koja bi im omogućila nezavisan život (posebno u sferi stanovanja).

Rezultati ukazuju da su mladi gotovo u potpunosti zavisni od roditelja tokom školovanja i tokom perioda traženja posla, ali ih roditelji značajno finansijski pomažu i nakon zaposlenja. Transfer resursa od roditelja ka deci postoji i onda kad mladi zasnuju sopstvenu porodicu, pa i samostalno domaćinstvo. S obzirom da sredstva koja samostalno obezbeđuju nisu dovoljna za samostalan život, a da ne postoje državni mehanizmi socijalne podrške već su mladi upućeni isključivo na porodicu porekla, Srbija sa ostalim postsocijalističkim zemljama može svrstati u zemlje mediteranskog/sub-protektivnog tranzicionog režima (Walter *et al.*, 2009). Finansijski status i nezavisnost su u vezi sa obrazovanjem, zaposlenjem i zanimanjem kao ključnim resursima.

Stambeni status mladih je veoma nepovoljan, a u periodu od osam godina nije došlo do promena u ovoj sferi. Kao i u slučaju finansijske nezavisnosti, obrazovni nivo, zanimanje i radni status su ključni preduslovi za posedovanje sopstvene nekretnine: stručnjaci sa univerzitetskom diplomom imaju najveće šanse da dođu do prve nekretnine. Samo mali broj mladih (svaki deseti od onih koji su svojim sredstvima kupili nekretninu) je koristio subvencionisane kredite koji su od 2005. godine deo državnih mera. Većina se prilikom obezbeđivanja stana/kuće oslanja na porodične resurse. S obzirom da svoje opcije realno sagledavaju, dve trećine mladih nema nikakve planove u pogledu stanovanja.

Obrazovanje se pojavljuje kao bitan preduslov otvaranja opcija na tržištu rada i kvalifikacija za bolje plaćene poslove. Ali pristup obrazovanju, posebno visokom obrazovanju nije podjednak za mlade iz različitih društvenih slojeva. I dok reforme u oblasti obrazovanja proširuju kanale učestvovanja mladih iz većine društvenih slojeva, oni koji se nalaze na dnu društvene lestvice se dodatno isključuju. Ovo isključivanje sa sobom nosi i etničku komponentu, jer većinu njih čine Romi.

Obrazovanje roditelja se pokazuje kao značajan prediktor nivoa obrazovanja dece, dok uz povećanje nivoa obrazovanja ide i povećanje socijalnog kapitala roditelja. U društvu u kom neformalni mehanizmi imaju veliki značaj, obezbeđivanje podrške u sferi obrazovanja, rada i administracije preko svojih veza i kontakata je veoma značajno i predstavlja kako oblik delanja mladih u socijalnom prostoru Srbije, tako i mehanizam reprodukcije socijalnog položaja i održavanja/povećavanja društvenih nejednakosti.

Socijalni kapital mladih bilo da je nasleđen ili stečen posredovan je društvenim položajem i zavisi u najvećoj meri od nivoa stečenog obrazovanja, obrazovanja roditelja kao i zanimanja. Pored količine upotrebljenog kapitala

mladi se razlikuju, na isti način, i s obzirom na to na koga se oslanjaju (susede, prijatelje, rođake i dr.) i za šta im je pomoć potrebna.

Društvenu pokretljivost prati i prostorna. Mladi sa višim nasleđenim i stečenim socijalnim, ekonomskim i kulturnim kapitalom imaju prilike da migriraju ka većim gradovima u kojima postoji razvijenije tržište rada.

Najopštiji zaključak je da su mladi u velikoj meri zavisni – finansijski i stambeno – od svojih roditelja, kao i da porodični resursi predstavljaju strukturni okvir (koje može biti ograničavajući ili podstičući) za njihov stepen (ne) zavisnosti, kao i za njihove aspiracije i delanje.

Smiljka Tomanović

TRANZICIJA (PRELAZAK) U ODRASLOST: TEMPO, OBELEŽJA I PROMENE

Imajući u vidu i predložene nedoumice i probleme oko koncepta tranzicije u odraslost i njegove primene u specifičnim društveno – kulturnim kontekstima, koji su objašnjeni u prvom – konceptualnom poglavlju ove studije, ipak smo se odlučili da sprovedemo uporednu analizu podataka dveju anketa sa namerom da ustanovimo da li postoje neke promene u tranziciji u odraslost između 2003. i 2011. godine. Ciljevi su da se ustanovi da li je u posmatranom periodu došlo do ubrzanja prelaska u odraslost, kao i da se istraže promene u životnim putanjama mladih koje bi ukazivale na njihovu destandardizaciju i individualizaciju.

Da bismo sproveli uporednu analizu, morali smo da ujednačimo uzorke: s obzirom da je uzorak iz 2003. godine bio kvotni (sa po četvrtinom zastupljenih srednjoškolaca, studenata, zaposlenih i nezaposlenih mladih), iz uporedne analize su isključeni srednjoškolci. Tabela 4.1 prikazuje distribuciju ispitanika prema aktivnosti u dve ankete nakon prilagođavanja uzoraka.

Tabela 4.1: **Status prema aktivnosti 2003 i 2011 u %**

		godina	
		2003	2011
Status	Studenti	33.7	26.3
	Nezaposleni	31.5	23.8
	Zaposleni	34.8	49.9
Ukupno		100.0	100.0

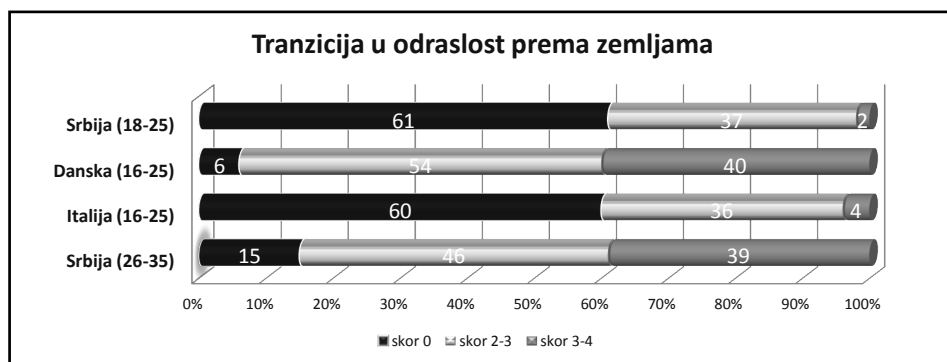
Da bismo otkrili sekvence životne putanje mlade osobe, konstruisali smo instrument „Tabela životnih događaja“, putem koje se dokumentuje godina u

kojoj su se ispitaniku desili određeni događaji, koji se tiču porodičnog i privatnog života, obrazovanja, zaposlenja i stanovanja (npr. „prestaо/la da dobija finansijsku podršku roditelja“ ili „počeo/la samostalno da iznajmljuje stan“). Ista metodologija je primenjena u obe ankete – i 2003. i 2011., što nam je dalo mogućnost da otkrijemo promene u dve dimenzije tranzicije u odraslost: tempu osamostaljivanja i životnim putanjama mladih žena i muškaraca.

Tempo sticanja nezavisnosti

Procena tempa sticanja nezavisnosti je u istraživanju bila zasnovana na podacima o vremenu ostvarenja četiri životna događaja: napuštanja roditeljskog doma, braka/kohabitacije, finansijske nezavisnosti i zaposlenja⁷⁵. Svakom ostvarenom događaju je pripisan po jedan poen, a krajnji rezultata (od 0 do 4) pokazuje nivo nezavisnosti. To nam daje mogućnost da poredimo različite zemlje. Prema Galanovim nalazima, po ovom kriterijumu mogu se identifikovati tri tipa evropskih zemalja: severni, južni (mediteranski) i prelazni tip.

Grafikon 4.1: *Tranzicija u odraslost – Srbija 2003 uporedno*

Srbija pripada zemljama južnog (mediteranskog) obrasca tranzicije u odraslost koji obeležava kasno napuštanje roditeljskog doma, produžena finansijska zavisnost mladih od njihovih roditelja sa kojima imaju jake emocionalne veze. Italija se smatra tipičnom zemljom „južnog“ obrasca – gde 60% mladih uzrasta od 16–25 godina imaju rezultat 0, odnosno nijedan ostvaren atribut odraslosti. Sa druge strane, Danska, Velika Britanija i Holandija se

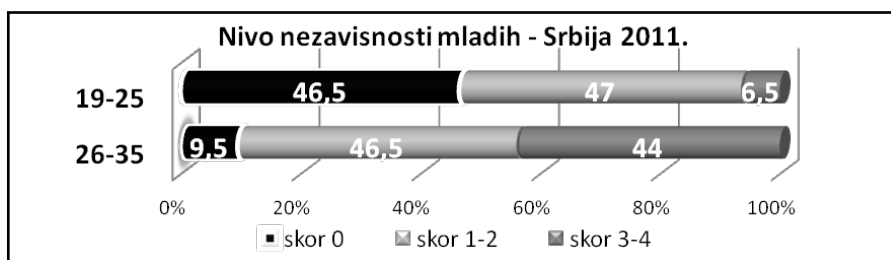
⁷⁵ Naša analiza polazi od Galanovog modela sticanja nezavisnosti koji je primenjen na mlade Evropljane uzrasta od 16 do 25 godina (Galland, 2003).

smatraju zemljama „brze“ tranzicije iz „severnog“ kruga – skoro 40% mladih Danaca je pre 25 ostvarilo sva četiri događaja koji se smatraju karakteristikama odraslosti.

Kao što se vidi iz Grafikona 4.1, nalazi ankete iz 2003. pokazuju da su Srbija i Italija slične do uzrasta od 25 godina (ali se nakon 25te tranzicija mladih u Italiji „ubrzava“). Vidi se takođe da mladi u Srbiji deset godina kasnije ostvaruju tranziciju u odnosu na mlade iz Danske.

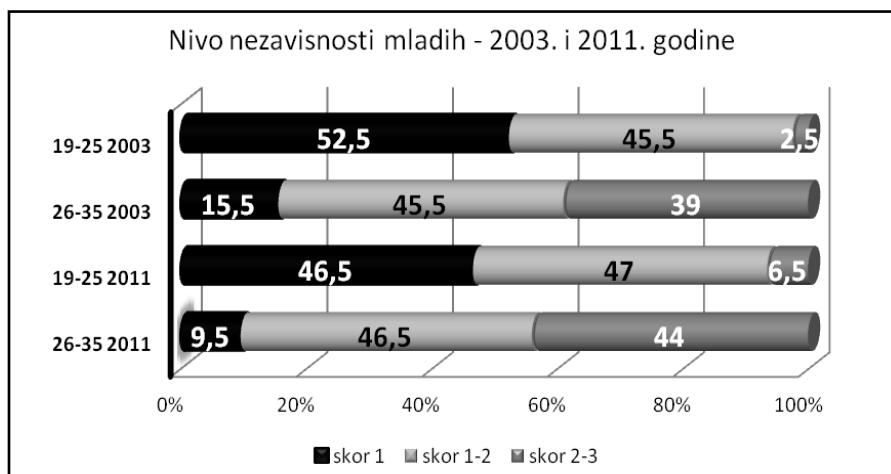
Istu smo metodologiju primenili i u analizi podataka iz ankete 2011. godine – Grafikon 4.2 predstavlja rezultate ostvarenja nezavisnosti u dve uzrasne grupe: 19–25 i 26–35 godina.

Grafikon 4.2

Poređenje nivoa nezavisnosti mladih iz 2003. i 2011. predstavljeno u Grafikonu 4.3, ukazuje da su rezultati 2011. bolji u obe uzrasne grupe.

Grafikon 4.3

Ustanovili smo da je došlo do izvesnog ubrzanja u tempu tranzicije: više mladih u obe uzrasne grupe (19–25 i 26–35) ostvarili su 3 ili 4, a sledstveno tome manji broj nije ostvario nijedan ključni događaj 2011. u poređenju sa 2003. godinom, dok je proporcija mladih sa srednjim rezultatima (1 ili 2 ostvarena atributa) ostala ista.

Pošto je krajnji tempo tranzicije može biti rezultat bilo koje kombinacije četiri životna događaja, detektovani brži tempo osamostaljenja se ne može pripisati nijednom od njih samostalno. Stoga smo odlučili da ispitamo promene u različitim aspektima položaja između 2003. i 2011. unutar tri grupe mladih: studenata, zaposlenih i nezaposlenih.

Gledajući tempo sticanja nezavisnosti u celini, nismo našli značajne razlike ni u jednoj grupi mladih, osim što se u starijoj uzrasnoj grupi (26–35) kod studenata i nezaposlenih u 2011. godini pojavljuje više skorova 3 i 4.

S obzirom da je zaposlenost bila diskriminatorna varijabla za razlikovanje tri grupe mladih, ispitivali smo promene u finansijskoj nezavisnosti, stambenom položaju i bračnom/partnerskom statusu unutar svake grupe.

Analiza je otkrila da postoje izvesne promene kada je u pitanju finansijska nezavisnost: u sve tri grupe je porastao udeo mladih starijeg uzrasta koji ne primaju nikakvu finansijsku pomoć. U celom uzorku gledano, opao je udeo mladih koji su potpuno finansijski zavisni od roditelja, dok je istovremeno od 2003. do 2011. porastao udeo ispitanika koji imaju lične prihode (Tabela 4.2).

Tabela 4.2: **Finansijska (ne)zavisnost prema grupama u 2003. i 2011.**

			izdržavaju ili pomažu ih roditelji	finansijski nezavisni
Studenti	2003	19–24	98.0	2.0
		25–35	90.0	10.0
	2011	19–24	98.0	2.0
		25–35	74.5	25.5
Nezaposleni	2003	19–24	96.8	3.2
		25–35	82.7	17.3
	2011	19–24	96.2	3.8
		25–35	73.4	26.6
Zaposleni	2003	19–24	80.0	20.0
		25–35	60.7	39.3
	2011	19–24	74.1	25.9
		25–35	52.8	47.2

Podaci o stambenom položaju mladih u Srbiji i 2011. godine pokazuju nepovoljnu sliku, s obzirom da 57% ispitanika u celom uzorku žive u roditeljskom domaćinstvu (od 37% uzrasta 34–35 godina do 72% na uzrastu 19–20).

Tabela 4.3: **Stambeni položaj mladih prema grupama u 2003. i 2011.**

			Žive sa roditeljima	Žive u samostalnom domaćinstvu
Studenti	2003	19–24	53.1	46.9
		25–35	48.9	51.1
	2011	19–24	54.4	45.6
		25–35	58.7	41.3
Nezaposleni	2003	19–24	79.8	20.2
		25–35	59.1	40.9
	2011	19–24	68.1	31.9
		25–35	51	49
Zaposleni	2003	19–24	82.1	17.9
		25–35	42.3	57.7
	2011	19–24	71.5	28.5
		25–35	44.2	55.8

Poređenje (Tabela 4.3) pokazuje da nije došlo do značajnih promena u stambenom položaju mladih između 2003. i 2011. godine: nema promena kod studenata i zaposlenih, dok je stambeni položaj nezaposlenih u starijoj uzrasnoj grupi nešto bolji.

Kada posmatramo bračni/partnerski status, 2003. je bilo 76% samaca (neoženjenih/neudatih) među mladima od 17 do 35 godina, 19% u braku, 2.5% razvedenih (i obudovelih) i 2% u kohabitaciji. Među mladima od 19 do 35 godina u našem uzorku iz 2011. – 66% su samci, 25% u braku, 5.6% žive u kohabitaciji sa nevenčanim partnerom i 3% su razvedeni (i obudovali).

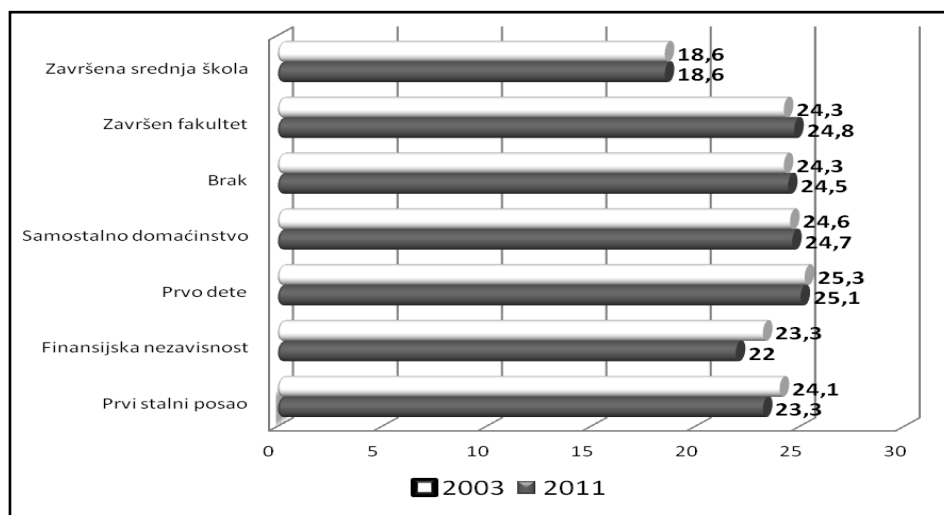
Tabela 4.4: **Bračni/partnerski status mladih prema grupama u 2003. i 2011.**

			u braku/kohabitaciji	sam/a
Studenti	2003	19–24	3.9	96.1
		25–35	22.2	77.8
	2011	19–24	4.2	95.8
		25–35	25.5	74.5
Nezaposleni	2003	19–24	13.8	86.2
		25–35	51.4	48.6
	2011	19–24	8.8	91.2
		25–35	53.2	46.8
Zaposleni	2003	19–24	13.9	86.1
		25–35	73.3	26.7
	2011	19–24	25.5	74.5
		25–35	55.1	44.9

Poređenje bračnog/partnerskog statusa tri grupe mladih (Tabela 4.4) pokazuje da u posmatranom periodu nema promena među studentima i nezaposlenima, dok među zaposlenima u starijoj uzrasnoj grupi opada udeo onih koji su u braku ili kohabitaciji.

Zaključak da je veća finansijska nezavisnost obeležje koje je doprinelo nešto „bržoj“ tranziciji u odraslost podržan je i poređenjem prosečnih godina kada su se odigrali ključni životni događaji („obeležja odraslosti“), jer je ona ostvarena 1.3 godine ranije u uzorku 2011. nego 2003. (vidi Grafikon 4.4). Finansijska nezavisnost nije povezana samo sa stalnim poslom, koji se takođe stiže u ranijem uzrastu u 2011., jer se nezavisnost ostvaruje 1.3 pre dobijanja prvog posla (vidi Grafikon 4.4). Pretpostavka je da neformalni i neregularni načini sticanja prihoda postaju dostupniji studentima i nezaposlenim, ali i zaposlenim mladima, što doprinosi njihovom boljem finansijskom položaju.

Grafikon 4.4: **Poređenje prosečnih godina kada su se dogodili ključni događaji 2003 i 2011**⁷⁶

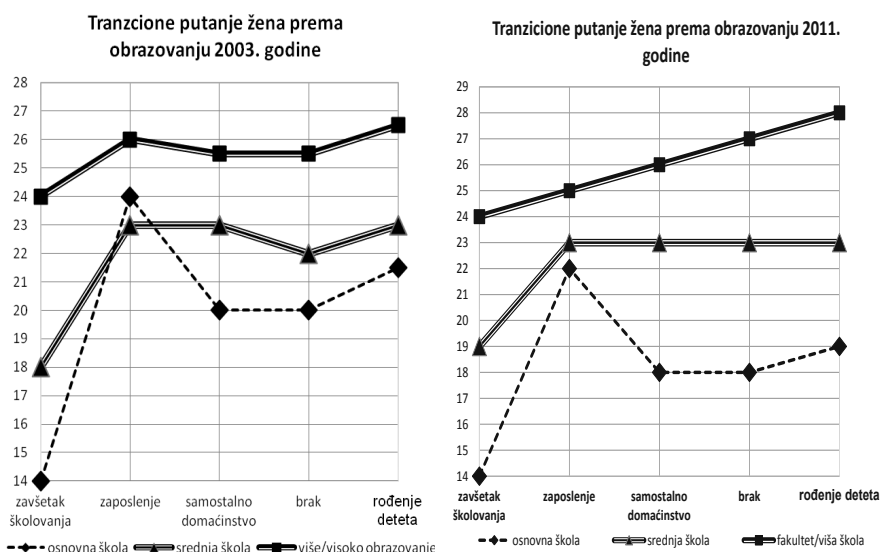
⁷⁶ Naši nalazi su slični onima predstavljenim u studiji o mladima u Sloveniji koji takođe pokazuju trend odlaganja tranzicije, ali su godine sklapanja braka (26.4) i postajanja roditeljem (27.8) znatno više u Sloveniji (Lavrič, Flere, 2011: 74) i ne poklapaju se sa napuštanjem roditeljskog doma (24.3), kao kod mladih u Srbiji.

Putanje tranzicije u odraslost

Razlike u putanjama tranzicije su posmatrane preko dve dimenzije: sinhronizacije ključnih životnih događaja i redosleda njihovog odvijanja. Manja sinhronizacija životnih događaja i njihov destandardizovan redosled ukazuje na veću individualizovanost životnih putanji.

Podaci iz istraživanja 2003. godine su pokazali da su visoko standardizovane i neindividualizovane putanje u smislu vremena i redosleda odvijanja ključnih životnih događaja karakteristične za sve mlade osobe bez obzira na njihov obrazovni nivo (Tomanović, Ignjatović, 2006a; vidi grafikone 4.5 i 4.7 u daljem tekstu). Čini se da obrazovanje ne utiče na oblik putanje, već samo na njenu dužinu – više godina školovanja produžava tranzitornu putanju (posebno karakteristično za žene). Mladi muškarci događaje prekretnice iskuse kasnije (osim zaposlenja), a njihova faza tranzicije u odraslost je produžena.

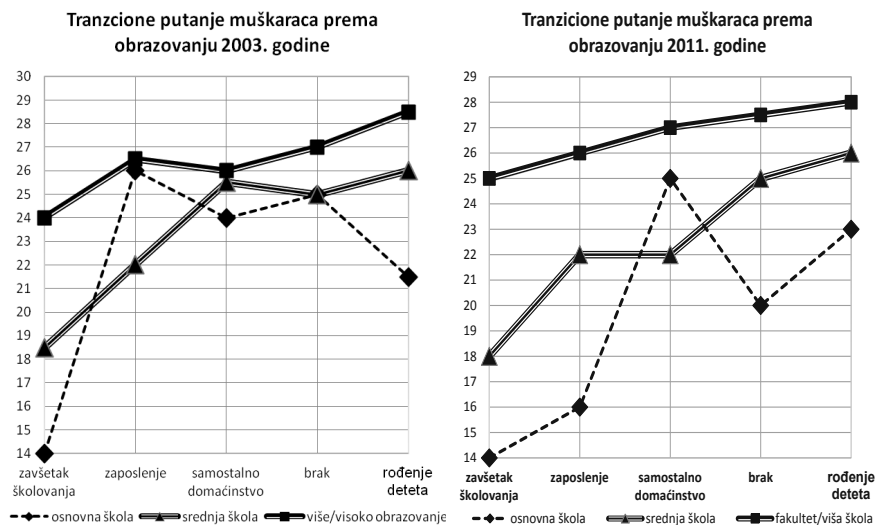
Grafikoni 4.5 i 4.6: *Putanje tranzicije u odraslost mladih žena 2003. i 2011.*

Poređenje putanja tranzicije mladih žena u 2003. i 2011. pokazuje da ne postoje značajne razlike; još uvek su u pitanju standardne biografije u kojima je samostalno domaćinstvo sinhronizovano sa sklapanjem braka, a nakon godinu dana sledi rađanje deteta. Podaci iz obe ankete pokazuju da su žene sa osnovnim obrazovanjem izuzetak, jer imaju tradicionalnije puta-

nje u kojima formiranje porodice prethodi zapošljavanju. Putanje tranzicije u odraslost ostalih mladih žena su slične po obliku, dok se vreme ostvarenja ključnih događaja razlikuje u odnosu na njihovo obrazovanje: duže obrazovanje je povezano sa kasnijim zasnivanjem porodice. Podaci ukazuju na neke promene: mlade žene sa osnovnim obrazovanjem prema istraživanju 2011. rađaju ranije: sa 19 namesto 21 godinom kako je bilo prema istraživanju 2003., dok žene sa visokim obrazovanjem odlažu rađanje do 29 godine (mediana godina) 2011. u poređenju sa 27 2003. (grafikoni 4.5 i 4.6). Trajanje tranzicije se takođe razlikuje u odnosu na obrazovanje ispitanica – što je niži nivo obrazovanja, to je duža tranzicija: od 7 do 9 godina za žene sa osnovnim obrazovanjem, a 3 do 5 godina za mlade žene sa visokim obrazovanjem.

Grafikoni 4.7 i 4.8: **Putanje tranzicije u odraslost mladih muškaraca 2003. i 2011.**

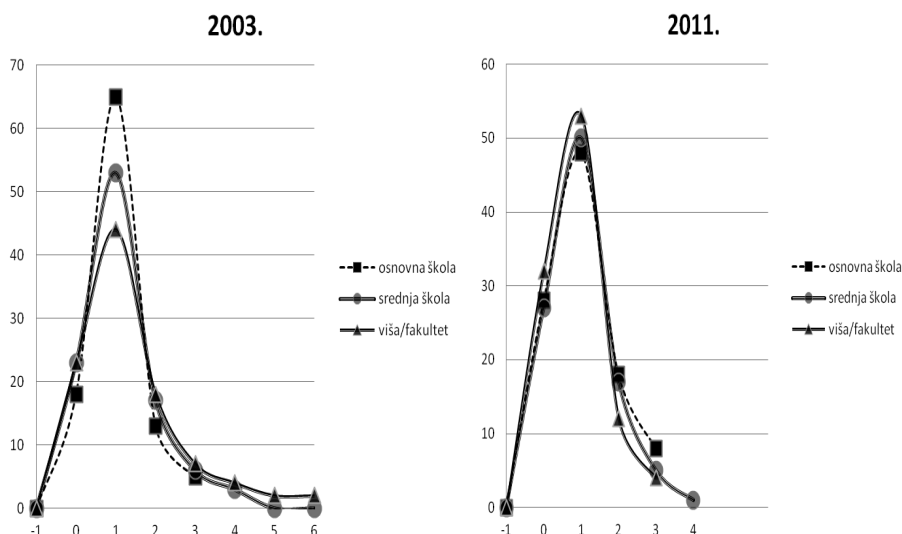
Prema rezultatima ankete iz 2003. godine, mladi muškarci su doživljavali dva tipa tranzicija: oni koji su imali srednje i više obrazovanje imali su skoro identične putanje kao njihove vršnjakinje. Sa druge strane, i mlade žene i mladi muškarci sa nižim obrazovanjem su imali jedno zajedničko obeležje 2003. – zapošljavali su se nakon sklapanja braka, osnivanja domaćinstva i dobijanja deteta.

Poređenje putanji tranzicije mladih muškaraca 2003. i 2011. godine pokazuje da nema značajnih promena; to su i dalje standardne biografije sa sinhronizovanim sklapanjem braka i zasnivanjem domaćinstva, koje nakon godinu dana prati dobijanje deteta – za mladiće sa srednjim, višim i visokim obrazovanjem. Mladići sa osnovnim obrazovanjem su opet izuzetak – ranije počinju da rade, dobijaju dete pre braka, a samostalno domaćinstvo uspevaju da zasnuju mnogo kasnije (dotle žive u roditeljskom, patrilokalnom domaćinstvu). Razlika u uzrastu zapošljavanja potiče iz razlike u metodologiji: 2003. je samo formalno zaposlenje uzimano u obzir (mediana uzrasta 26), dok je 2011. svako zaposlenje ulazilo u analizu (mediana uzrasta 16). To ukazuje na dugotrajni rad u neformalnom sektoru mladih muškaraca sa osnovnim obrazovanjem. Trajanje tranzicije i kod muškaraca varira u odnosu na nivo obrazovanja – što je on niži, tranzicija je duža: oko 11 godina za mladiće sa osnovnom školom, 4 do 5 godina za mladiće sa univerzitetskim obrazovanjem.

Dok se kod tempa tranzicije u odraslost ne mogu tumačiti neki disjunktivni obrasci koji bi izdvajali mlade iz romske populacije, dotle njihove životne putanje imaju najviše sličnosti sa onim karakterističnim za mlade sa niskim obrazovnim nivoom, jer 76.6% ih ima završenu osnovnu školu i manje. Za mlade Romkinje prvi važan životni događaj je rano sklopljen brak (ili početak vanbračne zajednice) sa 16.5 godine, da bi (prema mediani) prosečne godine rađanja prvog deteta, osnivanja domaćinstva i privremenog zapošljavanja bile iste – 17, a stalan posao dobijaju sa 21 godinom. Mladi Romi prvo počinju da rade sa 16.5, potom ulaze u brak (ili vanbračnu zajednicu) sa 19 i postaju očevi sa 19.5, da bi prvo stalno zaposlenje počeli sa 20.5 godina.

Životne putanje i žena i muškaraca otkrivaju sinhronicitet sklapanja braka i rađanja. To je jasno vidljivo iz podataka o vremenskom razmaku između braka i rađanja (grafikoni 4.9 and 4.10).

Kao što je očigledno iz grafikona 4.9, 2003. godine je postojala izražena vremenska bliskost između sklapanja braka i rađanja deteta. Najčešća opcija je bila rođenje deteta oko prve godišnjice braka (između 42% i 63% ispitanika roditelja, zavisno od nivoa obrazovanja). Razlika između roditelja različitog obrazovanja bila je još manja 2011. nego 2003. godine, pošto je između 48% i 54% dece rođeno godinu dana nakon sklapanja braka.

Grafikoni 4.9 i 4.10: *Vremenski razmak između braka i rađanja 2003 i 2011*

Diskusija

Analiza je pokazala da jedini faktor koji je doprineo nešto „bržoj“ tranziciji u odraslost jeste veća finansijska nezavisnost od roditelja, jer je to jedino obeležje koje se do izvesne mere promenilo tokom osam godina koje su protekle između dva istraživanja. To ukazuje da su i studenti i nezaposleni bili u mogućnosti da iznađu izvore prihoda, a zaposleni dodatne prihode, van formalnog zaposlenja, što je uticalo na njihov materijalni položaj i veću nezavisnost. Međutim, bolji finansijski uslovi nisu doprineli poboljšanju stambenog položaja, jer je samo 4% mladih kupilo stambeni prostor, a još 7% iznajmljuje. Samo jedna desetina onih koji su kupili stan koristili su subvencionisane stambene kredite koji su dostupni od 2005. godine, dok su se ostali mahom oslanjali na porodične resurse i kombinovali ih sa vlastitim⁷⁷.

Bolja finansijska situacija nije povezana ni sa promenama u obrascima zasnivanja porodice, koje je odloženo u kasne dvadesete ili rane tridesete. Međutim, ne pojavljuje se pluralitet porodičnih formi, što će detaljnije biti analizirano u poglavlju o porodičnim tranzicijama: brak je i dalje najčešći oblik

⁷⁷ Vidi u trećem poglavlju ove studije.

partnerske zajednice, sa izvesnim porastom udela kohabitacija, ali i niskom zastupljenošću razvoda.

Putanje tranzicije u odraslost mladih žena i muškaraca ne pokazuju heterogenizaciju, već samo odlaganje odvijanja ključnih događaja. Putanje imaju standardan oblik, sa manje ili više sinhronizovanim životnim događajima koji se odvijaju određenim redom: završetak školovanja, nalaženje posla, sklapanje braka i rađanje deteta u određenom, relativno kratkom vremenskom periodu. Trajanje tranzicije – od 2 do 9 godina, povezano je sa vremenskim razmakom između nekih događaja, kao što je završetak školovanja i zasnivanje porodice – za mlade sa srednjim obrazovanjem, ili zasnivanje porodice i zaposlenje za mlade sa osnovnim obrazovanjem.

U posmatranom osmogodišnjem periodu, nije došlo do značajnih promena u životnim putanjama mladih ljudi, pošto one i dalje imaju standardan oblik bez obzira na društveni položaj mlade osobe, što ukazuje na homogenizaciju namesto heterogenizacije. U tim aspektima, Srbija podseća na druge postsocijalističke zemlje nastale iz socijalističke Jugoslavije, u kojima su tranzicije produžene ali ne i destandardizovane, odnosno sa malo pokazatelja koji bi ukazivali na pluralizaciju životnih putanji (Kuhar, Rieter, 2012a).

Neki od jasnih pokazatelja destandardizacije tranzicija u porodičnom domenu: odvajanje napuštanja roditeljskog domaćinstva i sklapanja braka, kao i sklapanja braka i rađanja (Corijn, Klijzing, 2001: 6) – ne postoje kod mladih u Srbiji. O tranzicijama u porodičnom domenu će detaljnije biti reči u odgovarajućem poglavlju, a ovde možemo samo izneti zaključak da prema dominantnom obrascu osamostaljenja, Srbija jasno pripada južnoevropskom modelu zasnivanja porodice, u kome mladi duže ostaju u roditeljskom domu a napuštaju ga mahom zbog zasnivanja svoje porodice (Iacovu, 2002). Štaviše, porodična tranzicija je centralna osa tranzicije i kao dominantna praksa i po normativnom značaju koji nosi (Tomanović, Ignjatović, 2006b, Ignjatović 2009a, Tomanović, Ignjatović, 2010).

Dugotrajna situacija da se mladi u Srbiji u velikoj meri oslanjaju na porodične resurse (materijalne, kulturne, socijalne) u stanovanju, zapošljavanju, tranziciji u roditeljstvo i dr., podržana je od strane državnih mehanizama praktične politike, što je proizvelo kombinaciju subprotektivnog (familističkog) i postsocijalističkog režima (poretka) tranzicije (Walther *et al.*, 2009). Slična situacija velikog oslanjanja na porodične finansijske i stambene resurse u radnoj i porodičnoj tranziciji postoji i u drugim balkanskim zemljama (Tomić-Koludrović, Leburić, 2001; Kovacheva, 2004; Ule, Kuhar, 2008). Takva situacija čini problematičnom očekivanu detradicionalizaciju i individualizaciju životnih putanja mladih (Tomanović, Ignjatović, 2010).

Situacija produžene zavisnosti od porodičnih resursa i podrške povezana je takođe sa preispitivanjem od strane mladih ljudi koncepta odraslosti i njenih prekretnica. Samostalno stanovanje se čini posebno upitnim, pošto je produženo zajedničko stanovanje sa roditeljima zajedničko svim mladima sa područja ranije Jugoslavije – oko dve trećine na uzrastu od 18 do 34 godine žive u roditeljskom domaćinstvu, bilo da su samci, u kohabitaciji ili u braku sa ili bez dece (Kuhar, Reiter, 2012a). Produženo ostajanje sa roditeljima danas je još izraženije nego pre deset godina kada su u pitanju mladi u Sloveniji⁷⁸. Trend nije povezan samo sa materijalnim i strukturalnim faktorima (nezaposlenost, oskudica stambenog prostora, već i sa kulturnim obrascima povećane permisivnosti u porodičnim odnosima (Lavrič, Klašnjek, 2011: 379), koja proizvodi i visokokvalitetne međugeneracijske emocionalne veze (Ibid.; Ule, Kuhar, 2008). U Srbiji smo otkrili sličnu situaciju, a jake emocionalne veze sa roditeljima ponekad rezultiraju u emocionalnoj zavisnosti nekih mladih ljudi, koja je, kako pokazuju rezultati ovog istraživanja u jakoj korelaciji sa suživotom sa roditeljima⁷⁹.

Mladi u Sloveniji odlažu roditeljstvo do ranih tridesetih, pošto je nezavisno domaćinstvo za njih izgleda ključni preduslov za zasnivanje porodice⁸⁰. Štaviše, udeo mladih koji žive sa svojim emotivnim partnerom je opao tokom posmatrane decenije (Lavrič, Klašnjek, 2011: 386). Goreopisana situacija odložene tranzicije odrazila se na opažanja odraslosti i autonomije: samo jedna petina mladih iz Slovenije vidi bilo brak/kohabitaciju ili roditeljstvo kao značajna obeležja tranzicije u odraslost, a jedna četvrtina navodi samostalno stanovanje, dok se više značaja daje zaposlenju koje je navedeno kao obeležje odraslosti od strane polovine mladih⁸¹.

Naša istraživanja pokazuju, nasuprot tome, da je 2003. 33% mladih roditelja u Srbiji živelo u roditeljskom domaćinstvu, a 25% – u 2011. godini. Produženo stanovanje sa roditeljima, čak i u braku i sa decom, odražavalo se na opažanje odraslosti i samostalnosti: pored „dobrog prihoda“, „imati svoj stambeni prostor“ i „brak/život sa partnerom“ su navođeni kao preduslovi nezavisnosti (Tomanović, Ignjatović, 2006b). Štaviše, 43% mladih je smatra-

⁷⁸ Učešće mladih uzrasta od 25 do 29 godina koji žive u zajedničkom domaćinstvu sa majkom poraslo je od 45.4% do 66.8% između 2000. i 2010. godine (Lavrič, Klašnjek, 2011: 369).

⁷⁹ Vidi Dragišić Labaš, Ljubičić 2012, i poglavlja 13 i 14 u ovoj studiji.

⁸⁰ Među mladima koji žive samostalno na uzrastu od 29 godina, 50% ima dete/decu, dok među onima istog uzrasta koji žive sa roditeljima samo 15% ima dete/decu (Lavrič, Klašnjek, 2011: 388).

⁸¹ The European Social Survey 2006, navedeno u Kuhar, Reiter 2012b.

lo zasnivanje porodice odlikom odraslosti („to je znak da si odrastao“; Ibid.: 65).

Samoopažanje mladih u Srbiji je ukazivalo je da samo jedna šestina mladih u srednjoj uzrasnoj grupi (25–30) i nešto preko polovine starijih ispitanika (31–35) smatralo sebe potpuno nezavisnim u 2003., što je bilo povezano uglavnom sa njihovom stambenom zavisnošću (Ibid.: 64). Situacija se nije značajno promenila, pošto samo 38% ispitanika uzrasta 29/30 godina i 56% onih sa 34/35 godina smatra sebe potpuno nezavisnim od roditelja 2011. godine, dok oko četvrtine svih ispitanika ne želi da postane nezavisno ili to ne smatra važnim u datom trenutku. Kao razloge zbog kojih se ne osećaju nezavisnim ispitanici su uglavnom navodili nedostatak posla i finansije, dok su razlozi zbog kojih se ne želi nezavisnost povezani sa potrebom za roditeljskom pomoći i sa tim da takva situacija odgovara ispitaniku⁸².

U uporednom okviru, naša analiza je pokazala da su neka od obeležja strukturalnog konteksta tranzicije u odraslost – kao što su niska zaposlenost, odlaganja roditeljstva, zajedno sa niskom političkom i građanskom participacijom⁸³, zajednička za sva savremena balkanska društava. Sa druge strane, čini se da karakteristike odložene tranzicije u odraslost, koja su specifične za određene zemlje i koje su kulturno i socijalno diverzifikovane, prevazilaze čak i koncept tranzicionih režima (poredaka) i traže da se osmisli nova konceptualizacija (Ignjatović, 2009b; Kuhar, Reiter, 2012b).

⁸² Više o ovome vidi u poglavlju 14 ove studije.

⁸³ Vidi poglavlja 10 i 11 ove studije.

Dušan Mojić

OBRAZOVNI RESURSI, ORIJENTACIJE I DELANJE MLADIH

Nema sumnje da je obrazovanje područje društvenog života u kojem mladi kao pojedinačni akteri najviše oblikuju svoje društvene biografije i stiču svoj ključni individualni „resurs“ ili kapital. No, u sticanju ovog kapitala tranzicioni rizici prisiljavaju mlade ljude da stvaraju veoma fleksibilne strategije. U celini, životne putanje i tranzicija u odraslost nisu više čvrsto strukturisani zbog niza različitih ekonomskih, političkih i kulturnih promena u postsocijalizmu. Sam pojam fleksibilnosti u navedenom smislu prvobitno je primenjen u analizi ponašanja radne snage na tržištu rada i objašnjava nestandardne vidove zaposlenosti kao što su zaposlenje sa delimičnim radnim vremenom, privremeno i povremeno zapošljavanje, samozapošljavanje, rad kod kuće, rad po ugovoru i slični oblici koji podrazumevaju manje formalna pravila i procedure. Teorije kasne modernosti dovele su u vezu pojam fleksibilnosti sa rizikom, neizvesnošću, individualizacijom i refleksivnošću. Fleksibilizacija radnog procesa predstavlja osnovu za refleksivnu i samostvarajuću biografiju, pojedinačnu samorealizaciju i stvaralačku neizvesnost slobode (Kovacheva, 2001: 43).

Obrasci obrazovnog angažovanja mladih u velikoj meri oblikuju i sveukupne tranzicije u odraslost u savremenim društvima. Obrazovanje može predstavljati početnu tačku putanje ka zaposlenju i svetu rada, ali i resurs koji mlade „oprema“ znanjima i veštinama potrebnim za snalaženje u „svetu odraslih“ (Furlong, 2009: 95). Zanimljiva je i tačna opaska da, paradoksalno, formalno obrazovanje postaje i sve važnije, ali ujedno i sve nevažnije u životima mladih ljudi danas (Wyn, 2009: 103). Naime, mladi vrednuju formalno obrazovanje pošto im nudi mogućnost budućeg uspeha i izvesnosti i pošto obrazovne kvalifikacije sve više predstavljaju neophodan preduslov zapošlja-

vanja. Ipak, učenje u neformalnim okruženjima (povremeno i privremeno radno angažovanje, volontiranje, kulturne aktivnosti i slično) takođe je cenjeno pošto, za razliku od formalnog obrazovanja, nudi suočavanje sa neposrednim društvenim problemima i omogućava „vežbanje“ izbora i odlučivanja, bitnih interpersonalnih veština u savremenim „rizičnim društvima“ (Beck, 2001).

No, u kojoj meri je u postsocijalističkom društvu poput našeg (koje je dodatno prošlo kroz ratna dešavanja, sveopštu ekonomsku i političku krizu, pa i društvenu anomiju) navedena fleksibilizacija na delu i ako jeste, da li je svestan izbor mladih ili nužnost „plivanja u vodama tranzicije“ (Mihailović, 2004)? Obrazovanje je upravo oblast u kojoj se pokazuju sva ona strukturalna ograničenja za mlade u nastojanju da sopstvenim delanjem (sticanjem kvalifikacija, ali i znanja i veština) koliko-toliko povećaju svoje šanse na, najblaže rečeno, neblagonaklonom tržištu rada poput našeg u poslednje dve decenije. U skladu sa navedenim, osnovna hipoteza u ovom poglavlju je da je procesu kreiranja socijalnih biografija mladih u obrazovanju na delu fragmentacija, pa i atomizacija praksi, uslovljena prvenstveno različitim nivoom individualnih i porodičnih resursa i odsustvom razvijenih i delotvornih mehanizama državne institucionalne podrške u ovom pogledu.

Mladi i obrazovanje u postsocijalizmu

Kada je reč o obrazovanju, bivše socijalističke zemlje su, bez izuzetka, sve postigle impresivne rezultate: pismenost odraslog stanovništva je bila veoma visoka, pristup osnovnoškolskom obrazovanju je bio zagarantovan, a stope upisa su bile visoke i kada je reč o višim nivoima školovanja (srednje i visokoškolsko). Međutim, temeljne ekonomske i institucionalne promene tokom postsocijalističke transformacije dovele su do izmena i ponude i potražnje kada je reč o obrazovanju. Gledano sa pozitivne strane, nacionalni obrazovni sistemi sada nude više različitih usmerenja, obrazovnih programa i više mogućnosti da se ostvare individualne preferencije mladih. Kada je reč o negativnom aspektu promena, pomenute mogućnosti nisu dostupne svima, nego samo onima koji žive u razvijenijim oblastima i u situaciji su da mogu to da plate. Za ostale, promene su značile smanjenje obrazovnih šansi, ali i kvaliteta ponuđenog obrazovanja.

Na strani potražnje, pad životnog standarda i gubitak stalnog zaposlenja i prihoda koji su doživela brojna domaćinstva u procesu transformacije značio je da brojne porodice nisu mogle uvek da priušte neposredne i posredne troškove školovanja i bile su najčešće prvenstveno zainteresovane za što skorije zapošljavanje potomaka. Kad je reč o ponudi, gubitak poreskih prihoda i uop-

šte osiromašene državne kase značile su i manja ulaganja u javne službe, što je prebacilo u velikoj meri finansijski teret (formalni i neformalni) obrazovanja na domaćinstva. Smanjenje navedenih ulaganja vodilo je i pogoršanju obrazovne infrastrukture i opreme, padu realnih nadnica za nastavnike, slabijoj opremljenosti nastavnim sredstvima i opštim padom kvaliteta školskog sistema (Marnie, Menchini, 2007: 1).

U celini, „tranziciona generacija“ prolazila je kroz osnovnoškolsko obrazovanje u periodu u kojem je obrazovni sistem doživljavao burne promene i suočavao se sa dramatičnim ograničenjima. S jedne strane, većina zemalja je bila u stanju da zadrži bar približan udeo upisanih u osnovnu školu; sa druge strane, ipak 5–10% dece nije bilo upisano u škole, ali je još veći udeo (pretežno iz najdeprivilegovanih društvenih slojeva) neredovno pohađao nastavu. U isto vreme, povećava se divergencija kada je reč o kvalitetu obrazovanja, pružajući veće mogućnosti izbora mladima iz bogatijih zemalja ili domaćinstava. To podrazumeva da je deo generacije izgubljen u ranoj fazi razvoja u smislu šansi za sticanje veština koji bi im mogle pomoći kasnije da izbegnu siromaštvo i deprivaciju (Marnie, Menchini, 2007: 2).

Za razliku od perioda socijalizma u kojem je tehničko obrazovanje imalo primat i visoki ugled upravo zbog modela privrednog razvoja (naglasak na teškoj industriji ili kako se govorilo „proizvodnji sredstava za proizvodnju“), u državnom, a posebno sve razvijenijem privatnom visokoškolskom obrazovanju, dominiraju pravo, menadžment, bankarstvo, marketing i slični obrazovni profili. Naravno, tržište rada ni izblizu nije moglo da odgovori na ovakvu ponudu kvalifikovane radne snage i pokazalo se da u tržišnim privredama jednostavno nema sigurnosti radnih mesta kakva je vladala u socijalizmu (Roberts, 2006: 417).

No, ključni problem zemalja u postsocijalističkoj transformaciji još uvek ostaje neusaglašenost potreba tržišta rada i obrazovnog sistema na svim nivoima. Pogotovo je to slučaj u Srbiji, koja je prošla kroz deceniju dug period blokirane transformacije devedesetih godina, u kojoj je većina institucija (uključujući i obrazovne) bila u potpunom rasulu, a komercijalizacija visokog obrazovanja je dodatno povećala tu neusaglašenost. O bilo kakvoj obrazovnoj strategiji i politici u tom periodu (pa i danas) gotovo je iluzorno govoriti, a sve to uslovljeno je širim kontekstom o kojem će biti reči.

Društveno-kulturni kontekst obrazovanja mladih u Srbiji

Kreiranje socijalnih biografija mladih u Srbiji u domenu obrazovanja ne može se razumeti bez podsećanja na širi društveno-kulturni kontekst postso-

cijalističkog društva Srbije, koje se često označava kao sistem „političkog kapitalizma“ (Antonić i dr., 1993). Blokiranost transformacije, odlaganje privatizacije društvenih i državnih preduzeća, uspostavljanje autokratske političko-državne vlasti nad „slabim društvom“, potisnutost civilnog društva, neke su od bitnih karakteristika društvenog stanja u pomenutom periodu. Privredni pad je bio dramatičan (više od polovine društvenog proizvoda), a siromaštvom je bilo pogođeno dve trećine stanovništva Srbije (Antonić, 2004: 31). Razorenost društva ogledala se i u temeljnoj razorenosti državnih, privrednih, kulturnih i drugih institucija (uključujući i obrazovne). Ipak, nakon decenije blokirane transformacije u Srbiji, političke promene 2000. godine „odblokirale“ su proces promene u pravcu relativno ustaljenog obrasca većine postsocijalističkih zemalja.

Naravno, pored društvenog, važno je ukazati i na kulturni kontekst kreiranja socijalnih biografija mladih u sferi obrazovanja. Naime, često se ukazuje na posebnu vrstu intergeneracijske povezanosti unutar i oko porodica u južnoevropskim, a posebno centralnim i istočnoevropskim zemljama (Wallace, Kovacheva, 1998; Brannen *et al.*, 2002). U centralnoj i istočnoj Evropi postoji snažna moralna obaveza roditelja da pružaju podršku svojoj deci tokom čitavog života. To se odnosi na finansijsku pomoć tokom školovanja, obezbeđivanje stambenog prostora, zasnivanje domaćinstva, čuvanje i negu dece. Međuporodične veze tako ostaju čvrste tokom celog životnog toka pojedinca, protežu se preko oba tipa porodice i zasnovane su na jakom principu reciprociteta (Tomanović, Ignjatović, 2004: 41).

Sve navedeno odlučujuće utiče na obrazovne resurse (pre njihov nedostatak) mladih i njihovih porodica, kao i načine njihovog korišćenja u sferi obrazovanja. No, čak i u uslovima opšteg osiromašenja, upravo ti oskudni porodični resursi su bili najvažniji osnov većine obrazovnih strategija i uopšte delanja mladih ljudi u Srbiji. No, o tome će biti više reči u narednom delu rada.

Obrazovni resursi mladih u Srbiji: porodica kao uporište

Stvaranje socijalnih biografija mladih u sferi obrazovanja ograničeno je širim društvenim/strukturnim uslovima, ali i porodičnim resursima (materijalni, kulturni, socijalni, kulturne norme i obrasci). Naravno, samo obrazovanje predstavlja osnovni resurs mladih i u tom pogledu se situacija popravlja nakon 2000. godine (Tomanović, 2012b: 147). Ipak, obrazovna struktura stanovništva je i dalje veoma nepovoljna (uključujući i mlade do 35 godina). Gotovo

trećina građana Srbije ima nezavršenu ili samo završenu osnovnu školu, a blizu 30% mladih „ispada“ iz sistema obrazovanja (poređenja radi, taj udeo u zemljama Evropske unije je 15%). Kod nas tek svaka peta mlada osoba starosti od 31 do 35 godina ima završen fakultet (naspram jedne trećine u EU) („Obrazovna struktura Srbije na niskim granama“, 2011).

Obrazovanje obuhvata četiri nivoa: predškolsko, osnovno, srednje i više i visoko, s tim što se učešće pojedinih nivoa ustalilo poslednjih godina, tako da u osnovnom obrazovanju učestvuje 54%, srednjem 25% i visokom 21% mladih (Statistički godišnjak Srbije 2011 – Obrazovanje, 2011: 77). Kada je reč o obuhvatu generacije, kod predškolskih ustanova obavezanim šestomesečnim programom obuhvaćeno je nešto manje od 90%, dok kod osnovnih škola on iznosi 97%. Osnovnu školu nastavlja 99% učenika, ali je obuhvat generacije u srednjim školama 84% zbog osipanja učenika nakon upisa.

Obuhvat generacije koja pohađa fakultete i visoke škole se ustalio na oko 40% i pokazuje dalju tendenciju blagog rasta. Dužina studija se smanjuje zahvaljujući promenama sprovedenim u okviru uključivanja u evropski prostor visokog obrazovanja, a visokoškolsko obrazovanje ostaje značajan mehanizam društvenog uspona, iako sve nedostupnije deprivilegovanim društvenim grupama. Suštinski, visoko obrazovanje postaje glavni kanal za reprodukciju srednjih slojeva, ali i kanal uzlazne pokretljivosti mladih iz porodica radničke klase (Tomanović, 2008b).

Analiza državnih programa obrazovanja u našem istraživanju jasno pokazuje gotovo potpuno odsustvo reformskih nastojanja (uslovljeno oskudnošću novčanih sredstava, ali i nedostatkom jasne i potom dosledno sprovedene obrazovne politike). Jedan od takvih programa na srednjoškolskom nivou jesu i tzv. „pilot“ ili „ogledna“ odeljenja u srednjim stručnim školama, pošto je samo 2.2% ispitanika pohađalo takva odeljenja. Upravo su srednje stručne škole ključna veza između obrazovanja i tržišta rada, pošto naš obrazovni sistem i dalje obrazuje mlade za čekaonice ili evidenciju Nacionalne službe za zapošljavanje. Uz započetu (i nezavršenu) reformu gimnazija, pokazuje se da će jaz između potreba tržišta rada i kvalifikacija mladih biti još dugo prisutan kod nas. Situacija kod obrazovanja odraslih je još nepovoljnija, pošto je samo 0.6% mladih učestvovalo u sličnim programima. Zanimljiv je udeo mladih koji su dobili neku drugu državnu pomoć kada je reč o obrazovanju (0.2%). Imajući u vidu podatak da još uvek visok udeo građana Srbije bez nepotpune osnovne škole – 22% (Pešikan, Antić, 2011: 73), jasno je da je obrazovanje odraslih nedovoljno razvijeno, najviše zahvaljujući odsustvu institucionalne podrške države.

Shodno navedenom, nije iznenađenje da je tek svaki dvadeseti ispitanik imao ili trenutno ima državnu stipendiju. Srednjoškolski krediti i stipendije su ređe prisutni (2.2% i 5.4%) od studentskih (10%, odnosno 7.9%), što govori o snažnijoj državnoj podršci visokoškolskom obrazovanju (o čemu svedoči i mnogo veći broj mesta u studentskim domovima, između ostalog). Navedeni iskustveni uvidi su u skladu sa podacima zvanične statistike. Tako je u domovima učenika tokom 2010. godine bilo smešteno oko 4% učenika, a u studentskim oko 7% studenata. Učeničke stipendije i kredite dobijalo je oko 4% učenika. Oko 11% studenata imalo je studentske kredite i stipendije, odnosno oko jedne četvrtine studenata čije se studiranje finansira iz budžeta koristilo je kredite i stipendije (Statistički godišnjak Srbije 2011 – Obrazovanje, 2011: 77).

U takvoj situaciji čini se paradoksalnim nalaz da mladi sa većim porodičnim resursima uspevaju da lakše obezbede navedene oskudne sistemske resurse. Objašnjenje, međutim, leži u načinu selekcije za ostvarivanje prava na državnu pomoć u obrazovanju, gde se kao najznačajniji kriterijum uzima obrazovno postignuće, a koje je povezano sa ekonomskim i kulturnim kapitalom porodice. Tako su učeničke (srednjoškolske) i studentske (fakultetske) stipendije nešto zastupljenije među ispitanicima sa višim prihodima u domaćinstvu, kao i kod onih čiji roditelji imaju više ili visoko obrazovanje (i uopšte kulturni kapital), što govori da šanse da se školuju (kao i uspeh) dobrim delom zavise od porodičnog kulturnog i ekonomskog kapitala (tabela 5.1).

Tabela 5.1: **Povezanost ličnih/porodičnih resursa i sistemskih programa podrške obrazovanju**

	Prihodi po članu domaćinstva	Obrazovanje roditelja	Kulturni kapital
Pohađanje „pilot“ („oglednih“) odeljenja u srednjoj stručnoj školi	.056*	.091**	.056*
Učenička (srednjoškolska) stipendija	.054*	.128**	.160**
Učenički (srednjoškolski) kredit	-.028	.059*	.089**
Studentska stipendija	.116**	.136**	.275**
Studentski kredit	.099**	.159**	.296**

** Korelacija na nivou značajnosti od .01

* Korelacija na nivou značajnosti od .05

Obrazovne orijentacije

Političke promene i demokratizacija društva nakon 2000. godine nesumnjivo su podigla očekivanja mladih kada je reč o poboljšanju njihovog položaja u srpskom društvu. Koji su (ili je trebalo da budu) glavni kanali tog poboljšanja? Jasno je da se tu razlikuju percepcije i preferencije mladih i da je to veoma važno za njihovu integraciju u društvo u celini. Ako postoji značajna razlika između načina na koji oni vide stvarne i poželjne faktore društvenog uspona u Srbiji danas, onda se može reći da je njihova integracija neuspešna, što na duži rok nesumnjivo dramatično smanjuje razvojne potencijale našeg društva u celini.

Uopšteno, može se reći da je nakon 2000. godine preovladavalo optimističko gledanje na budućnost srpskog društva, pogotovo među pretpostavljenim dobitnicima postsocijalističke transformacije (ponajviše mladima). Ipak, jedan od najupečatljivijih nalaza istraživanja položaja i orijentacija mladih bio je da su izvesne pozitivne društvene promene uočene, ali su ocenjene kao nedovoljno široke i nedovoljno duboke (Mihailović, 2004).

Jedna od osnovnih prepreka društvenom usponu, a time i integraciji mladih u srpskom društvu, jeste izražena neusaglašenost između stvarnog i željenog „društvenog reda“. Navedeni pojmovi su u najvećem zasnovani na razlikovanju koje čini Levi Stros između društvenog reda (*order of orders*) koji zaista postoji i načina na koji društvo (ili neke njegove grupe) percipiraju taj red (Lévy-Strauss, 1963). Tako je Dunja Rihtman-Augustin (1984) otkrila postojanje ova dva različita poretka u južnoslovenskoj tradicionalnoj porodičnoj zadruzi. Josip Županov (1987) je svojevremeno takođe ukazivao na diskrepanciju između „zamišljenog“ i „stvarnog društvenog reda“ u jugoslovenskom socijalističkom društvu, ističući da je ona bila veća nego u većini tadašnjih društava.

Pomenuta neusaglašenost između „poželjnog“ i „stvarnog društvenog reda“ nesumnjivo je dodatno povećana tokom perioda blokiranog postsocijalističke transformacije. „Sa jedne strane, postojalo je snažno prisustvo distributivnih društvenih normi [stvorenih, kao što je već rečeno, od strane komandne (centralno-planske) privrede, ali strukturalno homolognih sa pretržišnom agrarnom samodovoljnom privredom, odlikom zemlje u prekapitalističkom periodu]; i, sa druge strane, uticajem normi izvedenih iz tržišnog tipa ekonomskih aktivnosti (koje ne potiču samo spolja, iz kapitalističkog okruženja, nego su u određenoj meri prisutne i u posebnom tipu jugoslovenskog „tržišnog“ socijalizma)“ (Lazić, 2003: 210).

Često se isticalo da je naša kultura još uvek pretežno predindustrijska po svom karakteru (Obradović, 1982). Takve kulture su zasnovane na implicitnoj i podsvesnoj pretpostavci o ograničenom dobru (Foster, 1965). Navedena pretpostavka, kao što ističe ovaj američki antropolog, podrazumeva da članovi seljačkih zajednica sagledavaju svoju društvenu, ekonomsku i prirodnu okolinu, tj. njihovo celokupno okruženje, kao celinu u kojoj sve bitna materijalna ali i nematerijalna „dobra“ poput zemlje, bogatstva, zdravlja, prijateljstva, ljubavi, časti, statusa, ugleda, moći, uticaja i sigurnosti, postoje u ograničenim „količinama“. No, ne samo da je količina tih „dobrih stvari“ uvek ograničena, već član takvih zajednica ne vidi neposrednog načina da tu količinu poveća. Iz toga sledi da pojedinac ili porodica može popraviti svoju poziciju jedino na račun drugih (Foster, 1965: 296–297). „Ili, kao što kaže naša narodna izreka: Ako jednom ne omrkne, drugom na svane“ (Županov, 1987: 47). Županov s razlogom pretpostavlja da je egalitarizam povezan sa perspektivom ograničenog dobra, potkrepljujući argumentaciju činjenicom da su seljačke zajednice izraženo egalitarne. Ipak, iako ideja ograničenog dobra potiče iz takvih zajednica, ona ne nestaje njihovim raspadom u procesu brze industrijalizacije (kakva je nesumnjivo bila i jugoslovenska nakon Drugog svetskog rata). „Golem transfer stanovništva sa sela u gradove u prvom periodu industrijalizacije prenosi tu ideju u industriju, administraciju i druge urbane aktivnosti“ (Županov, 1987: 47).

Navedena „redistributivna norma“ predstavlja jednu od glavnih prepreka društvenom usponu mladih (i vrednovanju obrazovanja kao legitimnog načina za taj društveni uspon). Umesto meritokratije (zasnovane na obrazovanju, znanju, veštinama i naporom radu) preraspodela je kulturno favorizovana u Srbiji gotovo dva veka. Navedeni premoderni kulturni obrazac je posebno nepovoljan za mlade ljude, pretežno tržišno i moderno usmerene, i koji se oslanjaju na obrazovanje i naporan rad kao ključne kanala uspona na stratifikacionoj lestvici današnje Srbije.

Naime, nakon političkih promena 2000. godine obrazovanje je od strane mladih percipirano kao najvažniji činilac društvenog uspona (Mojić, 2004). U rangiranju različitih oblika kapitala (kulturnog – obrazovanje, ekonomskog – bogato poreklo i socijalnog – poznavanje „pravih ljudi“) i ličnih osobina (ambicioznost, naporan rad, spremnost na preuzimanje poslovnog rizika), mladi ispitanici su isticali prevashodno kulturni kapital (kvalitetno obrazovanje), ali i pomenute „protržišne“ crte ličnosti. Uprkos prilično nepovoljnom „transformacijskom“ društvenom kontekstu, mladi su iskazivali snažno uverenje da oni sami imaju odlučujući uticaj na svoje živote (ili, drugim rečima, unutrašnji „lokus kontrole“).

Ipak, u periodu od 2003. do 2007. godine (i dva istraživanja mladih – Mojić, 2004; Mojić, 2010), mladi u Srbiji su pokazivali sve manje uverenja da obrazovanje, ambicioznost, naporan rad i preuzimanje rizika mogu da dovedu do društvenog uspona, priznajući već poznatu činjenicu da poznavanje „pravih ljudi“ (uključujući i nosioce političke moći) postaje daleko važnije. Ipak, 2007. godine su još uvek bili ubeđeni (više od polovine njih) da bi kvalitetno obrazovanje trebalo da bude najvažniji faktor društvenog napredovanja. Sledeći na listi „poželjnih“ faktora bio je naporan rad (jedna četvrtina je to isticala), dok su ostali činioci bili pominjani u manje od 10% slučajeva. Ipak, zanimljivo je da su, kada su pitani za dominantnu „životnu strategiju“, mladi isticali ulaganje u kvalitetno obrazovanje češće 2007. nego 2003. godine i dalje iskazujući veru u najistaknutiji moderni činilac uzlazne pokretljivosti u (post)modernim društvima – kulturni kapital.

Tabela 5.2: „**Stvarni društveni red**“ – **percepcija mladih o najvažnijim stvarnim činiocima društvenog uspona u Srbiji (u %)**

Činilac uspona	Rang							
	I		II		III		Σ	
	Godina istraživanja		Godina istraživanja		Godina istraživanja		Godina istraživanja	
	2007	2011	2007	2011	2007	2011	2007	2011
Kvalitetno obrazovanje	27.5	15.2	11.5	10.0	9.2	8.6	48.2	33.8
Poznavanje „pravih ljudi“	20.6	24.2	21.5	29.4	16.8	15.2	58.9	68.8
Poreklo iz bogate porodice	15.9	19.2	6.2	9.9	8.9	13.4	31	42.5
Politička angažovanost	12.5	16.3	15.6	16.5	10.2	16.7	38.3	49.5
Ambicioznost	8.5	10.4	17.2	13.0	12.1	11.2	37.8	34.6
Naporan rad	8.0	10.7	15.8	13.2	14.8	11.9	38.6	35.8
Spremnost na rizik u poslu	3.5	1.5	6.4	3.8	12.5	11.0	22.4	16.3
Poslušnost	2.8	1.6	3.2	2.6	10.3	8.8	16.3	13

No, navedeno nepoverenje mladih u uspešnost obrazovanja još izražnije je u periodu nakon toga (tabela 5.2). Navedena tabela prikazuje rangove I, II, i III, kao i sumu svih rangova percipiranih (stvarnih) faktora napredovanja u društvu Srbije od strane mladih 2007. i 2011. godine („stvarni društveni red“). Kada je reč o prvom rangu, kvalitetno obrazovanje je drastično palo na listi: sa prvog mesta 2007. godine na četvrto mesto 2011. godine, nakon poznavanja „pravih ljudi“, bogatog porekla i političke angažovanosti. Kada je reč o zbiru sve tri ranga, obrazovanje je palo za skoro 15% od 2007. do 2011. godine! Sa druge strane, poznavanje „pravih ljudi“ percipira se kao važnije, slično kao i bogato poreklo i političko angažovanje! U saglasnosti sa uočenim

„obrascem“, ambicioznost, naporan rad i spremnost na rizik u poslu percipirani su kao znatno manje važni 2011. nego 2007. godine!

Tabela 5.3: „**Poželjni društveni red**“ – stavovi mladih o najvažnijim poželjnim činiocima društvenog uspona u Srbiji (u %)

Činilac uspona	Godina istraživanja	
	2007	2011
Kvalitetno obrazovanje	51.7	43.7
Poznavanje „pravih ljudi“	4.3	5.3
Poreklo iz bogate porodice	1.1	2.1
Politička angažovanost	1.3	2.6
Ambicioznost	6.8	12.2
Naporan rad	27.8	29.4
Spremnost na rizik u poslu	3.8	1.6
Poslušnost	1.5	1.3

Tabela 5.3, sa druge strane, pokazuje poželjne činioce društvenog uspona od strane mladih u Srbiji („poželjni društveni red“). Kvalitetno obrazovanje i ovde beleži značajan pad, dok se povećao značaj napornog rada, a posebno ambicioznosti.

Tabela 5.4: **Životne strategije mladih**

Činilac uspona	2011
Kvalitetno obrazovanje	24.3
Poznavanje „pravih ljudi“	5.7
Poreklo iz bogate porodice	1.5
Politička angažovanost	1.2
Ambicioznost	16.9
Naporan rad	43.5
Spremnost na rizik u poslu	4.3
Poslušnost	2.3

Najzad, kod izbora jedne „životne strategije“ (Tabela 5.4), 2011. godine mladi ispitanici na prvom mestu biraju naporan rad (43.5%), zatim ulaganje u kvalitetno obrazovanje (24.3%) i ambicioznost (16.9%). Ostali faktori su izdvojeni u manje od 10% slučajeva. Dakle, jasno je da su mladi u Srbiji danas uglavnom izgubili veru u obrazovanje kao stvarni činilac društvenog uspona.

Kada je reč o povezanosti naselja stalnog boravka i izbora obrazovanja kao poželjnog činioca društvenog uspona, pokazuje se da sa porastom veličine naselja ispitanika raste i opredeljenost za kvalitetno obrazovanje kao

najpoželjniji faktor: ono je izbor 39.1% mladih iz seoskih naselja, 43.2% iz manjih i 43.7% iz srednjih gradova, te 47.6% mladih iz većih gradova. Značajna je i veza izbora obrazovanja kao najpoželjnijeg faktora uzlazne pokretljivosti i školske spremne roditelja: što je viši obrazovni nivo roditelja, mladi više ističu značaj obrazovanja. Tako, 31.6% mladih sa roditeljima koji imaju osnovnu školu biraju kvalitetno obrazovanje u prvom rangu kao najvažniji poželjni činilac društvenog uspona, 45.2% mladih čiji roditelji imaju srednju školu i 49.2% mladih čiji roditelji imaju višu školu ili fakultet.

Ima li razlike u tom pogledu između mlađih i starijih ispitanika u istraživanju iz 2011. godine? Analiza je pokazala da postoje izvesne razlike između dve mlađe kohorte mladih (19–20 i 24–25 godina) i dve starije kohorte (29–30 i 34–35 godina). Najznačajnija razlika je u tome što stariji ispitanici znatno češće kao načine društvenog uspona vide poznavanje „pravih ljudi“, politički angažman, dok mlađi u većem broju ukazuju na značaj bogatog porekla i pokazuju nešto veće poverenje u kvalitetno obrazovanje. Kada je reč o poželjnim činilcima društvenog uspona, ključna razlika je u isticanju značaja kvalitetnog obrazovanja kod mlađih i napornog rada kod starijih ispitanika.

Naravno, za obrazovne aspiracije i delanje mladih važno je analizirati koliko udeo njih uopšte ima planove za obrazovanje ili usavršavanje. Pored 30% ispitanika koji ističu da su završili planirano obrazovanje, zabrinjava činjenica da 31.3% (ili gotovo trećina mladih) nema određene planove u tom pogledu. Dalji nastavak obrazovanja ili usavršavanja u sopstvenom gradu planira 14.9% mladih, a u drugom gradu njih 16.2%. Odlazak u inostranstvo radi dodatnog usavršavanja plan je 7.5% mladih.

Kod spremnosti mladih na prostornu pokretljivost radi obrazovanja ili usavršavanja, manje od polovine (48%) je spremno da ode u drugu državu u regionu, ali nešto više od polovine (51.2%) u neku evropsku državu (van našeg regiona). Najmanja je načelna spremnost da se ode na dodatno školovanje ili usavršavanje u neku vanevropsku zemlju (41.8%), s tim što bi ovde trebalo imati na umu i realnu svest mladih da je to verovatno teže i ostvarljivo (i svodi se u praksi na studiranje na univerzitetima SAD).

Jedan od osnovnih nalaza ovog istraživanja jeste da se najznačajnija potpora u ostvarivanju obrazovnih planova očekuje od roditelja – blizu jedne četvrtine (23%), ali i iz sopstvenog stalnog radnog angažovanja (20.5%). Dakle, iako je porodična pomoć najčešća, u uslovima opšteg osiromašenja mladi su primorani da svoje školovanje finansiraju prihodima od sopstvenog radnog angažovanja, što nesumnjivo prolongira sticanje obrazovnih kvalifikacija i otežava ulazak u svet rada. Nije zanemarljiv ni udeo finansiranja daljeg školovanja od privremenih i povremenih poslova (9.5%), iako je daleko ispod

u poređenju sa razvijenijim zapadnim zemljama, u kojima je ovakva vrsta fleksibilnog radnog angažovanja tokom školovanja sistemski podržana i stoga daleko lakša.

Tabela 5.5: ***Povezanost planova mladih za dalje školovanje i obrazovanja roditelja***

Planovi	Obrazovanje roditelja			Ukupno
	Osnovna škola	Srednja škola	Viša škola i fakultet	
Planira nastavak školovanja u sopstvenom gradu	5.7	15.3	23.5	14.9
Planira nastavak školovanja u drugom gradu	6.3	19	22	16.2
Planira dodatno usavršavanje u inostranstvu	1.3	5.5	11.9	7.5
Nema određene planove	32.9	33	27.2	31.3
Završio/la planirano obrazovanje	53.8	27.3	15.3	30

Na kraju, 40.5% mladih ispitanika ne planira dalje obrazovanje. Naravno, taj udeo raste sa starošću anketiranih mladih od 20.2% za kohortu 19–20 godina, 30.8% za kohortu 24–25, 53% kod kohorte 29–30 godina i, najzad, 59.5% za kohortu 34–35 godina. Na konkretno pitanje zašto nisu produžili školovanje, nedostatak novca izdvaja 19.6% mladih. Još veći je udeo nezainteresovanih za dalje školovanje/usavršavanje – 23.9%. Narednih 12.1% mladih ističe da im to nije potrebno, dok manje od 1% navodi da nisu nastavili školovanje zbog zaposlenja, što, imajući u vidu veoma izraženu nezaposlenost (pogotovo mladih) nije iznenađenje.

Obrazovanje roditelja značajno utiče na planove mladih kada je reč o obrazovanju i doškolovavanju. Ispitanici čiji roditelji imaju viši stepen obrazovanja češće imaju takve planove i znatno češće planiraju dodatno usavršavanje u inostranstvu. Na primer, ispitanici čiji roditelji imaju završenu višu školu ili fakultet dvostruko češće planiraju odlazak u inostranstvo na usavršavanje od ispitanika čiji roditelji imaju završenu srednju školu i čak devet puta češće od onih čiji roditelji imaju samo osnovnu školu. Takođe se pokazuje da odlazak od nastavka školovanja zavisi i od visine prihoda unutar domaćinstva, pošto mladi iz domaćinstava sa višim prihodima pokazuju tendenciju da više ulažu u nastavak sopstvenog obrazovanja. Slično deluju i ostali porodični resursi poput kulturnog kapitala, porodičnog habitusa (podstičuće porodice), itd. Zanimljivo je da lični prihodi mladih nemaju uticaj na planiranje daljeg obrazovanja i usavršavanja (što ide u prilog tezi o prvenstvenom oslanjanju na porodične/roditeljske resurse u tom pogledu).

Tabela 5.6: **Povezanost planova za dalje usavršavanje i porodičnih resursa**

	Kulturni kapital	Obrazovanje roditelja	Prihod po članu domaćinstva	Podstičući porodični obrazac	Nepodstičući porodični obrazac
Odlazak u drugi grad	.348**	.258**	.081**	.144**	-.046
Odlazak u drugu državu u regionu	.330**	.233**	.132**	.150**	-.070**
Odlazak u drugu državu u Evropi (van regiona)	.359**	.306**	.157**	.143**	-.078**
Odlazak u vanevropsku državu	.304**	.257**	.156**	.121**	-.065**

** Korelacija na nivou značajnosti od .01

* Korelacija na nivou značajnosti od .05

Kada je reč o mladim Romima, njihova sveukupna društvena depriviranost (i odsustvo resursa) jasno se ogleda i u kreiranju socijalnih biografija u obrazovanju. Naime, samo 12% njih planira nastavak školovanja (naspram 38.6% mladih u celini), dok 29.3% nema konkretne planove u ovom pogledu, a 58.7% ističe da je završilo planirano obrazovanje. Imajući na umu (nepouzdanе) podatke o izrazito nepovoljnoj obrazovnoj strukturi romske populacije, može se opravdano zaključiti da je navedeni nedostatak resursa za obrazovanje ključni činilac za ovakvu orijentaciju mladih Roma. Naime, od svih osetljivih grupa, romska deca se u najmanjoj meri upisuju u osnovne škole – procena je oko 78% (Pešikan, Antić, 2011: 73). No, izrazito je veliki trend osipanja romske dece tokom osnovne škole, pogotovo pri prelasku u peti razred (oko 50%). Sve to govori da deci iz osetljivih kategorija u Srbiji (a pogotovo Romima) obrazovanje nije jednako dostupno, što dodatno povećava njihovu socijalnu isključenost.

Delanje mladih u obrazovanju

Kada je reč o delanju mladih u ovoj oblasti, konkretnije trenutnom školovanju ili usavršavanju, 60.4% mladih ispitanika je reklo kako je završilo planirano školovanje, 3.9% pohađa srednju školu, 5.6% visoku školu strukovnih studija, a 19.3% studira na osnovnim studijama na fakultetu. Sve veći je udeo mladih na master (2.3%) i doktorskim studijama 0.7% (što je u skladu sa trendovima u reformi visokoškolskog obrazovanja u Srbiji). Relativno je mali udeo mladih koji se usavršavaju van visokih škola i fakulteta – 3.4%. Zanimljivi su nalazi o ulaganju u dodatne obrazovne aktivnosti ili usavršavanje, pošto je iznenađujuće mali udeo mladih (ispod 10%) imao plaćeno učenje stranih je-

zika, stručno usavršavanje ili bavljenje umetnošću. Izuzetak o ovom pogledu predstavlja bavljenje sportom ili rekreacijom, pošto je gotovo jedna četvrtina mladih (22.3%) u toku prošle godine imala slične aktivnosti.

Tabela 5.7: **Povezanost dodatnih aktivnosti i porodičnih resursa**

	Prihodi po članu domaćinstva	Obrazovanje roditelja	Kulturni kapital	Podstičući porodični obrazac	Nepodstičući porodični obrazac	Nasleđeni socijalni kapital
Dodatne aktivnosti	.318**	.414**	.477**	.156**	-.051*	.122**

** Korelacija na nivou značajnosti od .01

* Korelacija na nivou značajnosti od .05

Kod plaćenih slobodnih aktivnosti mesto stalnog boravka igra ulogu kod svih oblika ovih aktivnosti: što je veće naselje – češće je bavljenje sportom, učenje stranih jezika, stručno usavršavanje i bavljenje umetnošću. Isto važi i za prosečne prihode po članu domaćinstva: što je veći prihod češće je i bavljenje plaćenim aktivnostima. Tako, ispitanici u čijim domaćinstvima je prosečan prihod preko 32000 dinara po članu 4 puta češće uče strane jezike od onih u čijim domaćinstvima je prosečan prihod do 8000 dinara, 2.6 puta više idu na rekreaciju, 3 puta češće se stručno usavršavaju i 2.8 puta se češće bave umetnošću. Pored prihoda, ulaganje u dodatne aktivnosti jasno je povezano i sa ostalim porodičnim resursima (kulturni kapital, nasleđeni socijalni kapital, porodični habitus – podstičuće porodice) (tabela 5.7). Sve to dodatno potkrepljuje tezu o odlučujućoj ulozi svih oblika porodičnih kapitala u kreiranju socijalnih biografija mladih u obrazovanju.

Diskusija

Ključni nalaz istraživanja kreiranja socijalnih biografija mladih u obrazovanju jeste njihova ograničenost strukturalnim i kulturalnim preprekama – nedostatkom državne obrazovne strategije (uslovljene i siromaštvom), nedovoljnim vrednovanjem obrazovanja kao kulturno dominantnog činioca društvenog uspona, te oskudnošću porodičnih i ličnih resursa. Srbija iz budžeta godišnje izdvaja oko 4.5% bruto društvenog proizvoda (BDP) za obrazovanje (u zemljama OECD je taj udeo oko 6%), ali više od 90% tih sredstava se troši na zarade zaposlenih (Pešikan, Antić, 2011: 71). Slično je i sa naukom, za koju se izdvaja oko 0.35% budžeta, iako je cilj da se to ulaganje poveća na 1%. Primera radi, Slovenija izdvaja šest puta više sredstava za nauku, iako je znatno manja od Srbije (Veljović, 2012).

Delanje mladih kada je reč o obrazovanju je jasno diverzifikovano na osnovu društvenog položaja. Više formalno obrazovanje obezbeđuje bolji profesionalni status i samim tim bolji finansijski položaj mladih. Takođe, ove mlade osobe su u većoj meri okrenute dodatnom obrazovanju i usavršavanju, čime se njihove šanse na tržištu rada povećavaju. Mladi sa višim ekonomskim i kulturnim kapitalom (nasleđenim od svojih porodica) mnogo lakše obezbeđuju pristup institucionalnim mehanizmima podrške prilikom obrazovanja (poput studentskih stipendija i kredita), čime se nejednakosti reprodukuju na osnovu nasleđenih porodičnih resursa.

Suštinski, na delu je svojevrсна individualizacija mladih, ali prvenstveno u vidu specifičnih kombinovanja oskudnih ličnih i porodičnih resursa i sopstvenih obrazovnih percepcija i orijentacija, što sve vodi ka atomizovanim obrascima delovanja mladih u ovoj sferi. Naglasak u ovom radu je prvenstveno na obrazovnim orijentacijama mladih, pošto one na najbolji način govore o stepenu legitimnosti sistema iz ugla mladih i njihovoj potencijalnoj i stvarnoj integraciji. Ako mladi sve manje veruju u obrazovanje kao faktor društvenog uspona, to je važan pokazatelj njihove neuspešne integracije u društveni sistem.

Delatni potencijal mladih u obrazovanju je izrazito nizak i uslovljen prvenstveno nivoom porodičnih resursa i ličnim osobinama mladih (ambicioznost, upornost, interpersonalne veštine). Oslanjanje na porodične resurse na neki način je postalo i deo državne strategije u obrazovanju, gde se nedostaci obrazovnog sistema nadomeštaju upravo korišćenjem porodičnih resursa (svih vrsta kapitala – ekonomskog, kulturnog i socijalnog). Poređenja radi, i mladi u Sloveniji se u velikoj meri oslanjaju na roditeljsku podršku (pa i tokom obrazovanja), ali uz mnogo naklonjeniji obrazovni sistem i daleko razrađenije sisteme kreditiranja i stipendiranja (Lavrič, 2011), što sve omogućava visoke stope upisa na visokoškolske institucije i značajno podizanje obrazovnog nivoa mladih. Zato se i kada je reč o obrazovanju u Srbiji može govoriti o kombinaciji subprotektivnog (familističkog) i postsocijalističkog režima (poretka) tranzicije mladih (Walther *et al.*, 2009), ali uz pretežno oslanjanje na porodične resurse.

Dušan Mojić

OBRAZOVANI I NEZAPOSLENI: OBLIKOVANJE RADNIH BIOGRAFIJA MLADIH

Tranzicija od obrazovanja ka zaposlenju se najčešće smatra ključnom među tranzicijama mladih u njihovim životnim putanjama (Kovacheva, 2001). Poslednjih decenija mladi se susreću sa dramatičnim promenama kada je reč o ulasku u svet rada. Navedene promene ogledaju se u novim mogućnostima i ograničenjima koja su prvenstveno posledica uticaja globalizacije, tehnoloških inovacija i promena u strukturi zanimanja. „Klasična“ trostepena podela životnog toka na obrazovanje ili pripremanje za zapošljavanje, radnu karijeru i penzionisanje više ne važi. Zbog turbulentnih tehnoloških promena koje utiču i na promene tipova zanimanja, zaposleni nisu u mogućnosti da izaberu jedan pravac rada i slede prepoznatljiv „karijerni put“ u okviru istog područja zaposlenosti tokom životnog toka. Umesto toga, oni sve više obavljaju različite poslove, često menjajući i zanimanja, sve to uz neprestanu potrebu da dostignu dodatne obrazovne kvalifikacije, veštine i ostanu u procesu dodatnog obučavanja i osposobljavanja, kako bi ostali „vidljivi“ na izraženo takmičarski nastrojenim tržištima rada (Mortimer, 2009: 150).

Ipak, položaj mladih se u tom pogledu znatno razlikuje u različitim društvima, ne samo kada je reč o udelu nezaposlenih, nego i kada je reč o „kvalitetu“ poslova koji mladi ljudi obavljaju. Nacionalne institucionalne razlike u pogledu zakonodavstva koje uređuje oblast zaštite zaposlenih i specifičnost zanimanja koja stvara obrazovni sistem takođe utiču na kros-nacionalne razlike kada je reč o obrascima ulaska na tržište rada. Logika društvene integracije sledi konture različitih tranzicionih režima u Evropi (Walther, 2006, Walther *et al.*, 2009), uključujući tu svakako i tranzicije mladih od obrazovanja ka zaposlenju.

Osnovna teza analize u ovom poglavlju je da kombinacija subprotektivnog (familističkog) i postsocijalističkog režima tranzicija u oblikovanju radnih biografija mladih u Srbiji podrazumeva specifičnu formu individualizacije u smislu nepredvidivog, fragmentizovanog, pa i atomizovanog, oblikovanja individualnih biografija u sferi rada, što je praćeno suočavanjem sa brojnim i snažnim društveno-strukturalnim i kulturalnim preprekama. Pretpostavka je da i u ovoj sferi, kao i kod oblikovanja socijalnih biografija u domenu obrazovanja, oslanjanje na porodične resurse dominira, pogotovo kada je reč o dolasku na relativno sigurnije i bolje plaćene poslove, dok je mladima bez pomenutih porodičnih resursa izvesnija isključenost sa tržišta rada, dugoročna nezaposlenost ili obavljanje pretežno „ranjivih“ poslova.

Obrazovno-radna tranzicija u okviru režima tranzicija u odraslost mladih u Evropi

U uvodu rada je rečeno da je tranzicija mladih od obrazovanja ka zaposlenju jedan od najvažnijih aspekata ukupnog procesa tranzicije u odraslost. U tabeli 6.1 prikazana je uporedna analiza pet režima pomenutih tranzicija (*transitional regimes*) mladih u Evropi⁸⁴. Na ovom mestu su izdvojene dimenzije koje se odnose na tranziciju od obrazovanja ka zaposlenju (više o ovom videti u Walther *et al.*, 2009).

- *Univerzalistički režim tranzicije* nordijskih država zasnovan je na razvijenim obrazovnim sistemima u kojima su opšte i stručno obrazovanje u velikoj meri integrisani i odražavaju individualizaciju životnih tokova. Mladost se pre svega povezuje sa individualnim ličnim razvojem koji obezbeđuje mladim osobama status „građana u obrazovanju“. To se ogleda u finansijskoj potpori za obrazovanje za sve iznad osamnaest godina i još uvek su unutar obrazovnog sistema, što značajno doprinosi delimičnoj nezavisnosti od porodice porekla. Takođe, u državnim politikama usmerenim na tržište rada, mogućnost pojedinačnih izbora je veoma široka i obezbeđuje pojedinačnu motivaciju za uključivanje. Postoji izražena rodna uravnoteženost kada je reč o mogućnostima razvoja karijera, prvenstveno zbog pomenute integracije opšteg i stručnog obrazovanja, široko raspostranjenog zapošljavanja u javnom sektoru i dostupnosti brige o deci.

- *Režim usmeren na zapošljavanje* kontinentalnih zemalja odlikuje se diferenciranim (čak, delimično, veoma selektivnim) obrazovnim sistemom povezanim sa rigidno standardizovanim i rodno zasnovanim sistemom stručnog

⁸⁴ Videti u prvom poglavlju ove studije.

usavršavanja. Različite putanje odvajaju učenike od desete ili dvanaeste godine zavisno od školskog uspeha. Dominantno očekivanje od mladih je da se usavršavanjem osposobe za zanimanja i društveni položaj. To se ogleda u obezbeđivanju dva kanala socijalne sigurnosti, od kojih prvi favorizuje one mlade koji se prošli standardno usavršavanje i zapošljavanje, dok su drugi u mogućnosti da dobijaju socijalnu pomoć koja je u velikoj meri stigmatizovana. To se odnosi i na one mlade koji nisu uspeli da uđu u regularne kanale stručnog usavršavanja. Oni su označeni kao, uslovno rečeno, „ometeni“ i, shodno tome, usmeravani ka bazičnim merama koje se zasnivaju na principu „pre svega, oni moraju da nauče šta znači rad“. Drugim rečima, cilj je njihovo prilagođavanje takvoj situaciji, smanjenje aspiracija, istrajavanje.

Tabela 6.1: **Režimi obrazovno-radnih tranzicija mladih u Evropi**

Dimenzija Režim	Zemlja	Obrazovanje	Usavršavanje	Režim zapošljavanja	Zaposlenost žena	Fokus procesa tranzicije	Odnos države
Univerzalistički	Danska Finska	Neselektivno	Fleksibilni standardi (kombinovano)	Otvoren Niski rizici	Visoka	Obrazovanje Aktiviranje	Liberalni (veća orijentacija ka tržištu rada)
Usmeren na zapošljavanje	Austrija Nemačka Francuska Holandija	Selektivno	Standardizovano (dualno)	Zatvoren Rizici na marginama	Srednja	Predstručno usavršavanje	Liberalni (veća aktivacija)
Liberalni	Rep. Irska UK	Uglavnom neselektivno	Fleksibilno, niski standardi (kombinovano)	Otvoren Visoki rizici	Visoka	„Zapošljivost“	Liberalni (veće obrazovanje)
Subprotektivni	Italija Portugal Španija	Selektivno	Niski standardi i obuhvaćenost (uglavnom škola)	Zatvoren Visoki rizici (Neformalni rad)	Niska	„Određeni“ status (rad, obrazovanje, usavršavanje)	Liberalni (deregulacija) i usmereno na zapošljavanje (usavršavanje)
Postsocijalističke države	Bugarska Rumunija Slovačka Slovenija	Uglavnom neselektivno	Standardi u procesu transformacije (kombinovani)	Zatvoren Visoki rizici	Niska (izuzev Slovenije)	Kombinovani	BG, RO: Usmeren na zapošljavanje SK: Liberalni SL: Univerzalni

Izvor: Prilagođeno prema Walther *et al.*, 2009: 18.

• *Režimi liberalne tranzicije* u anglosaksonskim zemljama se najbolje mogu opisati pojmom individualne odgovornosti u kojem se mladi ljudi bez

posla suočavaju sa snažnim pritiskom da postanu deo radne snage. Mladost se u osnovi posmatra kao prolazna životna faza koja bi trebalo da preraste u ekonomsku nezavisnost što je pre moguće. Tržište rada je strukturisano na osnovu visokog nivoa fleksibilnosti. Iako navedena činjenica omogućava višestruke mogućnosti ulaska, ona takođe podrazumeva i visok stepen nesigurnosti. Premda je zaposlenost žena visoka, ona je uglavnom sa delimičnim radnim vremenom i u sektoru niskokvalifikovanih ili nekvalifikovanih uslužnih zanimanja. U kontekstu koji odlikuju izraženo individualizovane politike mladi se suočavaju sa znatnim rizicima društvenog isključivanja.

- Kada je reč o mediteranskim zemljama, režim tranzicije je *subprotektivan* u dvostrukom smislu. Zbog nedostatka sigurnih putanja usavršavanja na tržištu rada, tranzicije često uključuju i fazu čekanja sve do sredine tridesetih godina života, uz nejednake ishode. Imajući u vidu činjenicu da ne mogu računati na bilo kakve socijalne beneficije, mladi u velikoj meri zavise od svojih porodica koje se mogu odrediti kao svojevrsan „društveni amortizer“ za društveno-politički „vakuum“. Dugoročna zavisnost od porodice ukazuje na to da mladi nemaju formalni status i mesto u društvu – što za posledice ima na pozitivnoj strani mnogo slobode za mlade koji žive sa svojim roditeljima, ali na negativnoj strani dovodi do „prinudne harmonije“. Visoko obrazovanje je mogućnost koja omogućava priznati status, dok neformalni rad pomaže u zadobijanju ograničene ekonomske nezavisnosti. Mogućnosti razvoja karijere za mlade žene su jasno ograničene očekivanjima da preuzmu porodične obaveze.

- *Postsocijalističke* države na prvi pogled izgledaju veoma bliske subprotektivnim državama, pošto su javne strukture gotovo u potpunosti nepozdane. Ipak, potrebno je razlikovanje u dvostrukom smislu: prvo, prisustvo subprotektivnog odnosa je još uvek u velikoj meri povezano sa socijalističkom prošlošću u kojoj su životne putanje bile strukturisane kao mešavina univerzalnog garantovanja društvenog položaja i logike usmerene na zapošljavanje (pošto su navedeni društveni položaji bili povezani sa zapošljavanjem za sve – bar deklarativno). Stope zapošljavanja žena su bile visoke i omogućene dostupnošću brige o deci. Značajan pad u tom pogledu čini žene gubitnicima transformacije, bar u nekim zemljama, mada visoka nezaposlenost mladih u nekim od postsocijalističkih društava nema izraženu rodnu dimenziju – drugim rečima, i mladi muškarci i mlade žene su gotovo podjednako nezaposleni. Kovacheva (2001) kao izraženu karakteristiku tranzicije mladih u postsocijalizmu navodi činjenicu da njihovi životni uslovi ili „iskaču“ iz predmodernih konstelacija u postmoderne fragmentisane ili su, pak, mešavina jednih i drugih (Walther *et al.*, 2009: 19–20).

Kada je reč o položaju mladih u Srbiji, već je uobičajeno ukazivati na činjenicu da se njihova tranzicija u odraslost odigrava istovremeno sa tranzicijom/transformacijom celokupnog društva (kao i u ostalim bivšim socijalističkim državama centralne i istočne Evrope) (Tomanović, 2012b: 146). Zanimljivo je, u tom svetlu, analizirati režim ili tip tranzicija mladih u Srbiji. Nesumnjivo je da sa ostalim postsocijalističkim državama naša zemlja deli iskustvo gotovo potpune nepouzdanosti kada je reč o javnim ustanovama i službama (kod nas je to nesumnjivo i izraženije nego, na primer, u Slovačkoj i Sloveniji), ali istraživanja (na primer, Ignjatović, 2009a) kod nas pokazuju da spadamo među društva (i kulture) sporog odrastanja i često nedovršenog finansijskog i emotivnog osamostaljivanja u odnosu na porodicu porekla. Tu spadaju i države južноеvropskog kulturnog kruga – Italija, Španija i Grčka, što navodi na zaključak da režim tranzicije mladih kod nas ima značajne karakteristike i subprotektivnog tipa. Navedena činjenica ima svoje značajne implikacije i kada je reč o tranziciji od obrazovanja ka zaposlenju, o čemu će više reči biti u nastavku rada.

Društveno-ekonomski kontekst oblikovanja radnih biografija mladih u Srbiji

Period postsocijalističke transformacije u ekonomskom pogledu značio je napuštanje komandnih privreda i prihvatanje tržišnog modela privrednog razvoja. Umesto državnih ili društvenih preduzeća, privatno preduzetništvo postaje (bar deklarativno) osnovni privredni pokretač. Relativna sigurnost velike većine društvenih aktera u komandnim ekonomijama socijalističkih zemalja zamenjena je realnom nesigurnošću u izmenjenim političkim i privrednim uslovima. Ponovo su mladi jedna od najugroženijih društvenih kategorija, najviše zbog narušavanja relativne predvidljivosti tranzicije od obrazovanja ka zaposlenju i, zbog toga, otežane mogućnosti dobijanja prvog zaposlenja.

Proces zapošljavanja u preduzećima socijalističkih privreda najčešće nije imao jedino utemeljenje u ekonomskoj efikasnosti i racionalnosti proizvodnje i rezultirao je realno velikim viškovima zaposlenih i tzv. prikrivenoj nezaposlenosti. Ipak, školski sistem je omogućavao povezanost sa privrednim subjektima (preduzećima) sistemom praktične nastave (obuke) i time olakšavao prelaz iz sfere obrazovanja u sferu rada. Propašću socijalističkih privreda „isplivali“ su na površinu pomenuti veliki viškovi radne snage, ali i narušena kakva-takva veza obrazovnog sistema i preduzeća. Veliki broj pogotovo proizvodnih preduzeća propao je, a sa njima je prestala potreba za brojnim obra-

zovnim profilima, a njihovo ukidanje je onemogućila samo inercija okoštalog obrazovnog sistema u većini postsocijalističkih država.

Nasleđe komandnih ekonomija u istočnoj Evropi i proces sistemskih promena dodatno otežava prelazak mladih od obrazovanja ka zaposlenju u ovim zemljama. Pogotovo je radna svakodnevnica mladih u Srbiji otežana decenijom razorenog društva i blokirane postsocijalističke transformacije i zatim protivrečnom odblokiranom postsocijalističkom transformacijom. Period nakon 2000. godine u Srbiji je nesumnjivo obeležen političkom nestabilnošću i nedovoljnom institucionalnom transformacijom političkog i privrednog sistema. Iako su zabeležene visoke stope rasta društvenog proizvoda (sve do početka ekonomske krize 2008. godine), kao ključni nedostatak ekonomske tranzicije ističu se nedovoljna konkurentnost domaćeg tržišta i politika konkurencije (Cerović, 2009: 369). Bio je to ekonomski rast bez zaposlenosti (pogotovo za mlade) ili, kao što Arandarenko slikovito kaže „besposleni rast“ (Arandarenko, 2011: 52).

U Srbiji se i nakon 2000. godine troši više nego što se proizvodi, spoljni dug u tom periodu neprestano raste (a pogotovo od 2008. do danas). Grane privrede koje su izvozno orijentisane su ostale nekompetetivne i nedovoljno razvijene. Ekonomisti (Radonjić, Kokotović, 2012: 159) ocenjuju da je glavni razlozi za sve veće tegobe naše privrede leže u nedostatku strateškog pristupa problemu ekonomskog razvoja, previše ekspanzivnoj fiskalnoj politici, nedoslednoj monetarnoj politici i političkim faktorima koji promovišu dinamičan razvoj sektora u kojima se proizvode nerazmenjiva dobra i špekulativne aktivnosti.

„Srbiju su zadesila tri najveća zla koja mogu da zadese jednu ekonomiju: privreda je u recesiji, inflacija raste, a broj zaposlenih se smanjuje“ (Telešković, 2012: 1). Broj zaposlenih se neprestano smanjuje od 2008. godine (procena je da je oko 400 hiljada ljudi od tada do danas ostalo bez posla). Najnoviji podaci (Anketa o radnoj snazi, april 2012) govore da je stopa nezaposlenosti u Srbiji 25.5% (drugim rečima, svaki četvrti radno sposobni stanovnik ne radi). Opšta stopa aktivnosti je 46.1% (stopa neaktivnosti 53.9%), a stopa zaposlenosti 34.3%. Kada je reč o mladima starosti od 15 do 24 godine, stopa aktivnosti je 29.1% (stopa neaktivnosti 70.9%), stopa zaposlenosti 14.3%, a stopa nezaposlenosti 50.9. Kod mladih iz sledeće starosne kohorte (25–34 godine), stopa aktivnosti je 80.1% (stopa neaktivnosti 19.9%), dok je stopa nezaposlenosti 33.2%. Reč je, nema sumnje, o alarmantnim podacima koji govore da su mladi na tržištu rada u Srbiji ubedljivo „najranjivija“ starosna grupa. No, kakvi su individualni i porodični „odgovori“ mladih na ove društvene (ne)prilike pokazaće rezultati istraživanja u nastavku izlaganja.

Resursi, orijentacije i delanje mladih u kreiranju socijalnih biografija u sferi rada

Kada je reč o kreiranju socijalnih biografija u sferi rada mladih u Srbiji danas analiza je izvršena na nivou celokupnog uzorka mladih ispitanika, ali i poduzoraka nezaposlenih, te zaposlenih mladih. U ovom poglavlju će biti prvo prikazani nalazi dobijeni anketiranjem svih mladih ispitanika iz istraživanja, dok su naredna dva dela posvećena nezaposlenim i zaposlenim mladim ljudima.

Tabela 6.2: *Izvor potencijalne finansijske podrške za dobijanje posla ili započinjanje sopstvenog biznisa*

Izvor finansijske potpore	%
Roditelji	54.6
Rođaci	5.6
Prijatelji	10.5
Partner/supružnik	0.8
Institucije	1.7
Neko drugi	0.8
Niko	26

Kod analize resursa za stvaranje socijalnih biografija u sferi rada ispitanici su prvo pitani za potencijalni izvor novčane pomoći u zapošljavanju ili započinjanju sopstvenog posla (tabela 6.2). Mladi dominantno ističu roditelje kao pretežni izvor takve pomoći, daleko ređe je oslanjanje na prijatelje i rođake, a od partnera/partnerke ili supružnika se retko očekuje takva vrsta podrške. No, najvažniji nalaz je, čini se, da samo 1.7% mladih iz istraživanja novčanu potporu za zapošljavanje ili započinjanje sopstvenog posla očekuje od državnih institucija! Iako je Nacionalna služba za zapošljavanje sprovodila slične programe, oni se od strane mladih očigledno percipiraju kao nedovoljni. Najzad, više od četvrtine mladih smatra da ni od koga ne može očekivati takvu vrstu podrške, što rečito govori o percepciji sopstvenog položaja u sferi rada mladih u današnjoj Srbiji. Ova vrsta pomoći se može smatrati tipom socijalnog kapitala/resursa i primetno je oslanjanje prvenstveno na porodični socijalni i ekonomski kapital u tom pogledu. Očekivano (imajući u vidu njihovu društvenu isključenost), mladi Romi najčešće (53.3%) ne očekuju takvu podršku od bilo koga, njih 25.3% smatra da bi se moglo osloniti na roditelje u tom pogledu, 16% na rođake i 4% na prijatelje.

Tabela 6.3. **Posebno znanje i veštine mladih od koristi za posao**

Znanje/veština	Da	Delimično	Ne
Znanje vožnje	66.4	3.2	30.4
Znanje stranog jezika	45.8	33.6	20.7
Rad na računaru	59.5	27.1	13.3

Kada je reč o individualnim resursima mladih, osim obrazovanja, za zapošljavanje ili obavljanje posla važne su i dodatne veštine i znanja (tabele 6.3 i 6.4). Prosečan prihod po članu domaćinstva značajno je povezan sa posedovanjem svih pomenutih znanja i veština (što je veći taj prihod ispitanici u većoj meri imaju ta znanja i veštine). Takođe, i ostali porodični resursi (kulturni kapital, ekonomski kapital, porodični habitus – podstičuće porodice) imaju sličan uticaj. Za razliku od ostalih mladih u kojoj velika većina poseduje navedene veštine i znanja, više od dve trećine mladih Roma navodi suprotno (66.7% njih ne zna da vozi, 78.7% ne govori strane jezike i 68% ne zna da radi na računarima).

Tabela 6.4: **Povezanost posebnih znanja/veština i porodičnih resursa**

	Kulturni kapital	Obrazovanje roditelja	Prihod po članu domaćinstva	Podstičući porodični obrazac	Nepodstičući porodični obrazac
Znanje vožnje (kategorije B, C..)	.072**	.094**	.202**	.134**	0.005
Znanje stranog jezika	.566**	.470**	.335**	.190**	-.125**
Rad na kompjuteru	.476**	.398**	.298**	.210**	-.117**

** Korelacija na nivou značajnosti od .01

* Korelacija na nivou značajnosti od .05

Kada je reč o radnim orijentacijama, ispitanici su pitani da ocene važnost koju pridaju radu u odnosu na vrednovanje slobodnog vremena. Budući da je isto pitanje postavljeno i u istraživanju mladih iz 2003. godine (Mojić, 2004b), moguće je poređenje u odnosu na 2011. godinu. U tom pogledu se zapaža blagi porast „etike rada”; naime, 2003. godine je aritmetička sredina važnosti rada bila 6.28, dok je 2011. godine porasla na 6.44. Reklo bi se da je reč očekivanom nalazu u vremenu opšte nezaposlenosti (pogotovo mladih, koji sebi ne mogu dozvoliti „luksuz“ porasta isticanja značaja dokolice). Zanimljivo je da mladi Romi još više ističu važnost rada u odnosu na slobodno vreme (aritmetička sredina 6.49), što nesumnjivo proističe iz njihovog sveukupno depriviranog položaja u odnosu na ostatak mlade populacije i svesti o značaju rada za poboljšanje takvog položaja.

Nepovoljan položaj mladih na tržištu rada u Srbiji doveo je i do porasta neformalnih oblika radnog angažovanja. Reč je o tzv. „ranjivim“ vidovima zapošljavanja, koje odlikuju privremenost i izražena nesigurnost. U tom pogledu najčešći je rad „na crno“ kod privatnih poslodavaca – 45.8% ispitanika ističe da je bilo radno angažovano na ovaj način. Sledi po učestalosti obavljanje sezonskih poslova u poljoprivredi i građevinarstvu – jedna trećina mladih iz istraživanja radi na taj način. Na sopstvenom (porodičnom) poljoprivrednom gazdinstvu se radno angažuje blizu 30% mladih ispitanika. Jedna četvrtina ispitanika obavlja povremene i privremene poslove preko omladinske ili studentske zadruge. Ostali oblici neformalnih oblika radnog angažovanja su bili znatno ređe prisutni.

Kada se analiziraju orijentacije mladih u vezi sa faktorima izbora zaposlenja u uporednom okviru – 2003. i 2011. godine (tabela 6.5), pokazuju se zanimljivi, ali i očekivani rezultati, pogotovo imajući u vidu ekonomsku krizu od 2008. godine do danas (praćenu dramatičnim porastom nezaposlenosti) i njen uticaj na pomenute orijentacije mladih. Kod faktora izbora zaposlenja 2003. godine ubedljivo je dominirala visina zarade, dok je 2011. ovaj faktor izbora posla i dalje na prvom mestu, ali sa manjim učešćem preferencija u zbiru I i II ranga. Nagli rast beleži od 2003. do 2011. sigurnost zaposlenja, kao i stalnost mesečnih prihoda. Reč je, nesumnjivo, o pomenutom uticaju dramatičnog rasta nezaposlenosti i izraženijem vrednovanju bilo kakve sigurnosti (zaposlenja i zarada).

Tabela 6.5: **Faktori izbora zaposlenja mladih 2003. i 2011. godine**

Bez obzira da li sada tražite posao ili ste već zaposleni ili se još školujete, kada biste sada tražili posao na šta biste vi prvo obratili pažnju, a na šta odmah posle toga?	2003			2011		
	I izbor	II izbor	I+II	I izbor	II izbor	I+II
Visoka zarada, tako da ne moram da brinem o novcu	50.7	12.2	62.9	33	13.9	47.8
Sigurnost zaposlenja, bez rizika da se preduzeće zatvori i da ostanem bez posla	10.0	13.1	23.1	28.3	18.5	46.8
Kreativan posao u kojem dolaze do izražaja moje sposobnosti	9.4	11.4	20.8	3.4	9.2	12.6
Dobra radna karijera, perspektiva za usavršavanje i napredovanje u poslu	8.9	14.8	23.7	8.7	9.8	18.5
Stalni mesečni prihodi	3.8	10.0	13.8	11.3	20.7	32
Rad sa ljudima koji mi se dopadaju	2.8	11.8	14.6	3.4	9	12.4
Važan posao koji mi pruža osećanje društvene vrednosti (moć i ugled)	2.5	8.5	11.0	3.1	6.4	9.5
Pristojni radni uslovi	0.8	6.5	7.3	3.1	8.8	11.9
Zaposlio bih se bilo gde i pod bilo kojim uslovima	2.2	4.0	6.2	1.1	3.6	4.7

Obrnuto, logičan i očekivan pad na listi preferencija pri izboru zaposlenja beleže kreativnost posla i mogućnost usavršavanja i napredovanja na poslu. Zanimljivo je da je porastao udeo mladih koji se u pronalaženju zaposlenja rukovode „pristojnim radnim uslovima“, ali se smanjio procenat mladih koji bi se zaposlili bilo gde i pod bilo kojim uslovima. To se može tumačiti приметnim trendom da veliki broj obeshrabrenih mladih u traženju posla prelazi u neaktivnost (najčešće praćenu produžavanjem školovanja) (Arandarenko, 2011: 24).

Sa porastom veličine naselja stalnog boravka ispitanika smanjuje se isticanje činilaca kao što su sigurnost zaposlenja i stalnost mesečnih prihoda, a na značaju dobijaju kreativnost posla i mogućnost napredovanja. Pol ispitanika je takođe povezan sa izborom faktora zaposlenja: devojke češće biraju sigurnost zaposlenja nego mladići (49.1% naspram 44.4%), dok mladići preferiraju visinu zarade (52.8% prema 41.1%).

Kada je reč o mladim Romima, dominiraju radne preferencije usmerene na sigurnost zaposlenja (28.1%) i mesečnih prihoda (18.8%), ali se ističe i visoka zarada (28.1%). Ipak, nezanimljiv udeo njih (10.9%) bi radio bilo gde i pod bilo kojim uslovima. Dominantan motiv eventualnog radnog angažovanja je gotovo isključivo sigurnije zadovoljavanje osnovnih životnih potreba (navodi ga 91.4% mladih romskih ispitanika).

Tabela 6.6: ***Spremnost prihvatanja pojedinih radnih mogućnosti***

Oblici radnog angažmana	Da	Ne
Promena mesta stanovanja radi zaposlenja ili veće zarade	80.4	19.6
Obavljanje svakog plaćenog posla	51.5	48.5
Rad duže od normalnog radnog vremena	82.3	17.7
Istovremeno obavljanje više poslova, u više firmi	62.7	37.3
Rad ispod kvalifikacija, ali za veću platu	83.1	16.9
Prelazak iz stalnog radnog odnosa na povremeni, ali znatno bolje plaćeni rad po ugovoru	44.1	55.8
Obavljanje, uz stalan posao, i dodatnih poslova po ugovoru, honorarno	87.1	12.9
Neformalni rad u „sivoj ekonomiji“	41.6	58.4
Sticanje novih znanja, veština i kvalifikacija	84	16
Započinjanje samostalnog posla („samozapošljavanje“)	71.1	28.9
Osnivanje sopstvene firme ili firme sa nekim drugim vlasnicima	64.5	35.5

Kada je reč o spremnosti prihvatanja konkretnih radnih mogućnosti (tabela 6.6), mladi su najspremniji da obavljaju dodatne honorarne poslove (uz stalan posao). Naravno, ostaje pitanje realnih izgleda da se u vremenu opšte nezaposlenosti (pogotovo mladih) to zaista i ostvari. Sledi spremnost na sti-

canje novih znanja, veština i kvalifikacija, što ide u prilog tezi o produžetku školovanja i dodatnog usavršavanja velikog broja mladih kao vid ulaganja u kulturni kapital. Rad ispod kvalifikacija, ali za veću platu je takođe izrazito prihvatljiv za mlade, kao i rad duže od uobičajenog radnog vremena. Sličnu orijentaciju mladi iskazuju i kada je reč o prostornoj pokretljivosti radi zaposlenja ili veće zarade. Ispitanici su podeljeni kada je reč o spremnosti na obavljanje svakog plaćenog posla, a manje od polovine je spremno da pređe iz stalnog radnog odnosa na bolje plaćeni povremeni rad po ugovoru i da radi neformalno u „sivoj ekonomiji“.

Na konkretno pitanje o osnivanju privatne firme, 5.9% ispitanika odgovara da već ima sopstveni posao. Nešto više od 60% nema takve namere (sličan udeo kao u istraživanju 2003. godine), ali je 29.5% istaklo da je razmišljalo o tome. Dalje je odmaklo u toj nameri 2.4% (pribavljaju informacije), 1.5% prikuplja kapital, nabavlja prostor i/ili opremu. Sveukupno, može se reći da je nivo preduzetničkih „inklinacija“ mladih relativno nizak i, reklo bi se, rezultat jasne svesti da u današnjoj ekonomskoj situaciji (i odsustvu značajnije podrške preduzetništvu) takvi pokušaji imaju male izgleda na uspeh.

Tabela 6.7: **Izbor dominantne radne alternative**

Oblici radnog angažmana	%
Promena mesta stanovanja radi zaposlenja ili veće zarade	13.7
Obavljanje svakog plaćenog posla	12.1
Rad duže od normalnog radnog vremena	7.6
Istovremeno obavljanje više poslova, u više firmi	4.3
Rad ispod kvalifikacija, ali za veću platu	5.3
Prelazak iz stalnog radnog odnosa na povremeni, ali znatno bolje plaćeni rad po ugovoru	0.9
Obavljanje, uz stalan posao, i dodatnih poslova po ugovoru, honorarno	20.2
Neformalni rad u „sivoj ekonomiji“	0.8
Sticanje novih znanja, veština i kvalifikacija	11.4
Započinjanje samostalnog posla („samozapošljavanje“)	14.6
Osnivanje sopstvene firme ili firme sa nekim drugim vlasnicima	8.8

Kod izbora jedne radne alternative (tabela 6.7), mladi u Srbiji su najskloniji obavljanju dodatnih honorarnih poslova (uz redovno zaposlenje). Sledi po učestalosti opredeljivanje na započinjanje samostalnog posla ili „samozapošljavanje“, promena mesta stanovanja radi zaposlenja ili veće zarade, obavljanje svakog plaćenog posla, te sticanje novih znanja, veština i kvalifikacija. Ostale alternative birane su u manje od 10% slučajeva. Mesto stalnog boravka ispitanika značajno utiče i na izbor obavljanja svakog plaćenog posla kao dominantne preferencije: mladi iz seoskih naselja biraju ovu alternativu u

čak 46.9% slučajeva, naspram ispitanika iz malog (12.3%), srednjeg (13.4%) i velikog grada (8.4%). Mladi Romi su, ponovo očekivano, u ovom pogledu prvenstveno orijentisani ka prihvatanju bilo kakvog plaćenog posla (čak polovina njih).

Nezaposleni mladi

Neusklađenost potreba tržišta rada i obrazovnog sistema, kao što je već rečeno, jedan je od ključnih izvora nezaposlenosti mladih u Srbiji, pogotovo dugoročne (prosek trajanja nezaposlenosti je 47 meseci ili blizu četiri godine). Rodne razlike su se u tom pogledu potvrdile i u ovom istraživanju: prosečna dužina trajanja nezaposlenosti za devojke je znatno veća (52.78 meseci u odnosu na 41.21 mesec za mladiće). Dužina trajanja nezaposlenosti snažno je povezana sa posedovanjem individualnih (broj godina školovanja, dodatne aktivnosti) i porodičnih resursa (kulturni kapital, obrazovanje roditelja, prosečni prihodi po članu domaćinstva), pošto mladi sa oskudnijim navedenim resursima znatno duže čekaju na zaposlenje. No, pored nezaposlenosti, značajno se povećava i neaktivnost mladih na tržištu rada poslednjih godina. Od ukupnog broja ispitanika iz uzorka koji nisu zaposleni 35% ne traži posao. I ovde su rodne razlike veoma izražene, pošto su devojke znatno neaktivnije na tržištu rada: njih 42.1% ne traži posao naspram 27.2% mladića. Zanimljivo je da je znatno veći udeo mladih Roma (dve trećine) zvanično registrovan kao nezaposlen. Njih 30.4% pokušava da pronađe posao uz pomoć posredovanja NSZ, uz dodatnih 28.6% koji se u tom pogledu oslanjaju na pomoć prijatelja i rođaka.

Poseban problem u Srbiji je i izražena nezaposlenost (uglavnom dugoročna) visokoobrazovanih mladih. Tako, na primer, diplomci Filozofskog fakulteta u Beogradu (istoričari umetnosti, etnolozi i arheolozi) u proseku traže šest godina posao preko Nacionalne službe za zapošljavanje. Nešto manje traje nezaposlenost inženjera hemijske tehnologije, tekstilstva, geologije, te pojedinih stručnih profila iz oblasti poljoprivrede (četiri godine). Najčešće je jedino rešenje za ove grupe nezaposlenih da započnu ili nastave karijeru u oblastima za koje se nisu školovali ili da pohađaju različite programe obuke u okviru aktivnih programa Nacionalne službe za zapošljavanje.

Od pomenutih programa, 1.9% nezaposlenih mladih iz istraživanja je pohađalo kurs rada na računaru, a 4.6% je bilo obuhvaćeno programom zapošljavanja pripravnika. Inače, godišnje se organizuje od 150 do 200 kurseva za sticanje posebnih znanja i veština od strane Nacionalne službe za zapo-

šljavanje, uz učešće oko 2000 nezaposlenih, pretežno mladih (Brakočević, 2012). Visokoobrazovani najčešće pohađaju tečajeve stranih jezika i informatike, a svaka treća osoba nakon obuke dobije i zaposlenje. Ipak, programi obuke predstavljaju relativno mali i opadajući deo – posmatrano po obuhvatu i troškovima – ukupnih aktivnih programa tržišta rada u Srbiji. Štaviše, i u okviru tako ograničenog učešća dominiraju programi namenjeni mlađim i obrazovanim osobama, kao što su programi pripravnništva i volontiranja. S druge strane, inovativne mere, kao što su funkcionalno osnovno obrazovanje odraslih, obuka na radnom mestu, kao i virtuelna preduzeća, nisu bile dovoljno sprovedene, a neke od njih su u međuvremenu obustavljene (Krstić i dr., 2010: 29).

Gotovo polovina mladih iz uzorka (47.6%) (koji nisu trenutno na školovanju) nije prijavljena Nacionalnoj službi za zapošljavanje. Procena je da će u 2012. godini pomoću posredovanja Nacionalne službe za zapošljavanje 200 hiljada nezaposlenih početi da radi, što je jedna trećina od ukupno zaposlenih u Srbiji. Inače u drugim zemljama se učešće države u zapošljavanju kreće od 5 do 40 procenata, a kod nas je oko 30% (Brakočević, 2012). Posao uz posredovanje Nacionalne službe za zapošljavanje traži oko petine nezaposlenih ispitanika, nešto malo češće od onih koji se uzdaju u pomoć prijatelja i rođaka (tabela 6.8), dok se jedan deo oslanja na praćenje oglasa u novinama i na internetu. Ostali načini traženja posla su daleko ređe prisutni. Nezaposleni ispitanici konkurišu za posao najčešće u mestu stanovanja i bližoj okolini (njih 53.5%), nešto manje od jedne trećine samo u mestu stanovanja (31.6%), dok se ostalih 14.9% javlja na gotovo sve konkurse.

Tabela 6.8: **Načini traženja posla**

Načini traženja posla	%
Ne traži posao	35
Preko Nacionalne službe za zapošljavanje	20.9
Preko omladinske/studentske zadruge	3.9
Prateći oglase u novinama ili na internetu	15.4
Dajući oglase u novinama ili na internetu	2.1
Preko prijatelja i rođaka	19.8
Posećivanjem poslodavaca	2.2
Na neki drugi način	0.7

Zaposleni mladi

Kada je reč o zaposlenim mladima, bilo je zanimljivo prvenstveno istražiti njihovo zadovoljstvo pojedinim aspektima zaposlenja u vremenima sveopšte nezaposlenosti, pogotovo mladih, i uporediti sa rezultatima istraživanja iz 2003. godine (tabela 6.9). Ubedljivo najupečatljiviji (i više nego iznenađujući) nalaz je da su zaposleni mladi zadovoljniji svim aspektima svojih poslova 2011. nego 2003. godine. Reč je u rezultatima koji se, reklo bi se, mogu dvojako tumačiti: prvo, kao posledica realne mogućnosti da mladi (zahvaljujući obrazovanju, posedovanju dodatnih znanja i veština, spremnosti da rade duže i napornije od drugih) rade sigurnije, plaćenije i izazovnije poslove, i, drugo, kao posledica samopercepcije radnih mesta kao boljih nego što zaista jesu u vremenima opšte besposlenosti ili tegobnog i nesigurnog „ranjivog“ zapošljavanja „na crno“, povremeno, privremeno, po ugovoru i slično.

Tabela 6.9: **Zadovoljstvo trenutnim poslom**

Koliko ste zadovoljni a koliko nezadovoljni mogućnostima koja vam pruža vaše zaposlenje, u pogledu:	Veoma nezadovoljan		Uglavnom nezadovoljan		Neodlučan		Uglavnom zadovoljan		Veoma zadovoljan	
	2003	2011	2003	2011	2003	2011	2003	2011	2003	2011
Godina istraživanja										
Visina zarade	14.0	11.3	32.4	25.6	10.2	15.3	38.4	40.8	4.9	7
Sigurnost zaposlenja	8.0	7	19.4	14	19.8	19.3	41.8	43	11.1	16.6
Međuljudski odnosi na poslu	8.9	2.7	13.7	8.6	13.7	12.1	52.8	52	11.0	24.6
Važnost i značaj posla koji obavljam	5.8	4.3	13.3	10.5	23.9	27	46.4	40.1	10.6	18
Mogućnost da ispoljim svoje sposobnosti	7.1	7.3	17.6	17	19.3	19.6	45.1	39.9	10.9	16.2
Mogućnost za napredovanje u poslu	8.1	11.3	24.3	25.1	26.5	23.9	33.3	27.3	7.8	12.4
Stalnost mesečnih prihoda	8.3	6.7	17.3	10.3	10.4	7.2	50.3	46	13.7	29.8
Radni uslovi	7.6	5	20.0	12.3	15.5	14.1	48.0	49.6	8.9	19.1

Zanimljivo je i da je porastao udeo zaposlenih mladih koji se ne plaše otpuštanja, ali i onih koji su zadovoljni redovnošću isplaćivanja zarade. Reč je o prividno kontradiktornim podacima, ali ako imamo u vidu da su, kao što je već rečeno, mladi sve obrazovaniji i da dobar deo njih poseduje dodatna znanja i veštine, onda je jasno da je njihov položaj (ako su već zaposleni) znatno povoljniji u odnosu na ostale starosne kategorije radnog stanovništva. No, porasla je i neverica u sindikalno organizovanje – dok 2003. godine 63% zaposlenih mladih nije bilo član sindikata (i nije želelo da postane), taj udeo je 2011. godine porastao čak na 77%.

U odnosu na 2003. godinu se neznatno smanjio udeo zaposlenih mladih koji vole svoj trenutni posao (sa 52.9% na 50.6%) i povećao procenat onih koji bi radili nešto drugo (sa 26% na 28.9%), dok oko jedne petine (21%) ni tada ni danas nije razmišljalo o tome. U struci radi manje od polovine (48%), van struke ali na istom nivou kvalifikacija 27.1%, a blizu četvrtine (24.9%) obavlja posao van struke i ispod kvalifikacije. Navedeni podaci svedoče o jasnoj svesti mladih o trenutnom stanju na tržištu rada i njihovoj instrumentalnoj orijentaciji – prihvatanju trenutnog posla kao „manjeg zla“ u odnosu na (verovatnu dugoročnu) nezaposlenost.

Obrazovanje ispitanika je jasno povezano sa odnosom prema poslu koji trenutno obavljaju. Naime, rastom obrazovnih kvalifikacija povećava se i udeo zaposlenih mladih koji vole sadašnji posao od 44.7% kod ispitanika sa osnovnom školom, preko 45.4% onih sa srednjom do 61.1% mladih sa završenom višom školom ili fakultetom. Slična veza se zapaža i kada je reč o radu u struci (takav posao obavlja 34.4% mladih sa osmogodišnjim obrazovanjem, 41.4% sa srednjoškolskim i 62.8% sa višim i visokim obrazovanjem).

Diskusija

U savremenoj sociologiji omladine se s pravom ističe da je rastuća nesigurnost tranzicije u odraslost najvažniji zajednički imenitelj života mladih širom Evrope (Walther, 2006). Ako današnji mladi kao heterogena društvena grupa imaju išta zajedničko, to je ometan ili sprečen pristup punom građanstvu ili odraslosti (Ule, Živoder, 2012: 331). Rastuća nesigurnost (uvek neizvesne) tranzicije od obrazovanja ka zaposlenju daje pečat sveukupnom položaju mladih u savremenim društvima. Za situaciju u Srbiji zanimljivo je poređenje sa Slovenijom u tom pogledu. Među zemljama članicama Evropske unije, Slovenija ima najveći udeo privremeno zaposlenih mladih (starosti od 15 do 24 godine). Udeo mladih zaposlenih na neodređeno vreme značajno je smanjen tokom poslednje decenije: 2000. godine oko 60% mladih starosti 29 godina je imalo stalan posao, ali je 2010. godine taj udeo pao na 48%. Zanimljivo je da je zabeležen veliki porast nezaposlenih diplomaca. Naime, dok je 2000. godine posedovanje visokoškolske diplome dvostruko smanjivalo izgled nezaposlenosti, ta prednost se 2010. godine gotovo potpuno izgubila. Sveukupno, u tom pogledu situacija mladih u Sloveniji se odlikuje kombinacijom značajne porodične podrške i produženog boravka u relativno naklonjenom obrazovnom sistemu, sa jedne strane, i ekstremno nesigurnih uslova na tržištu rada, sa druge strane (Lavrič, 2011: 626).

Položaj mladih u Srbiji je utoliko sličan što se takođe pretežno oslanjaju na porodične resurse/kapitale u produženom boravku u (za razliku od Slovenije) pretežno nenaklonjenom obrazovnom sistemu, ali je pribegavanje korišćenju ovih resursa/kapitala u Srbiji ključno i pri zapošljavanju. Oslanjanje na sopstvene resurse je sve slabije, imajući u vidu sve veće gubljenje poverenja u obrazovanje (ključni resurs mladih) kao realan kanal društvenog uspona u savremenom društvu Srbije (više o ovom u Mojić, 2012). Još manje je poverenje u državne institucije kada je reč o zapošljavanju, što pokazuju i rekordno visoke stope nezaposlenosti mladih i njihove orijentacije i delanje kada je reč o pronalaženju posla. U takvoj situaciji radne aspiracije mladih su logično usmerene ka sigurnosti posla i zarade, dok kreativnost i mogućnost usavršavanja i napredovanja prinudno gube na značaju u percepciji mladih. Očekivano, višestruko deprivirani društveni položaj Roma pokazuje se i u ovom istraživanju: mladi Romi imaju znatno oskudnije individualne i porodične radne resurse, njihove radne orijentacije su pasivne i „odbrambene“, a delanje reaktivno i iznuđeno.

Sa druge strane, iznenađujuće ili ne, zaposleni mladi mnogo su zadovoljniji svim aspektima sopstvenih poslova danas nego 2003. godine. Navedena činjenica upućuje na opravdanost teze o fragmentaciji današnjih mladih u Srbiji, a ključna osnova te fragmentacije je, očigledno, radni status (zaposleni/nezaposleni). Naravno, i unutar tih „fragmenata“ mladih postoje atomizovane prakse. Kod zaposlenih mladih postoje znatne razlike između onih koji rade na neodređeno ili određeno, sa punim ili skraćenim radnim vremenom, kao formalno prijavljeni ili „na crno“, u struci ili van struke, u skladu ili ispod svojih kvalifikacija, itd. Sa druge strane, nezaposleni se razlikuju znatno prema obrazovnom nivou, radnom iskustvu, ali je ključna osnova atomizacije i jednih i drugih u zapošljavanju porodični ekonomski, socijalni i kulturni kapital. Najzad, radni status, jasno se pokazalo, utiče i na integraciju mladih u naše društvo. Nezaposleni mladi znatno češće pomišljaju na odlazak u inostranstvo (ili već delaju u tom pravcu) od zaposlenih mladih (više o tome videti u dvanaestom poglavlju ove studije). Nedostatak porodičnih resursa, percepcija sve manjeg značaja obrazovanja kao individualnog resursa u postsocijalističkoj Srbiji pri zapošljavanju i odsustvo realnih izgleda za skorašnju promenu takvog društvenog „reda stvari“ logično navodi mlade (prvenstveno nezaposlene) na pomisao o integraciji, ali u neko drugo društvo.

Smiljka Tomanović

TRANZICIJE U PORODIČNOM DOMENU

Konceptualno-kontekstualni okvir

Tranzicije u porodičnom domenu obuhvataju splet međuzavisnih događaja i procesa, koji se mogu odvijati sukcesivno, teći simultano ili se delimično preklapati: napuštanje roditeljskog domaćinstva (odvajanje od porodice porekla), samostalno stanovanje, partnerski odnosi, kohabitacija, brak, zasnivanje porodice, roditeljstvo. Ovi se procesi u ličnom i porodičnom domenu mogu dešavati simultano sa procesima u profesionalnom domenu, odnosno u okviru obrazovno – radne tranzicije. Strategije delanja u ličnom i porodičnom domenu mogu biti raznorodne, a kao i u drugim tranzicijama, zavisne su od dominantnog i od mlade osobe prihvaćenog normativnog okvira, strukturalnih (materijalnih) uslova, kao i od institucionalnog konteksta.

Odseljenje i osamostaljenje od roditelja, koji mogu, ali i ne moraju biti preduslovi porodičnih tranzicija, analizirani su u prethodnim poglavljima. U ovom poglavlju ćemo se usredsrediti na partnerske odnose i zasnivanje vlastite porodice, analizirajući dominantne norme, materijalne uslove i institucionalni kontekst, a potom i prakse kao i njihove promene u odnosu na sliku koju je prikazalo istraživanje iz 2003. godine (Tomanović, Ignjatović 2004; 2006).

Kao što je prikazano u poglavlju koje se bavi tranzicijama u odraslost, kada je u pitanju osamostaljenje od roditelja i zasnivanje vlastite porodice, mladi u Srbiji slede neke globalne trendove, kao što je odlaganje zasnivanja porodice u kasne dvadesete i rane tridesete, a potom i neke trendove koji su karakteristični za balkanske zemlje, kao što je velika zavisnost od roditeljskih resursa i neformalne podrške. Srbija se ne razlikuje od zemalja bivše Jugoslavije, izuzimajući Sloveniju, u kojima nema očite pluralizacije porodičnih

formi: kohabitacije su malo zastupljene⁸⁵, postoji sinhronicitet sklapanja braka i rađanja, a vanbračna rađanja uglavnom prethode formalnom braku (Kuhar, Reiter, 2012b).

Destandardizacija tranzicije u odraslost koja podrazumeva odvajanje od seljenja od roditelja od sklapanja braka i odvajanje braka od rađanja (Corijn, Klijzing, 2001: 6), još uvek nije prisutna u životnim putanjama mladih, što upućuje da Srbija jasno pripada južnoevropskom modelu formiranja porodice u kome mladi duže ostaju u roditeljskom domaćinstvu, a napuštaju ga uglavnom zbog braka i zasnivanja porodice (Iacovu, 2002). Naša prethodna istraživanja su ukazala da za mlade u Srbiji porodične tranzicije imaju primaran značaj unutar tranzicija u odraslost, kako na normativnom, tako i na nivou prakse (Tomanović, Ignjatović, 2004; 2006b; 2010).

Kao deo postsocijalističke varijante subprotektivnog režima tranzicije u odraslost (Walter *et al.*, 2009), u Srbiji se tranzicija u roditeljstvo odvija unutar specifičnog institucionalnog okvira. Njega obeležava još uvek znatna uloga države, ali sa rastućim značajem porodice, njenih resursa i podrške. Obim državne brige o maloj deci kroz institucije za čuvanje i rano obrazovanje, mada je u porastu, daleko je od zadovoljavajućeg i dostupnog, pa je tu uloga mreža neformalne podrške veoma značajna. Nešto je veći obuhvat i rastuća je dostupnost zaštite i obrazovanja za decu predškolskog uzrasta. U kombinaciji i dalje dominantnog modela zaposlenosti oba roditelja, a nepostojanja fleksibilnih aranžmana rada za zaposlene, roditelji se susreću sa problemom usklađivanja radnih i porodičnih obaveza, koje rešavaju na taj način što majke koriste duga plaćena odsustva – porodijsko, bolovanja i sl. i oslanjanjem na pomoć srodnika. Pomenuti aranžmani, koji neosporno olakšavaju roditeljstvo, imaju, međutim, svoju tamnu stranu. Produžena, od strane države garantovana, roditeljska odsustva, koja koriste skoro samo majke, upućuju poslodavce na nelegalnu diskriminaciju žena prilikom zapošljavanja, s jedne strane, a učvršćuju asimetriju u roditeljskim ulogama, s druge strane. Na taj način jednakost rodničkih šansi u roditeljstvu ostaje ambivalentna, odnosno protivrečna. Pored toga, velika zavisnost od pomoći roditelja otežava individualizaciju roditeljstva (Tomanović, 2004, 2008a, 2010a).

Pored plaćenog odsustva u trajanju od godinu dana od rođenja deteta, institucionalni kontekst podrške roditeljstvu u Srbiji čine različite mere, kao što su: pokrivanje troškova asistiranog začeća; roditeljski dodatak za prvo, drugo, treće i četvrto dete na republičkom nivou, sa mogućnošću dodatnih davanja od strane lokalne samouprave; dečiji dodatak za porodice čija su

⁸⁵ Na primer, podaci pokazuju da su samo 2.1% mladih u Hrvatskoj uzrasta od 15 to 29 godina živeli u kohabitacijama 2004. godine (Ilišin, Radin, 2007: 295).

primanja po članu ispod republičkog cenzusa; od strane lokalne samouprave subvencionisan boravak dece u jaslama i vrtićima i druge mere. Međutim, većini roditelja veliko finansijsko opterećenje predstavljaju troškovi vezani za posebne dečije potrebe: ishranu, pelene, odeću, nameštaj, knjige i školski pribor i drugo, za koje porezi nisu umanjani. Nefleksibilni radni uslovi stvaraju roditeljima veliki problem usklađivanja radnih i porodičnih obaveza, što dovodi do iscrpljivanja njihovih resursa – nedostatka vremena i umora. Zbog toga je neophodno da se, pored finansijske pomoći, razvije i sistem mera podrške porodicama sa decom koje bi se prvenstveno odnosile na zapošljavanje i rad roditelja (sprečavanje diskriminacije, pozitivna diskriminacija pri zapošljavanju i radnom vremenu određenih kategorija roditelja i slično), kao i na poboljšanje uslova stanovanja (različitim diverzifikovanim merama politike socijalnog stanovanja).

Analiza rezultata

U prvom delu analize bavimo se **normativnim okvirom** problematike, opisom stavova o partnerskim odnosima i zasnivanju porodice i njihovim tumačenjem kroz socijalnu diferencijaciju. U analizi se ovi podaci porede sa nalazima iz 2003. godine i tumače se promene u normativnim obrascima koje se odnose na porodične tranzicije.

Oko trećine ispitanika su izjavili da ne bi želeli da žive sami pre zasnivanja porodice, dok se tako izjasnila četvrtina ispitanika 2003. godine (Tomanović, Ignjatović, 2004: 53). Za razliku od prethodnog istraživanja, gde je podrška ovom iskazu rasla sa uzrastom ispitanika, sada se nisu pokazale razlike u odnosu na uzrast. Podrška iskazu progresivno opada sa porastom nivoa obrazovanja i kulturnog kapitala: opcija da ne bi želeli da žive sami je dvaput više zastupljena kod ispitanika sa niskim u odnosu na one sa visokim obrazovanjem i kulturnim kapitalom, što može ukazivati na trendove individualizacije u životnim stilovima kod visokoobrazovanih mladih osoba.

Stav prema zajedničkom životu sa vanbračnim partnerom je sličan kao 2003. godine – kohabitaciju ne bi praktikovalo 22.8% ispitanika. Navedeni uslovi za početak zajedničkog života sa partnerom: posao 33.4%; prihodi 30.6%, stan 14.6%, venčanje 11.4%, 7.1% dete (zajedno – 18.5%), završena škola (obrazovanje) 2.9% – slični su kao 2003. godine (Tomanović, Ignjatović, 2006b: 65).

Zasnivanje porodice se percipira kao obeležje odraslosti čak više nego ranije: 51.3% ispitanika ga vidi kao znak zrelosti, naspram 43% 2003. godine. Od ostalih navedenih razloga za zasnivanje porodice izdvaja se „ne želim

da živim sam/a“ 22% (trećina se tako izjasnila 2003.), a 8.8% ispitanika nije sigurno da želi porodicu.

Navedeni normativni obrasci ukazuju da se partnerski odnos i dalje jasno ne razdvaja od braka, kao i da se nezavisnost od roditelja i odraslost povezuju sa zasnivanjem vlastite porodice.

Razmišljajući o značaju roditeljstva, 56.1% svih ispitanika je izjavilo da je jedna od važnih stvari, a 30.9% da im je roditeljstvo najvažnija stvar u životu, dok je zastupljenost ovih opcija 2003. godine bila 62% i 20%. Jedan deo ispitanika – njih 13% smatra da roditeljstvo nije „toliko“ (10.5%) i „nije uopšte“ (2.5%) bitno⁸⁶. Zastupljenost opcije „uopšte mi nije važno da imam decu“ (2.5% u celom uzorku) nije povezana sa uzrastom ili polom ispitanika, ali progresivno raste sa nivoom obrazovanja i nivoom kulturnog kapitala, što može ukazivati na trendove detradicionalizacije obrazaca porodičnog i intimnog života kod viskoobrazovanih mladih osoba.

Mladi koji nisu roditelji najčešće navode tridesetu kao godinu za koje planiraju roditeljstvo. Gledano prema uzrasnim kohortama, vidi se da se mladi vezuju za simbolična godišta, pa tako oni koji imaju 19/20 godina najviše navode uzrast od 25, oni stari 24/25 godina – 30. godinu, kao i oni koji imaju 29/30 godina, a oni koji imaju 34/35 godina navode 35. i 36. godinu kao vreme kad planiraju da postanu roditelji. U ukupnom broju mladih 19.1% navodi da ne planira decu, a to učešće opada sa godinama, jer je tu opciju izabralo 22.9% naših najmlađih i 16.8% najstarijih ispitanika. Iako se ispitanici nisu eksplicitno izrazili da ne žele da imaju decu, ovaj podatak bi trebalo dalje ispitati u smislu da li ukazuje na trend odustajanja od roditeljstva.

Uslovi za roditeljstvo kako su ih rangirali svi ispitanici (i oni koji nisu roditelji), kao i njihov ukupan skor prikazani su u Tabeli 7.1.

Tabela 7.1: *Uslovi za postajanje roditeljem (Rang)*

	Rang I	Rang II	Rang III	Ukupno
postojanje ustanova za brigu o deci	3.8	4.1	17.1	25
finansijska pomoć države	2.7	4.5	9.7	11.7
pomoć roditelja	3.6	5.7	15.9	25.2
završena škola ili fakultet	10.8	7.6	10	28.4
stalni posao bez obzira na visinu plate	37.7	23.9	10.8	72.4
vlastiti stan	19.4	36	18.5	73.9
visoki mesečni prihodi	22.1	18.1	18	58.2

⁸⁶ Takvih je 2003. godine bilo 18%, jer su ispitanici u uzorku bili mlađi.

Kao uslov za roditeljstvo izdvaja se posedovanje vlastitog stana, koje je kao opcija ukupno zastupljeno u 73.9%, dok je u anketi iz 2003. godine bilo zastupljeno u 81% slučajeva. Visoko rangiran uslov je stalan posao koji se ukupno pominje u 72.4%, a 2003. u 68% slučajeva. Slede visoki mesečni prihodi koji se ukupno pominju u 58.2% slučajeva, a u 54% – 2003. godine. Znatno manje navode se završena škola i pomoć roditelja, a na institucionalnu pomoć društva kroz ustanove za čuvanje dece, a posebno na finansijsku pomoć države, daleko se manje računa, pa se tako i ređe navode kao uslovi za roditeljstvo.

U razmatranju **praksi** u partnerskim odnosima poći ćemo od situacije i stanja kako su ih opisali ispitanici za godinu koja je prethodila istraživanju. Po četvrtina ispitanika je bilo u stalnoj vezi (26.4%) a živelo odvojeno od partnera, kao i u braku (25.2%), 18.8% je imalo kraću/e vezu/e, 15.1% su bili sami, 6.4% je prekinulo dužu vezu, 5.7% živelo je nevenčano sa partnerom, dok se 1.4% ispitanika razvelo. Većina ispitanika (37.2%) ne očekuje, dok oko petine njih očekuju promenu aktuelnog emotivnog statusa, a 32.6% nema određena očekivanja.

Učešće zajedničkog života sa partnerom van braka kao alternativnog oblika prakse partnerskih odnosa povećano je na 5.7% u odnosu na 2.5% 2003. godine. Zastupljenost kohabitacija raste sa uzrastom: od 1.7% najmlađih (19/20) do 9% najstarijih (34/35), a takođe raste sa nivoom obrazovanja: od 4.2% kod mladih sa najnižim do 9.7% sa najvišim obrazovnim nivoom⁸⁷. Kohabitacije su dvostruko više zastupljene u Beogradu, nego u drugim tipovima naselja, dok prihod po članu domaćinstva nema uticaja. Najviše mladih u vanbračnoj zajednici živi u nasleđenom, pa iznajmljenom stanu, a 16% nevenčanih parova živi u roditeljskom domu.

Jedan od važnih aspekata porodičnog života koji može biti indikator promena u rodnim obrascima, pa tako i u partnerskim odnosima, jeste **podela rada u domaćinstvu**. Prethodno istraživanje je otkrilo izrazite patrijarhalne obrasce u podeli domaćeg rada: većinu poslova u roditeljskoj porodici obavljala je majka ispitanika/ispitanice, a devojke (ćerke) su u odnosu na mladiće (sinove) u prosečno tri puta više slučajeva preuzimale kućne poslove kao ispomoć majci. U novoosnovanoj porodici asimetrija se učvršćivala: mladi suprug je počinjao sve manje da radi u domaćinstvu, a mlada supruga sve više, odnosno kopirao se rodni obrazac iz roditeljske porodice. Asimetričnost podele rada bila je još izraženija u proširenim (najčešće patrilinarnim i patrilokalnim) domaćinstvima, u kojima je mladi supružnik (sin) radio još manje nego u roditeljskoj ili samostalnim novozasnovanim porodicama, a supruga

⁸⁷ Od 93 kohabitacije, u 7 partneri imaju završeno osnovno obrazovanje, u 39 – srednje, a u 41 – više i visoko ili su na studijama (nedostaje podatak za 6).

(snaha) radila većinu kućnih poslova, koje je nesrazmerno delila sa svekrvom (Tomanović, Ignjatović, 2004: 50, 51).

Rezultati ankete iz 2011. ne pokazuju skoro nikakve razlike u odnosu na nalaze iz 2003. godine. Naime, mlade osobe koje žive u porodici porekla navode sledeću podelu poslova u domaćinstvu: većinu kućnih poslova obavlja majka (od 62.8% za čišćenje stana i pranje sudova i spremanje drugih obroka – oko 65%, do 80% za pranje veša i 81.5% za kuvanje glavnog obroka)⁸⁸. Posao koji se najviše deli je kupovina namirnica gde se kao ispomoć majci (42.6%) javljaju otac (26.4%) i ispitanik/ca (24%), a kod čišćenja stana posao se deli između majke i ispitanika/ce. Plaćanje računa je jedini posao koji više obavlja otac (49.3%), nego majka (27.5%). Jedini posao u porodici porekla koji većinom obavljaju mlade osobe je izbacivanje smeća (36.9%), a učešće oca i majke je identično (oko 24%).

Kao i 2003. godine, postoji bitna razlika prema polu ispitanika: devojke (ćerke) u odnosu na mladiće (sinove) u prosečno tri puta više slučajeva preuzimaju kućne poslove kao ispomoć majci (od pet puta kod čišćenja peglanja veša do 2 puta za spremanje drugog obroka)⁸⁹. Kupovina namirnica je jedini kućni posao gde se ne iskazuje razlika prema polu mlade osobe. Jedini posao koji u nešto većem procentu obavljaju mladići je izbacivanje smeća, ali sinovi skoro dva puta češće izjavljaju da plaćaju račune nego ćerke. Očigledno je da se patrijarhalni rodni obrasci asimetrične podele kućnog rada uče na osnovu rodni modela u roditeljskoj porodici.

I kod mladih koji su u braku, pokazuju se isti trendovi kao 2003. godine. Kao prvo, vidi se značajna razlika u podeli poslova u domaćinstvu u zavisnosti da li par živi sam ili u zajedničkom domaćinstvu sa roditeljima. Kada je porodica opredeljenja u samostalnom domaćinstvu, podaci pokazuju da većinu poslova najčešće obavlja supruga (i to u srazmeri oko 9 prema 1)⁹⁰, osim kupovine namirnica koja se ravnomerno deli. Izbacivanja smeća je aktivnost koju češće obavlja muškarac, kao i plaćanje računa. Time se potvrđuje zaključak studije iz 2003. godine: „Pater-

⁸⁸ U obe ankete – 2003. i 2011. pitanje je bilo postavljeno u formi „Ko najčešće obavlja sledeći posao u Vašem domaćinstvu?“, odnosno nije, kao npr. kod obaveza oko dece, uključivalo opciju da posao obavljaju zajedno.

⁸⁹ Razlike se pokazuju samo u obimu disproporcija, jer se 2011. nisu pojavili odnosi od 6 i 7 puta većeg učešća ćerki u odnosu na sinove kao 2003. (Ibid.: 51) i donekle u vrsti poslova.

⁹⁰ Anketa o domaćinstvima iz 2007. godine pokazala je sličan razmer asimetrije: muškarci su pretežno obavljali „izrazito ‘ženske’ poslove poput kuvanja, peglanja, pranja sudova i veša“ u oko 8 do 9% slučajeva (Babović, 2009: 139). Komparacijom rezultata dveju anketa o domaćinstvima iz 2003. i 2007. pokazalo se da je, unutar pomenute izrazite asimetrije, došlo do blagog povećanja preuzimanja pomenutih poslova od strane muškaraca (Ibid.: 139).

nalizam (majka preuzima skoro sav kućni rad) pretvara se u čist patrijarhalni oblik sa asimetričnom podelom rada kada mlada osoba zasnjuje svoju porodicu. Mladi čovek počinje sve manje da radi u domaćinstvu a mlada žena sve više, odnosno kopira se rodni obrazac iz roditeljske porodice.“ (Ibid. 51).

Potpuno se potvrdio i drugi zaključak studije iz 2003. godine da se asimetričnost rodni odnosa u domenu domaćeg rada produbljuje u proširenim (najčešće patrilinearnim patrilokalnim) domaćinstvima (Ibid. 51). Naime u proširenim porodičnim domaćinstvima u kojima živi trećina naših ispitanika koji su u braku, ionako nisko učešće supruga opada u svim poslovima, a poslovi se dele između snaje i svekrve (ili majke) s tim što najveći deo (oko dve trećine) poslova pada na mlađu ženu.

U traganju za mogućim trendovima promena, ispitivali smo uticaj koji nivo obrazovanja ispitanika ima na podelu obaveza u domaćinstvu. U razmatranje smo uzeli samo porodice koje žive u samostalnom domaćinstvu. Postoje razlike u učešću muževa u kućnim poslovima u odnosu na obrazovanost – ono neznatno raste od osnovnog do visokog obrazovanja, međutim, one su najveće i statistički značajne u spremanju drugog obroka⁹¹: u oko četvrtini (23.1%) porodica prema izjavama žena ili u oko trećini porodica (34.6%) prema izjavama muškaraca sa višim i visokim obrazovanjem – muškarci su preuzeli spremanje nekih obroka. Percepcija ispitanica i ispitanika se razlikuje: muškarci u odnosu na žene percipiraju u većem procentu da su oni ti koji pretežno obavljaju svaki kućni posao. Ovo nas upućuje na metodološku opreznost u zaključivanju o podeli domaćeg rada: kada se koristi ovakva vrsta instrumenta u anketi, treba biti svestan da je reč prvenstveno o „utisku“ ispitanika donekle zasnovanom na „porodičnim mitovima“⁹².

Broj vanbračnih zajednica, odnosno kohabitacija – 93 nije dovoljno veliki za pouzdana zaključivanja, ali analiza ove grupacije može da ukaže na neke trendove. Poređenje podele domaćeg rada između bračnih i vanbračnih parova koji žive samostalno pokazuje iste trendove⁹³, jer većinu uobičajenih kućnih poslova (čišćenje, pranje sudova, pranje i peglanje odeće) najčešće obavljaju

⁹¹ Pokazuje statističku značajnost mereno $X^2 (2.186)=9.41, p<.05, fi=.26$.

⁹² Gershuny, J., Godwin, M., Jones, S. (1994) "The Domestic Labour Revolution: a Process of Lagged Adaptation", u Anderson, M., Bechhofer, F. & J. Gershuny (eds.) (1994) *The Social and Political Economy of the Household*, Oxford: Oxford University Press: 151–198, str. 159; navedeno prema: Babović, 2009: 144. Babović navodi da kada je u pitanju procena podele domaćeg rada, ni metod „budžetiranja vremena“ se nije pokazao dovoljno pouzdanim (Ibid. 144).

⁹³ Najveći udeo samostalnih vanbračnih zajednica 36 od 39 je kod ispitanika sa visokim obrazovanjem (uključujući više i studente), dok je samostalnih 29 od 39 sa srednjim i 5 od 8 sa osnovnim obrazovanjem (za 7 nedostaju podaci).

mlade žene. Razlike se pokazuju u iskazima muškaraca i žena, jer ispitanici koji su u kohabitaciji češće tvrde da su oni ti koji najčešće obavljaju neki kućni posao: razlika u odnosu na muškarce koji su u braku je posebno vidljiva kod kuvanja glavnog obroka (24.1% naspram 7.7%), spremanja drugog obroka (31% naspram 18%), ali i kod drugih poslova. Kod vanbračnih parova koji žive u roditeljskom domaćinstvu (16 od 93), deo „ženskih“ poslova (posebno kuvanje) preuzima majka (svekrva), a muškarac manje radi, tako da one više nalikuju bračnim parovima koji žive u proširenim porodičnim domaćinstvima. Nešto veće učešće muškarca u kućnim poslovima u samostalnim kohabitacijama, koje su koncentrisanije kod visokoobrazovanih parova, moglo bi da ukazuje na trend ka većoj simetriji u podeli domaćeg rada u alternativnim porodičnim oblicima, što svakako zaslužuje dalje istraživanje.

U sklopu ovih nalaza o podeli domaćeg rada, treba ukazati na rezultate nekih domaćih istraživanja koja su dovodila u vezu podelu domaćeg rada sa vrednosnim obrascima, a patrijarhalnost sa socijalnim obeležjima ispitanika⁹⁴, što upućuje na zaključak da su urbani i visoko obrazovani mladi ljudi nosioci promena u rodnom odnosima u domenu podele domaćeg rada.

Naši ispitanici su u dve trećine slučajeva (66%) samci, odnosno neoženjeni/neudate, jedna četvrtina (25%) ih je u braku, 5.7% živi u kohabitaciji – vanbračnoj partnerskoj zajednici, a 3% su razvedeni (ili udovci/ce). U romskoj populaciji dvostruko je manje samaca (33.8%), a dvostruko više ispitanika u braku (50%), kao i u vanbračnoj zajednici (12.2%), a 4.1% ispitanika je razvedeno ili obudovelo.

Bračni i partnerski status ispitanika prema uzrasnim grupacijama – kohortama može se videti u Tabeli 7.2.

Tabela 7.2: **Bračni/partnerski status prema uzrasnim kohortama u %**

	19/20	24/25	29/30	34/35
neoženjen/neudata	93.3	79.0	58.5	31.9
oženjen/udata	4.2	14.4	30.5	52.0
vanbračna zajednica	1.7	5.4	6.9	9.0
razvedeni	0.7	0.9	4.1	6.5

Analiza podataka i njihovo poređenje sa podacima iz 2003. godine otkrivaju dva trenda: porast učešća neoženjenih i neudatih, kao i porast učešća

⁹⁴ Pomenuto istraživanje iz 2007. godine i analize M. Babović pokazali inverznu vezu između nivoa patrijarhalnosti i učešća muškaraca u domaćem radu, a analize J. Pešić pokazale su vezu između ne-patrijarhalnosti i visokog obrazovanja, života u gradu i uzrasta (mlađi od 30) (Pešić, 2006: 303).

vanbračnih zajednica. U najstarijoj uzrasnoj grupi 31–35 godina 2003. godine bilo je 20.5% neoženjenih i neudatih i 3.2% kohabitacija (Tomanović, Ignjatić, 2004: 61).

Povećano učešće ispitanika od 34/35 godina koji ne žive sa van/bračnim partnerom odnosno neoženjenih/neudatih (na 31.9% ili za više od 50%) u odnosu na istraživanje iz 2003. godine predstavlja jasan trend i zasluži posebnu analizu. Ovi mladi u dve trećine slučajeva žive u roditeljskom domaćinstvu⁹⁵ (41.7% ne bi želelo da se odseli, a 36.9% bi želelo, ali nema finansijskih mogućnosti; 72% ne planira preseljenje u narednoj godini), među njima je gotovo dvostruko više muškaraca (65.4%) nego žena (34.6%); preko trećine je u rizičnom radnom statusu (izdržavani, nezaposleni, privremeno zaposleni); gotovo polovina ima lična primanja ispod prosečnih (14.5% nema lične prihode), a dodatna trećina ima prihode na nivou proseka; u istoj srazmeri su zastupljeni ispitanici sa srednjim i višim i visokim obrazovanjem (daleko manje sa osnovnim) i žive u mestima svih veličina. Svi predstavljeni podaci jasno ukazuju da nije u pitanju samački život kao individualizovan izbor stila života, već je životna situacija neoženjenih/neudatih velikim delom posledica strukturalnih ograničenja, a delimično, pretpostavljamo, i ličnih emotivnih istorija. U svakom slučaju, ovaj značajan trend traži dodatna istraživanja i kvalitativnu analizu.

Prosečni uzrast (gledano prema medianama) kada su ispitanici sklopili **brak** zavisi od nivoa obrazovanja i iznosi od 18 za one sa osnovnom školom, preko 24 – sa srednjom, do 27 godina – za ispitanike sa višom i visokom školom. Razlika u godinama sklapanja braka za žene u odnosu na muškarce sa osnovnom školom je 2 godine (18 prema 20), sa srednjom 3 godine (22 prema 25), dok je sa višom i visokom samo pola godine (27 prema 27.5). Mladi iz romske populacije značajno odstupaju, s obzirom da devojke ulaze u brak sa 16.5, a muškarci sa 19 godina.

Ponašanja mladih u odnosu na sklapanje i disoluciju braka se mogu dovesti u vezu sa preovlađujućim tipom odnosa roditelja prema deci, koje su nazvane *podstičućim* i *nepodstičućim* porodicama. Analize pokazuju da je više mladih iz *nepodstičućih* porodica u braku, manje ih živi u kohabitaciji, dok je udeo razvedenih kod ove grupe znatno manji u odnosu na mlade koji su odrasli u *podstičućim* porodicama⁹⁶.

Načine na koje ispitanici koji su u braku donose odluke kategorisali smo kao određene tipove. Za prvi koji smo nazvali „dogovorno“ odlučivanje: „O

⁹⁵ Učešće mladih koji žive sami ili sa nesrođnicima (cimerima) je ujednačeno po uzrasnim kohortama na oko 13.5%.

⁹⁶ Vidi u trinaestom poglavlju ove studije.

svemu se svakodnevno dogovaramo“ opredelilo se 61% ispitanika⁹⁷. Za drugi tip koji ukazuje na određenu „zavisnost“ od supružnika: „Pruž mi zaštitu, rešava probleme, ne bih se snašla/o bez nje/ga“ opredelilo se 16.3%. Na „segregiranost“ ukazuje iskaz: „Zna se šta su čije obaveze, ne razgovaramo previše o tome“, koji je kao opis svog odnosa naznačilo 16% ispitanika. Manji broj se opredelio za opcije: „ja donosim odluke, jer se on/a ne bi snašao/la“ (4.2%) ili zato što je „nezainteresovan/a“ (2.5%).

U distribuciji ovog obeležja bračnih odnosa postoji značajna veza sa obrazovnim nivoom ispitanika, jer se za opciju „zavisnost“, kao i za opciju „segregiranost“ opredeljuje trostruko više ispitanika sa osnovnim nego onih sa visokim obrazovanjem (progresivno opada sa nivoom obrazovanja), dok je kod opcije „dogovorno“ situacija obrnuta – opredeljivanje za nju progresivno raste sa nivoom obrazovanja: iskazalo ga je dvostruko više ispitanika sa visokim od onih sa niskim obrazovanjem⁹⁸.

Obrasci donošenja odluka i podele odgovornosti između bračnih partnera u vezi su sa tipom vaspitanja koje su mladi dobili od roditelja: znatno manje mladih iz „podstičućih“ porodica očekuju da im partner/ka rešavaju probleme pošto se sami ne bi snašli, potom oni imaju podeljene odgovornosti u kući i donose odluke zajedno u većem broju u odnosu na mlade iz „nepodstičućih“ porodica.

U izboru iskaza koji najtačnije opisuje obrazac zajedništva između njih i supružnika, ispitanici koji su u braku skoro ravnomerno su se opredelili za dve opcije: onu koju smo nazvali „simbiotsko zajedništvo“: „Sve radimo zajedno i najradije se poveravamo jedno drugom“ izabralo je 42%; a „segregirano zajedništvo“: „Svako ima svoja interesovanja a često razgovaramo o svemu“ – 41.5% ispitanika. Manje je zastupljen obrazac koji ukazuje na „odvojenost“: „Svako ima svoja interesovanja i ne interesuje se za drugog“ (10%) i obrasci koji upućuju na osećaj zapostavljenosti zbog posla: kod ispitanika/ce – (3.6%) ili kod supružnika (2.9%). Statistički značajna slojna razlika pojavljuje se kod opredeljivanja za opciju „odvojenost“, koja progresivno opada sa rastom nivoa obrazovanja i nivoa kulturnog kapitala, pa je tako dvostruko učestalije kod onih sa niskim u poređenju sa onima sa visokim obrazovanjem i kulturnim kapitalom⁹⁹.

U narednom delu prikazaćemo analize podataka i dati tumačenja nalaza koja se odnose na **prakse zasnivanja porodice** i tranzicije u roditeljstvo.

⁹⁷ Dogovaranje kao modus odlučivanja je bio prisutno u oko tri četvrtine (zavisno od vrste odluke) mlađih porodica sa decom u istraživanju iz 2008. godine (Bobić, 2010: 129).

⁹⁸ Pokazuje statističku značajnost mereno $X^2(6.467)=37.7$, $p<.01$, $fi=-.297$

⁹⁹ Pokazuje statističku značajnost sa nivoom obrazovanja mereno $X^2(4.465)=11.86$, $p<.01$, $fi=.22$, kao sa nivoom kulturnog kapitala $X^2(4.446)=9.62$, $p<.05$, $fi=-.19$.

Od tri dimenzije koje obuhvata **tranzicija u roditeljstvo**, ideacionalnu – stavove o rađanju i roditeljstvu, prikazali smo ranije u delu o normativnim obrascima vezanim za zasnivanje porodice, a materijalnu i institucionalnu dimenziju ćemo prikazati preko materijalnih resursa koje roditelji poseduju i preko institucionalnog konteksta – državnih mera i mehanizama podrške koje su roditelji koristili.

U našem uzorku, 27.6% mladih ima decu: skoro podjednako je roditelja jednog deteta (44.6%) ili dvoje dece (43.2%), a znatno manje je roditelja troje (9.7%) i daleko manje više dece. Među mladima romske nacionalnosti roditelja je daleko više – 67%. Od ukupnog broja porodica koje imaju decu, njih 8.7% (37 od 422) ima vanbračnu decu, a 92.3% decu rođenu unutar bračne zajednice. Podaci pokazuju da je vanbračno rađanje slojno obeleženo, jer 13.3% roditelja sa osnovnom školom imaju vanbračnu decu, dok je to slučaj sa 7.9% roditelja sa srednjom školom, i 6.4% roditelja sa fakultetom i manje od 3% studenata koji su roditelji. Domaća istraživanja pokazuju da su vanbračna rađanja, a posebno vanbračne kohabitacije sa decom, u Srbiji odlika nižih društvenih slojeva, pre nego obrazac porodičnog života u višim slojevima (Petrović, 2011: 65).

Gledano prema uzrasnim kohortama, 96.7% ispitanika od 19/20 godina nema decu, 83.5% onih od 24/25, 65.5% starih 29/30 i 43.2% uzrasta 34/35 godina. Prema rezultatima istraživanja iz 2003. godine 70% mladih uzrasta od 31 do 35 godina bili su roditelji (Tomanović, Ignjatović, 2004: 54).

Gorenavedeni podaci o bračnosti i o rađanju i njihovo poređenje sa rezultatima iz 2003. godine ukazuju da je došlo do značajnih promena u tempu porodičnih tranzicija – znatnog odlaganja sklapanja braka i rađanja. Za te trendove je indikativna analiza i poređenje bračnosti i rađanja na najstarijoj uzrasnoj kohorti od 34/35 godina. U našem istraživanju 31.9% ispitanika na tom uzrastu su neoženjeni/neudate – naspram 20.5% 2003., u braku je 52%, a 43.2% nema decu – naspram 30% 2003. Zaposlenost je bila faktor koji je imao uticaj na sklapanje braka i rađanje 2003. godine, jer su zaposleni mladi češće bili roditelji i daleko češće bili u braku od nezaposlenih (Ibid.: 46). U našem istraživanju trend nije jednoznačan: nezaposleni mladi su nešto češće u braku: 55.6% naspram 52.3% zaposlenih, a nešto ređe roditelji 37.5% naspram 44.1% zaposlenih. Nivo obrazovanja značajno utiče na rađanje u najstarijoj kohorti mladih, jer 57.9% sa visokim obrazovanjem nema decu naspram 25% sa osnovnim i 36.4% sa srednjim, a što je viši stepen obrazovanja – to je broj rođene dece manji.¹⁰⁰

¹⁰⁰ Pokazuje statističku značajnost mereno $X^2(6.41095)=79.45$, $p<.01$, $fi=.27$.

Analize podataka o mladima koji su roditelji, pokazuju da prosečna starost ispitanika (gledano prema medianama) u vreme kada je rođeno prvo dete zavisi od nivoa obrazovanja i iznosi od 19 (osnovna škola), preko 24 – srednja, do 28 godina – za ispitanike sa višom i visokom školom. Razlika u godinama kada je rođeno prvo dete za žene u odnosu na muškarce sa osnovnom školom je 4 godine (18 prema 22), sa srednjom 3 godine (23 prema 26), dok kod ispitanika sa višim i visokim obrazovanjem razlika po polu ne postoji. Mladi romske nacionalnosti opet bitno odstupaju, s obzirom da devojke rađaju prvo dete sa 17, a muškarci postaju očevi sa 19 godina, a s obzirom da 76.6% ispitanih mladih Roma ima završenu osnovnu školu i manje, obrazac rađanja je najbliži obrascu svih ispitanika sa niskim obrazovnim nivoom.

Rađanje deteta događa se prosečno godinu dana nakon sklapanja braka i ne postoje bitne razlike prema obrazovnom nivou ispitanika: između 48% kod roditelja sa osnovnom školom i 54% kod onih sa višim obrazovanjem (vidi Grafikone 4.9 i 4.10 u četvrtom poglavlju).

Što se tiče odlučivanja o rađanju, 68.5% roditelja kaže da je dete bilo planirano, 29.4% da se trudnoća desila neplanirano, a 1.9% da nisu želeli dete. Od ukupnog broja mladih roditelja, njih 4% su razmišljali o prekidu trudnoće. Kada su zapitani o planiranju daljeg rađanja u periodu od naredne dve godine, 59.3% roditelja se izjasnilo da ne želi više dece, 20.5% planira još dece, dok 20.2% ne planira, već ostavlja slučaju.

Podršku roditelja za zasnivanje porodice imalo je 80.3% mladih roditelja, dok su kod 11.7% roditelji ispitanika bili protiv (ostalima je „bilo svejedno“). Takođe, 8.2% roditelja mladih roditelja imalo je negativnu reakciju na rađanje deteta (unučeta), dok su mladi veću podršku za svoju odluku imali od drugih: braće i sestara, prijatelja i drugih rođaka (redom). Roditelji vanbračne dece su imali znatno manju podršku, jer je petina njih naišla na negativnu reakciju svojih roditelja, a oko 10% su doživeli negativne reakcije drugih bliskih osoba iz okruženja.

Sa druge strane, podršku i pomoć oko nege bebe roditelji su najviše dobijali od svojih roditelja (88%), potom braće i sestara (69.3%), potom od prijatelja (59.4%) i drugih rođaka (53.9%), a manje od stručnjaka (44.3%).

Materijalne uslove za roditeljstvo prikazaćemo preko finansijskog i stambenog položaja roditelja, kao i zaposlenja i obrazovanja koji čine njihove predušlove.

Finansijski položaj prikazan u Tabeli 7.3 na osnovu prihoda po članu domaćinstva ukazuje na izrazito nepovoljne materijalne uslove, jer veoma male prihode ima skoro trećina porodica sa decom. Pored njih preko trećine

roditelja ima objektivno nedovoljne prihode po članu porodice, dok se tek za manje od jedne trećine može reći da imaju dovoljno novca za svakodnevni život (preko 16 000 dinara po članu domaćinstva), koji je skroman u slučaju skoro petine svih roditelja, a za 13.3% porodica se može reći da imaju, za naše uslove, visoke prihode¹⁰¹.

Tabela 7.3: **Prihod po članu domaćinstva u poduzorku roditelja**

prihod	%
1–8000	30.5
8001–16000	37.7
16001–24000	18.5
24001–32000	5.9
32001+	7.4
Total	100.0

Materijalni položaj porodica sa decom i mogućnost ostvarenja adekvatnih prihoda direktno su povezani sa obrazovnim resursima mladih roditelja, kao i sa njihovim aktuelnim radnim statusom.

S obzirom da su u pitanju mlade osobe, kao i da je deo celokupnog uzorka ciljano obuhvatao studente, obrazovna struktura mladih roditelja je povoljnija od obrazovne strukture opšte populacije. Najveći broj mladih roditelja – 39.8%, ima završenu četvorogodišnju srednju školu, trogodišnju stručnu ima 23.5%, 16.1% ima osnovnu školu i manje, a 20.6% ima više od srednjeg obrazovanja (što uključuje studente, i ispitanike sa stečenim višim i visokim obrazovanjem).

Podaci iz Tabele 7.4 ukazuju da tek polovina (52%) mladih roditelja ima stalni posao u različitim sektorima, dok je više od petine (21.8%) nezaposleno, a više od šestine (16.5%) u nesigurnom radnom statusu.

¹⁰¹ U istraživanju iz 2008. godine formirana je trostepena skala za razvrstavanje prema prihodu po članu domaćinstva: pa je u kategoriji niskog prihoda (do 9500) bilo 38%; u kategoriji srednjeg (od 9500 do 19500) – 41.4% i u kategoriji visokog (preko 19500 po članu) – 20.6% porodica sa decom (Milić, 2010a: 61). U maju 2011. godine prosečna primanja u Srbiji su bila oko 35000 dinara, a prosečne mesečna korpa 56.493RSD (minimalna 30.188 RSD, *Kretanje kupovne moći u RS*, Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede RS, maj 2011.), odnosno oko 18.000RSD po članu domaćinstva.

Tabela 7.4: **Radni status roditelja**

Radni status	%
izdržavano lice	7.7
nezaposlen	21.8
radi privremen posao neprijavljen	9.6
radi privremen posao prijavljen	6.9
radi stalni posao u državnom sektoru	17.7
radi stalni posao u privatnom sektoru	24.6
poljoprivrednik	3.8
samostalno obavlja delatnost	2.6
vlasnik ili suvlasnik kioska, radnje sa zaposlenima	2.6
poslodavac, vlasnik ili suvlasnik preduzeća	0.7
na školovanju	1.9
Ukupno	100.0

Tabela 7.5: **Stambeni status mladih roditelja**

Stambeni status roditelja	%
Živim sa roditeljima	24.8
Živim u nasleđenom stanu, kući	27.1
Živim u stanu, kući koji su mi kupili roditelji, rođaci	10.6
Živim kod rođaka ili prijatelja	3.2
Živim u stanu, kući koji sam kupio/la sam ili sa partnerom	12.2
Živim u iznajmljenom stanu, kući – plaćam sam/a	7.4
Živim u iznajmljenom stanu, kući – plaća neko drugi	2.1
Drugo	4.8
vlasništvo supružnika (kod partnera, supružnika)	7.4
Ukupno	100

Podaci prikazani u Tabeli 7.5 ukazuju da pored jedne četvrtine (24.8%) koja živi u roditeljskom domaćinstvu, 37.7% mladih roditelja su stambeni prostor stekli preko resursa roditeljske porodice, a tek petina (19.6%) vlastitim sredstvima. Ostalih 12.7% je u privremenom stambenom statusu, bilo da iznajmljuje stan ili živi kod rođaka.

Podaci govore da je mali broj ispitivanih roditelja koristio različite mere institucionalne podrške rađanju i roditeljstvu: pomoć u lečenju steriliteta skoro da nije korišćena (0.9%), a veoma mali broj roditelja je koristio državnu pomoć oko rešavanja stambenog pitanja (1.4%, ali je još 4.6% tražilo, a nije dobilo) ili zapošljavanja (4.1%, ali je još 21.4% tražilo, a nije dobilo). Nešto više roditelja je koristio savetodavnu (10%) i pomoć oko čuvanja dece (9.7%), a najviše je korišćena novčana pomoć (17.3%), ali jedan deo roditelja (9.3%) je nije dobio iako su tražili.

Primarni izvor podrške mladim roditeljima iz neformalnih mreža predstavljaju njihovi roditelji, međutim, oko jedne četvrtine mladih roditelja je izjavilo da od njih nikada ne dobija nikakvu pomoć (finansijsku, oko dece, savetodavnu, negu u bolesti, a oko kućnih poslova čak njih 39.3%). Roditelji najviše pomažu oko čuvanja dece – četvrtina svakodnevno i trećina povremeno, povremeno ili skoro svakodnevno finansijsku pomoć od svojih roditelja dobija 42.9% mladih roditelja. Roditelji koji nikada ne dobijaju finansijsku i drugu pomoć su ravnomerno raspoređeni po svim obrazovnim i kategorijama prihoda. Kod onih koji svakodnevno primaju od svojih roditelja: finansijsku, pomoć oko čuvanja dece i oko kućnih poslova dominiraju ispitanici sa niskim prihodima, a kod finansijske i oni sa niskim obrazovnim i nivoom kulturnog kapitala. Pretpostavka je da manje obrazovani mladi roditelji žive u roditeljskom domaćinstvu u situaciji funkcionalne međuzavisnosti.

Tabela 7.6: *Percepcija problema u roditeljstvu*

Problem	Rang I	Rang II	Rang III	Ukupno
nemam dovoljno vremena za sebe	13.3	11.1	21.7	46.1
nemam dovoljno vremena za dete	11.7	11.1	5.4	28.2
nemamo dobar stambeni prostor	13.8	15.8	3.5	33.1
nemamo dovoljno novca	36	17.1	11.4	64.5
nemam dovoljnu pomoć i podršku supružnika	3.6	5	4.6	13.2
ne možemo dobro da organizujemo čuvanje deteta	2.9	5.3	5.1	13.3
ne mogu da uskladim posao i porodicu	6.7	12.8	9.8	29.3
ne znam kako dobro da vaspitavam dete	0.5	3	5.4	8.9
previše sam umoran/na, iscrpljena	7.4	15.8	22.2	45.4
roditelji nam se mešaju u odgoj, vaspitanje deteta	2.1	2.8	10.3	15.2
nešto drugo	2.1	0.3	0.5	2.9
Ukupno	100	100	100	

Percepcija najvećih problema u roditeljstvu suštinski je povezana sa lošim materijalnim položajem porodica sa decom. Dok finansijski problemi dominiraju u prvom i drugom rangu, u ukupnom skoru im se pridružuju problemi koji su velikim delom povezani sa naporom roditelja da više rade i zarade: nedovoljno vremena za sebe i za dete, umor i iscrpljenost, kao i nemogućnost da se uskladi vreme za porodicu i za posao¹⁰².

Kada se analizira podela poslova između roditelja, pokazuje se da su zabavljanje i čitanje priča (44%), a potom uspavljivanje (40%) aktivnosti vezane

¹⁰² Materijalne probleme su isticali roditelji i u drugim istraživanjima roditeljstva, mada su ona koristila drugačiji instrument, odnosno listu problema (vidi Tomanović, 2004; 2010a).

za negu i odgoj deteta koje majke i očevi najčešće dele. Najmanje se dele prepovijanje i hranjenje, a potom i kupanje deteta, što je u skladu sa nalazima svih prethodnih istraživanja¹⁰³. Zajedničko obavljanje svih aktivnosti je daleko (četiri ili pet puta) zastupljenije kod roditelja sa visokim nivoom obrazovanja od onih sa niskim. Tako, na primer, skoro pet puta više kod roditelja sa visokim od onih sa niskim obrazovanjem oba roditelja hrane (47.4% naspram 10.4%) ili kupaju dete (53.3% naspram 9.5%)¹⁰⁴.

Oko polovine ispitanika je sasvim zadovoljno učešćem drugog roditelja u nezi, vaspitanju, pomoći oko učenja i angažovanju oko vanškolskih aktivnosti, a oko četvrtine uglavnom zadovoljno, dok nezadovoljnih – potpuno i uglavnom, ima oko 15%. Očevi su zadovoljniji od majki i kod njih ne postoji razlika u odnosu na nivo obrazovanja. S druge strane, majke su kritičnije i međusobno izdiferencirane: one sa niskim obrazovanjem tri puta češće navode da su osrednje zadovoljne od onih sa visokim, koje su nasuprot tome dvaput više od majki sa niskim obrazovanjem potpuno zadovoljne učestvovanjem oca u nezi i vaspitanju deteta. Ove percepcije odgovaraju slici o podeli obaveza oko dece i zajedničkom učestvovanju. Očekivalo bi se da manje obrazovane majke izraze veće nezadovoljstvo učestvovanjem oca, ali one se očigledno priklanjaju asimetričnom modelu roditeljstva i žrtvujućoj ulozi majke.

Diskusija

Tranzicije u odraslost mladih u Srbiji, gledano na nivou proseka mlade populacije obuhvaćene uzorkom, ni u porodičnom domenu ne pokazuju značajne trendove destandardizacije, ali postoje neki trendovi koji ukazuju na moguće početke detradicionalizacije. Naši podaci ukazuju da je još uvek prisutno normativno izjednačavanje partnerstva i braka, mada su vidljivi i normativni trendovi koji mogu ukazivati na individualizovane stilove života – prihvatanje predbračnog samačkog života i vanbračne partnerske zajednice, kao i trendovi koji ukazuju na detradicionalizovane normativne obrasce zasnivanja porodice, pre svega smanjen značaj roditeljstva kao normativa.

Odsustvo destandarizacije životnih putanji vidljivo je kroz tempiranje događaja značajnih za porodične tranzicije, pa su tako još uvek prisutni obrasci izjednačavanja osamostaljenja od roditelja i braka, kao i braka i rađanja, što se u praksi ogleda kao sinhronicitet ovih događaja i ukazuje da se samostalno domaćinstvo zasniva sklapanjem braka, a da je svrha braka rađanje. To

¹⁰³ Vidi istraživanja navedena u Tomanović, 2010a: 188.

¹⁰⁴ Pokazuje statističku značajnost mereno $X^2(4.399)=29.4$, $p<.01$, $fi=.27$.

su odlike životne putanje karakteristične za zemlje južnoevropskog kulturnog kruga, u kojima se duže ostaje u roditeljskom domaćinstvu, a ono se napušta zbog sklapanja braka i zasnivanja vlastite porodice (Iacovu, 2002). I ovo istraživanje je potvrdilo da porodične tranzicije imaju najveći značaj i specifično značenje za mlade u Srbiji (Tomanović, Ignjatović, 2006b, Ignjatović 2009a, Tomanović, Ignjatović, 2010).

Analiza bračnog ponašanja i rađanja ukazuje na izražene trendove odlaganja posebno kod visokobrazovanih mladih osoba, što je najuočljivije kada se posmatra najstarija uzrasna grupa ispitanika u kojoj je sve više samaca i onih koji nisu roditelji.

Sa druge strane, braku i roditeljstvu alternativni oblici življenja nisu široko prihvaćeni. Analiza samačkih domaćinstava na osnovu popisa i anketa o domaćinstvima ukazuje da to nije alternativna praksa mladih, nego neminovnost života starih, a njihov porast u ukupnom broju domaćinstava jeste posledica starenja stanovništva (Petrović, 2009: 123). Podaci istraživanja domaćinstava ukazuju, međutim, da postoji veća koncentracija samačkih domaćinstava mladih u velikim gradovima u Srbiji (do jedne četvrtine samačkih domaćinstava u Beogradu, Nišu, Novom Sadu i Subotici), što je posledica koncentracije studenata u tim gradovima koji iznajmljuju ili im roditelji kupuju stanove, ali može biti začetak trenda samostalnog življenja pre zasnivanja porodice (Ibid.). Prema rezultatima našeg istraživanja, međutim, zabeleženi rast broja samaca u najstarijoj kohorti nije praćen rastom samačkih domaćinstava. I ovo kao i druga obeležja statusa neoženjenih/neudatih nanovo upućuje na zaključak sličan onom iz 2003. godine da samački život verovatno nije individualizovan izbor (Tomanović, Ignjatović, 2004: 61).

Naše istraživanje pokazuje povećanje učešća kohabitacija mladih u odnosu na 2003. godinu, ali je ono i dalje znatno niže nego u većini evropskih zemalja¹⁰⁵. Kohabitacije kao praksa su zastupljenije kod mladih sa visokim obrazovanjem, ali vanbračna rađanja su učestalija kod onih sa nižim. To ukazuje da zajednički život van braka polako postaje opcija partnerskog odnosa, ali nije prihvaćen kao alternativa bračnoj porodici sa decom¹⁰⁶.

¹⁰⁵ Prema European Social Survey (2010), kohabitacije mladih od 19–35 godina se kreću od 13.3% u Ukrajini, 13.4% u Grčkoj, 16.4% u Portugaliji i Poljskoj do 67.4% u Švedskoj, 63% u Estoniji, 58.8% u Norveškoj. Zemlje Balkana imaju bitno različite situacije: kohabitacije ove populacije su zastupljene od 11.4% u Hrvatskoj, 47.6% u Bugarskoj i 52% u Sloveniji.

¹⁰⁶ Učešće vanbračnih rađanja u Srbiji je povećano sa 10.1% 1980. na 20.4% 2000. godine (CoE, 2005) i od tada je stabilno oko 20%, što je daleko manje u odnosu na Sloveniju gde je 2009. bilo 53.8% (Kuhar, Reiter, 2012a) i Bugarsku gde je dostiglo 52% (Kovacheva, 2012).

Partnerski odnosi mladih u braku obeleženi su pretežno dogovorom, što se tiče odlučivanja, i zajedništvom, što se tiče komunikacije. Nosioци ovih modernih obrazaca su obrazovanije mlade osobe, jer su tradicionalni obrasci, kao što su zavisnost od supružnika i segregiranost sfera obaveza i interesovanja više zastupljeni kod mladih sa nižim obrazovnim nivoom.

Pokazalo se da *podstičuća* porodica, sa svojim specifičnim karakteristikama i stavovima prema životu, prema zajedničkom životu i braku, određuje i stavove, odnose i praksu mladih vezanu za brak i partnerske odnose. Posebno se razlikuju mladi iz podgrupe *individualističkih* porodica, koji naginju ka post-modernim obrascima u odnosu na mlade iz *nepodstičućih* porodica koji su tradicionalnije orijentisani.

Kada se naši nalazi o podeli domaćeg rada porede sa podacima o mladima iz 2003. (Tomanović, Ignjatović, 2004), sa podacima istraživanja porodičnih domaćinstva iz 2007. (Babović, 2009) i podacima iz istraživanja porodica sa malom decom iz 2008. godine (Bobić, 2010a), ne primećuju se skoro nikakve razlike niti promene. Konstantna dominacija velike rodne asimetrije upućuje na zaključak da je sfera privatnosti – domaćinstva i porodice domen u kome se reprodukuju patrijarhalni društveni odnosi najsporije podložni promeni, što se reflektuje i u normativnim obrascima koji više podržavaju privatni patrijarhat naspram javnog (Pešić, 2009: 184).

Jedno od značajnih obeležja prakse tranzicije u roditeljstvo jeste odlaganje rađanja, koje je posebno karakteristično za parove sa visokim obrazovanjem. Mnogi faktori utiču na odlučivanje o roditeljstvu, a naši ispitanici kao uslove podvlače one koji su strukturalne prirode: vlastiti stan, stalno zaposlenje, dovoljni prihodi.

Osnivanje samostalnog domaćinstva je jedan od ključnih realnih uslova za roditeljstvo kod mladih u Sloveniji, jer 50% mladih koji žive samostalno na uzrastu od 29 godina ima decu, u poređenju sa 15% onih na istom uzrastu koji žive sa roditeljima (Lavrič, Klačnjek, 2011: 388). Za razliku od njih, kod naših ispitanika čini se da vlastiti stan nije ključni faktor za odlučivanje o rađanju, iako se navodi kao jedan od osnovnih uslova za roditeljstvo, jer četvrtina mladih roditelja žive u domaćinstvu svojih roditelja.

Podaci o stambenom statusu roditelja (uključujući i način obezbeđivanja stambenog prostora), kao i podaci o primanju finansijske i drugih vrsta pomoći, posebno oko čuvanja male dece, govore o velikom oslanjanju na resurse porodice porekla (roditeljske) i na pomoć roditelja u tranziciji u roditeljstvo. Mladi roditelji imaju nepovoljan materijalni položaj: finansijski i nesigurno zaposlenje, a mehanizmi institucionalne podrške mladim porodicama sa decom su nedovoljni i neadekvatni.

I u postsocijalističkim varijantama subprotektivnog tranzicionog režima (Walter *et al.*, 2009), država računa da će većinu resursa i podrške u porodičnim tranzicijama mladi dobiti od svojih porodica porekla. Na taj način resursi porodice postaju jedan od osnovnih strukturalnih konteksta u kojima se odvija zasnivanje porodice i roditeljstvo.

Životna situacija se percipira kao izvor problema u roditeljstvu, koji su odraz njegovih strukturalnih ograničenja. U takvom kontekstu mladi biraju jednu od dve strategije: razvijanje mreža jake neformalne podrške roditeljstvu¹⁰⁷ ili odlaganje rađanja, smanjivanje broja dece i odustajanje od roditeljstva.

Analiza odnosa u roditeljstvu pokazuje još uvek dominira tradicionalna rodna podela roditeljskih obaveza: očevi zadržavaju pomažuću ulogu podrške majkama, uključujući se više u one aktivnosti koje su prijatnije – vezane za igru, zabavu, rekreaciju, i koje se obavljaju prema potrebi i nahođenju, dok obavezne, „banalne“, repetitivne i emocionalno zahtevnije aktivnosti nege i brige ostaju domen majki. Ovaj nalaz je potpuno u saglasju sa nalazima prethodnih istraživanja i kod nas (Tomanović, 2010a) i u regionu (Švab, Huber, 2010). Mada su naši ispitanici mladi roditelji, rezultati istraživanja govore da se rodna asimetrija u roditeljstvu ne dovodi u pitanje i ne izaziva nezadovoljstvo roditelja, što su ustanovila i prethodna istraživanja (Petrović, 1993; Blagojević, 1997; Tomanović – Mihajlović, 1997; Tomanović, 2010a). Izuzetak su opet mladi roditelji sa visokim obrazovanjem, koji u većoj meri od drugih zajednički obavljaju aktivnosti vezane za negu i odgoj male dece, na obostrano zadovoljstvo majki i očeva.

U generaciji mladih u kojoj bi se očekivalo da transformacije obrazaca partnerskih i porodičnih normi, odnosa i praksi ka (post)modernim budu izražene, promene se dešavaju sporo i predstavljaju mešavinu različitih obrazaca: tradicionalnih, modernih i nekih savremenih. Međutim, naši nalazi koji se odnose na slojne diverzifikacije tradicionalnih obrazaca podele domaćeg rada, kohabitacija, partnerskih odnosa i roditeljstva upućuju na zaključak da su visoko obrazovani urbani mladi ljudi nosioci promena u rodnom i porodičnim praksama, što predstavlja izazov za nova istraživanja.

¹⁰⁷ Koja je konstantna, uporedi: Tomanović, 2004, 2010a.

Dragan Stanojević

SLOBODNO VREME MLADIH

Pitanje slobodnog vremena u društvenim naukama postaje posebno aktuelno nakon Drugog svetskog rata. Dok je tokom šezdesetih i sedamdestih u društvenim naukama dominirala teza o *leisure society* (Dumazedier, 1967: 3–4) – teza o društvu koje u sve većoj meri postaje koncentrisano oko slobodnog vremena, već osamdesetih se javljaju kritike ovog koncepta (Veal, 2012). Glavne rasprave se vode oko pitanja povećanja značaja slobodnog vremena, odnosno promene u dužini vremena posvećenog radu i dokolici (posebno u XX veku); da li je život koncentrisan oko dokolice ili rada i šta mu daje smisao; da li klasno, rodno i rasno uslovljavaju mogućnost korišćenja i uživanja u dokolici; u kojoj meri je dokolica kompatibilna sa kapitalizmom (Veal, 2012:124–133). Iako je neosporno da dokolica u periodu moderne, sa razvojem kapitalizma, odvajanjem radne od privatne sfere i rastom značaja radnih prava, naročito u XX veku, postaje značajan deo života ljudi, slobodno vreme za različite kategorije ljudi ima različito značenje i sadržaj: od cenjenog (za npr. zaposlene ili studente) kada ga nema dovoljno usled velike količine obaveza, do neželjenog (za npr. nezaposlene) kada čini zapravo celokupni okvir svakodnevice; od strukturisanog i fokusiranog na uživanja i/ili lična usavršavanja do nestrukturisanog i obeleženog dosadom.

Neodvojivost dokolice i rada ističe Roberts (2006) za koga je „dokolica produkt prvo i najviše moderne organizacije rada“ (2006: 2). S obzirom da je industrijalizacija dovela do odvajanja sfere rada i slobodnog vremena, dokolica počinje da podrazumeva ono što ostane nakon obavljenog posla, na radnom mestu ili nekog drugog posla; međutim, takva dokolica može da ima i svoje „sive zone“, tj da podrazumeva da se u njoj ipak nešto radi (ali u cilju razonode i zadovoljstva) poput odlaska u kupovinu ili uređivanja bašte; međutim, intenzitet i kvalitet dokolice zavisi i od drugih aspekata moderniza-

cije, poput komercijalizacije i komodifikacije slobodnog vremena koji su u vezi društvenom raspodelom prihoda, a samim tim i zanimanja među članovima društva. Odnos rada i slobodnog vremena u savremenim zapadnim društvima nije išao u isključivo u pravcu približavanja mogućnosti korišćenja slobodnog vremena i obrazaca stilova života društvenih slojeva, već je dovodio i do novih društvenih raslojavanja. Naime, u procesu društvenih promena obeleženih 'globalizacijom, deregulacijom i privatizacijom' nastaju dobitnici i gubitnici, koji imaju različite nivoe prihoda, moći, i shodno tome različite obrasce dokolice (Rojek, 2004:57). Rojek (2004: 56–58) identifikuje dobitnike – viši stručnjaci i direktori, srednji menadžeri, stručnjaci i tehničari ali i kvalifikovani i polukvalifikovani radnici, i gubitnike – nekvalifikovani i sezonski radnici kao i nezaposleni.

Usled promena koje prate kasnu modernu Rojek¹⁰⁸ vidi nekoliko posledica u sferi dokolice: 1. dokolica je u sve većoj meri zavisna od odnosa prema poslu, gde se javlja kao reziduum (prilagodljiva je i fleksibilna) a ne kao deo harmonične celine života, 2. usled fleksibilizacije radnog vremena i sve češćih obavljanja višestrukih ali i povremenih poslova, dokolica sve više postaje ne aspekt ispunjenja života, već osećaja izolacije (porodični život ima sve manje značaja u životu pojedinca), što može voditi ka sve većoj otuđenosti i begu ka devijantnim oblicima ponašanja, 3. ili do percipiranja društvenog okruženja kao neprijateljskog (Rojek, 2004, Hilbrecht, 2007: 380–382). Može se reći da je ovakvo shvaćanje promena u sferi rada i njegove reperkusije na sferu slobodnog vremena, primenjivo i na procese u postsocijalističkim evropskim perifernim društvima. Za razliku od perioda socijalizma u kome je nivo zaposlenosti bio visok, period postsocijalističkih transformacija doveo je do vrednovanja rada (i prihoda koji iz njega proizilaze) kao retkog resursa. U odnosu na slobodno vreme, to znači da nezaposlenima nedostaju sredstva da bi ga strukturisano i kreativno provodili, dok određeni broj zaposlenih, između ostalog usled odsustva jasne državne kontrole rada preduzeća, radi iznad zakonski propisane norme (neretko neplaćene) i obavlja više od jednog posla, zbog čega slobodno vreme gotovo i da nemaju. Među poslednjima pretpostavljamo da dominiraju oni sa nižim obrazovnim profilima i oni koji su zaposleni u privatnom sektoru. Promene koje su se desile sa prelaskom iz socijalizma u kapitalizam donose nejednaku raspodelu oba ključna resursa za kvalitetno provođenje slobodnog vremena – količinu vremena i dostupnost sadržaja (zbog nedostatka finansijskih sredstava i/ili zbog prostorne udalje-

¹⁰⁸ Autor se oslanja na Ulriha Beka i njegovu tezu o 'brazilijanizaciji Zapada' koja podrazumeva sve viši stepen nesigurnosti posla (stalnog zaposlenja) za sve veći broj ljudi čime se menja odnos prema slobodnom vremenu.

nosti). Dok je za period socijalizma bio karakterističan nagli prelazak iz agrarnog u moderno društvo, koji je doveo i do približavanja obrazaca provođenja slobodnog vremena kod ljudi koji pripadaju različitim društvenim slojevima (iako su i dalje postojale značajne društvene razlike; vidi Milić, 1996, Vuković, 1990), nova globalna kretanja za ova društva značila su i nove nejednakosti.

Pored značaja koje dokolica ima za obnavljanje radne snage, kod mladih ovo vreme predstavlja i značajan okvir za izgradnju identiteta (Ilišin, 2007:180). Usled rasta komercijalizacije slobodnog vremena, kao i značajnog rasta prihoda kojim raspolažu, uticao je na svet dokolice mladih i način na koji je oni oblikuju kao poligon za izgradnju svog identiteta. Kroz socijalne mreže u koje ulaze, različite oblike komunikacije, kroz konzumaciju i kombinaciju različitih vrsta roba i iskustava, mladi imaju prilike da (re)konstruišu svoj identitet. Pripadanjem određenim omladinskim grupama (Bennett, 1999), razvijanjem distinktivnih osobina na osnovu alternativnih (potkulturnih) oblika kapitala kojima raspolažu (Thornton, 1996) i individualnih strategija korišćenja roba za izgradnju identiteta (Muggleton, 2002) – mladi ulaze u svet odraslih kombinujući resurse koji su im na raspolaganju. Stoga je svet dokolice, u kome mladi imaju priliku da kreativno koriste ove resurse, pored sveta obrazovanja i rada, značajan za ulazak u svet odraslih. Međutim, nemaju sve aktivnosti podjednaku važnost za razvijanje ličnih osobina, socijalnih i kulturnih kompetencija. Naime, one aktivnosti koje su ciljno usmerene – strukturirane i fokusirane, kao i one koje podrazumevaju stvaranje i/ili konzumaciju (pot)kulturnih sadržaja imaju veći značaj za mlade nego one koja su čista zabava ili odmor.

Cilj ovog poglavlja je da ispita različite obrasce korišćenja slobodnog vremena mladih, sa posebnim fokusom na diverzifikaciju životnih stilova u sferi slobodnog vremena. Polazimo od navedenih pretpostavki da je korišćenje dokolice različito i po kvalitetu i po kvantitetu kod mladih u odnosu na njihovo obrazovanje, materijalni standard porodice, rod, mesto stanovanja, različite obrasce vaspitanja i dr. Drugi aspekt analize jeste intenzitet, zadovoljstvo i aktivizam mladih u oblasti kulturnog života. Kulturni sadržaji koji se nude van okvira privatnog prostora kuće (npr. kroz televiziju, internet) predstavljaju okvir ne samo društvene participacije, već i značajan izvor lične satisfakcije i izgradnje identiteta.

Osnovne dimenzije (i indikatore) slobodnog vremena smo podelili na: 1. društvene odnose (posećivanje prijatelja – u javnim i privatnim prostorima, izlasci), 2. upotrebu medija (čitanje novina, gledanje televizije, korišćenje interneta), 3. kulturne aktivnosti (pisanje, slikanje, čitanje, posećivanje institucija kulture, slušanje muzike, bavljenje sportom) i 4. pasivni odmor (odmaranje/ dosađivanje i igranje igrice na računaru).

Obrasci slobodnog vremena

Slobodno vreme predstavlja onaj deo života koji je, u odnosu na ostale starosne grupe, u najvećoj meri prisutan kod onih najmlađih i najstarijih, kod kojih čini gotovo celokupni okvir provođenja vremena. Odrastanjem, odnosno preuzimanjem odgovornosti i uključivanjem u složene društvene odnose, slobodno vreme postaje samo jedna od sfera života.

Na početku smo preko niza varijabli merili stepen uključenosti mladih u određene aktivnosti u slobodnom vremenu.¹⁰⁹ Sledeća tabela ukazuje na korelacije između nivoa uključenosti u ove aktivnosti i relevantnih socioloških pokazatelja.

Tabela 8.1: **Korelacije – stepen uključenosti u aktivnosti tokom slobodnog vremena**

	Pol	Godište ispitani- ka	Prihod po članu do- macinstva	Tempo odra- stanja	Godine obrazova- nja roditelja	Kul- turni kapital	Godine školovanja ispitanika
Stepen uključenosti u aktivnosti u dokolici	.119**	-.302**	.269**	-.344**	.364**	.390**	.358**

Dokolica sa godinama zauzima sve manje mesta u životu mladih osoba, ali još veća korelacija postoji između smanjenja uključenosti u aktivnosti u slobodno vreme i socioloških aspekata odrastanja (svaki korak ka odraslosti, oduzima vreme za dokolicu). Više vremena aktivnostima u slobodno vreme posvećuju muškarci, oni sa višim nasleđenim i stečenim kulturnim kapitalom, obrazovanjem i prihodima, dok istovremeno devojke imaju manje vremena za navedene aktivnosti. Kao što ćemo videti kasnije, ovakvi rezultati su u skladu sa značajnijim opterećenjem kućnim poslovima, brigom i negom koje gotovo u potpunosti u domaćinstvu obavljaju žene.

Pored količine slobodnog vremena korišćenog na date aktivnosti (detaljnije o stepenu korišćenja slobodnog vremena videti apendiks, grafikoni 15.1 i 15.2), interesovalo nas je i da li postoje specifične kombinacije aktivnosti mladih na osnovu kojih oni formiraju distinktivne stilove dokolice. Da bismo došli do podataka o međusobnim odnosima različitih oblika korišćenja slobodnog vremena primenili smo statističku tehniku analize glavnih komponenti (PCA). Pomoću nje smo izdvojili manji broj faktora koji grupiše određene aktivnosti, čime smo od četrnaest došli do manjeg broja grupa onog što mladi rade u vreme dokolice (tabela 8.2). Analiza glavnih komponenti je izvršena na matrici korelacija i izdvojila su se četiri faktora koja objašnjavaju 49.58% varijanse.¹¹⁰

¹⁰⁹ Na osnovu četrnaest indikatora (predstavljenih u tabeli br. 8.3) meren je stepen i način korišćenja slobodnog vremena, na skali od nikad do 1–3 sata svakodnevno.

¹¹⁰ KMO je pokazao statističku značajnost (.765), kao i Bartlett's test of sphericity <.001.

Tabela 8.2: **Faktori, svojstvena vrednost i % varijanse**

Faktor	Rotation Sums of Squared Loadings		
	Svojstvena vrednost – <i>Eigenvalue</i>	% varijanse	Ukupan % varijanse
Akademski	2.422	17.297	17.297
Druženje/sport	2.044	14.601	31.898
Zabava/kuća	1.486	10.614	42.513
Mediji	1.432	10.228	52.74

Sledeća tabela (8.3) predstavlja svedenu strukturu tipičnih načina na koji mladi provode slobodno vreme i ukazuje na to kolika je korelacija svakog pitanja sa određenim faktorom posle izvršene varimax rotacije.

Tabela 8.3: **Faktorska opterećenja za aktivnosti u slobodno vreme**

Aktivnost	Faktorska opterećenja (Varimax rotacija)			
	Akademski	Druženje/sport	Zabava/kuća	Mediji
Poseta: muzeji, izložbe, galerije	0.807			
Poseta: pozorište	0.771			
Čitam knjige	0.682			
Pišem, slikam, sviram	0.621			
Provodim vreme u kafiću		0.802		
Posećujem diskoteke/klubove		0.75		
Provodim vreme sa prijateljima kod njih ili kod mene (u stanu/kući)		0.65		
Bavim se sportom	0.316	0.45		
Igram igrice na PC			0.833	
Pretražujem Internet	0.402		0.523	
Spavam, dosađujem se			0.473	
Gledam TV/filmove, serije				0.704
Čitam novine				0.621
Slušam muziku				0.571

Ovakva struktura korelacija upućuje da postoje četiri tipična načina na koji mladi u Srbiji provode slobodno vreme. Prvi je **akademski** – sastoji se od specifične kulturne potrošnje (posećivanje muzeja, galerija, koncerata i sl.) i aktivnosti poput čitanja, slikanja, sviranja i sl. Na ovom faktoru visok skor ima i korišćenje interneta kao i upražnjavanje sporta. Ovaj faktor je već potvrđen u istraživanju srednjoškolaca u Srbiji (Stepanović, Videnović, Plut, 2009) i sličan je *elitnom* obrascu (Ilišin, 2007) u Hrvatskoj. Karakterističan je za mlade koji po svojim kulturnim potrebama i aktivnostima čine distinktivnu grupu. Kad je reč o čitanju, oko trećine mladih (u celom uzorku) svakodnevno čita

(trećina ne čita uopšte), dok je onih koji se redovno bave nekim stvaralaštvom (makar jednom nedeljno – oko petina). Drugi faktor – **druženje/sport** sastoji se od zabavnih društvenih aktivnosti poput druženja u kafićima, kod kuće ili izlazaka u diskoteke/klubove. Visok skor na ovom faktoru ima i upražnjavanje sporta. Ovaj niz aktivnosti upućuje na socijalno aktivno provođenje slobodnog vremena, koji podrazumeva intenzivne socijalne odnose sa prijateljima i poznanicima i to kako u privatnim tako i u javnim prostorima. Treći faktor je **zabava/kuća** – kao i prethodni, ovaj faktor odnosi se na zabavne aktivnosti, ali je ovde naglasak na provođenju vremena u kući (igranje igrice na PC, pretraživanje interneta, spavanje i dosađivanje) i koji pored toga upućuje na prilično pasivno provođenje slobodnog vremena. Za razliku od prethodnog koji podrazumeva intenzivne kontakte licem-u-lice, mladi koji na ovaj način provode slobodno vreme preferiraju ili samoću ili virtualne kontakte. Četvrti faktor – **usmeren na medije** – odnosi se na oblike provođenja slobodnog vremena uz tradicionalne medije – televiziju, radio i novine. S obzirom da je vezan za sadržaje masovnih medija, i ne korelira sa drugim aktivnostima (socijalnim ili kulturnim) radi se o obrascu koji je u velikoj meri obeležen pasivnim korišćenjem dokolice. Svakodnevno preko polovine mladih prati televizijski program (filmove, serije), dok oko 42% njih čita novine.

S obzirom da u analizi polazimo od pojma *mladih* (a ne od koncepta omladine koji podrazumeva homogenost ove grupacije) koji prepoznaje jedino njihovu sličnu poziciju naspram starijih (kao grupu koja tek stiče kompetencije i ulazi u svet odraslih, Goodwin, O'Connor, 2009) interesuje nas da li se i koliko oni međusobno diferenciraju s obzirom na način provođenja slobodnog vremena. Tabela 8.4 prikazuje nivoe korelacija između faktorskih skorova i relevantnih socioloških pokazatelja, ukazujući između ostalog da resursi kojima mladi raspolažu utiču na obrasce provođenja slobodnog vremena.

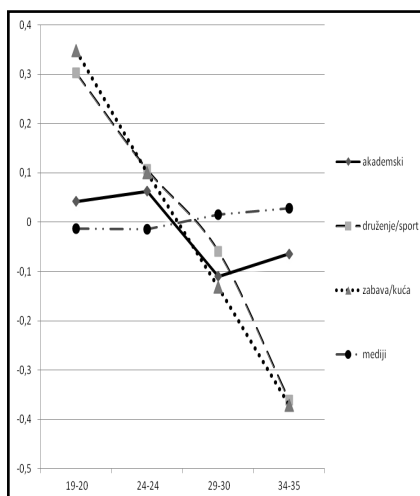
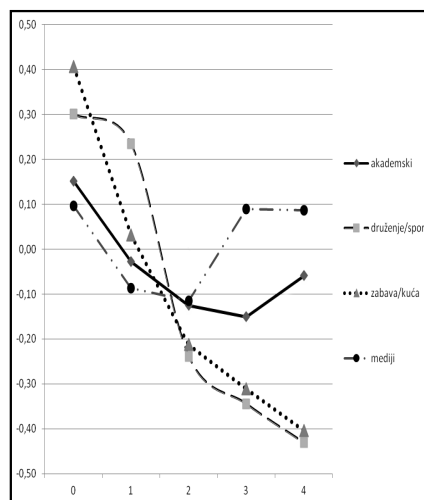
Akademski obrazac je u značajnoj korelaciji sa nasleđenim i stečenim kulturnim kapitalom; prisutniji je kod porodica koji gaje tzv. podstičući model vaspitanja; zavisi od visine prihoda kojim raspolaže porodica; zastupljeniji je kod devojaka nego kod mladića; i opada sa godinama starosti i tranzicijom u odraslost. Ovaj obrazac je u značajnoj vezi sa građanskim i antisistemskim političkim aktivizmom, i upućuje da sa visokim kulturnim kapitalom ide i veći nivo socijalne i političke participacije. *Druženje/sport* su u nešto većoj meri stvar mladića, postoji veza sa (nasleđenim) kulturnim kapitalom; prihodi takođe utiču na mogućnost izlazaka i druženje a veza sa političkim aktivizmom je slaba. *Zabava/kuća* je kao i prethodni zastupljeniji među muškarcima; pokazuje umerenu vezu sa nasleđenim i stečenim kulturnim kapitalom; opada sa godinama i preuzimanjem odgovornosti odraslih; takođe postaje prisutniji sa višim prihodima domaćinstva

i najviše korelira sa davanjem prednosti dokolici u odnosu na rad. *Usmerenost na medije* predstavlja najmanje diferenciran oblik ponašanja, jer je prisutan u gotovo svim društvenim grupama, dok bi na, za objašnjenje ovog faktora bile potrebne i socijalno-psihološke varijable. U daljem tekstu ćemo kroz analizu faktorskih skorova preciznije prikazati razlike između svih relevantnih grupa.

Tabela 8.4: **Korelacije faktora slobodnog vremena**

	Akademski	Druženje/ sport	Zabava/ kuća	Mediji
Veličina mesto boravka	.343**	.071**	.095**	0.02
Pol	-.112**	.220**	.187**	-.167**
Obrazovanje roditelja (broj godina)	.385**	.199**	.160**	0.038
Obrazovanje ispitanika (broj godina)	.474**	.139**	.103**	.094**
Kulturni kapital	.545**	.145**	.107**	.093**
Tempo osamostaljenja	-.094**	-.282**	-.283**	0.002
Prihodi po članu domaćinstva	.237**	.220**	.100**	0.005
Podstičući porodični obrazac	.112**	.052*	-0.012	.140**
Nepodstičući porodični obrazac	-.081**	-.098**	.052*	-0.025
Indeks političkog aktivizma	.308**	.061*	.055*	0.015
Indeks socijalnog aktivizma	.334**	.093**	.057*	0.009
Index dodatnih aktivnosti	.335**	.197**	.090**	0.003
Odnos dokolica – rad	-.078**	-.102**	-.163**	-.096**

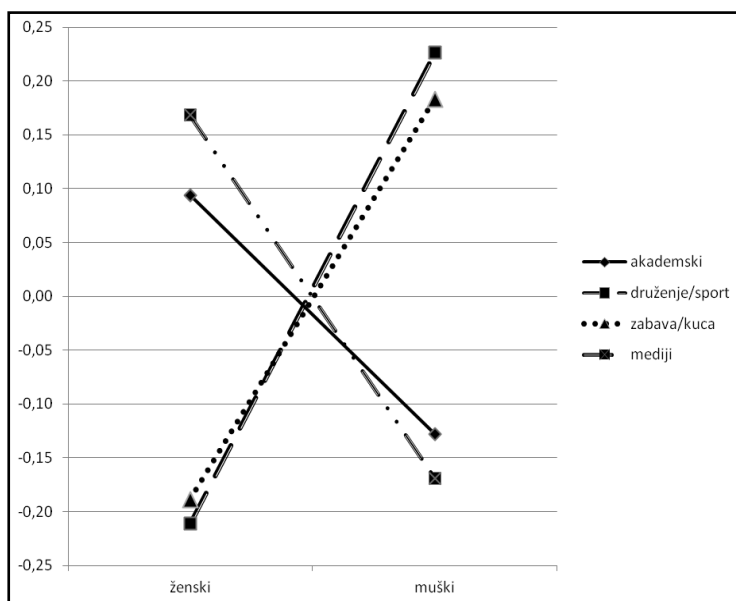
* $p < .05$, ** $p < .001$

Grafik 8.1: **Obrasci dokolice / godine**Grafik 8.2: **Obrasci dokolice / tempo samostalnosti**

Kad je reč o konzumaciji tradicionalnih medija i akademskom načinu provođenja slobodnog vremena, mladi različitih godina se ne razlikuju značajno, ali se razlike pojavljuju kod druženja/sporta¹¹¹ i zabave/kuća¹¹². Sa povećanjem godina starosti dolazi do manje zastupljenosti druženja, zabave i sporta. Tako dok je kućna zabava najznačajnija aktivnost slobodnog vremena kod mlađih, kod onih koji su prešli tridesetu godinu dominira konzumacija medija i kulture (mada treba imati u vidu da su i ovi oblici provođenja slobodnog vremena na visokom nivou zastupljenosti kod mlađih). S obzirom da je u ovoj populaciji daleko više onih koji su zaposleni, kao i onih koji su osnovali sopstvenu porodicu, društvenost i zabava su redukovani usled brojnijih obaveza. Zapravo, društvenost se sve više koncentriše oko porodice i posla, dok je izlazaka i druženja očekivano manje. Konstantne ostaju potrebe za informacijama (kroz upotrebu medija) kao i određeni nivo kulturne potrošnje. Isti obrazac se primećuje kad je reč o tempu osamostaljivanja, jer sa svakim sledećim ključnim događajem opadaju faktorski skorovi na aktivnostima, ali se i menja struktura obrasca provođenja slobodnog vremena. Sa većim stepenom uključivanja u sferu rada kao i preuzimanjem porodičnih obaveza, aktivnosti druženja i zabave se najvećim delom ograničavaju na porodične okvire, dok najzastupljeniji obrazac u dokolici jeste informisanje i zabava uz sadržaje koji nude različiti mediji. Kod onih sa višim kulturnim kapitalom akademski obrazac ostaje značajan tokom čitavog perioda mladosti.

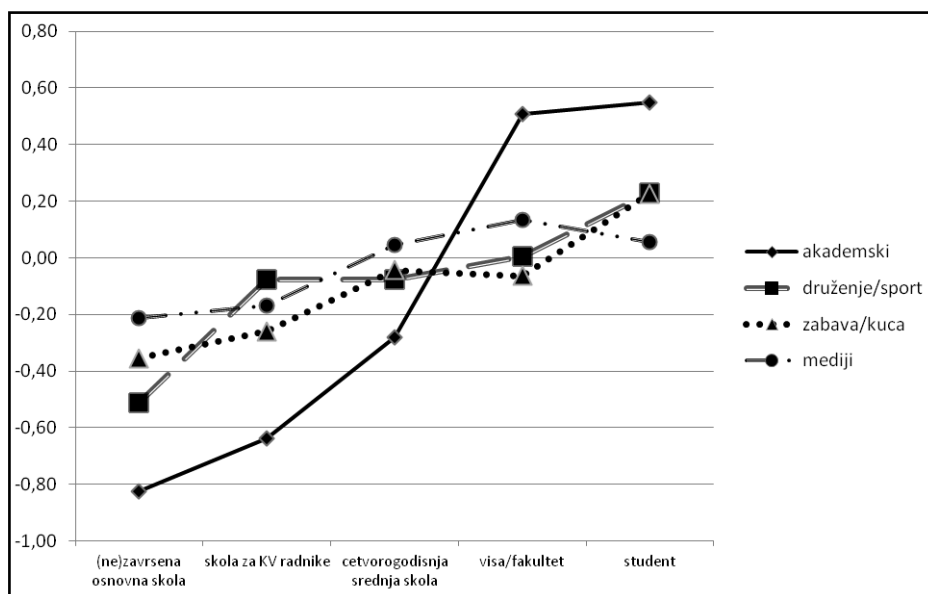
¹¹¹ Da bismo utvrdili da li postoje razlike na faktorskim skorovima drugog faktora između mladih različitog godišta sprovedi smo jednofaktorsku analizu varijanse. Ispitanici podeljeni u četiri grupe (19/20 $M=.3$, $SD=.96$, 24/25 $M=.11$, $SD=.97$, 29/30 $M=-.06$, $SD=1.03$, 34/35 $M=-.36$, $SD=1$). Rezultati pokazuju da postoje statistički značajne razlike na nivou alfa manje od .001, $F(31,1516)=31.82$. Razlike između grupa, merene eta kvadratom, su umereno velike ($\eta^2=.06$). Posthoc scheffe testom je utvrđeno da se statistički značajno razlikuju srednje vrednosti onih sa 19/20 od onih sa 29/30 i 34/35 godina, ista je stvar i sa onima 24/25 čiji se prosečni skorovi razlikuju od onih sa 29/30 i 34/35 godina. Istovremeno se i oni koji imaju 29/30, i oni koji imaju 34/35 statistički značajno razlikuju od svih ostalih starosnih grupa.

¹¹² Preko jednofaktorske analize varijanse smo testirali razlike na skorovima trećeg obrasca provođenja slobodnog vremena između ispitanika (koji su podeljeni u četiri grupe (19/20 $M=.35$, $SD=1$, 24/25 $M=.1$, $SD=.98$, 29/30 $M=-.13$, $SD=.93$, 34/35 $M=-.37$, $SD=.93$). Rezultati pokazuju da postoje statistički značajne razlike na nivou alfa manje od .001, $F(3,1516)=39.09$. Razlike između grupa, merene eta kvadratom, su umereno velike ($\eta^2=.06$). Posthoc scheffe testom je utvrđeno da se statistički značajno razlikuju srednje vrednosti svih grupa međusobno.

Grafik 8.3: *Obrasci dokolice / pol*

U odnosu na pol ispitanika, pokazuju se jasne statistički značajne razlike u upotrebi slobodnog vremena. Naime, žene imaju više skorove kod akademskog načina provođenja slobodnog vremena i kod upotrebe tradicionalnih medija, dok muškarci pokazuju više prosečne skorove na druženjima i zabavi u kući.¹¹³ Tom prilikom smo testirali i da li su razlike statistički značajne i dobili rezultate da se žene na svim faktorima (mada umereno) razlikuju od muškaraca. Ovakav rodni obrazac korišćenja slobodnog vremena je u značajnoj meri tradicionalan, jer pretpostavlja prilično odvojene sfere interesovanja za muškarce i žene i korespondira donekle sa podelom na privatno-javno. Kad je reč o javnoj sferi, muškarci javnu sferu češće koriste kao prostor za druženje i zabavu, dok je žene koriste za kulturnu potrošnju.

¹¹³ Da bismo utvrdili da li postoje razlike na faktorskim skorovima između muškaraca i žena uradili smo četiri t-testa nezavisnih uzoraka i tom prilikom izvršili prilagođavanje alfa vrednosti po Bonferoniju na .0012. Tom prilikom smo dobili rezultat da postoje statistički značajne razlike između muškaraca i žena kod svih faktora. Na faktoru 1 – akademskom (muškarci $M = -0.13$, $SD = 1$, žene $M = 0.09$, $SD = 0.97$), $t(1515) = 4.37$, $p < .01$, $\eta^2 = .022$ (relativno male razlike), faktoru 2 – druženja (muškarci $M = 0.23$, $SD = 0.99$, žene $M = -0.21$, $SD = 0.95$), $t(1502) = -8.76$, $p < .01$, $\eta^2 = .016$ (relativno male razlike) faktoru 3 – zabava/kuća (muškarci $M = 0.18$, $SD = 1.06$, žene $M = -0.19$, $SD = 0.89$), $t(1421) = -7.4$, $p < .01$, $\eta^2 = .08$ (umerene razlike), faktoru 4 – ka medijima (muškarci $M = -0.17$, $SD = 1.04$, žene $M = 0.17$, $SD = 0.94$), $t(1485) = 6.61$, $p < .01$, $\eta^2 = .012$ (relativno male razlike).

Grafik 8.4: *Obrasci dokolice / nivo obrazovanja*

Rezultati, dalje, ukazuju da su u preferiranju određenih aktivnosti u slobodnom vremenu u odnosu na stepen obrazovanja mladih, najveće razlike na prvom faktoru¹¹⁴ – akademskom načinu provođenja slobodnog vremena. Naime, sa višim obrazovanjem češći su odlasci u institucije kulture. Ovaj faktor se kod studenata i onih sa višim/visokim obrazovanjem pojavljuje kao najzastupljeniji oblik provođenja slobodnog vremena. Kad je reč o drugom faktoru – druženjima/sportu, očekivano je da oni sa najviše slobodnog vremena pokazuju visoke skorove, odnosno učenici i studenti,¹¹⁵ koji još uvek nemaju

¹¹⁴ Da bismo utvrdili da li postoje razlike između obrazovnih grupa na faktorskim skorovima prvog faktora, sproveli smo jednofaktorsku analizu varijanse. Ispitanici su podeljeni u šest obrazovnih grupa ((ne)završena osnovna škola $M=-.83$, $SD=.52$, trogodišnja škola $M=-.64$, $SD=.62$, četvorogodišnja srednja škola $M=-.28$, $SD=.82$, viša/fakultet $M=.51$, $SD=.97$, studenti, $M=.55$, $SD=.98$ i učenici $M=0.002$, $SD=.92$). Rezultati pokazuju da postoje statistički značajne razlike na nivou alfa manje od .001, (Welch) $F=130.73$. Razlike između grupa, merene eta kvadratom, su značajno velike ($\eta^2=.3$). Posthoc Tamhane testom je utvrđeno da se statistički značajno razlikuju studenti i oni sa višom/fakultetom sa jedne strane od svih ostalih, kao i da se međusobno razlikuju sve ostale obrazovne grupe.

¹¹⁵ Da bismo utvrdili da li postoje razlike između obrazovnih grupa na faktorskim skorovima drugog faktora, sproveli smo jednofaktorsku analizu varijanse. Ispitanici su podeljeni u šest obrazovnih grupa ((ne)završena osnovna škola $M=-.51$, $SD=1.12$, trogodišnja škola $M=-.08$, $SD=1.04$, četvorogodišnja srednja škola $M=-.08$, $SD=1.03$, viša/

značajne obaveze u domaćinstvu, a upućeni su na vršnjake svakodnevno. I za visok skor na trećem faktoru značajnu ulogu igra nivo obrazovanja¹¹⁶ – pa je ovaj način provođenja slobodnog vremena najmanje zastupljen kod onih sa osnovnom školom, a najviše kod studenata i učenika. Upućenost na medije ne varira u značajnoj meri između obrazovnih grupa.¹¹⁷ Sumarno gledajući, oni sa (ne)završenom osnovnom i trogodišnjom školom svoje slobodno vreme provode u najvećoj meri družeći se sa vršnjacima i konzumirajući većim delom tradicionalne medije (TV, novine), daleko manje se bave sportom, dok akademski obrazac gotovo da nije prisutan. Kod onih sa završenom četvorogodišnjom školom dominira upućenost na tradicionalne medije, ali ispred druženja viši skor ima zabava u kući, dok akademski obrazac provođenja slobodnog vremena još uvek ima najniži skor. Tek kod onih sa višim ili univerzitetskim zvanjem najčešći oblik provođenja slobodnog vremena je akademski, za čim sledi upućenost na medije, zabava u kući, dok su druženja na najnižem nivou. Studenti u najvećoj meri ispoljavaju posebnost kad je reč o korišćenju slobodnog vremena. Pošto ga najviše imaju, njihovo slobodno vreme je očekivano najispunjenije raznovrsnim sadržajima, i to na prvom mestu kulturnim/akademske. Istovremeno, različiti oblici zabave, druženja i sporta zauzimaju značajno mesto dok je konzumacija tradicionalnih medija na relativno niskom nivou.

Testirali smo takođe razlike između mladih koji žive u mestima različite veličine. Značajne razlike se pojavljuju samo kad je reč o akademskom načinu provođenja slobodnog vremena,¹¹⁸ gde oni iz većih gradova češće pro-

fakultet $M=-.0$, $SD=.9$, studenti, $M=.23$, $SD=.89$ i učenici $M=.5$, $SD=.77$). Rezultati pokazuju da postoje statistički značajne razlike na nivou alfa manje od .001, (Welch) $F=15.65$. Razlike između grupa, merene eta kvadratom, su srednje ($\eta=.04$). Posthoc Tamhane testom je utvrđeno da se statistički značajno razlikuju studenti, učenici i oni sa (ne)završenom OŠ.

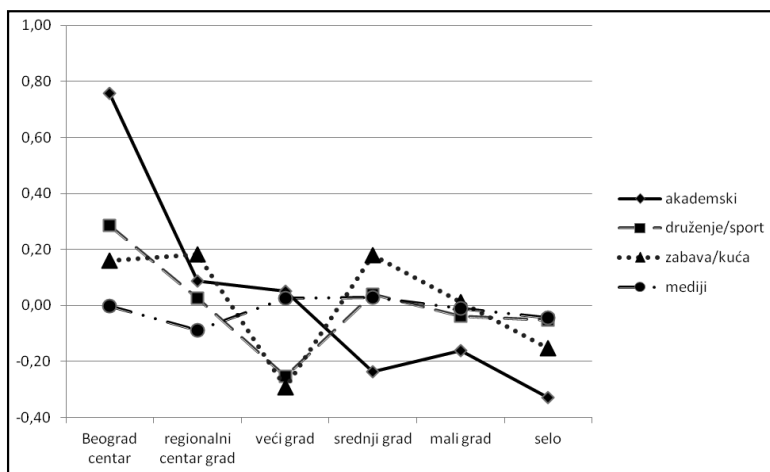
¹¹⁶ Da bismo utvrdili da li postoje razlike između obrazovnih grupa na faktorskim skorovima trećeg faktora, sproveli smo jednofaktorsku analizu varijanse. Ispitanici su podeljeni u šest obrazovnih grupa ((ne)završena osnovna škola $M=-.35$, $SD=0.96$, trogodišnja škola $M=-.26$, $SD=1.02$, četvorogodišnja srednja škola $M=-.04$, $SD=1.05$, viša/fakultet $M=-.06$, $SD=.86$, studenti, $M=.23$, $SD=.91$ i učenici $M=.63$, $SD=1.04$). Rezultati pokazuju da postoje statistički značajne razlike na nivou alfa manje od .001, (Welch) $F=16.48$. Razlike između grupa, merene eta kvadratom, su srednje ($\eta=.06$). Posthoc Tamhane testom je utvrđeno da se statistički značajno razlikuju srednje vrednosti studenata i učenika od svih ostalih, dok ostale međusobne razlike nisu statistički relevantne.

¹¹⁷ Iako je ANOVA ukazala na postojanje razlika između grupa, posthoc test nije ukazao na statistički značajne razlike između obrazovnih grupa na ovom faktoru.

¹¹⁸ Da bismo utvrdili da li postoje razlike na faktorskim skorovima između mladih koji žive u mestima različite veličine sproveli smo jednofaktorsku analizu varijanse. Ispi-

vode slobodno vreme na ovaj način. Najviši prosečan skor imaju mladi sa mestom prebivališta u prestonici, a zatim slede oni iz regionalnih centara i velikih gradova. Očekivano najniže skorove imaju mladi koji žive na selu. Dok mladi u Beogradu najviše slobodnog vremena u proseku provode kreativno i konzumirajući različite kulturne sadržaje, mladima na selu je najčešća zabava druženje i konzumacija tradicionalnih medija. Ovakav rezultat je i očekivan s obzirom na mogućnosti koje imaju mladi iz različitih mesta u Srbiji.

Grafik 8.5: *Obrasci dokolice / mesto stanovanja*

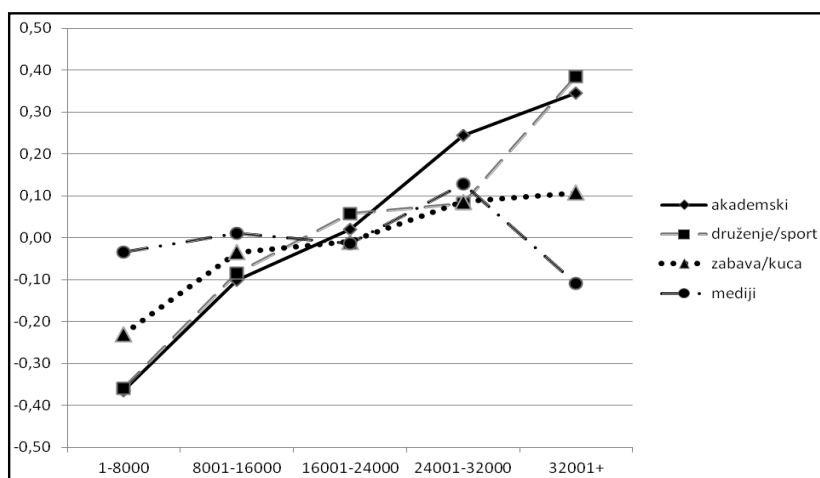
Značajan preduslov kreativnih i kulturnih aktivnosti mladih jesu prihodi domaćinstva kome mladi pripadaju – sa višim prihodima ide i veći stepen kulturne uključenosti i kreativnosti mladih.¹¹⁹ Međutim, sličnu tendenciju (mada

tanici su podeljeni u sedam grupa (Beograd-centar $M=.73$, $SD=1.07$, Beograd-periferija $M=.26$, $SD=.97$, regionalni centar $M=.07$, $SD=.93$, veći grad $M=.07$, $SD=.96$, srednji grad, $M=-.22$, $SD=1.01$, mali grad $M=-.17$, $SD=.91$, selo $M=-.31$, $SD=.86$). Rezultati pokazuju da postoje statistički značajne razlike na nivou alfa manje od .001, (Welch) $F=31.8$. Razlike između grupa, merene eta kvadratom, su prilično velike ($\eta^2=.12$). Posthoc Tamhane testom je utvrđeno da se statistički značajno razlikuju srednje vrednosti onih iz Beograda-centar i svih ostalih, Beograda-periferija i Beograda-centar, srednjeg grada, malog grada i sela, regionalnog centra i Beograda-centar i sela, većeg grada i Beograda-centar i sela, srednjeg grada i Beograda-centra i Beograda-periferije, malog grada i Beograda-centra i Beograda-periferije i sela koje se razlikuje od svih osim srednjeg i malog grada. Test ANOVA na drugom i trećem faktoru iako pokazuje značajni rezultat, posthoc test ne ukazuje na značajne razlike između mladih u odnosu mesta stanovanja.

¹¹⁹ Rezultati jednofaktorske analize varijanse pokazuju da postoje statistički značajne razlike na nivou alfa manje od .001, (Welch) $F=2.045$. Razlike između pet prihodovnih

manje izraženu) pokazuju i oblici potrošnje slobodnog vremena kad je reč o druženjima/sportu¹²⁰ i zabavi u kući¹²¹. Oni koji se nalaze u dva razreda sa najnižim prihodima, svoje slobodno vreme u najvećoj meri provode uz medije, zatim uz zabavu/sport i druženje dok je kod njih akademski obrazac na poslednjem mestu. S druge strane, oni koji se nalaze u dva najviša prihodovna razreda najviše vremena troše na *akademske* aktivnosti a najmanje na praćenje tradicionalnih medija.

Grafik 8.6: *Obrasci dokolice / prihodi po članu domaćinstva*

grupa (do 8000RSD $M=-.37$, $SD=.88$, 8001–16000 $M=-.11$, $SD=.98$, 16001–24000 $M=.0$, $SD=.95$, 24001–32000 $M=.22$, $SD=1.02$ | 32001 $M=.35$, $SD=.99$). merene eta kvadratom, su umereno velike ($\eta^2=.08$). Posthoc Tamhane testom je utvrđeno da se statistički značajno razlikuju srednje vrednosti onih sa najnižim prihodima od svih ostalih, oni sa prihodima 8001–16000 se razlikuju od svih osim 16001–24000, oni sa prihodima 16001–24000 se razlikuju od onih na vrhu i na dnu skale, oni sa 24001–32000 se razlikuju od onih u dva najniža razreda, oni sa najvišim prihodima se razlikuju od svih osim od onih sa 24001–32000.

¹²⁰ Jednofaktorskom analizom varijanse smo ispitali razlike grupa prihoda (do 8000RSD $M=-.37$, $SD=1$, 8001–16000 $M=-.05$, $SD=.98$, 16001–24000 $M=.08$, $SD=1.01$, 24001–32000 $M=.11$, $SD=1.05$ | 32001 $M=.39$, $SD=0.94$), dok rezultati pokazuju da postoje statistički značajne razlike na nivou alfa manje od .001, $F(4,1319)=18.33$. Razlike između grupa, merene eta kvadratom, su umereno male ($\eta^2=.03$). Posthoc scheffe testom je utvrđeno da se statistički značajno razlikuju srednje vrednosti onih sa najvišim prihodima od svih ostalih, kao i oni sa najnižim prihodima od svih ostalih.

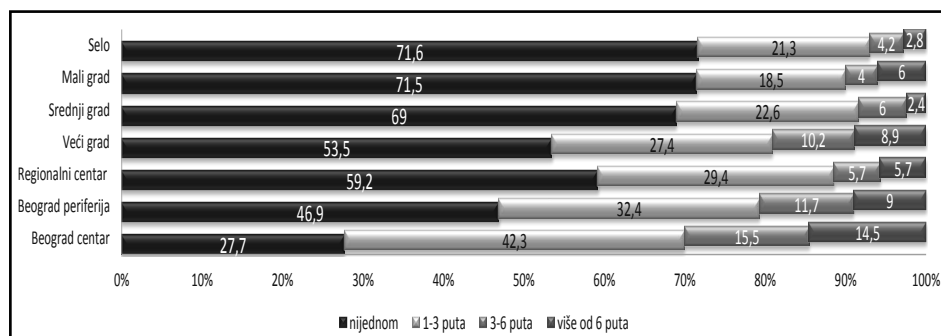
¹²¹ I kod ispitivanja razlika između prihodovnih grupa (do 8000RSD $M=-.21$, $SD=0.96$, 8001–16000 $M=.0$, $SD=1.01$, 16001–24000 $M=.02$, $SD=1$, 24001–32000 $M=.1$, $SD=1$ | 32001 $M=.13$, $SD=.98$) na trećem faktoru rezultati pokazuju da postoje statistički značajne razlike na nivou alfa manje od .001, $F(4,1319)=4.12$. Razlike između grupa, merene eta kvadratom, su prilično male ($\eta^2=.018$). Posthoc scheffe testom je utvrđeno da se statistički značajno razlikuju srednje vrednosti onih sa najnižim prihodima od onih sa najvišim.

Ukoliko korišćenje slobodnog vremena kod mladih uporedimo s obzirom na njihovu etničku pripadnost, najznačajnije statističke razlike se javljaju između romske populacije i ostalih. Razlike se ispoljavaju tako da Romi imaju najniže skorove na svim faktorima. Ne samo da je romska populacija u daleko većoj meri isključena iz sfere rada, nego im je i pristup sadržajima dokolice ograničen. S obzirom da se od svih obrazaca ponašanja mladih samo prvi – *akademski* pokazao kao distinktivan između gotovo svih relevantnih grupa, u nastavku ćemo se fokusirati nešto više na ovaj način provođenja slobodnog vremena. Drugi razlog je i taj što ovaj način korišćenja slobodnog vremena može više od drugih predstavljati i oblik resursa (kao poligon za sticanje socijalnog i kulturnog kapitala) za delanje mlade osobe.

Poligon „visoke kulture“

Posećivanje institucija kulture je u velikoj meri određeno mestom u kome mladi žive, nivoom obrazovanja, prihodima domaćinstva kome pripadaju kao i radnim statusom. Iako postoje varijacije među mladima, procenat onih koji u protekloj godini nisu posetili nijednu od institucija kultura je izuzetno visok. Kad je reč o veličini mesta, tek u Beogradu je iznad polovine mladih u protekloj godini otišlo makar jednom u pozorište. U selu, malom i srednjem gradu više od dve trećine mladih nije ni jednom bilo u protekloj godini u nekoj od institucija ovog tipa. Identična je situacija i sa odlascima u muzeje, galerije i na izložbe. U Beogradu je 29.5% onih koji su više od tri puta posetili muzeje, galerije ili izložbe, nasuprot 10.8% u većem gradu, 10.8% u gradu srednje veličine, 7.3% u malom gradu i 6.8% mladih na selu.

Tabela 8.5: *Posete pozorištima u prethodnoj godini mladih iz naselja različite veličine*

Pored mesta stanovanja, obrazovanje je to koje najbolje diferencira mlade koji posećuju kulturne institucije. Najviše ih je među visoko obrazovanim i među studentima a među onima sa osnovnom školom gotovo i da ih nema.

Tabela 8.6: *Poseta pozorištima s obzirom na obrazovni nivo mladih*

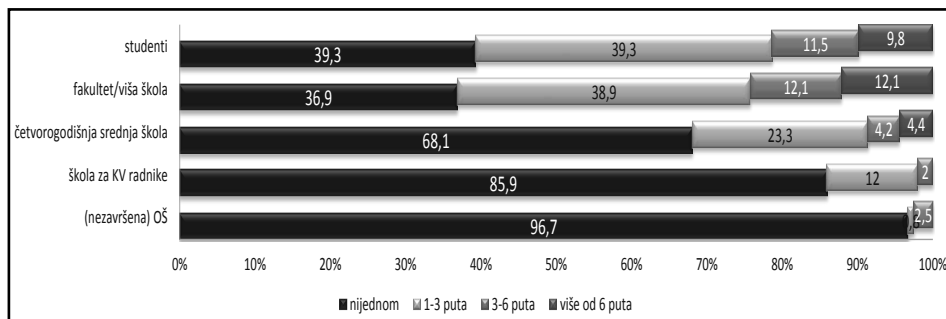
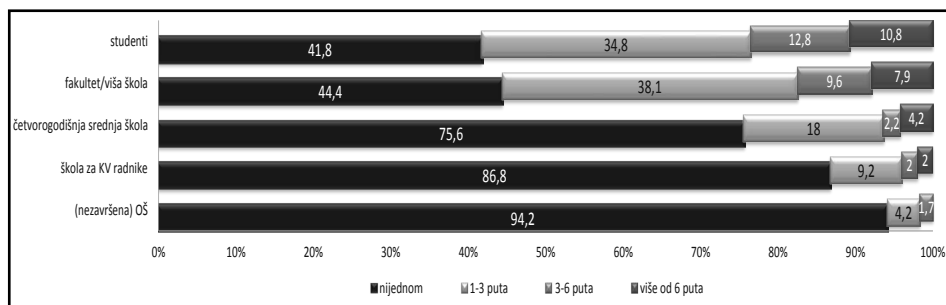

Tabela 8.7: *Poseta muzejima s obzirom na obrazovni nivo mladih*

I ovo istraživanje potvrđuje tezu da se za institucije kulture nešto više interesuju žene nego muškarci. U odnosu na radni status mladih, u najboljem položaju su oni koji su još uvek u procesu školovanja koji su u većem procentu (pozorište – 58.8%, muzeji i galerije – 55.3%) od onih koji su zaposleni (pozorište – 35.9%, muzeji i galerije – 30.3%) i od onih koji su nezaposleni (pozorište – 28.8%, muzeji i galerije – 26.7%) posetili institucije kulture.

Više obrazovanje je povezano sa boljim radnim mestima, koji sa sobom nose više prihode. Takođe, viši prihodi roditelja donose i veće šanse da neko ostane duže u sistemu obrazovanja. Ove međusobne povezanosti ukazuju na pozitivnu korelaciju između prihoda i posećivanja institucija kulture.¹²² Oni koji

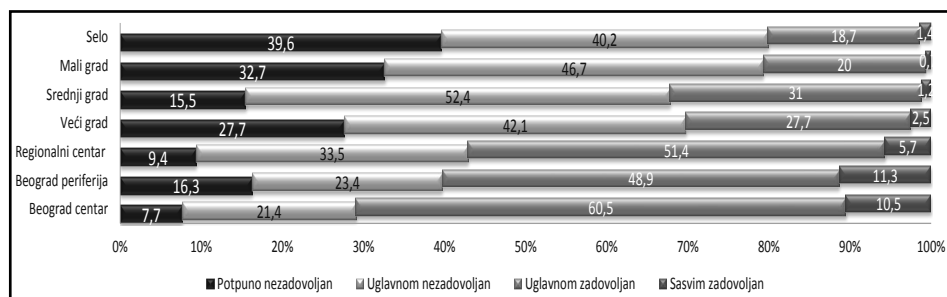
¹²² Veza između nivoa prihoda po članu domaćinstva i posećivanja pozorišta je po Spearman $r=0.25$, $p<0.001$, dok je između nivoa prihoda po članu domaćinstva i posećivanja muzeja, galerija $r=0.21$, $p<0.001$.

imaju prihode po članu do 8000RSD, u 78.7% slučajeva nisu bili u pozorištu i 78.3% u muzejima, galerijama i izložbama. S druge strane oni sa prihodima preko 32000RSD nisu nijednom otišli u pozorište u 40.6% slučajeva i 45.5% u muzeje i dr.

Zadovoljstvo kulturnom ponudom

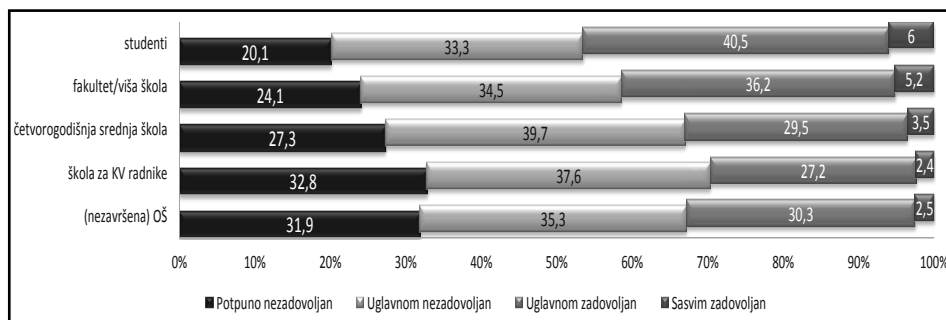
Opšti utisak je da su mladi u Srbiji većinom nezadovoljni onim što im se nudi u sferi kulture. Čak četvrtina mladih se smatra potpuno kulturno depri-virano, jer u svom mestu nemaju pristup sadržajima koje priželjkuju. Svega 37.1% mladih je zadovoljno onim što im je dostupno. Kad je reč o kulturnoj ponudi, prva pretpostavka jeste da je mogućnost participacije u kulturnom životu u Srbiji neravnomerno raspoređena u odnosu na mesto stanovanja. Podaci ukazuju da sa većim mestom raste i zadovoljstvo kulturnom ponudom. Najmanje je nezadovoljnih u Beogradu i velikim gradovima dok ih je očekiva-no najviše na selu (Tabela 8.8).

Tabela 8.8: ***Zadovoljstvo kulturnom ponudom u odnosu na veličinu mesta stanovanja***

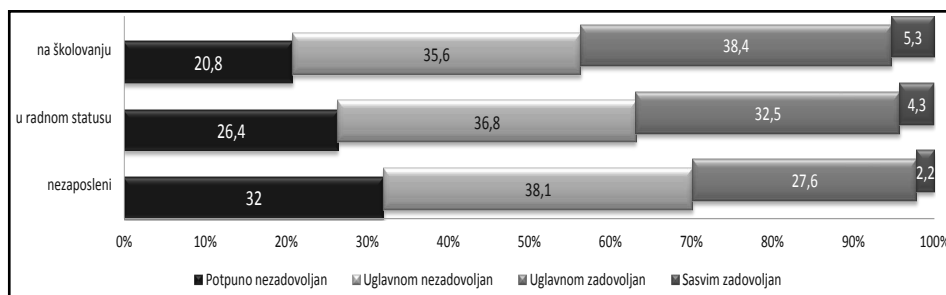

Mladi sa nižim materijalnim standardom su manje zadovoljni kulturnom ponudom od njihovih vršnjaka koji pripadaju boljestojećim domaćinstvima. Tako je 68.4% onih čiji prihodi po članu domaćinstva iznose manje od 8000RSD koji su nezadovoljni (u potpunosti i delimično), naspram 47.9% onih sa najvišim prihodima (preko 32000RSD po članu domaćinstva).

Pokazuje se tendencija da sa rastom nivoa obrazovanja raste i zadovoljstvo kulturnom ponudom. Najzadovoljnija grupa mladih jesu studenti koji predstavljaju posebno privilegovanu kategoriju, jer imaju više slobodnog vremena, a većinom se nalaze u većim gradovima u kojima postoji više opcija za kulturnu potrošnju.

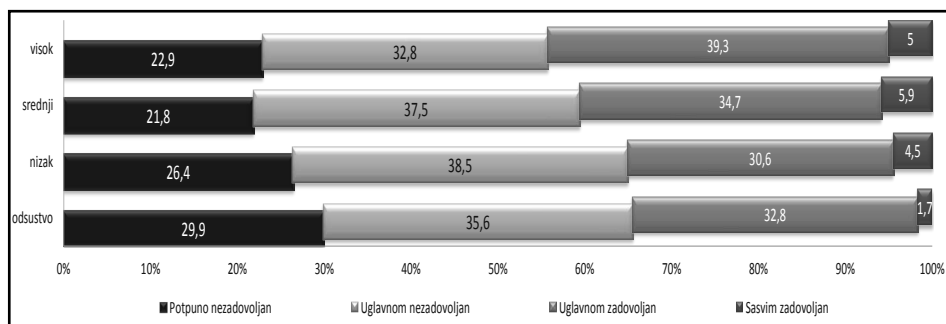
Tabela 8.9: **Zadovoljstvo kulturnom ponudom u odnosu na nivo obrazovanja**

Do istog zaključka dolazimo i ukoliko pogledamo radni status mladih. Najzadovoljniji su oni koji su u procesu školovanja. Njih slede zaposleni a najmanje je zadovoljnih među nezaposlenima. Dok su u procesu školovanja, mladi imaju privilegovan status, pa su im vrata mnogih kulturnih institucija otvorena besplatno ili uz značajne popuste (poput pozorišta, koncerata, muzeja, galerija i sl.). U najlošijoj poziciji su u ovom smislu nezaposleni koji pored već završenog obrazovanja ne prihodeju, pa im je i kulturna ponuda dobrim delom nepristupačna.

Tabela 8.10: **Zadovoljstvo kulturnom ponudom u odnosu na radni status**

Interesantno je da pojednici na skali kulturnih praksi ne pokazuju razlike u zadovoljstvu kulturnom ponudom. Gotovo su identično zadovoljni i oni koji imaju visoke skorove i oni koji imaju niske, odnosno oni koji ne participiraju u onom što nazivamo „kulturnim životom“. Međutim, ovom skalom je merena participacija u društvenoj sferi „visoke kulture“ šte ne isključuje da su i drugi kulturni sadržaji dostupni i da njih mladi konzumiraju i da su njima zadovoljni.

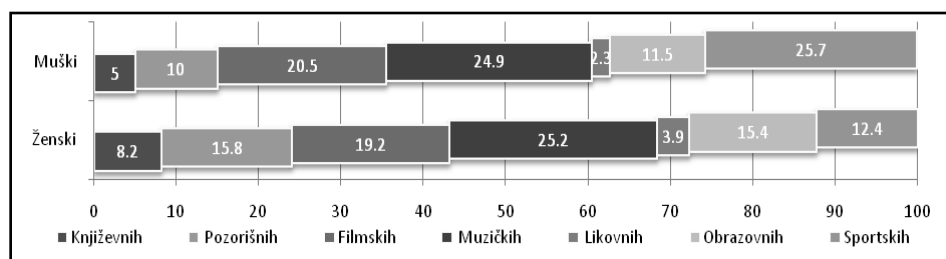
Tabela 8.11: **Zadovoljstvo kulturnom ponudom u odnosu na indeks kulturnih praksi**

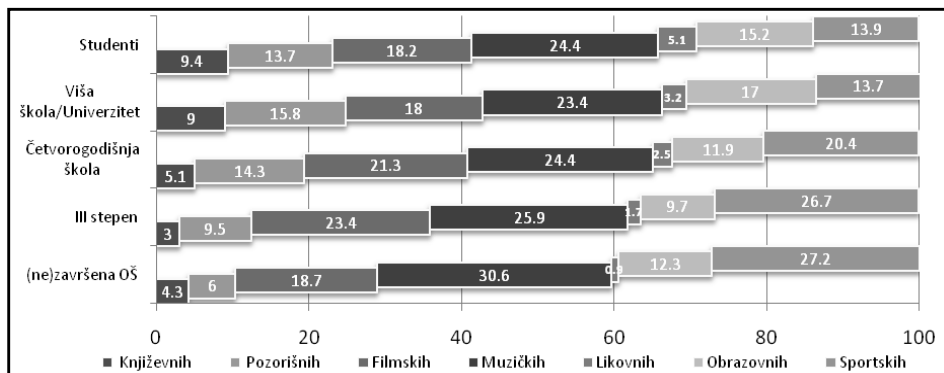
Kad je reč o kulturnim sadržajima kojih bi trebalo da bude više, odgovarajući na pitanje koja su to tri sadržaja za njih najbitnija mladi su izabrali sledeće: muzički (61.8%), filmski (49.1%), sportski (46.5%), obrazovni (33.4%), pozorišni (32.2%), književni (16.4%) i likovni (7.7%) sadržaji.

Ovakva distribucija nije ravnomerno raspoređena među mladima, već se oni diferenciraju u odnosu na pol, obrazovanje mesto i dr.

Tabela 8.12: **Potreba za kulturnim sadržajima u odnosu na pol ispitanika**

Kad je reč o veličini mesta stanovanja, gotovo da nema razlika kad je reč o muzičkim događajima (u svim tipovima naselja oko četvrtine mladih ima potrebu za više muzičkih sadržaja), ali se razlike pojavljuju kod ostalih kulturnih potreba: za književnim sadržajima postoji veća potreba u Beogradu (9.8%) i većim gradovima, a manja je u selu (5.5%); gotovo identična je situacija i sa potrebom za više likovnih događaja (u Beogradu 7.6%, na selu 2%). Kad je reč o potrebama koje imaju mladi u manjim mestima, primećujemo da sa manjim mestom raste potreba za pozorištem (u Beogradu je 9.4%, u većem gradu 16.2%, na selu 12.2%), bioskopom (u Beogradu je 16.4%, u većem gradu 19.9%, na selu 21.1%) i sportskim događajima (u Beogradu je 13.3%, u većem gradu 18.2%, na selu 22%).

Tabela 8.13: **Potreba za kulturnim sadržajima u odnosu na obrazovanje ispitanika**

Pitanje kulturnog aktivizma mladih usled nedovoljno razvijenih institucionalnih i drugih formalnih mehanizama organizacije kulturnih dešavanja smo ispitivali preko pitanja šta mladi preduzimaju ukoliko su nezadovoljni kulturnom ponudom. Skoro polovina smatra da je to posao drugih, petina nema vremena da se bavi ovim pitanjem, oko četvrtine mladih odlazi u druga mesta da bi zadovoljili svoje kulturne potrebe, a 6.8% mladih samostalno organizuje neka kulturna dešavanja. Među potonjima dominiraju, studenti, visoko obrazovni i mladi iz većih gradova.

Diskusija

Slobodno vreme može predstavljati značajan resurs i poligon za sticanje kompetencija za mladu osobu. U zavisnosti od već postojećih resursa kojim raspolaže, zavisice i verovatnoća koji će stil korišćenja slobodnog vremena razviti. Da li će dokolica biti „nužno zlo“ jer sadržaji koji bi ispunili svakodnevicu ne postoje/nisu pristupačni (za npr. nezaposlene); da li će biti korišćena isključivo za obnavljanje radne snage (ili odmor od učenja) kroz pasivno provođenje vremena; da li će biti korišćena za stvaranje i održavanje socijalnih veza ili za rad na sebi kroz kreativne sadržaje, zavisi u značajnoj meri od stepena obrazovanja, nasleđenog kulturnog kapitala, prihoda kojima porodice raspolažu, mesta stanovanja i roda. Nivo raspoloživog vremena koji ostaje nakon obaveza opada sa godinama starosti i odrastanjem. U analizi smo identifikovali četiri tipična obrasca – stila provođenja slobodnog vremena. Od sva četiri, mladi su međusobno najizdiferenciraniji na prvom. Mladi koji su nosioci *akademskog obrasca* su visoko obrazovani, čiji roditelji imaju natprosečan

nivo obrazovanja, kao i prihode i mahom žive u velikim gradovima. Ove mlade osobe su politički i socijalno angažovanije od drugih. Naime, produženo obrazovanje pruža mladima određeni period odlaganja ulaska u svet odraslih. Ovaj period neki od njih koriste za sticanje kulturnog (kroz obuke, rad na sebi i sl.) i socijalnog kapitala – ulazeći u socijalne mreže i praveći sebi prostor za ulazak u svet odraslih sa boljih pozicija. Za njih je slobodno vreme značajnije ukoliko je kreativno i strukturisano provedeno. Takav obrazac se u velikoj meri nasleđuje, upravo u onim porodicama koje percipiraju da je formalno obrazovanje samo jedan od resursa, a da će u životu mlade osobe biti neophodne i mnoge druge kulturne i socijalne kompetencije. To potvrđuje i njihov visok stepen političke, socijalne i kulturne angažovanosti. Životni stil, formiran na ovaj način ostaje konstantan tokom čitavog perioda mladosti i za ove mlade ljude ne predstavlja samo fazu u odrastanju (a najverovatnije i kasnijem periodu života ostaje tipičan stil). Sledeća dva obrasca, koji predstavljaju oblike zabave – usmerenost na druženja/sport i zabavu u kući, su tipični načini provođenja slobodnog vremena za mlade koji su još uvek u procesu školovanja, i sa izlaskom iz ove sfere i ulaskom u sferu rada i porodičnog života ovi obrasci gube na značaju u njihovom životu. I u jednom i u drugom postoji korelacija sa obrazovanjem roditelja, sopstvenim obrazovanjem i prihodima. Poslednji obrazac – upućenost na medije, najmanje varira između grupa, istovremeno je najzastupljeniji i konstantan kroz ceo period odrastanja. Za njega je manje karakteristična tipična populacija, već da postepeno postaje dominantni oblik ponašanja u slobodnom vremenu sa godinama starosti i *društvenim odrastanjem*.

Mladi u Srbiji u pokazuju slične obrasce provođenja slobodnog vremena kao i njihovi vršnjaci u Hrvatskoj (Ilišin, 2007). Osnovne linije podele su u oba slučaja na aktivno i pasivno, te strukturisano i nestrukturisano slobodno vreme, koje je posredovano na sličan način polom, godinama starosti, obrazovanjem roditelja i ispitanika, profesionalnim statusom, mestom rođenja/življenja i dr. S druge strane kad se uporede sa vršnjacima u Sloveniji (Lavrič, 2011) primetno je nešto manje stukturisano slobodno vreme mladih u Srbiji, kao i manja uključenost u aktivnosti poput sporta ili korišćenja interneta.

Dragan Stanojević

KORIŠĆENJE MEDIJA MEĐU MLADIMA

Cilj ovog poglavlja je ispitivanje odnosa mladih ljudi u Srbiji prema medijima. S obzirom da korišćenje medija predstavlja jednu od ključnih pretpostavki društvene participacije, ovde nas je najviše zanimalo pitanje mogućnosti pristupa različitim vrstama medija – štampi, televiziji i internetu. Biti informisan u izvesnoj meri pretpostavlja društveno delanje, jer je „refleksivnost savremenog društvenog života sadržana u činjenici da se društvene prakse konstantno preispituju i preoblikuju u svetlu dolazećih informacija“ (Giddens, 1996: 38).

Prvi zadatak u odnosu na ovu temu bio nam je da istražimo u kom stepenu pristup medijima i njihovim sadržajima zavisi od socio-demografskih osobina mladih: obrazovanja, mesta stanovanja, pola, zanimanja, prihoda. Drugi zadatak bio je da ispitamo poseban vid medijske isključenosti – tzv digitalni jaz, koji ja karakterističan za upotrebu informaciono-komunikacionih tehnologija (IKT). Ranija istraživanja (Milovanović, 2005; Goločevski, 2003; Petrović, 2006; Sitarski, 2007; Petrović 2009), kao i standardizovana istraživanja Republičkog zavoda za statistiku obavljenih u poslednjih nekoliko godina (2006–2011), upućuju da je upotreba određenih medija nejednako zatupljena među različitim kategorijama mladih.

Informacija kao „okidač“ društvenog delanja

Promene koje su se desile sa razvojem novih komunikacionih tehnologija značajno su uticale na funkcionisanje svih sfera društva. Iako autori koji prate date promene imaju donekle različite poglede na stepen preobražaja društva ovim procesom, nesumnjivo je da se slažu da je razvoj IKT najradikalnije promenio naše oblike komuniciranja.

Naše interesovanje u ovom poglavlju jeste odnos informacija, mladih i društva u kontekstu društvene participacije i načina osnaživanja mladih na „polju komunikativne i socio-političke autonomije“ (Cardoso, 2006: 127). S obzirom da svi mediji nemaju isti potencijal za informisanje i posebno za učestvovanje u procesu kreiranja i diseminacije sadržaja, značajnim nam se pokazuje klasifikacija medija na *makro*, *mezo* i *mikro* medije (Tehrani, 1999, navedeno prema: Cardoso, 2006: 127). Na najvišem nivou, makro-mediji – koje čine satelitska televizija, međunarodne radio stanice, internet – predstavljaju agense globalizacije koji vode sve većoj razmeni i umrežavanju nacionalnih ekonomija i tržišta, političkih sistema, društava i kultura. Akteri na ovom nivou su međunarodne medijske agencije, multinacionalne kompanije, blokovi država i sl. Na mezo nivou se pojavljuju štampa, film, nacionalne televizije i radio. Akteri na ovom nivou su država i različite interesne grupe, a ovaj tip medija najčešće ima dvostruku funkciju: društvenu *integraciju* i *mobilizaciju*. Treći nivo, mikro koji podrazumeva daleko neposredniji odnos posredovanja informacija – koji čine audio i video materijali na digitalnim nosačima, lični računari (*personal computers*) i internet – „... je doveo do povećanja moći onih koji se nalaze na društvenim marginama i jačanju centrifugalnih sila unutar društva“ (Cardoso, 2006: 128). Internet se javlja i kao makro medij, jer je veoma značajan u procesima globalnog umrežavanja, ali i kao mikro medij koji kroz formu komunikacije koju omogućava daje mogućnost neposrednijeg deljenja i pristupa informacijama.

Dok prva dva oblika medija podrazumevaju centralizovano upravljanje informacijama i veoma ograničene mogućnosti participacije u sadržajima (poput rubrika u novinama – pisma čitatelja i sl., a na TV uključivanje u program i SMS), treći je izuzetno otvoren za stvaranje i razmenu sadržaja. Prva dva kao prevashodnu funkciju imaju prenošenje informacija a treći predstavlja novi i značajniji okvir komuniciranja (Petković, 2007: 108).¹²³

Polazna klasifikacija bitna za naš rad je podela na stare i na nove medije. Najznačajnija razlika između starih (TV i štampa) i novih medija (internet) je smer komunikacije. Značaj interneta ne počiva samo na mogućnosti disperzije informacija, već pre u njegovoj hibridnoj ulozi koja kombinuje štampu, televiziju, radio, oglašavanje, telefon, stvarajući time mogućnosti za individualne performanse kroz socijalne mreže. Pre interneta, nijedan medij nije

¹²³ Brzo i potpuno prodiranje televizije kao medija, te njeno postavljanje kao glavnog susptituta za ostale medije Kastels tumači kao svojevrsnu sociološku nužnost za mogućnost korišćenja drugih medija, koja je određena napornim radom i umorom koji obeležava dokolicu, kao i kulturnu depriviranost koju zahtevaju drugi mediji (poput knjiga, štampe, pozorišta i sl.) (Castels, 2000: 359).

imao potencijal za tako intenzivnu komunikaciju i razmenu između korisnika (Petrović, 2009: 24–27).

IKT dovode do većeg stepena uključenosti publike u proizvodnje i širenje informacija, što dovodi do demokratizacije javnog prostora, ali i do izvesnih rizika i zahteva za posebnim znanjima prilikom dolaženja do autentičnih i istinitih informacija. Takođe, IKT dovodi do menjanja značaja prostora i vremena prilikom komuniciranja, jer je sa osobama na čitavoj planeti moguće komunicirati npr. preko Iphone internet konekcije dok se voze gradskim prevozom, ali istovremeno ovakva komunikacija se postavlja kao „zahtev“ te postaje okvir koji oduzima sve više vremena (Petković, 2007:104).

Internet ima dve značajne karakteristike: otvorenost i mogućnost stvaranja mreža. Prva se odnosi na mogućnost svakog da participira stvaranjem, deljenjem informacija, a druga na potencijal za stvaranje manje ili više kohezivnih zajednica/grupa – bilo da se radi o grupama koje su teritorijalno udaljene bilo da se radi o već postojećim „na mestu-zasnovanim mrežama zajednice“ čime se povećava i potencijal za kolektivno delanje (Servon, 2002: 3).

Jedan od najznačajnijih problema kad govorimo o razvoju medija i društvu jeste *digitalni jaz*. Pojam označava nejednak pristup informacionim tehnologijama kako između zemalja tako i unutar njih. Istraživanja koja prate pojavu uočavaju da osobe koje najčešće upotrebljavaju IKT su muškarci, bolje obrazovani, mladi i urbani. IKT znatno utiče na to šta i kako radimo, sa kim smo povezani, kako donosimo odluke i na osnovu kojih raspoloživih informacija (Servon, 2002:2). *Digitalni jaz* je istovremeno posledica i uzrok već postojećih društvenih nejednakosti. U vreme kad se nove tehnologije pojavljuju, oni bogatiji bolje prolaze u informacionoj trci jer imaju više resursa (materijalnih i kulturnih) koji im omogućavaju brže i lakše prihvatanje novih medija. Takođe, tokom razvoja ovih tehnologija jaz – između korisnika i nekorisnika, korisnika na višem i niskom nivou korišćenja – se ne smanjuje već dolazi do povećavanja već postojećih razlika.

U domaćim istraživanjima je nekoliko puta potvrđena teza o postojanju *digitalnog jaza* (Milovanović 2005, RZS: 2007, 2005). U njima je uočeno da su pol, uzrast, mesto stanovanja, nivo obrazovanja i materijalni standard osnova na kojoj počiva jaz. Odložena i zakasnela postsocijalistička transformacija je dovela i do kasnijeg otpočinjanja promena u sferi medija. Novi mediji najkasnije ulaze u upotrebu, a usled toga su i najmanje rasprostranjeni. Zamena starih medija novim se u Srbiji odvija najsporije u poređenju sa okruženjem i EU. Međutim, takva situacija otvara pitanje ne samo postojanja jaza između Srbije i zemalja regiona i EU, već i dubine informativnog jaza unutar same

zemlje. S obzirom da su predmet rada mladi, koji su glavni nosioci promena u ovoj sferi, nemogućnost medijske participacije otvara i pitanja o drugim oblicima socijalnih isključenosti.

Mladi ispred televizora

Kada se gledanost televizije među mladima u Srbiji uporedi sa evropskim zemljama i zemljama u regionu, ne uočavaju se velike razlike. Naime, prema rezultatima našeg istraživanja, u Srbiji televiziju ne prati 4.7% mladih od 19–35 godina, dok je takvih u Sloveniji 7.5%, u Bugarskoj 5%, Mađarskoj, 6.2%, Poljskoj 8.3%, Nemačkoj 8.5%, Francuskoj 7.4% itd. (European Social Survey, 2010). Međutim, razlike se pojavljuju kad je reč o količini vremena posvećenog gledanju TV. U poređenju sa evropskim zemljama, stanovništvo Srbije je na samom vrhu po količini vremena dnevno potrošenoj na ovu aktivnost (316 min/dan). Iza nje je Makedonija (293 min/dan), Hrvatska (269 min/dan), Rumunija (257 min/dan), Poljska (245 min/dan), Slovenija (192 min/dan) a prosek zemlja EU26 je 228 min/dan (Eurodata TV, 2011). Primetno je da stanovništvo ekonomski razvijenijih zemalja Evrope u proseku nešto manje vremena posvećuje gledanju televizije.¹²⁴ S obzirom da ove zemlje imaju u proseku veći broj i kvalitetnije priključke za internet, kao i da stanovništvo u proseku više vremena provede na mreži, očekivana je supstitucija starih medija novim.¹²⁵

Televizija se pokazuje kao najrasprostranjeniji medij među stanovništvom Srbije. Prema podacima RZS gotovo sva domaćinstva u Srbiji poseduju televizor (95.6% – 2006; 98.9% – 2011¹²⁶). Ne postoje statistički značajne razlike između ključnih sociodemografskih grupa u pogledu praćenja ovog medija, odnosno vremena provedenog pored televizora, ali do izvesnih razlika dolazi kad je reč o tipu emisija koje mladi preferiraju (tabela 9.1). Na ovom nivou pojavljuju se statistički značajne korelacije između praćenja informativnih, političkih, obrazovnih i „realiti“ emisija i svih sociodemografskih kategorija. Naime, informativne, političke i obrazovne emisije koreliraju: sa nivoom obrazovanja – gde više obrazovanje podrazumeva i veći stepen praćenja ovih emisija; sa

¹²⁴ Izuzetak je Velika Britanija.

¹²⁵ Za posvećenost čitanju novina nemamo uporedive podatke sa zemljama u regionu i Evropi.

¹²⁶ Upotreba informaciono-komunikacionih tehnologija u Republici Srbiji, serija publikacija, 2006–2011.

veličinom mesta – sa manjim mestom pada učešće gledanosti ovih emisija¹²⁷, a najniža je na selu; sa godištem gde sa povećanjem broja godina raste i zainteresovanost za ove teme. Očekivano, na sličan način koreliraju ovi tipovi emisija i sa nivoom prihoda, jer viši nivo obrazovanja najčešće prate i bolje plaćena radna mesta. S druge strane, korelacija se javlja i između „riality“ emisija koja su zastupljenije kod onih sa nižim obrazovanjem, u većoj meri u manjim mestima i ruralnim sredinama, kod mladih sa nižim prihodima i nešto više kod mlađih kategorija.

Tabela 9.1: **Korelacije – Tip TV emisije i socio-demografske varijable**

	informa- tivne	politič- ke	zabav- ne	obra- zovne	filmovi	riality	serije	muzič- ke	sport- ske
Veličina naselja	.084**	.086**	.085**	.085**	-.029	-.111**	.027	-.014	-.082**
Obrazovanje	.241**	.111*	-.052	.206**	.046	-.201**	-.069	-.083**	-.02
Godine	.105**	.061*	-.024	.102**	.010	-.095**	-.043	-.122**	.037
Prihodi po čl. dom.	.160**	.094**	.002	.091**	.018	-.129**	-.092**	-.071**	.012
*p<.005; **p<.001									

Ukoliko uporedimo ove rezultate sa istraživanjem iz 2003. godine (tabela 9.2), videćemo da, iako nije došlo do značajnih razlika u pogledu vremena posvećenog praćenju televizije, do značajnih razlika unutar grupa je došlo kod preferiranja tipa televizijskih emisija. Zbog pomenutih razlika u tipovima uzorka u dva istraživanja poredimo relevantne grupe – kvote. Interesantno je da je u periodu od osam godina došlo do povećanja interesovanja za društvene i političke teme među mladima.

Studenti više prate informativne, političke i obrazovne emisije, a u manjoj meri filmove, serije i sport. Promene kod nezaposlenih su se desile u tom smislu da nešto više prate zabavne emisije, a manje filmske. Mladi koji su zaposleni su u međuvremenu u nešto većem stepenu počeli da prate zabavne i obrazovne emisije nego ranije. Kod ostalih emisija ne postoje statistički značajne razlike u periodu od osam godina. Zapravo, značajniji pomak u tipu emisija koje prate mladi se desio samo kod studentske populacije. Razlog se možda može naći u promeni koja se desila u sistemu obrazovanja, ali i možda većoj zainteresovanosti za društvene i političke teme mlađih „post-petokto-

¹²⁷ Iako je stepen korelacija prilično nizak. Interesantno je da je gledanost informativnih emisija u Beogradu iznosi 42% a u selima 30%, političkih u Beogradu 15.8% a u selima 7.6%, obrazovnih u Beogradu 27% a u selima 17% dok su reality emisije Beogradu gledane u 7.2% a u selima 17.6% slučaja.

barskih“ generacija. Drugo objašnjenje može biti povećanje opšteg nivoa informisanosti (putem interneta, novina, časopisa, besplatnih novina) i potrebe za umrežavanjem, koje dovodi i do zahteva za upućenost u društvene teme posebno mladih koji su u procesu obrazovanja.

Tabela 9.2: **Tip TV emisija: 2003. – 2011. godine (%)**

%	infor- mativne	politič- ke	zabav- ne	obra- zovne	filmovi	serije	muzič- ke	sport- ske
studenti 2003.	15.4	5.4	38.4	19.3	67	28.8	34.6	36.7
studenti 2011.	35.3	12.7	36.3	26.9	49	23.1	32.6	27.4
nezaposleni 2003.	16.2	4.9	34.8	11.3	61.7	34.4	31	32.6
nezaposleni 2011.	21.2	6.1	44.9	16.8	51	31.7	36.4	30.3
zaposleni 2003.	30.6	9	31.1	14.6	54.4	23.2	23.5	38.5
zaposleni 2011.	31.3	10.9	41.7	21.2	45.6	20.9	26.3	34.7

Navike čitanja

U ovom delu otvorićemo temu o razlikama među ključnim sociološkim grupama koje se tiču čitanja novina. Polazimo od toga da novine (dnevne, nedeljne, mesečne) kao štampani medij iziskuju nekoliko značajnih socioloških pretpostavki. Prva je određeni nivo kulturnog kapitala, jer, za razliku od televizije, novine zahtevaju viši stepen kognitivne uključenosti i razumevanja. Drugi je određeni nivo materijalnog standarda, koji podrazumeva mogućnost redovnog kupovanja novina. Statističkim testovima smo i potvrdili da jedino nivo obrazovanja i materijalni standard domaćinstva imaju značajan uticaj na vreme koje mladi koriste na čitanje novina. Ni pol, ni mesto stanovanja, ni zanimanje ne pokazuju značajne razlike između grupa.

Obrazovanje pokazuje najjaču vezu sa vremenom uložnim u čitanje novina (Tabela 9.3). Testirajući razlike između obrazovnih grupa, utvrdili smo statistički značajne razlike između onih sa (ne)završenom osnovnom školom i svih ostalih.¹²⁸ Ukoliko pogledamo na one koji nikad ne čitaju novine, vidimo da procenat pada sa nivoom obrazovanja.

¹²⁸ Kroz Kruskal-Wallis test smo otkrili statistički značajne razlike u učestalosti čitanja novina u pet obrazovnih grupa (ne)završena osnovna škola $n=119$, trogodišnja škola $n=250$, srednja škola $n=444$, viša/univerzitet $n=305$ i studenti $n=396$) χ^2 (4, $n=1514$) = 50.39, $p < .001$. Oni sa (ne) završenom OŠ imaju najmanji skor na medijani ($Md=2$), dok su oni sa srednjom školom zabeležili najviši skor ($Md=4$) dok svi ostali imaju isti skor ($Md=3$). Da bismo uporedili razlike između grupa izvršili smo šest pojedinačnih Mann-Whitney U testova, između onih grupa gde smo pretpostavili da postoje značajne razlike.

Tabela 9.3: **Čitanje novina i obrazovni nivo**

		Učestalost čitanja novina						Ukupno
		Nikad	Jednom mesečno	Jednom nedeljno	Nekoliko puta nedeljno	Do 1 sat dnevno	1–3 sata dnevno	
Obrazovanje	(ne)završena OŠ	37.0	9.2	6.7	26.1	19.3	1.7	100.0
	Trogodišnja škola	22.8	4.0	10.4	24.0	32.8	6.0	100.0
	Četvorogodišnja škola	16.2	4.1	9.5	19.1	40.8	10.4	100.0
	Viša/univerzitet	11.8	6.2	10.5	24.3	40.0	7.2	100.0
	Studenti	16.4	7.3	12.6	23.0	32.1	8.6	100.0
Ukupno		18.1	5.7	10.4	22.5	35.3	7.9	100.0

Tabela 9.4: **Učestalost čitanja novina i prihodi po članu domaćinstva**

EUR	Učestalost čitanja novina						Ukupno
	Nikad	Jednom mesečno	Jednom nedeljno	Nekoliko puta nedeljno	Do 1 sat dnevno	1–3 sata dnevno	
–80	28.4	6.6	12.9	23.6	21.8	6.6	100.0
81–160	19.2	5.5	10.9	22.7	34.7	7.0	100.0
161–240	12.1	5.3	9.1	28.0	37.9	7.6	100.0
241–320	17.2	5.2	10.9	15.5	40.8	10.3	100.0
321+	16.1	4.5	12.1	22.9	37.2	7.2	100.0
Ukupno	19.0	5.5	11.1	23.0	34.0	7.5	100.0

Sledeći činilac koji je povezan sa vremenom posvećenim čitanju novina jeste materijalni standard meren preko prihoda po članu domaćinstva i samopercepcije materijalnog stanja. Tabela (9.4) pokazuje da je kod onih na dnu skale primanja najviše onih koji nikad ne čitaju novine. Slična je situacija i sa samopercepciom materijalnog stanja. Naime, oko polovine onih koji smatraju da nemaju dovoljno novca ni za hranu nikad ne čita novine. Kako se ide ka višem materijanom standardu, ovaj udeo se smanjuje (oko četvrtine kod onih koji imaju dovoljno za hranu ali ne i za odeću, do desetine onih koji mogu da kupe šta god požeļe). Kruskal-Wallis test smo koristili da istražimo odnos iz-

S obzirom da smo izvršili višestruka poređenja primenili smo Bonferronijevo prilagođavanje alfa vrednosti na nivo od 0.008.

Mann-Whitney U Testovi	Trogodišnja škola	Srednja škola	Studenti	Viša/Univerzitet
(Ne)završena OŠ	U=11336, z=–3.81, p<.001, r=.2	U=16687, z=–6.39, p<.001, r=.27	U=16754.5, z=–4.91, p<.001, r=.22	U=11398, z=–6.15, p<.001, r=.3
Viša/Univerzitet	U=33381, z=–2.62, p=0009, r=.11	U=66077, z=–.59, p=.56		

među nivoa prihoda po članu domaćinstva i učestalosti čitanja novina.¹²⁹ *Post hoc* testom je utvrđeno da se značajne razlike između grupa javljaju kod onih sa najnižim prihodima po članu domaćinstva i ostalih. Interesantno je, takođe, da do srednjih prihoda čitanje novina raste da bi nakon toga došlo do blagog pada. Kod onih sa višim prihodima (koje često prati i više obrazovanje i stručnjačka zanimanja) je prisutno kompenzovanje medija (češće upotrebljavaju internet, kao što ćemo videti kasnije).

Tabela 9.5: **Korelacije – Tip teme u novinama i socio-demografske varijable**

	Sport	Društvo	Zabava	Zdravlje	Moda	Estrada	Svet	Kultura
Veličina naselja	-.082**	.08**	-.068**	.014	-.012	-.063*	.072**	.136**
Obrazovanje	-.058*	.14**	-.073*	.082**	.044	-.178**	.173**	.216**
Godine	-.016	.138**	-.081**	.073**	-.05	-.093**	-.014	-.02
Prihodi po čl. dom.	.032	.137**	-.007	-.004	.026	-.113**	.107**	.084*

*p<.005; **p<.001

Značajne korelacije između tema u novinama i časopisima i socio-demografskih osobina se pojavljuju na sledeći način (Tabela 9.5): sa većim mestom stanovanja je manje interesovanja za sport, zabavu i estradu, i više za društvena događanja, dešavanja u svetu i kulturu. Viši nivo obrazovanja znači i povećanje interesovanja za društvo i dešavanja u svetu, kulturu i zdravlje pre nego za sport, zabavu i estradu. Sa odrastanjem, mladi su sve više zainteresovaniji za društvene teme, događanja u svetu i kulturu. Na isti način varira i povećanje prihoda, sa njim raste i uključenost u pitanja društva, kulture i svet.

¹²⁹ Kruskal-Wallis testom je utvrđeno postojanje statistički značajnih razlika u učestalosti čitanja novina u pet prihodovnih grupa (-80EUR n=241 81–160 EUR n=458, 161–240 EUR n=264, 241–320 EUR n=174 and 321+ n=223) χ^2 (4, n=1390) =32.9, p<.001. Oni sa prihodima po glavi domaćinstva u rasponu 241–320 EUR imaju najviši skor medijane (Md=4), dok svi ostali imaju isti skor (Md=3). I ovde smo kao post hoc test koristili Mann-Whitney U Test i zbog toga izvršili redukciju alfa vrednosti (Bonferronijevo prilagođavanje) na 0.008.

Mann-Whitney U Testovi	81–160 EUR	161–240 EUR	241–320 EUR	321+
-80 EUR	U=52186, z=-3.7, p<.001, r=.14	U=26830, z=-5.14, p<.001, r=.22	U=18129, z=-4.22, p<.001, r=.2	U=24145, z=-3.95, p<.001, r=.18
321+	U=49022.5, z=-.88, p=.38	U=28155, z=-.86, p=.39		

Internet i mladi

Po svim značajnim pokazateljima upotrebe IKT Srbija predstavlja jednu od najmanje razvijenih zemalja Evrope. Kada je reč o učešću domaćinstva koja poseduju internet priključak, podaci EUROSTAT (2007, 2009) ukazuju da je Srbija 2010. godine na samom začelju tabele sa 39%, Makedonija 46%, Hrvatska 56% Slovenija 68% a EU27 70%. Slična je situacija i sa učešćem "broadband" internet priključka. Srbija sa 28% priključaka se nalazi ispred Rumunije (26%) i Bugarske (23%), ali je iza svih zemalja bivše SFRJ, poput Makedonije sa 37%, Hrvatske 49% i Slovenije 62% dok je u EU 27 – 61%. Kad je reč o upotrebi interneta u poslednjih 12 meseci, iza Srbije, sa 44% stanovništva koje je koristilo internet, nalazi se stanovništvo Rumunije (40%), dok je u Makedoniji njihovo učešće 54%, Hrvatskoj 57%, Sloveniji 70% a u EU 27–71%. Kad je reč o mladima koji koriste internet (15–24 i 25–34 godina starosti), situacija je istovetna kao i kod cele populacije. Iako i mladi u Srbiji predstavljaju kategoriju koja donosi promene u sferi IKT (u proseku više koriste internet, ali takođe i mobilnu telefoniju od cele populacije), u ovoj aktivnosti ipak zaostaju za svim zemljama bivše SFRJ, a u starosti od 15–24 godina i za svim zemljama EU.

Prema podacima Republičkog zavoda za statistiku RS (2011)¹³⁰, 52% domaćinstava poseduje računar, sa značajnom razlikom u odnosu na naselje: 61% u gradovima u poređenju sa 39% u selima. Takođe, 41% njih poseduje Internet vezu (27.2% u selima i 51% u gradovima). Većina domaćinstava sa mesečnim prihodima višim od 600 EUR ima internet priključak, (83.8%), dok isti poseduje samo 25.9% domaćinstava sa prihodima ispod 300 EUR. Iako se ovi podaci odnose na celu populaciju, mladi predstavljaju onu grupu koja najviše koristi nove tehnologije.

U odnosu na mesto stanovanja (Tabela 9.6), očigledno je da internet najmanje koriste mladi na selu. Taj procenat se povećava sa godinama (17% mladih od 19/20 godina, 25.8% od 24/25, 31.8% od 29/30 i čak 35.3% onih koji imaju 34/35 godina na selu ne koristi internet). Kako idemo od većeg ka manjem naselju raste broj mladih koji nikad ne koriste internet, a na selu više od četvrtine njih ne koristi internet kao izvor informacija i/ili zabave.

¹³⁰ Upotreba informaciono-komunikacionih tehnologija u Republici Srbiji, 2011, RZZS, Beograd.

Tabela 9.6: **Internet korisnici prema veličini naselja**

		Učestalost korišćenja interneta						Ukupno
		Nikad	Jednom mesečno	Jednom nedeljno	Nekoliko puta nedeljno	Do 1 sat dnevno	1–3 sata dnevno	
Veličina naselja	Beograd-centar	2.7	2.3	4.5	11.4	34.1	45.0	100.0
	Beograd-predgrađa	16.1	4.2	5.6	13.3	25.2	35.7	100.0
	Regionalni centar	11.3	1.8	2.7	9.9	29.7	44.6	100.0
	Veliki grad	13.3	7.6	9.5	19.6	22.2	27.8	100.0
	Srednji grad	14.3	3.6	11.9	15.5	19.0	35.7	100.0
	Mali grad	14.7	4.0	4.7	16.0	22.0	38.7	100.0
	selo	27.1	3.8	8.8	15.5	20.5	24.3	100.0
Ukupno		17.5	3.7	6.9	14.4	24.3	33.2	100.0

Uz pomoć Kruskal-Wallis testa smo testirali gorenavedeni odnos učestalosti korišćenja interneta i veličine naselja.¹³¹ Utvrđena je statistički značajna veza, a *post-hoc* testom je utvrđeno da se najveće razlike nalaze između polova – između Beograda i sela.¹³² Ukoliko pogledamo stepen obrazovanja i korišćenje interneta (tabela 9.7), najmanje ga koriste oni koji imaju samo osnovnu školu, zatim školu za radnike, pa četvorogodišnju završenu, fakultet a najređe se radi o studentima. Ista je situacija i ako pogledamo na drugu strane tabele koja ukazuje da učestalost korišćenja internet raste sa obrazovanjem.

¹³¹ Koristeći Kruskal-Wallis test otkrili smo statistički značajne razlike u učestalosti korišćenja interneta između sedam grupa (Beograde-centar n=220, Beograde-predgrađe n=143, regionalni centar n=211, veliki grad n=158 srednji grad n=84, mali grad n=150 i selo n=638) $\chi^2(6, n=1604) = 119.43.9, p < .001$. Mladi koji žive na selu imaju najniži skor (Md=3), dok svi ostali imaju isti (Md=4).

¹³² S obzirom da je urađena jedanaest naknadnih post hoc testova, Bonferronijevo prilagođavanje je redukovalo vrednost alfa na 0.004.

Mann-Whitney U Testovi	Beograd – predgrađe	Regionalni centar	Veliki grad	Srednji grad	Mali grad	Selo
Selo	U=36971, z=-3.63, p<.001, r=.13	U=44199, z=-7.69, p<.001, r=.26	U=44740, z=-2.24, p=.025	U=22321, z=-2.55, p=.011	U=37565, z=-4.2, p<.001, r=.15	
Beograd – centar	U=12586, z=-3.4, p=.001, r=.18	U=2268, z=-.44, p=.66	U=11868, z=-5.49, p<.001, r=.28	U=7108, z=-3.29, p=.001, r=.19	U=13677, z=-2.95, p=.003, r=.15	U=42301, z=-9.04, p<.001, r=.31

Tabela 9.7: *Internet korisnici prema nivou obrazovanja*

		Učestalost korišćenja interneta						Ukupno
		Nikad	Jednom mesečno	Jednom nedeljno	Nekoliko puta nedeljno	Do 1 sat dnevno	1–3 sata dnevno	
Obrazovanje	(ne)završena OŠ	65.50	5.90	4.20	5.00	9.20	10.10	100.00
	Trogodišnja škola	37.20	4.80	11.20	16.00	11.20	19.60	100.00
	Četvorogodišnja škola	16.10	4.50	10.50	20.80	21.20	27.00	100.00
	Viša/univerzitet	4.60	2.60	4.90	14.80	31.10	42.00	100.00
	Studenti	3.20	2.20	4.00	11.00	34.40	45.10	100.00
Ukupno		17.10	3.60	7.00	14.60	24.40	33.30	100.00

Da bismo prepoznali razlike između obrazovnih grupa, ponovo je upotrebljen Kruskal-Wallis Test¹³³, dok je *post hoc* testovima¹³⁴ utvrđeno da je najveća razlika, s jedne strane, između onih koji su još uvek u procesu obrazovanja (studenti i učenici) i onih sa diplomom više škole ili fakulteta i, s druge strane, onih sa nezavršenom školom. Situacija sa obrazovanjem se dodatno usložnjava ukoliko mladi poseduju dodatna znanja i veštine. Poznavanje stranih jezika se javlja kao bitan prediktor vremena posvećenog internetu: dve trećine onih koji ne govore strane jezike ne koriste internet. S druge strane, oni koji ga svakodnevno koriste u preko 90% slučajeva govore dobro ili delimično neki od stranih jezika.¹³⁵

¹³³ Kruskal-Wallis testom je utvrđeno postojanje statistički značajnih razlika u učestalosti korišćenja interneta i obrazovnog nivoa mladih ((ne)završena OŠ $n=119$, trogodišnja škola $n=250$, četvorogodišnja škola $n=448$, viša/univerzitet $n=305$ i studenti $n=401$) $\chi^2(4, n=1523) = 300.63, p < .001$. Oni sa (ne)završenom OŠ su sa najnižim skorom na medijani ($Md=0$), sa trogodišnjom ($Md=2$), četvorogodišnjom ($Md=3$) dok ostali imaju skor ($Md=4$).

¹³⁴ Zbog naknadnih višestrukih poređenja smo izvršili redukovanje alfa vrednosti na 0.006, a njima smo utvrdili postojanje značajnih razlika između onih na obrazovnim položajima.

Mann-Whitney U Testovi	Četvorogodišnja škola	Studenti	Viša/Univerzitet
(ne)završena OŠ	$U=12797, z=-8.92, p<.001, r=.38$	$U=5493, z=-11.54, p<.001, r=.56$	$U=6526, z=-12.56, p<.001, r=.55$
Trogodišnja škola	$U=41799.5, z=-5.68, p<.001, r=.22$	$U=19508, z=-10.19, p<.001, r=.43$	$U=23497, z=-11.86, p<.001, r=.46$
Četvorogodišnja škola		$U=49247.5, z=-6.72, p<.001, r=.25$	$U=59723.5, z=-8.76, p<.001, r=.3$

¹³⁵ Veza između poznavanja stranih jezika i vremena provedenog na internetu je ispitivana pomoću koeficijenta Spearmanove korelacije. Izračunata je relativno jaka veza između dve promenljive $r=.44, n=1584, p<.001$, gde oni sa boljim poznavanjem jezika više vremena provode na internetu.

Kada pogledamo pol i korišćenje interneta (Tabela 9.8), vidimo jasnu tendenciju koja ukazuje na stvaranje i povećavanje razlike između polova. Kod mlađih kategorija postoji izjednačenost u korišćenju (ne postoji statistički značajna razlika) ali se ona pojavljuje u najstarijoj kohorti. Ovome treba dodati i nalaz da postoji i razlika između pola kod onih koji su roditelji – češće i više internet koriste muškarci od žena (što se može objasniti i većim udelom žena u angažovanju oko kućnih poslova i brige o deci).

Tabela 9.8: *Internet korisnici prema polu i godinama*

Godine		Učestalost korišćenja interneta						Ukupno
		Nikad	Jednom mesečno	Jednom nedeljno	Nekoliko puta nedeljno	Do 1 sat dnevno	1–3 sata dnevno	
19/20	Žene	11.5	2.7	3.5	13.3	27.4	41.6	100.0
	Muškarci	12.3	4.5	5.0	11.2	23.5	43.6	100.0
24/25	Žene	19.1	0.5	4.1	14.1	35.0	27.3	100.0
	Muškarci	12.7	2.9	7.4	8.8	22.1	46.1	100.0
29/30	Žene	19.5	3.7	8.9	16.8	25.8	25.3	100.0
	Muškarci	18.9	3.5	5.5	15.4	16.9	39.8	100.0
34/35	Žene	25.5	7.8	13.5	18.8	16.1	18.2	100.0
	Muškarci	20.7	4.9	8.4	17.2	25.6	23.2	100.0

Tabela 9.9: *Internet korisnici prema starosnim kohortama*

		Učestalost korišćenja interneta						Ukupno
		Nikad	Jednom mesečno	Jednom nedeljno	Nekoliko puta nedeljno	Do 1 sat dnevno	1–3 sata dnevno	
Godine	19/20	11.9	3.5	4.2	12.3	25.7	42.5	100.0
	24/25	16.0	1.7	5.7	11.6	28.8	36.3	100.0
	29/30	19.2	3.6	7.2	16.1	21.2	32.7	100.0
	34/35	23.0	6.3	10.9	18.0	21.0	20.8	100.0
Ukupno		17.5	3.7	6.9	14.4	24.3	33.2	100.0

Godine starosti mladih (Tabela 9.9) takođe prave značajnu razliku u ovom smislu. Mlađi (unutar kategorije mladih) češće koriste internet. Tabela ukazuje da je među mlađima manje onih koji nikad ne koriste internet. Iako se razlike u vremenu provedenom na mreži mogu objasniti i manjim brojem obaveza koje generalno imaju mlađe generacije, podatak da je među ovom grupacijom manje onih koji ne koriste internet ukazuje da su mlađe generacije te koje lakše usvajaju i koriste nove tehnologije.

Zanimanje, kao i nivo obrazovanja, pokazuje raspodelu u kojoj su na vrhu stručnjaci i službenici, a na dnu poljoprivrednici, radnici i domaćice.

Očekivano je da sa boljom pozicijom na tržištu rada, za koju je neophodno i više obrazovanje, ide i više vremena koje se posvećuje pretraživanju interneta. Dodatna okolnost je da su i radne organizacije u visokom stepenu kompjuterizovane i umrežene, tako da dobar deo onih koji su na službeničkim i stručnjačkim pozicijama tokom radnog vremena koriste internet (neretko i u privatne svrhe). Uz pomoć Kruskal-Wallis testa, testirali smo razlike između profesionalnih grupa i utvrdili da postoje statistički značajne razlike.¹³⁶ Većina studenta i stručnjaka koristi internet svakog dana.

Tabela 9.10: *Internet korisnici prema zanimanju*

		Nikad	Jednom mesečno	Jednom nedeljno	Nekoliko puta nedeljno	Do 1 sat dnevno	1–3 sata dnevno	Ukupno
Zanimanje	Poljoprivrednici	68.2	4.5	2.3	2.3	6.8	15.9	100
	NKV i PKV radnici	50.6	6	8.3	10.7	9.5	14.9	100
	KV i VKV radnici	20.5	4.6	11.6	16.5	20.8	25.9	100
	Domaćice	47.4	10.5	2.6	10.5	13.2	15.8	100
	Tehničari	11.9	4.1	10.6	22.9	22.5	28	100
	Službenici	9.3	3.7	7.5	16.8	32.7	29.9	100
	Stručnjaci	4.5	0.6	2.6	17.5	26.6	48.1	100
	Studenti	3.2	2.2	4	11	34.4	45.1	100
Ukupno		17.1	3.6	7	14.5	24.6	33.2	100

I na kraju naredna tabela (9.11) ukazuje da postoji jasna veza između visine prihoda po glavi domaćinstva i vremena koje se provodi na internetu. Sa rastom prihoda raste i vreme provedeno na mreži. Uz Kruskal-Wallis test smo ispitivali postojanje razlika između pet prihodovnih grupa i došli do rezultata da su razlike izuzetno velike.¹³⁷ Post hoc test jasno ukazuje na značajne razlike između svake druge prihodovne grupe, dok se oni sa najnižim primanjima značajno razlikuju od svih ostalih.¹³⁸

¹³⁶ Kruskal-Wallis test je potvrdio statistički značajne razlike u učestalosti korišćenja interneta između sedam grupa zanimanja (NKV i PKV radnici n=168, KV i VKV radnici n=370, tehničari n=218, službenici n=107, stručnjaci n=154, studenti n=401 i domaćice n=38) χ^2 (6, n=1456) =238.52, p<.001. NKV i PKV radnici imaju najniži skor medijane (Md=0), domaćice (Md=1), KV i VKV radnici (Md=3), dok je skor kod ostalih (Md=4).

¹³⁷ Kroz Kruskal-Wallis test smo otkrili statistički značajne razlike u učestalosti korišćenja interneta i pet prihodovnih grupa (-80EUR n=245 81–160 EUR n=430, 161–240 EUR n=257, 241–320 EUR n=166 and 321+ n=214) χ^2 (4, n=1312) =117.28, p<.001. Oni sa najnižim prihodima – 80EUR EUR imaju i najniži skor na medijani (Md=2), oni između 81–160 EUR (Md=3) dok ostali imaju najviši skor (Md=4).

¹³⁸ Izvršili smo naknadnih sedam poređenja između onih sa najnižim i najvišim prihodima i zato izvršili prilagođavanje vrednosti alfa na nivo od 0.007.

Tabela 9.11: *Internet korisnici prema prihodima po glavi domaćinstva*

EUR	Učestalost korišćenja interneta						Ukupno
	Nikad	Jednom mesečno	Jednom nedeljno	Nekoliko puta nedeljno	Do 1 sat dnevno	1–3 sata dnevno	
–80	42.1	4.8	5.2	11.1	14.8	22.1	100.0
81–160	16.3	4.9	9.0	17.8	22.8	29.0	100.0
161–240	12.8	1.9	9.4	14.7	25.3	35.8	100.0
241–320	5.7	2.3	7.4	13.7	25.7	45.1	100.0
321+	5.8	2.2	4.0	8.1	35.0	44.8	100.0
Ukupno	17.7	3.6	7.3	13.8	24.0	33.5	100.0

Medijska isključenost

Posebna podgrupa mladih koja nas je interesovala je ona koja nema pristup ni štampanim medijima ni internetu, odnosno, oni mladi koji ne čitaju novine i ne koriste internet. U uzorku ovu grupu čini 6.2% mladih, inače, kao što ćemo videti, prilično deprivilegovanih osoba. Prema zanimanju nešto više od četvrtine poljoprivrednika (27.3%) i NKV i PKV radnika (25.3%) kao i 15.8% domaćica spada u ovu grupu, ali zato već znatno manje (3.2%) KV i VKV radnika, 2% studenata, 1.8% službenika i 1.3% stručnjaka. Prema nivou obrazovanja čak 70% onih bez završene osnovne škole ne koriste novine i internet, 23% onih sa osnovnom školom, 10.4% onih koji imaju završenu neku od škola za radnička zanimanja. Ovaj procenat dalje pada izrazitije kako se nivo obrazovanja podiže, pa tako samo 3.5% onih koji imaju završenu četvorogodišnju školu, 3% višu i 3.8% fakultet ne koristi nijedan od ova dva izvora informisanja. Još bolji prediktor od obrazovanja ispitanika predstavlja obrazovanje njihovih roditelja (po dominacijskom principu). Više od polovine onih čiji roditelji nemaju završenu osnovnu školu (52%) spada u ovu grupu, kao i 17.5% onih sa osnovnom, 9.1% sa radničkom, 2.2% sa četvorogodišnjom, svega 0.7% sa višom i bez slučajeva gde neki od roditelja ima završen fakultet. Kad je reč o etničkoj pripadnosti, oko polovine Roma ulazi u ovu grupu (48%) dok je to učešće kod većinske etničke grupe 3.7%.

Mann-Whitney U Testovi	81–160 EUR	161–240 EUR	241–320 EUR	321+
–80 EUR	U=40720, z=–5.03, p<.001, r=.19	U=21345, z=–6.42, p<.001, r=.27	U=11568.5, z=–7.65, p<.001, r=.38	U=13913, z=–8.97, p<.001, r=.42
321+	U=31864.5, z=–6.56, p<.001, r=.26	U=22466, z=–3.59, p<.001, r=.17	U=16787, z=–.98, p<.001	

Nešto je takođe više i žena (njih 6.6%) od muškaraca (5.5%). Prema materijalnom stanju njihova distribucija je sledeća: među onima sa najnižim prihodima domaćinstva po glavi stanovnika (do 8000 RSD mesečno) 17.2% spada u ovu grupu, 5.3% među onima sa prihodima od 8001–16000 RSD, i 2.9% onih sa srednjim prihodima na skali (16001–24000 RSD). Materijalna samopercepcija pokazuje slično: da je čak 40% njih među onima koji smatraju da nemaju dovoljno ni za hranu, 11.4% ima za hranu ali ne i za obuću i odeću, 2.7% ima za odeću i hranu ali ne i za skuplje stvari, 1.2% sve prethodno ali ne i za skupe stvari kao kola, dok ih među onima koji svoje stanje percipiraju kao veoma dobro nema. Prema mestu stanovanja najviše ih je među seoskom omladinom (9.2%), za razliku od gradske omladine gde je taj procenat oko 4% – a najniži je u Beogradu 2.5%.

Za ove mlade osobe možemo reći da su medijski isključeni, kao i da je njihova isključenost rezultat njihove deprivilegovane društvene pozicije.

Diskusija

Pojavljivanje novih medija, poput interneta, nije zaustavilo upotrebu starih medija: štampe radija i televizije. Ovi mediji se višestruko nadopunjuju i transformišu kroz međusobno povezivanje. Međutim, ono što IKT sa sobom donose jeste viši potencijal za uključivanje u javnu sferu, stvarajući mogućnost komunikacije i razmene među učesnicima. Ovo medijsko polje stvara efekte koji mogu da variraju od atomizacije učesnika do stvaranja grupa učesnika povezanih na različitim osnovama sa potencijalom za društvena i političko delanje. Iako se novi mediji pojavljuju po relativno niskim cenama koštanja i iako je njihovo širenje izuzetno brzo, deo populacije i dalje ostaje van sfere njihovih uticaja. U ovom poglavlju smo nastojali da ispitamo stepen medijske uključenosti mladih. Na osnovu analize podataka možemo zaključiti da mladi u Srbiji nemaju jednak pristup medijima i ne koriste ih u istoj meri, naročito Internet. Mladi u Srbiji nisu podjednako informisani, niti su podjednako zainteresovani za teme koje podrazumevaju društvenu i političku participaciju.

Televizija se pokazala kao najdemokratskiji medij, u smislu da gotovo sva domaćinstva u Srbiji poseduju televizor i gotovo svi mladi prate televizijski program. Međutim, nivo gledanosti televizije upućuje na priličnu zastupljenost „tradicionalnih“ oblika informisanja – koji podrazumevaju centralizovanu i jednosmernu komunikaciju. Dominacija ovog vida informisanja i komunikacije upućuje na relativno nizak participativni potencijal mladih. Štampani mediji

koji podrazumevaju više zahteve za njihovo korišćenje su povezani sa prvim oblikom medijske isključenosti. Najveće razlike se pojavljuju u upotrebi interneta, koji zapravo omogućuje najviši nivo komunikacije i participacije u javnoj sferi. Sfera medija, predstavlja društveni domen koji se veoma brzo menja, tako da iako je rast upotrebe IKT visok, Srbija i dalje zaostaje za zemljama okruženja i EU. Koliki je značaj imalo kasnije otpočinjanje transformacije ukazuje da su čak sve zemlje bivše SFRJ ispred Srbije po svim pokazateljima korišćenja IKT.¹³⁹

Istraživanja RZZS kao i CEPIT (Milovanović, 2005), ukazuju da značajne razlike u upotrebi IKT postoje između mladih i starijih, ali naše istraživanje otkriva da ovaj jaz postoji i unutar kategorije mladih – gde su mlađi među njima više uključeni u ovu sferu komunikacije. Kao najzastupljeniji korisnici IKT se pojavljuju mlađi, bolje obrazovani, urbani mladi ljudi, tako da možemo da potvrdimo da se *digitalni jaz*, odnosno nejednak pristup IKT održava i među mladom populacijom. Na kraju, treba pomenuti da karakteristike populacije koje su isključene iz internet sfere (Milovanović, 2005) ne predstavljaju specifičnost nacionalnog konteksta Srbije, već su naprotiv deo jedinstvene globalne kulture, dok se eventualna specifičnost položaja mladih u Srbiji može posmatrati kao posledica kasnijeg uključivanja u procese društvene i političke transformacije pa je samim tim i zastupljenost novih medija daleko manja od zemalja EU i onih iz okruženja, a podele koje postoje unutar društva su izraženije.

¹³⁹ Značajan podatak je i da je dobar deo infrastrukture neophodne za digitalizaciju medijske sfere, koja je značajan uslov širenja broadband mreže po pristupačnim cenama, uništen tokom NATO bombardovanja.

Isidora Jarić i Ivana Živadinović

POLITIČKA AKTIVNOST MLADIH

Smanjena politička aktivnost mladih je fenomen koji muči većinu savremenih društva. Istraživanja koja se bave ovim fenomenom u visokorazvijenim zemljama često kao razloge navode nezainteresovanost građana za politiku i političke procese, ali i činjenicu da su postojeće političke institucije razvijene od strane „odraslih“ kako bi služile različitim političkim i drugim potrebama onih koji su odavno prekoračili granicu mladosti. U tom smislu, kakva god podešavanja da se čine, važno je zapamtiti da ona nikada ne mogu izbrisati činjenicu da postojeće političke institucije prvobitno nisu razvijane da bi se u njima politički angažovali mladi ljudi (Furlong, 2009: 291). Saglasno ovom uvidu, dosadašnja istraživanja u svetu i kod nas pokazuju da mladi, u poređenju sa starijima, značajno manje participiraju u samom izbornom procesu, da su češće stranački neopredeljeni, da se ređe odlučuju da pristupe nekoj od političkih stranaka u svojstvu njihovih članova, kao i da su ispodprosečno zastupljeni u organima vlasti (Griffin, 1993; Hackket, 1997; Ilišin, 1999; Gredelj, 2004; Golubović, 2007; Jarić, 2007; Kirbiš i Flere, 2011). Nalazi i ovog istraživanja potvrđuju neke od glavnih obeležja trenda prepoznatog i u prethodnim istraživanjima, koji, u nekim svojim aspektima, predstavlja značajnu prepreku punoj integraciji mladih u širi društveni sistem.

Okosnicu analize koja će biti predstavljena čini *indeks političkog aktivizma*, konstruisan od 14 varijabli¹⁴⁰ koje mere različite vrste (uže¹⁴¹ i šire¹⁴² shvaćenog) političkog aktivizma. Glavne dimenzije koje ovaj indeks zbirno prati kod svakog pojedinačnog ispitanika su: praćenje političkih dešavanja, učešće na izborima, članstvo i učešće u aktivnostima političkih stranaka, ispitaniko-

¹⁴⁰ Varijable koje su ušle u indeks političkog aktivizma su:

1. Kako vidite svoju ulogu u rešavanju problema problemi sa kojima se susreću mladi u mestu u kome živite?

(1) Ja tu ne mogu ništa da uradim 2) Moje je da uočim te probleme 3) Mogu da predočim te probleme nadležnima 4) Da osmišljam načine njihovog rešavanja 5) probleme koje imamo rešavamo u krugu prijatelja 6) ja volontiram u omladinskim/NVO 7) preko lokalnih institucija/kancelarija za mlade 8) Nešto drugo. Šta?)

2. Kako biste na skali od 1 do 5 ocenili koliko ste Vi politički aktivni/pasivni? (1-pasivan, 5-aktivan)

3. Da li ste zainteresovani za politiku? (1) Veoma mnogo 2) Mnogo 3) Malo 4) Veoma malo 5) Nimalo 6) Ne može da oceni)

4. Koliko ste aktivni u političkim strankama (1) Nije član 2) Simpatizer 3) Član 4) Uzimam učešće u različitim projektima)

5. Koliko često pratite ono što se događa u politici uopšte – TV, radio, novine? (povremeno/retko/nikad)

6. Koliko često idete na tribine, javna predavanja, organizovane javne skupove? (povremeno/retko/nikad)

7. Koliko često raspravljate o politici i lokalnim problemima sa prijateljima, porodicom? (povremeno/retko/nikad)

8. Koliko često prisustvujete predizbornim mitinzima stranaka i kandidata? (povremeno/retko/nikad)

9. Koliko često glasate na izborima? (povremeno/retko/nikad)

10. Koliko često učestvujete na izborima – član odbora ili komisije, kandidat, posmatrač? (povremeno/retko/nikad)

11. Koliko često učestvujete u izbornim kampanjama (delite propagandni materijal i sl.? (povremeno/retko/nikad)

12. Koliko često učestvujete u štrajkovima? (povremeno/retko/nikad)

13. Koliko često učestvujete na demonstracijama, protestima, mitinzima...? (povremeno/retko/nikad)

14. Koliko često učestvujete u radu opštinskih kancelarija za mlade (povremeno/retko/nikad).

¹⁴¹ Politički aktivizam shvaćen kao repertoar akcija u kojima ispitanici uzimaju učešće kako bi izrazili vlastite političke stavove i mišljenja s namerom da proizvedu određenu željenu političku promenu sredstvima koja nude:

a) oficijelna politika/postojeći politički sistem

b) političke organizacije/političke stranke uz pomoć kojih se ljudi mobilisu za političku akciju (Čičkarić, 2011:101).

¹⁴² Politički aktivizam/aktivnost (Čičkarić, 2011:101) koji obuhvata različite aktivnosti poput protesta, demonstracija, potpisivanja peticija i praktikovanja bojkota. u kojima ispitanici uzimaju učešće a koje se odvijaju van kanala pod neposrednom kontrolom zvaničnog političkog sistema (oficijelne politike i političkih stranaka, pre svega onih parlamentarnih, koje predstavljaju njegov integralni deo).

va percepcija sopstvenog političkog angažmana. Konačan indeks predstavlja zbir svih varijabli, pri čemu su odgovori kategorizovani na tročlanoj skali unutar koje su pasivan i aktivan krajnje vrednosti. U kategoriju *pasivni* svrstani su oni ispitanici koji pokazuju potpunu ili gotovo potpunu neaktivnost, nezainteresovanost i, posledično, distanciranost od bilo kakvog političkog mišljenja i delovanja. U kategoriju *delimično pasivni* svrstani su svi ispitanici koji su unutar više od pola kategorija odabrali odgovore koji označavaju izvesnu pasivnu aktivnost koja se izražava pre svega kroz: percipiranje/uočavanje lokalnih problema, ali ne i reagovanje na njih (u smislu preduzimanja neke konkretne aktivnosti), simpatizerska osećanja prema određenim političkim strankama, praćenje političkih dešavanja sa distance bez direktnog učešća u njima. U *aktivne* ispitanike svrstani su ispitanici koji na različite načine aktivno učestvuju u raznorodnim oblicima političkih aktivnosti poput na primer: volontiranja u omladinskim/NV organizacijama, uzimanje učešća u različitim projektima političkih stranaka, aktivno učešće i/ili članstvo u odborima i komisijama na izborima i/ili aktivno učešće u radu opštinskih kancelarija za mlade. Zanimljivo je da smo prilikom konačnog zatvaranja ove kategorije aktivnih u nju uključili sve ispitanike koji praktikuju bilo kakvu vrstu (uže ili šire shvaćenog) političkog angažmana. Ipak, uprkos ovoj analitičkoj intervenciji u proširivanju pojma političkog aktivizma, konačna analiza dobijenog indeksa političkog aktivizma pokazuje da je među mladima u Srbiji, visoko rasprostranjen distanciran i pasivan odnos prema politici i učešću u najrazličitijim političkim aktivnostima. Čak dve trećine (ili 65.82%) ispitanika iz našeg uzorka pokazuje potpunu pasivnost i odsustvo želje da uzmu učešće u bilo kom obliku političkih aktivnosti. Delimičnu pasivnost pokazuje gotovo četvrtina (odnosno 23.42%) ispitanika, dok se svega 10.8%¹⁴³ ispitanika može smatrati politički aktivnim (videti grafik 10.1.).

Iako savremena politikološka teorija odsustvo političke aktivnosti, pre svega oličene u opadajućim stopama izborne izlaznosti, ne prepoznaje nužno kao prepreku za funkcionisanje političkog i društvenog sistema¹⁴⁴, važno je konstatovati da ovaj fenomen ipak proizvodi značajne društvene i strukturne posledice za određene kolektivne društvene aktere/grupe koji/e su možda

¹⁴³ Ovo je nešto manji postotak od 12% društveno i politički aktivnih ispitanika koji beleži Gredelj u svom istraživanju (Gredelj, 2004:145).

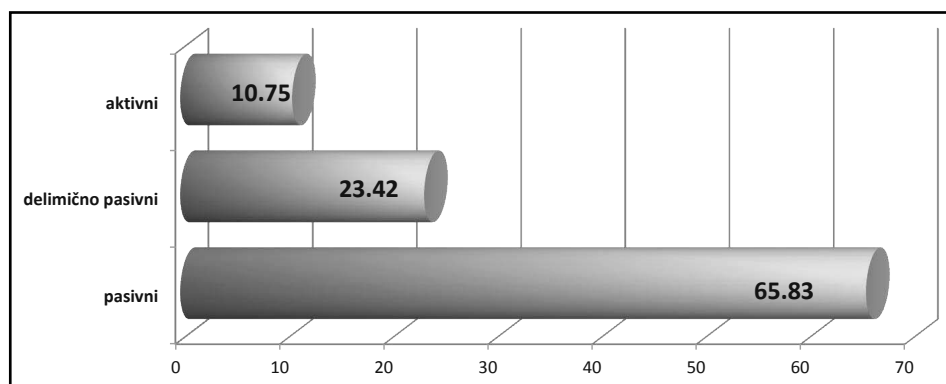
¹⁴⁴ Što pre svega zavisi od „tipa teorije demokratije koji se zastupa“ (Spasić, 2007:103), a to je u slučaju savremenih društava uglavnom demokratija „elitističkog“ tipa (koja svodi ideju demokratije na pravilima uređeno nadmetanje među elitama) nasuprot demokratije „participativnog“ tipa (koja podrazumeva široko učešće građana u vršenju vlasti u saglasju sa idealima grčkog polisa) (Ibid:103)

više nego drugi, zbog nekih svojih strukturnih karakteristika, uključeni u ovaj globalni trend uspostavljanja distance prema političkom. Na izvestan način, ovakav pristup dovodi u pitanje tradicionalno razumevanje politike kao opšte javne stvari (*res publica*) i najviše građanske vrline slobodnih ljudi, koja podrazumeva opštu političku participaciju (izvan koje ostaju samo „bogovi, robovi i zveri“ – Aristotel), jer ono ne odgovara aktuelnoj strukturi društvenog polja političkog. Polje političkog odlučivanja, u savremenim visoko diferenciranim društvima, postaje tako ekskluzivni prostor unutar koga su u interakciji isključivo pripadnici profesionalnih političkih elita, a uloga „novih“ građana se iscrpljuje u pružanju puke podrške jednoj od aktuelnih političkih elita: davanjem glasa za ili protiv određenoj, prethodno od strane tih istih elita već artikulisanog, političkoj opciji. Ova isključenost iz procesa artikulacije određenih političkih pozicija i stavova rezultira naglašenim stepenom političke apatije i apolitičnosti kod građana, i konačno udaljavanjem od svega što se prepoznaje kao politika. Kao posledica, ovog trenda udaljavanja od političkog toka društva, strukturna pozicija određenih, pre svega onih marginalizovanih, društvenih aktera/grupa postaje dodatno ranjiva. Društveni akteri koji su tradicionalno podzastupljeni i/ili potpuno odsutni unutar političkih elita prolaze kroz proces dodatne marginalizacije¹⁴⁵, koji je ovoga puta podstaknut iznutra. Ovaj unutrašnji proces se u slučaju pojedinačnih socijalnih aktera ispoljava u odsustvu motivacije da se iskorači u socijalni prostor političkog, a u slučaju kolektivnih socijalnih aktera u ukidanju elementarnih pretpostavki koje bi otvorile mogućnost da ovi društveni akteri pokušaju da putem različitih političkih strategija lobiraju za promenu ili bar ublažavanje posledica vlastitog deprivilegovanog društvenog položaja. Sve ovo čini njihovu egzistenciju dodatno „nevidljivom“. Slična pravilnost važi i za mlade. Socijalna ranjivost njihovog položaja proističe iz činjenice da su „mladi“ heterogena socijalna grupa artifičijelno konstruisana na pretpostavci da pripadnici određene uzrasne grupe koja još sasvim nije iskoračila na javnu scenu dele određene zajedničke osobine koje ih unutar društva obeležavaju kao pripadnike iste društvene (i posledično interesne) grupe. Paradoksalno, upravo ove dve određujuće koordinate (heterogenost i još uvek neartikulisana i samim tim nestabilna socijalna pozicija mladih unutar javne sfere) najbolje opisuju unutrašnju protivurečnost koja obeležava ovu „privremenu“ i „protočnu“ društvenu grupu čiji je sastav u permanentnom procesu izmene, što dodatno otežava socijalno artikulisanje grupnog političkog interesa. Kako god, ova sistemska unutrašnja protivurečnost i niske stope političke aktivnosti

¹⁴⁵ Koji je posledica ukrštanja (Crenshaw, 1991) ovih različitih marginalnih pozicija koje zauzimaju unutar postojećeg s jedne strane društvenog sistema, a sa druge strane unutar političkog sistema.

unutar socijalne grupacije mladih čine da zvanični politički sistem retko (i sa porastom stopa neaktivnosti unutar ove skupine sve ređe) pokušava da odgovori na autentične potrebe ove socijalne grupe, jer o njima ima malo ili nimalo informacija. U tom smislu, u ovom radu posebno ćemo se baviti analizom i obeležijima onih ispitanika koje smo unutar našeg uzorka prepoznali kao politički aktivne, kako bismo pokušali da razumemo koje su okolnosti i specifičnosti njihovog okruženja uticale da ovi mladi ljudi iskorače u sferu političkog, ali i povratno na koji način ove specifičnosti mogu uticati na iskrivljenost slike ove socijalne grupe u očima javnosti i aktuelnih političkih elita.

Grafik 10.1: *Indeks političkog aktivizma*

Ko su politički aktivni mladi ljudi u Srbiji?

Među politički aktivnim ispitanicima ima neznatno više muškaraca (52.20%) nego žena (47.80%). Značajno su aktivniji oni koji pripadaju drugoj¹⁴⁶ (32.50%) i trećoj¹⁴⁷ (27.40%) starosnoj kohorti unutar našeg uzorka, u odnosu na najmlađe, pripadnike prve starosne kohorte¹⁴⁸, koji su procentualno najmanje zastupljeni među politički aktivnim ispitanicima (19.20%), i one najstarije, pripadnike četvrte starosne kohorte¹⁴⁹ (21%). Objašnjenje za ovu povećanu „neaktivnost“ najmlađih i najstarijih ispitanika unutar našeg uzorka svakako ne može biti isto. I dok bi se kod najmlađih ispitanika moglo najvero-

¹⁴⁶ Ispitanici rođeni 1986–1987. godine.

¹⁴⁷ Ispitanici rođeni 1981–1982. godine.

¹⁴⁸ Ispitanici rođeni 1991–1992. godine.

¹⁴⁹ Ispitanici rođeni 1976–1977. godine.

vatnije govoriti o periodu adaptacije na odgovornosti i prava koja status građanina podrazumeva, u smislu privikavanja na ideju da sticanje punoletstva i prava koja ono nosi prate i izvesne građanske obaveze u smislu preuzimanja odgovornosti za određene političke odluke koje se unutar političkog sistema donose, a u ime svih punoletnih građana (sa pravom glasa, koji teorijski i praktično mogu uticati na donošenje ili odbacivanje tih odluka) jednog društva, kod onih najstarijih ispitanika se očigledno radi o nečem drugačijem.

Prikupljeni podaci pokazuju da su unutar grupe mladih politički najaktivniji oni koji još nisu stupili u partnersku i/ili bračnu zajednicu¹⁵⁰ i nemaju decu¹⁵¹. Oni najčešće žive kod roditelja (62.80% unutar poduzorka politički aktivnih ispitanika), u iznajmljenom stanu koji plaća neko drugi (6.40%) i/ili studentskom domu (7.10%), odnosno na mestu gde se osećaju relativno sigurno i gde najčešće nisu prisiljeni da preuzmu odgovornost za plaćanje vlastitih troškova stanovanja, već to za njih čine njihovi roditelji ili staratelji¹⁵². Na osnovu svega pomenutog moglo bi se zaključiti da je upravo ova vrsta novih „odgovornosti“ (ulazak u partnersku i/ili bračnu vezu, dobijanje deteta, zasnivanje vlastitog domaćinstva i iseljavanje iz sigurnosti roditeljskog i/ili studentskog doma) zaslužna za procentualno značajno niži stepen političke aktivnosti naših najstarijih ispitanika (četvrta kohorta), koji su očekivano zbog svojih godina više izloženi ovim novim životnim zahtevima.

Značajni faktor koji utiče na političku aktivnost je **obrazovanje**, bilo da se radi o obrazovnom nivou samih ispitanika ili njihovih roditelja. U oba slučaja, sa porastom nivoa obrazovanja raste i politička aktivnost ispitanika. Politički su najaktivniji ispitanici sa srednjim (50.6%) (među kojima se nalaze i studenti¹⁵³) i visokim obrazovanjem (25%), kao i oni čiji roditelji imaju univerzitetsko obrazovanje. Primera radi, unutar našeg uzorka, najaktivnija su deca očeva sa završenim univerzitetskim obrazovanjem koji čine jednu četvrtinu (25%) poduzorka politički aktivnih ispitanika. Poređenja radi prema podacima popisa iz 2002. godine u muškoj populaciji Srbije ima svega 7.3% onih koji imaju fakultetsku diplomu, iz čega se može izvući zaključak da su očevo koji imaju visoko obrazovanje značajno nadzastupljeni u grupi politički aktivnih ispitanika. Slična pravilnost važi i za obrazovanje majki. Unutar našeg uzorka, najaktivnija su deca majki sa završenim univerzitetskim obrazovanjem koja čine čak jednu petinu (20%) unutar poduzorka politički aktivnih ispitanika. Prema

¹⁵⁰ Čak 78.80% politički aktivnih ispitanika.

¹⁵¹ 85.60% politički aktivnih ispitanika nema decu.

¹⁵² Čak 76.30% politički aktivnih ispitanika živi na ovaj način.

¹⁵³ Upravo studenti (koji su još uvek u procesu školovanja) pokazuju najviše stope političke aktivnosti.

podacima popisa 2002. godine visokoobrazovane žene unutar ženske populacije Srbije su zastupljene sa 5.8% što je procentualno značajno manje¹⁵⁴ od pomenutih 20% u našem uzorku.

Studenti su značajno aktivniji u odnosu na ispitanike drugih zanimanja. Iako studenti čine 25% našeg uzorka, unutar poduzorka politički aktivnih ispitanika oni su zastupljeni sa čak 32%. Politički su najaktivniji ispitanici koji su na školovanju (31% unutar poduzorka politički aktivnih ispitanika)¹⁵⁵ i nezaposleni (18.70%), a potom oni koji obavljaju privremene (prijavljene i neprijavljene) poslove (19.40%). Unutar poduzorka politički aktivnih ispitanika značajno su podzastupljeni i poljoprivrednici kojih među aktivnima ima svega 1.3%, a unutar opšteg uzorka čak dva puta više (2.9%). Politička aktivnost opada kod onih koji su stalno zaposleni, bilo da rade u državnim (9.70%) ili privatnim firmama (12.9%) ili u svojim sopstvenim¹⁵⁶. Među onima koji su zaposleni ili rade povremene poslove najveći broj aktivnih radi posao izvan svoje struke i ispod svojih kvalifikacija¹⁵⁷, i maštaju o tome da rade neki drugi posao¹⁵⁸. To na izvestan način podupire prethodno iznetu tezu o „novim odgovornostima“ (kojima se ovde pridružuje i zaposlenje) koje, čini se, zatamljuju želju i spremnost ispitanika da se politički angažuju, osim u slučajevima kada su očigledno nezadovoljni zaposlenjem, jer ga percipiraju kao neadekvatno u odnosu na stečeni profil i nivo obrazovanja.

Unutar poduzorka politički aktivnih ispitanika značajno su prisutniji ispitanici čiji su očevi stručnjaci i umetnici (kojih ima čak 15.9% u odnosu na 9.7 posto unutar opšteg uzorka), kao i ispitanici čiji su očevi KV i VKV radnici (koji čine 38.10% unutar poduzorka politički aktivnih ispitanika u odnosu na 34.2% u uzorku istraživanja). Deca majki tehničarki (koja su u uzorku zastupljena sa 15.20%, a u poduzorku politički aktivnih sa 17.90%), službenica (u uzorku 11.80%, poduzorku aktivnih 13%) i stručnjakinja i umetnica (u uzorku 7.20%, u poduzorku aktivnih 13%) su značajno aktivnija od dece majki nižeg obrazovanja i profesionalnog statusa. Najaktivnija su deca očeva koji rade u državnom sektoru, i majki koje su nezaposlene.

¹⁵⁴ Gotovo tri i po puta manje.

¹⁵⁵ Što su uglavnom studenti.

¹⁵⁶ Bilo da samostalno obavljaju delatnost (3.9%), da su vlasnici ili suvlasnici kioska ili radnji sa zaposlenima (0.6%) ili da su vlasnici preduzeća (1.3%).

¹⁵⁷ Čak 31% njih unutar poduzorka politički aktivnih, nasuprot 24.9% unutar opšteg uzorka.

¹⁵⁸ 37.5% ispitanika unutar poduzorka politički aktivnih želi da radi neki drugi posao od onoga koji trenutno radi nasuprot 29.2% ispitanika u opštem uzorku. Dakle politički aktivni ispitanici su značajno više nezadovoljni poslom koji obavljaju.

Već i iz ovog kratkog krokija jasno se vidi da su značajni delovi populacije mladih gotovo isključeni iz političkog života društva Srbije. Izgleda da se politički angažuju najčešće oni najobrazovaniji, iz porodica sa nadprosečno obrazovanim roditeljima i visokim kulturnim kapitalom¹⁵⁹, koji još uvek uživaju u finansijskoj podršci roditelja, i nisu zasnovali sopstvene porodice. Značajna zastupljenost ispitanika koji odgovaraju ovoj slici unutar poduzorka politički aktivnih ispitanika otvara pitanje političke i društvene vidljivosti mladih čija egzistencija iskoračuje iz jasno omeđenih koordinata ove slike¹⁶⁰. Stoga, ne čudi što su jedini mladi koji se spominju u aktuelnim političkim debatama unutar javnog diskursa u Srbiji – studenti¹⁶¹, jer su oni izgleda jedini koji su uspeali da artikuliraju, bar u odnosu na neka pitanja, određeni politički stav i da ga prezentuju javnosti. To naravno ne bi bilo moguće da ne postoji kritična masa onih među njima koji su spremni da se politički angažuju. Na žalost, o velikom broju mladih ljudi čiji su životi determinisani nekim drugim okolnostima¹⁶², a ne činjenicom da su studenti mi kao građani ne znamo ništa, kao ni o problemima koji obeležavaju njihove lične i socijalne živote.

Oblici političke participacije mladih u Srbiji

Kako bismo što bolje razumeli kvalitet i intenzitet političke participacije mladih u Srbiji, u istraživanju smo pokušali da izmerimo koliko često naši ispitanici:

- (1) prate događanja u politici
- (2) idu na tribine, javna predavanja, javne skupove
- (3) raspravljaju o politici i lokalnim problemima sa prijateljima
- (4) prisustvuju predizbornim mitinzima stranaka i kandidata

¹⁵⁹ Što je u saglasju i sa nekim drugim istraživanjima u regionu po kojima su „mladi iz porodica sa visokim socioekonomskim statusom i iz urbanih područja mnogo češće politički aktivni“ (Kirbiš, Flere, 2011: 218).

¹⁶⁰ Primera radi dodatna analiza poduzorka mladih Roma, kojih u našem uzorku ima 75, pokazuje značajno drugačiju distribuciju varijabli unutar indeksa političkog aktivizma od one koja važi za opšti uzorak. Među mladim Romima svega 8.7% njih ulazi u kategoriju politički aktivnih (nasuprot 10.75% unutar opšteg uzorka). Među Romima značajno je više prisutna politička pasivnost (85.5%) nego u opštem uzorku gde u ovu kategoriju ulazi „svega“ 65.82% ispitanika.

¹⁶¹ Izgleda da stvari stoje slično i u Sloveniji gde je „... u poslednjih 15 godina došlo ... do velikog povećanja spremnosti studenata da učestvuju u aktivnostima koje imaju za cilj da poboljšaju status mladih.“ (Kirbiš, Flere, 2011: 238).

¹⁶² Poput na primer mladih koji žive na selu, mladih koji su samohrani roditelji, mladih koji pripadaju socijalno deprivilegovanim slojevima i tome slično.

- (5) glasaju na izborima
- (6) učestvuju na izborima kao članovi odbora, kandidati ili posmatrači
- (7) učestvuju u izbornim kampanjama
- (8) učestvuju u štrajkovima
- (9) učestvuju na demonstracijama, protestima, mitinzima

Dobijeni rezultati prikazani su u tabeli 10.1.

Tabela 10.1. ***Distribucija odgovora ispitanika vezanih za učestalost praktikovanja određenih političkih aktivnosti***

	Nikad	Retko	Povremeno	Redovno
Pratim ono što se događa u politici uopšte putem TV, radija, novina	17.40	24.33	38.86	19.40
Posećujem tribine, javna predavanja, organizovane javne skupove	73.60	14.11	10.05	2.25
Raspravljam o politici i lokalnim problemima sa prijateljima, porodicom	33.44	28.50	29.44	8.63
Prisustvujem predizbornim mitinzima stranaka i kandidata	83.87	9.20	4.47	2.46
Glasam na izborima	23.68	9.65	20.18	46.49
Učestvujem na izborima – član odbora ili komisije, kandidat, posmatrač	86.57	5.27	4.96	3.20
Učestvujem u izbornim kampanjama (deljenje propagandnog materijala i sl)	92.37	2.88	3.00	1.75
Učestvujem u štrajkovima	89.17	5.13	4.19	1.50
Učestvujem na demonstracijama, protestima, mitinzima...	81.44	10.25	6.00	2.31

Kao što se iz priložene tabele može videti visoki procenti aktivnosti se javljaju ne samo u oblicima političke participacije koji se mogu označiti kao pasivni¹⁶³, već i u onom obliku političke participacije koji se tradicionalno smatra ključnim za određivanje nečije političke aktivnosti, kao što je glasanje na izborima¹⁶⁴. Svi ostali oblici političke participacije čiju smo učestalost pokušali da izmerimo su u kategorijama redovno ili povremeno zastupljeni sa manje od 10% onih koji ih praktikuju.

¹⁶³ Poput na primer praćenja političkih događaja putem televizije, radija, novina (što povremeno i redovno čini čak 58.7% ispitanika) ili razgovora o politici i lokalnim problemima sa prijateljima i članovima porodice (što povremeno i redovno čini čak 38.06% ispitanika)..

¹⁶⁴ U našem uzorku čak 66.67% mladih (povremeno 20.18% ili redovno 46.49%) glasa na izborima.

Kako bismo uspostavili uzajamne veze između navedenih oblika političke participacije primenili smo analizu glavnih komponenti (PCA). Pregledom korelacione matrice izdvojila su se tri faktora koji objašnjavaju 68.52% varijanse¹⁶⁵ (videti tabelu 10.2.).

Tabela 10.2: **Ukupan procenat objašnjene varijanse**

Faktor	Rotation Sums of Squared Loadings		
	Svojevredna vrednost	% varijanse	Ukupan % varijanse
Stranački aktivan	2.316	25.734	25.734
Pasivan	2.014	22.374	48.108
Antisistemski	1.837	20.412	68.519

Identifikovani tipični obrasci političke participacije prikazani su u tabeli 10.3. koja pokazuje u kojoj meri svaka varijabla korelira sa svakim od faktora. Izdvojena tri obrasca političke participacije označeni su kao: (1) *stranački aktivan* obrazac, koji karakteriše učešće u izbornim kampanjama, učešće na izborima i prisustvovanje predizbornim mitinzima; (2) *pasivan* obrazac karakteriše praćenje političkih događaja, raspravljanje o politici i lokalnim problemima sa prijateljima i glasanje na izborima i (3) *antisistemski* obrazac karakteriše učešća u štrajkovima, demonstracijama i posete tribinama, predavanjima, javnim skupovima.

Tabela 10.3: **Matrica faktorskih opterećenja**

Aktivnost	Faktorska opterećenja (Varimax rotacija)		
	Stranački aktivan	Pasivan	Antisistemski
Učešće u izbornim kampanjama (deljenje propagandnog materijala i sl)	.863		
Učešće na izborima – član odbora ili komisije, kandidat, posmatrač	.829		
Prisustvovanje predizbornim mitinzima stranaka i kandidata	.742		
Praćenje ono što se događa u politici uopšte – TV, radio, novine		.818	
Raspravljanje o politici i lokalnim problemima sa prijateljima, porodicom		.799	
Glasanje na izborima		.682	
Učešće u štrajkovima			.839
Učešće na demonstracijama, protestima, mitinzima...			.822
Posećivanje tribina, javnih predavanja, organizovanih javnih skupova	.468	.337	.471

¹⁶⁵ Vrednost KMO premašuje preporučenu vrednost od 0.6 i iznosi 0.795 dok Bartlettov test sferičnosti pokazuje statističku značajnost: $p = .000$.

Tabela 10.4: **Korelacije faktora obrazaca aktivnosti**

	Stranački aktivan	Pasivan	Antisi- stemska
Pol	.045	.153**	.077**
Broj godina školovanja	.044	.285**	.071**
Godište ispitanika	.042	.263**	-.096**
Broj godina obrazovanja roditelja	-.019	.073**	.188**
Bračni status	-.003	.049	-.109**
Broj dece	-.017	-.029	-.141**
Prihodi po članu domaćinstva	-.031	-.023	-.089**
Koliko knjiga ste pročitali u poslednjih godinu dana?	-.004	.175**	.207**
Uopšte uzev, da li naša zemlja ide u dobrom ili lošem pravcu?	.107**	.084**	.029
Da li ste zainteresovani za politiku?	.247**	.540**	.264**
Da li ste u poslednje 2 godine bili u inostranstvu?	.029	.116**	.148**
Da li razmišljate o napuštanju Srbije?	.032	.073**	.127**
Zadovoljstvo porodičnim životom	-.007	.018	-.130**
Indeks kulturnog kapitala	0.054*	0.208**	0.090**
Tempo osamostaljenja	-0.029	.142**	-.110**
Podstičući porodični obrazac	-0.007	.119**	-.064*
Nepodstičući porodični obrazac	.053*	-.057*	.057*

** Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

* Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

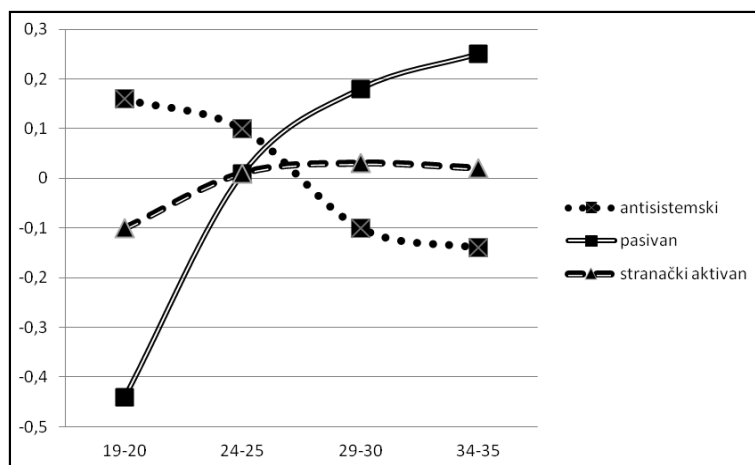
Ovako diferencirane oblike političke participacije mladih analizirali smo dalje ispitivanjem stepena njihove povezanosti sa različitim obeležjima iz našeg instrumenta (videti tabelu 10.4.). *Stranački aktivan* obrazac je u vezi sa izraženim zadovoljstvom u vezi sa smerom u kome se kreće naša zemlja, zainteresovanošću za politiku kao i sa indeksom kulturnog kapitala ispitanika i raste sa porastom nepodstičućeg porodičnog obrasca. Treba napomenuti da su navedene korelacije slabe po jačini, što ukazuje na veliku heterogenost onih koji praktikuju stranački aktivan obrazac političke participacije. *Pasivan* obrazac je najjače povezan sa zainteresovanošću za politiku¹⁶⁶, zastupljeniji je kod mladića i raste sa porastom nivoa obrazovanja, godinama starosti kao i sa porastom broja godina koji su roditelji proveli u obrazovanju. Ovaj obra-

¹⁶⁶ Zanimljivo je da sa uslovno rečeno porastom pasivnosti raste zainteresovanost za politiku što bi moglo da ukazuje na činjenicu o kojoj govore mnoga istraživanja da mladi uprkos javno iskazanom pasivnom odnosu prema politici, u miru privatnosti vlastitih života često opsesivno prate politička dešavanja i raspravljaju o njima. O tome govori i francuska sociološkinja Anne Muxel kada govori o političkim apstinentima koje deli na one „van igre“ i one „u igri“ koji iako praktično odbijaju da učestvuju u političkoj dinamici društva čiji su deo, intimno u njoj učestvuju prateći sve što se u društvu dešava po tom pitanju (Muxel, 2000).

zac je u pozitivnoj korelaciji i sa brojem pročitanih knjiga, indeksom kulturnog kapitala, brojem putovanja u inostranstvo, željom i planovima za napuštanje zemlje, tempom osamostaljenja, i podstičućim porodičnim obrascem, a u negativnoj korelaciji sa nepodstičućim porodičnim obrascem. *Antisistemski* obrazac se mahom pojavljuje kod mlađih neoženjenih mladića bez dece koji iskazuju nezadovoljstvo sopstvenim porodičnim životom i žele da napuste Srbiju. On je dalje u pozitivnoj korelaciji sa brojem pročitanih knjiga, indeksom kulturnog kapitala, nepodstičućim porodičnim obrascem i nivoom obrazovanja (Tabela 10.4.), a u negativnoj sa tempom osamostaljenja i podstičućim porodičnim obrascem.

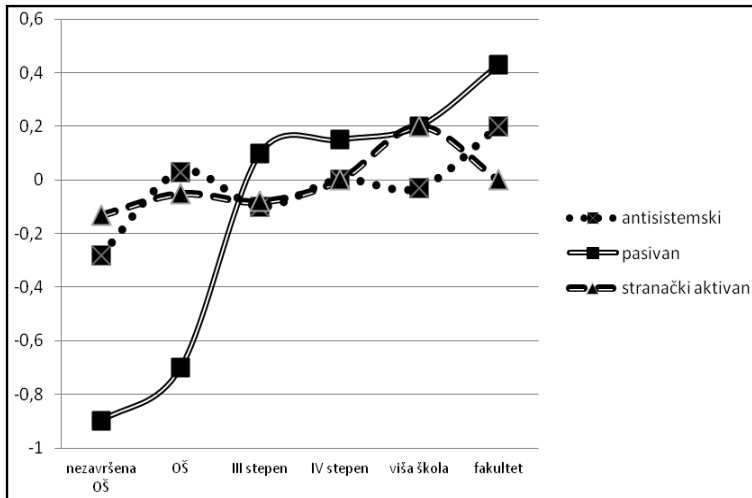
Grafički prikaz veze tri obrasca aktivizma sa godištem ispitanika, završenom školom i zainteresovanošću za politiku dat je u graficima 10.1, 10.2 i 10.3.

Grafik 10.1: *Povezanost starosti ispitanika i faktora obrazaca aktivizma*

Kao što se iz grafika 10.1. može videti pasivni odnos (tačkasta linija) prema političkom angažmanu raste sa godištem ispitanika. Nasuprot antisistemskom obrascu političkog ponašanja (puna linija) koji opada sa starošću ispitanika. Obrazac stranačkog političkog angažmana (isprekidana linija) je relativno ravnomerno zastupljen unutar svih starosnih kohorti, s izuzetkom prve unutar koje beleži nešto niže vrednosti. Najveće međusobne razlike između tri obrasca participacije prisutne su u prvoj kohorti.

Grafik 10.2: **Povezanost obrazovanja ispitanika i faktora obrazaca aktivizma**

Zanimljivu pravilnost pokazuje grafik 10.2, koji prikazuje zastupljenost određenih obrazaca političkog ponašanja kod ispitanika sa različitim nivoima obrazovanja. Iz slikovnog prikaza proizlazi da porast nivoa obrazovanja najviše utiče na incidenciju pasivnog obrasca političkog ponašanja (tačkasta linija), koja progresivno raste sa povećanjem obrazovnog nivoa ispitanika. Na ostale obrasce političkog ponašanja izgleda da nivo obrazovanja ima mnogo manje uticaja.

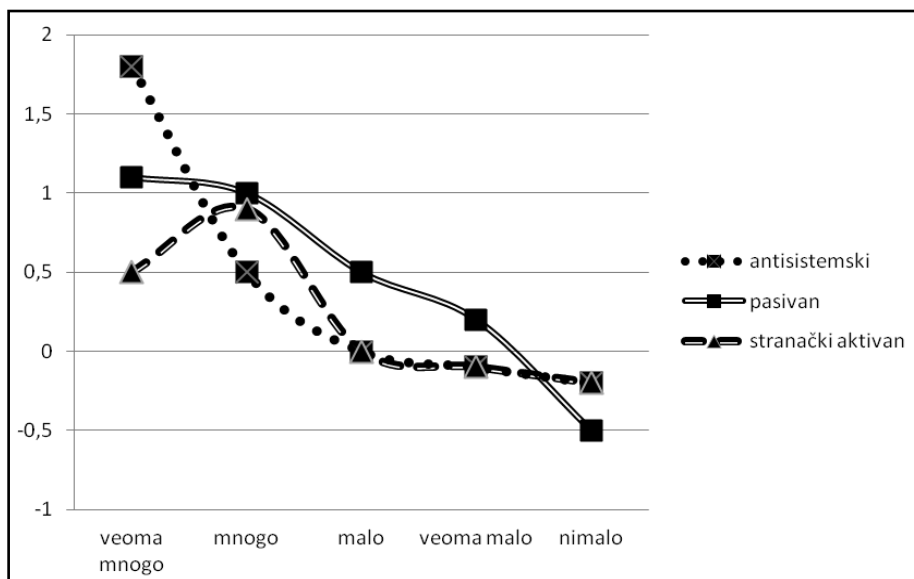
Rezultati koje prikazuje grafik 10.3. pokazuju zanimljiv nalaz da najmanju zainteresovanost za politiku pokazuju oni ispitanici koji praktikuju stranački obrazac političkog angažmana (isprekidana linija) u odnosu na one koji praktikuju druga dva obrasca.

Na osnovu svega predloženog moguće je zaključiti da sva tri obrasca slikovito govore o oblicima političkog angažmana koji postoje unutar populacije mladih u Srbiji, a koji su determinisani različitim biografskim i društvenim okolnostima. I dok obrazac stranačkog političkog angažmana pokazuje izvesnu postojanost¹⁶⁷, ostala dva obrasca gube (antisistemska – tačkasta linija),

¹⁶⁷ S jedne strane, recimo u odnosu na starost ispitanika, što ukazuje na to da oni koji se odluče za ovu vrstu političkog angažmana dosledno je praktikuju tokom svoje celokupne mladosti. A sa druge strane, u odnosu na stranačku političku lojalnost ispitanika, koja se manifestuje kroz opadajuću zainteresovanost za politiku kod ispitanika koji praktikuju ovu vrstu političkog angažmana, jer oni očigledno gube interesovanje za praćenje i odgo-

odnosno dobijaju na značaju (pasivni – puna linija) sa protokom vremena i sazrevanjem ispitanika.

Grafik 10.3: ***Povezanost zainteresovanosti ispitanika za politiku i faktora obrazaca aktivizma***

Diskusija

Prikazana analiza pokazuje da smanjena politička aktivnost mladih očigledno predstavlja značajnu prepreku njihovoj punoj integraciji u širi društveni sistem, jer su značajni delovi ove populacije, delimično i kao posledica sopstvene političke pasivnosti, iz njega istisnuti. Sve dok se ne stvore politički uslovi u kojima će biti otvoren javni prostor za razumevanje položaja mladih iz različitih socijalnih sredina u savremenom društvu Srbije i artikulaciju njihovih specifičnih potreba neće biti moguće ni promeniti strukturnu marginalizovanost ove socijalne grupacije.

Analiza različitih oblika političke participacije mladih otkriva tri jasno omeđena obrasca političkog ponašanja kojima se mladi u Srbiji priklanjaju birajući između: (logističkog i mentalnog) okrilja određene političke partije, strategije

netanje skrivenih značenja određenih političkih događaja i njihovih interpretacija, već se oslanjaju na zvanične stranačke interpretacije istih.

silovitog sudara sa sistemom protiv koga žele da podignu glas ili bezbedne distanciranosti koja im obezbeđuje prostor za mir i kontemplativnost u sigurnosti vlastitog doma. Na izvestan način sve ove opcije, na različitim razinama, deluju osujećujuće u odnosu na projekat potencijalne artikulacije autentične političke pozicije mladih koja bi uspela da sintetiše i artikuliše mnoštvo partikularnih interesa i potreba unutar ove heterogene društvene grupe. I dok bi stranački pristup rešavanju ovog problema mogao da ugrozi autentične interese mladih podređujući ih onim stranačkim, antisistemski pristup rešavanju ovog problema bi mogao nepotrebno da ih radikalizuje, a pasivan bi najverovatnije potpuno obesmislio svaku mogućnost kolektivne političke akcije. Iz svega proizlazi da će ova vrsta traganja i konačna artikulacija specifičnih društvenih i političkih interesa i potreba društvene grupe mladih možda morati da se odigra van postojećeg političkog sistema, kroz neke druge oblike društvenih, grupnih i ličnih angažmana.

Isidora Jarić i Ivana Živadinović

SOCIJALNI AKTIVIZAM KAO OBLIK POLITIČKOG ANGAŽMANA

Teorijska pretpostavka od koje smo pošli u ispitivanju socijalnog angažmana mladih bila je da se smanjena politička aktivnost u populaciji mladih (videti prethodno poglavlje) kompenzuje kroz praktikovanje različitih aktivnosti koje se odvijaju u prostoru koji unutar javnog diskursa nije nužno prepoznat kao politički (poput na primer učešća u različitim građanskim inicijativama, nevladinim udruženjima i tome slično), a po prirodi svog angažmana nosi određeni transformativni kolektivni društveni potencijal. Nažalost, ova naša početna pretpostavka u istraživanju nije potvrđena. Za to postoje najmanje dva razloga. Prvi, zato što smo pokušali da mapiramo pre svega socijalno angažovane aktivnosti koje uključuju izvesnu ideju *kolektivnog* delanja i udruživanja, i *javne* socijalne akcije, koje iako nisu nužno direktno povezane sa sferom političkog ipak podrazumevaju određene političko-ideološke vrednosne pozicije iz kojih pojedinačni socijalni akteri crpe idejnu motivaciju za ovu vrstu socijalnog angažmana. To je za posledicu imalo, isključivanje čitavog niza individualnih aktivnosti i činova koji, istina na mnogo suptilniji i indirektniji način, mogu tretirati iste ili slične socijalne probleme sa istim ili sličnim političkim posledicama, ali u mnogo kamernijim okvirima i granicama do kojih dosežu lični i privatni kontakti pojedinačnih socijalnih aktera. Drugi razlog je što smo, iako potpuno svesni da je realnost svakodnevice značajnim delom prelivena i u virtuelna prostranstva *World Wide Web*-a, iz našeg instrumenta potpuno isključili sve oblike socijalnog angažmana koji je ekskluzivno vezan za različite oblike CMC¹⁶⁸ (kompjuterski posredovane komunikacije) i ne iskorakuje svesno i ciljano u realnost svakodnevice sa željom da na nju utiče,

¹⁶⁸ Computer Mediated Communication.

želeći da proverimo u kojoj meri je tradicionalno shvaćen socijalni angažman prisutan unutar populacije mladih.

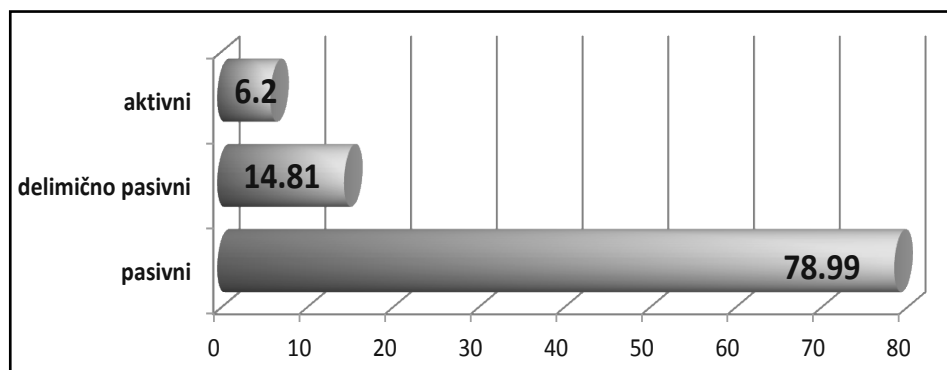
Okosnicu ovog dela analize čini *indeks socijalnog aktivizma*, konstruisan od 13 varijabli¹⁶⁹ koje mere stepen učešća ispitanika u aktivnostima različitih organizacija i udruženja (mahom iz nevladinog sektora, ali ne i isključivo) koje u kontekstu društva Srbije tvore scenografiju unutar koje je moguće artikulirati određeni društveni i građanski angažman. Konačan indeks predstavlja zbir svih varijabli, pri čemu su odgovori kategorizovani na tročlanoj skali unutar koje su pasivan i aktivan krajnje vrednosti. U kategoriju *socijalno pasivnih* ispitanika svrstali smo sve one ispitanike koji su izjavili da nisu niti članovi niti simpatizeri niti jednog udruženja/organizacije koje se bavi bilo kojom vrstom socijalnog angažmana. Ispitanike koji su se izjasnili kao simpatizeri ili povremeni članovi nekog od navedenih udruženja/organizacija kategorizovali smo kao *delimično aktivne*, dok smo ispitanike koji su izjavili da aktivno učestvuju u projektima minimum jednog udruženja/organizacije kategorizovali kao *aktivne*. Kao što je već spomenuto u uvodnom pasusu, nažalost, instrument koji je korišćen nije bio profilisan na način da uhvati i neke više individualizovane oblike socijalnog angažmana poput npr. pisanja blogova na internetu, gerilskih performativnih umetničko-političkih akcija pojedinaca, aktivnosti usmerenih ka podizanju svesti o određenim društvenim problemima unutar određenih cyber grupa, grupa prijatelja i/ili onih sa kojima se dele ista ili slična interesovanja/emotivna stanja (Maffesoli, 1996), Facebook i Twiter aktivizam, on-line diskusije, učešće u e-forumima i e-debatama...). O važnosti i narastajućem značaju ove vrste društvenog i civilnog angažmana, koji se na izvestan način izmešta u drugu, cyber dimenziju, realnosti naše svakodnevice, govore brojni teoretičari u svetu (Furlong, 2009; Coleman, 2005) i kod nas (Čičkarić,

¹⁶⁹ Varijable koje su ušle u indeks socijalnog aktivizma (sa ponuđenim odgovorima (1) Nije član (2) Simpatizer (3) Član (4) Uzimam učešće u različitim projektima) su:

1. Koliko ste aktivni u nevladinim organizacijama
2. Koliko ste aktivni u sindikalnoj organizaciji
3. Koliko ste aktivni u crkvi, crkvenom odboru, verskim organizacijama
4. Koliko ste aktivni u hobističkim organizacijama – filatelija, numizmatika
5. Koliko ste aktivni u organizacijama u oblasti kulture i umetnosti, KUD
6. Koliko ste aktivni u sportskim i rekreativnim organizacijama, klubovima
7. Koliko ste aktivni u omladinskim organizacijama (studentske...)
8. Koliko ste aktivni u udruženjima građana – lovci, ribolovci, golubari...
9. Koliko ste aktivni u opštinskim kancelarijama za mlade
10. Koliko ste aktivni u ekološkim inicijativama
11. Koliko ste aktivni u feminističkim inicijativama
12. Koliko ste aktivni u levičarskim anti/alter globalističkim organizacijama
13. Koliko ste aktivni u nacionalno osvešćenim organizacijama (Obraz, Dveri, 1389 ...)

2011; Čičkarić 2007), kao novom obliku socijalnog i političkog angažmana u porastu unutar socijalne grupacije mladih, o čemu svedoče i skorašnja politička dešavanja poput „arapskog proleća“ ili spontanog elektronski navigiranog okupljanja građana pod krilaticom „okupirajmo *Wall Street*“. Ipak, u ovom istraživanju smo se odlučili da pokušamo da razumemo da li unutar populacije mladih još uvek postoji prostor i za praktikovanje tradicionalno shvaćenog društvenog angažmana koji počiva na tradicionalnim oblicima¹⁷⁰ društvene komunikacije. Na osnovu prikupljenog empirijskog materijala, tekst pokušava da odgovori i na pitanja ko su mladi ljudi u Srbiji koji još uvek veruju da je kroz tradicionalne oblike socijalnog angažmana moguće nešto promeniti unutar sopstvenog okruženja i da li unutar društva Srbije još uvek postoji prostor za ovu vrstu društvenog delanja.

Grafik 11.1: *Indeks socijalnog aktivizma*

Neočekivano (ili možda ipak očekivano?) samo 6.2% ispitanika iz našeg uzorka se može smatrati socijalno aktivnim (videti grafik 11.1.). Kao i u slučaju političkog aktivizma, muškarci¹⁷¹ su spremniji da se socijalno angažuju nego žene, kao i oni ispitanici koji pripadaju drugoj¹⁷² i trećoj¹⁷³ starosnoj kohorti. Među aktivnima značajno su prisutniji oni sa završenim fakultetom ili su u procesu njegovog završavanja (stručnjaci, umetnici¹⁷⁴ i studenti¹⁷⁵). U pogle-

¹⁷⁰ „face-to-face“ („licem-u-lice“) komunikacije.

¹⁷¹ Unutar poduzorka socijalno aktivnih ispitanika ima više muškaraca (56.70%).

¹⁷² Ispitanici rođeni 1986–1987. godine.

¹⁷³ Ispitanici rođeni 1981–1982. godine.

¹⁷⁴ Oni čine 18.60% poduzorka socijalno aktivnih ispitanika.

¹⁷⁵ Koji čine 35.10% poduzorka socijalno aktivnih ispitanika.

du radnog statusa ispitanika, najaktivniji su nezaposleni (23.70%), oni koji imaju privremeni (prijavljen ili neprijavljen) posao (18.50%) i oni na školovanju (36.10%). Ako su zaposleni, socijalno aktivni ispitanici obično rade posao unutar svoje struke (41.70% njih), za koji tvrde da ga vole¹⁷⁶. Uglavnom su (ne)zadovoljni¹⁷⁷ svojom zaradom i sigurnošću zaposlenja.

Posebno zanimljivim se čine nalazi vezani za *porodično poreklo* socijalno aktivnih ispitanika, preciznije obrazovanje i zaposlenje roditelja, koje, čini se, značajno determiniše socijalnu aktivnost ispitanika. Socijalna angažovanost ispitanika raste sa porastom nivoa *obrazovanja* roditelja. Značajno su aktivnija deca očeva i majki koji imaju završeno univerzitetsko obrazovanje. Primera radi, u uzorku istraživanja ispitanici čiji su očevi stručnjaci su zastupljeni sa 9.7%, dok ih u poduzorku socijalno aktivnih ima čak 21.9%. Sličnu pravilnost uočavamo i u slučaju obrazovanja majki. Značajno su aktivnija deca majki službenica¹⁷⁸, stručnjakinja i umetnica¹⁷⁹. Očekivano, najveći broj roditelja socijalno aktivnih ispitanika ima visok kulturni kapital¹⁸⁰, kao i najveći broj ispitanika. U pogledu zanimanja roditelja, najaktivnija su deca očeva i majki penzionera, što u Srbiji, u kojoj stope nezaposlenosti progresivno rastu, implicira, u izvesnom smislu, povlašćeni socijalni položaj u kome je određen finansijski porodični priliv (u ovom slučaju penzija) relativno zagarantovan. Zanimljivo je da su ovi nalazi samo delimično u saglasju sa onim koje su dobili Kirbiš i Flere u svom istraživanju iz 2010. godine. Saglasnost između rezultata ova dva istraživanja odnosi se na nalaze vezane za obrazovanje i porodično poreklo ispitanika, ali ne i na pol i starost onih koji praktikuju različite oblike socijalnog angažmana¹⁸¹.

Socijalno su najaktivniji neoženjeni¹⁸² ispitanici koji nemaju dece¹⁸³. Zanimljivo je da socijalno aktivni najčešće žive kod roditelja (54.70%), u iznajmlje-

¹⁷⁶ Čak 56.80% socijalno aktivnih ispitanika izjavljuje da voli svoj sadašnji posao.

¹⁷⁷ 45.20% socijalno aktivnih ispitanika izjavilo je da su uglavnom zadovoljni visinom svojih primanja. S druge strane 35.10% socijalno aktivnih ispitanika je izjavilo da je uglavnom nezadovoljno visinom svojih primanja. Zanimljivo je da više od 80% socijalno aktivnih ispitanika bira ponuđenu opciju unutar upitnika koja uključuje formulaciju „uglavnom“.

¹⁷⁸ Kojih u opštem uzorku ima 11.60%, a u poduzorku socijalno aktivnih čak 17.90%.

¹⁷⁹ Kojih u opštem uzorku ima 7.30%, a u poduzorku socijalno aktivnih čak 15.40%.

¹⁸⁰ Videti više o ovoj zbirnoj varijabli u trećem poglavlju ove studije.

¹⁸¹ „Biti žena, starija, koja živi u urbanoj sredini i potiče iz porodice sa visokim ekonomskim statusom, pozitivno utiče na najveći broj oblika volonterskih aktivnosti.“ (Kirbiš i Flere, 2011:242)

¹⁸² U poduzorku socijalno aktivnih ih ima 82.30% u odnosu na 65.80% u uzorku istraživanja.

¹⁸³ U poduzorku socijalno aktivnih ih ima 91.50% nasuprot 72.20% u uzorku istraživanja.

nim stanovima koje plaćaju sami ili to čine njihovi roditelji (18.90%), ili pak u studentskom domu (6.30%). Uglavnom su (ne)zadovoljni¹⁸⁴ količinom novca kojom mesečno raspolažu, iako najveći broj među njima ima i svoje prihode pored onoga što dobija od roditelja.

Na osnovu predloženih nalaza jasno je da se poduzorak socijalno aktivnih ispitanika značajno razlikuje od uzorka mladih¹⁸⁵ u našem istraživanju, kao i od opšte strukture populacije mladih u Srbiji na osnovu koje je stratifikovan ovaj uzorak. Socijalno aktivni mladi u Srbiji koji praktikuju neke od tradicionalnih oblika socijalnog angažmana dominantno pripadaju „povlašćenim“¹⁸⁶ društvenim slojevima, koje su socijalne nedaće sa kojima se građani Srbije suočavaju, nešto manje pogodile od ostatka populacije¹⁸⁷. Izgleda da ova, makar i krhka socijalna stabilnost¹⁸⁸, koju poseduju njihove primarne porodice omogućava neophodno¹⁸⁹ osećanje egzistencijalne sigurnosti koje im daje unutrašnju snagu i za dodatni socijalni angažman. Možda upravo u uticaju ovih specifičnih društvenih okolnosti nestabilnosti dugog trajanja koja obeležava realnost savremenog društva Srbije tokom poslednje dve dekade treba tražiti odgovor za lokalna odstupanja od na primer slovenačkog modela ponašanja mladih o kome govore Kirbiš i Flere (2011). Naime, iako njihova studija pokazuje da je „konvencionalna politička participacija“ mladih u Sloveniji niska, čak niža od proseka u zemljama Evropske unije (Kirbiš, Flere, 2011: 194), oni beleže značajan porast broja mladih koji učestvuju u različitim oblicima volonterskih aktivnosti (Kirbiš, Flere, 2011: 235) u odnosu na period od pre 15 godina, što, bar prema dobijenim podacima u Srbiji nije slučaj.

¹⁸⁴ Kao i u slučaju politički aktivnih ispitanika (videti prethodno poglavlje) ključni termin i u slučaju socijalno aktivnih ispitanika je „uglavnom“ – 43.20% socijalno aktivnih ispitanika je uglavnom zadovoljno svojom zaradom, dok je njih 38.10% uglavnom nezadovoljno.

¹⁸⁵ Videti više o tome u drugom poglavlju ove studije.

¹⁸⁶ Najveći broj socijalno aktivnih ispitanika su deca roditelja sa višim obrazovanjem i višim kulturnim i socijalnim kapitalom.

¹⁸⁷ Primera radi dodatna analiza poduzorka mladih Roma pokazuje da je procentualno učešće socijalno aktivnih još niže nego na nivou opšteg uzorka. Unutar poduzorka Roma ima svega 4.1% socijalno aktivnih ispitanika, što još jednom potvrđuje našu istraživačku slutnju da je „socijalni angažman“ značajno više rasprostranjen među onima koji pripadaju „povlašćenijim“ socijalnim grupama.

¹⁸⁸ U vidu redovnih (makar i skromnih) mesečnih finansijskih primanja.

¹⁸⁹ Iako možda prividno.

Obrasci socijalnog aktivizma mladih u Srbiji

Kako bismo utvrdili da li postoje izvesne veze između različitih oblika socijalne participacije kod mladih u našem uzorku na prikupljenom empirijskom materijalu smo primenili analizu glavnih komponenti (PCA). Pregledom korelacione matrice izdvojila su se tri faktora koji objašnjavaju 50.83% varijanse¹⁹⁰ (videti tabelu 11.1.).

Tabela 11.1: **Ukupan procenat objašnjene varijanse**

Faktor	Rotation Sums of Squared Loadings		
	Svojevredna vrednost	% varijanse	Ukupan % varijanse
Građanski	2.431	20.257	20.257
Antisistemski	2.041	17.008	37.265
Pasivni	1.628	13.568	50.833

Tabela 11.2: **Matrica faktorskih opterećenja**

	Faktorska opterećenja (Varimax rotacija)		
	Građanski	Antisistemski	Pasivni
Aktivnost u organizacijama u oblasti kulture i umetnosti, KUD	.669		
Aktivnost u sportskim i rekreativnim organizacijama, klubovima	.655		
Aktivnost u omladinskim organizacijama (studentske...)	.636		
Aktivnost u ekološkim inicijativama	.602	.470	
Aktivnost u opštinskim kancelarijama za mlade	.557	.374	
Aktivnost u levičarskim anti/alter globalističkim organizacijama		.821	
Aktivnost u feminističkim inicijativama		.735	
Aktivnost u nacionalno osvešćenim organizacijama (Obraz, Dveri, 1389 ...)		.540	.379
Aktivnost u sindikalnoj organizaciji			.655
Aktivnost u crkvi, crkvenom odboru, verskim organizacijama			.636
Aktivnost u hobističkim organizacijama – filatelija, numizmatika	.447		.536
Aktivnost u udruženjima građana – lovci, ribolovci, golubari...	.326		.481

Kao što se iz tabele 11.1. može videti, prvi izdvojeni obrazac socijalnog aktivizma imenovali smo kao *građanski*. Aktivnosti ispitanika koji praktikuju ovu vrstu socijalnog aktivizma grupisane su oko organizacija koje delaju u oblasti kulture i umetnosti, sporta i rekreacije, omladinskih i ekoloških organizacija, kao i opštinskih kancelarija za mlade (videti tabelu 11.2), s ciljem

¹⁹⁰ Vrednost KMO iznosi 0.855, dok Bartletov test sferičnosti pokazuje statističku značajnost: $p = .000$).

da unaprede, podupru ili podrže određene aspekte društvenog života, ne dovodeći pri tom u pitanje postojeći vrednosni sistem i iz njega prosteklu distribuciju društvene moći unutar savremenog društva. Drugi identifikovani obrazac socijalnog aktivizma nazvali smo *antisistemskim*. Njega karakteriše učešće ispitanika u aktivnostima (nevladinih) organizacija ili angažman unutar određenih projekata i inicijativa koji pretpostavlja određeni vrednosni i idejno-ideološki sistem koji je u konfliktu sa onim postojećim. S obzirom da ova grupa aktivnosti, ako ne eksplicitno, a ono bar implicitno, postojeći sistem dovodi u pitanje, ovaj obrazac socijalnog angažmana koji se materijalizuje kroz participaciju u aktivnostima levičarskih i anti/alter globalističkih, feminističkih i „nacionalno osvešćenih“ organizacija, imenovali smo kao anti-sistemski. Treći mapirani obrazac nazvali smo *pasivnim*. Njega karakteriše učešće u sindikalnim, hobističkim organizacijama, neprofitnim udruženjima građana (poput na primer lovačkih i ribolovačkih društava, udruženja golubara i tome slično), kao i aktivnosti unutar crkvene organizacije. Osnovno obeležje ovog obrasca jeste participacija u aktivnostima organizacija koje nude neku vrstu „bega“ od realnosti svakodnevice bilo da se radi o izletu u sigurnost odabrane subkulturne realnosti¹⁹¹ ili begu u izvesnost i mir transcencije¹⁹². Zanimljivo je, međutim, da matrica faktorskih opterećenja u treći obrazac smešta i aktivnosti koje ispitanici preduzimaju unutar sindikalnih organizacija. Iako bi precizna interpretacija ovog, na prvi pogled neobičnog, nalaza zahtevala dodatno istraživanje, verujemo da i ovo istraživanje nudi određene fragmentarne uvide na osnovu kojih bi bilo moguće pretpostaviti (ali ne i sa sigurnošću dokazati) da je sindikalni angažman, koji je bio visoko vrednovan unutar socijalističkog samoupravnog društva nekadašnje jugoslovenske države, u savremenom društvu Srbije dobio obrise nesvrshodne i disfunkcionalne društvene aktivnosti koja više liči na beg od realnosti nego društveni angažman koji ima za cilj da proizvede izvesnu promenu u realnosti svakodnevice. Za to postoje najmanje dva razloga. Prvi, koji se tiče globalnih prilika i odnosi se na izmenjeni kvalitet svakodnevice koji obeležava tzv. „fragmentacija iskustva“ koja proizvodi kod građana, a pre svega mladih ljudi, tendenciju da u susretu sa određenim problemima pre traže individualna nego kolektivna rešenja (Carle, 2009), što opstruktivno (demotivisuje) deluje na bilo koju vrstu kolektivnog angažmana. Drugi razlog se tiče lokalnih prilika unutar društva Srbije, koje je u poslednjih dvadeset godina prošlo kroz intenzivan proces transformacije ostavljajući građane u nekoj vrsti vredno-

¹⁹¹ Kao u slučaju hobističkih, lovačkih, ribolovačkih i njima sličnih organizacija.

¹⁹² U slučaju crkvenog angažmana.

snog i idejno-ideološkog vakuma zarobljene u začaranom krugu preživljavanja unutar ekonomskog sistema pred kolapsom. Izgleda da je u ozbiljno poljuljanoj ekonomiji, u kojoj svakoga dana značajan broj građana ostaje bez posla, i u kojoj su obrisi ideje socijalne solidarnosti izbledeli do neprepoznatljivosti, sindikalno udruživanje i delovanje unutar javnog diskursa dobilo oblik neke vrste donkihotovskog napora da se deluje na proces koji je odavno van kontrole i radnika i poslodavaca koji bi tradicionalno trebalo da predstavljaju društvene aktore koji učestvuju u ovoj vrsti socijalnog dijaloga. Tako se i u okviru ove naše analize i sindikalno angažovanje situira u obrazac socijalnog aktivizma koji je lišen bilo kakve ideje o značajnijoj promeni (antisistemski) ili samo fragmentarnom unapređenju (građanski) određenih aspekata društvenog života, što s druge strane slikovito govori i o kvalitetu i mogućim dometima ove vrste sindikalnog socijalnog angažmana unutar savremenog društva Srbije. Ovaj obrazac je u pozitivnoj korelaciji i sa polom i brojem pročitanih knjiga, a u negativnoj korelaciji sa zadovoljstvom porodičnim životom. Ispitanici koji praktikuju obrazac pasivnog socijalnog aktivizma su pretežno muškarci, koji vole da čitaju i nisu zadovoljni svojim porodičnim životom. Građanski obrazac je u pozitivnoj korelaciji sa završenom školom, obrazovanjem roditelja, indeksom kulturnog kapitala, brojem putovanja u inostranstvo i željom i planovima za napuštanje zemlje. Ispitanici koji praktikuju ovaj obrazac socijalnog aktivizma potiču iz porodica sa obrazovanim roditeljima, koji imaju viši kulturni kapital. I sami ispitanici su obrazovaniji, imaju iskustvo putovanja u inostranstvo i razmišljaju o tome da napuste zemlju. Nisu oženjeni i nemaju decu. *Antisistemski* obrazac je u pozitivnoj korelaciji sa brojem pročitanih knjiga, indeksom kulturnog kapitala, nivoom obrazovanja i interesovanjem za politiku (videti tabelu 11.3.).

Na čudan način ova uznemirujuća slika *društvene apatije* koja prožima živote najmlađih građana Srbije otvara pitanje njihove uključenosti u (ali i isključenosti iz) život društva unutar koga (bar geografski gledano) žive.

Tabela 11.3: *Korelacije faktora obrazaca socijalnog aktivizma*

	Građanski	Antisistemski	Pasivan
Pol	0.043	-0.019	.072**
Broj godina školovanja	.207**	.076**	-0.007
Godište ispitanika	-.146**	.092**	.153**
Broj godina obrazovanja roditelja	.234**	.073*	-0.003
Bračni status	-.188**	0.01	.084**
Broj dece	-.197**	-0.012	.064*
Prihodi po članu domaćinstva	.075**	.083**	.075**
Koliko knjiga ste pročitali u poslednjih godinu dana?	-0.004	.175**	.207**
Da li ste zainteresovani za politiku?	.087**	.169**	0.018
Da li ste u poslednje 2 godine bili u inostranstvu?	.172**	0.039	.075**
Da li razmišljate o napuštanju Srbije?	.206**	0.035	0.011
Zadovoljstvo porodičnim životom	-0.007	0.019	-.130**
Indeks kulturnog kapitala	.245**	.088**	-0.01
Tempo osamostaljenja	-.156**	0.039	.133**
Podstičući porodični obrazac	.084**	-.064*	0.022
Nepodstičući porodični obrazac	0.009	0.007	0.026

Živeti PROTIV¹⁹³

Na osnovu svega izloženog jasno je da značajan deo populacije mladih, na izvestan način, živi izvan političkih¹⁹⁴ i socijalnih tokova društva Srbije u kome fizički provode svoje živote. Kako bismo to i brojčano ilustrovali, za potrebe ovog istraživanja konstruisali smo još jednu složenu varijablu – *indeks političke otuđenosti*, u koji smo inkorporirali sve varijable koje govore o različitim oblicima političkog aktivizma uključujući tu i socijalni aktivizam koji u sebi nosi izvesni kolektivni transformativni potencijal, koji je bio predmet raz-

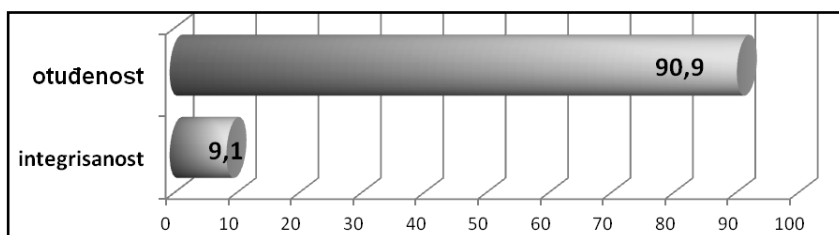
¹⁹³ Ovu sintagmu smo preuzeli od mlade beogradske spisateljice Barbare/Barbi Marković.

„Izlaziti protiv mesta na koja izlazimo znači izlaziti protiv nepodnošljivog i užasnog... Kad ne bismo stalno izlazili PROTIV mesta na koja izlazimo, nego U SKLADU s mestima na koja izlazimo [...] propali bismo u najkraćem mogućem roku [...] na najpatetičniji i najtipičniji način“ (Marković, 2006: 13), kaže Marković u svojoj knjizi-romanu „Izlaženje“, u kojoj pokušava da dekonstruiše klaustrofobičan duh beogradskog noćnog života, uhvaćenog u zamku ritmičnog anesteziiranja ritualnim praksama „izlaženja“ koje potpomažu konstruisanje simulakruma u kojem se život koji isključuje političku i socijalnu realnost svakodnevice naizgled odvija i teče. Tako Barbara Marković, „sempljučujući“ prevod romana „Hodanje“ Tomasa Bernharda, i dopisivanje/upisivanje delova teksta koji se odnose na lokalni beogradski socijalni kolorit gradskog „klabinga“, prati i rekonstruiše ritam i puls generacije mladih zatočenih u realnosti društva u čijoj društvenoj i političkoj dinamici ne učestvuju.

¹⁹⁴ Videti prethodno poglavlje ove studije.

matranja u ovom istraživanju. Indeks političke otuđenosti konstruisali smo uz pomoć 23 varijable koje mere stepen učešća ispitanika u različitim političkim i socijalnim aktivnostima, koje govore o involviranosti ispitanika u političku i socijalnu dinamiku društva unutar koga živi. Konačan indeks predstavlja zbir svih varijabli, pri čemu su odgovori svedeni na dihotomnu podelu politička otuđenost – politička integrisanost. U kategoriju politički *integrisanih* ispitanika svrstali smo sve one koji većinski pokazuju da prate različita politička dešavanja i/ili učestvuju u najraznovrsnijim projektima (bilo političkih stranaka i/ili organizacija/udruženja koji pripadaju nevladinom sektoru)¹⁹⁵ (videti grafik 11.2.).

Grafik 11.2: *Indeks političke otuđenosti*

Kao što se iz priloženog grafika može videti osnovni trend prisutan među mladima jeste trend otuđivanja mladih od političke i socijalne dinamike društva čiji su deo. Međutim, važno je naglasiti da ispitanici iz različitih socijalnih sredina pokazuju različit stepen otuđenosti. Primera radi, najveći stepen političke i socijalne integrisanosti pokazuju ispitanici koji žive u Beogradu. Nasuprot tome, najveći stepen političke i socijalne otuđenosti pokazuju ispitanici koji žive na selu i periferiji gradskih centara. Veći stepen otuđenosti pokazuju žene, kao i najmlađi ispitanici (oni koji pripadaju prvoj starosnoj kohorti).

Pored značajnog uticaja „geografskog“ faktora na stepen otuđenosti značajno utiče i *obrazovanje*. Veći stepen političke i socijalne otuđenosti pokazuju ispitanici koji imaju završenu srednju školu i manje od toga, odnosno oni koji su proveli najviše dvanaest godina na školovanju i imaju nizak i srednji kulturni kapital. Veću političku otuđenost pokazuju deca očeva i majki, sa nižim obrazovanjem, koji imaju tri razreda srednje škole i manje od toga.

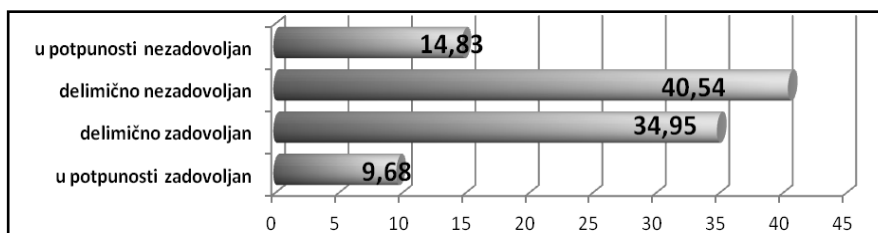
¹⁹⁵ Iako je ovaj indeks dominantno konstruisan od zbira varijabli koje tvore indeks političkog aktivizma i indeks socijalnog aktivizma, iz njega smo isključili sve „subjektivne“ varijable (varijable koje govore o samopercepciji ispitanika o vlastitom političkom aktivizmu na primer).

Na stepen političke i socijalne otuđenosti značajno utiču i okolnosti u kojima se odvijaju privatni životi naših ispitanika. Najviše su otuđeni oženjeni ispitanici, kao i oni koji imaju decu. Izgleda da i, ma kako¹⁹⁶, rešeno stambeno pitanje demotivišuće deluje na uključivanje ispitanika u političke i socijalne tokove društva, kao i činjenica da veliki broj otuđenih ispitanika izdržavaju partneri. Gotovo svi otuđeni ispitanici su uglavnom (ne)zadovoljni svojim primanjima.

Najotuđeniji su oni koji rade posao koji nije u njihovoj struci, ali je na nivou njihovih kvalifikacija. Većina među njima bi radije radila neki drugi posao ili uopšte ne bi razmišljala o tome. Najveći broj otuđenih je ili veoma nezadovoljan ili uglavnom zadovoljan sigurnošću svog zaposlenja.

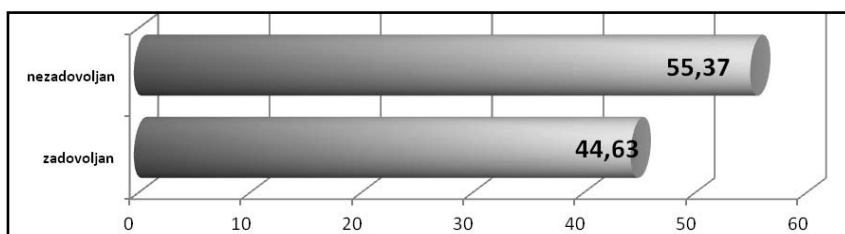
Šta nam govore ovi podaci? Izgleda da se najveći broj mladih koji žive u današnjoj Srbiji odlučuje za strategiju distanciranja i posledično otuđivanja od društvenog i političkog toka društva unutar koga žive, što je u saglasju sa ranijim istraživanjima koja su na tu temu sprovedena na ovim prostorima. Ipak, za razliku od prethodnih „generacija mladih“, koji su bili predmet istraživanja (Jarić, 2003; Gredelj, 2004; Jarić, 2005; Jarić, 2007), koji su jasno izražavali nezadovoljstvo koje prožima njihove (socijalne i privatne) živote, a koje je u direktnoj vezi sa osujećujućom i frustrirajućom realnošću društva unutar koga žive, ovo poslednje istraživanje otkriva jedan zanimljiv istorijski obrt. Po prvi put u poslednjih dvadesetak godina rezultati jednog ovakvog istraživanja beleže značajni porast socijalnog zadovoljstva među mladima¹⁹⁷ (videti grafike 11.3.1 i 11.3.2).

Grafik 11.3.1: **Indeks socijalnog zadovoljstva (4 varijable)**

¹⁹⁶ Bilo da žive sa roditeljima, partnerom, rođacima i sl.

¹⁹⁷ Ipak, važno je reći da iako ovo važi za opšti uzorak mladih, dodatna analiza poduzorka mladih Roma pokazuje značajno odstupanje u distribuciji varijabli u odnosu na opšti uzorak istraživanja. Naime čak 79% Roma se oseća nezadovoljno, a tek 21% zadovoljno. Iz ovoga bi se moglo zaključiti da socijalne okolnosti unutar kojih ispitanici žive značajno određuju i osećanje socijalnog (ne)zadovoljstva.

Grafik 11.3.2: *Indeks socijalnog zadovoljstva (2 varijable)*

Prikazani *indeks socijalnog zadovoljstva* sačinjen je od četiri varijable u kojima su ispitanici ocenjivali zadovoljstvo životom kao i mogućnost da sopstveni život organizuju na za njih zadovoljavajući način na četvoročlanoj Likertovoj skali. Sve četiri varijable bile su podjednako uključene u konstrukciju indeksa, čija se skala kreće od potpunog nezadovoljstva do potpunog zadovoljstva. Kao što se iz prikazanih grafika može videti čak 44.63% ispitanika se oseća (totalno ili delimično) zadovoljno uprkos činjenici (o čemu svedoče prethodno izneti nalazi) da najveći broj njih živi živote PROTIVne glavnom (političkom i socijalnom) toku, koji isključuju mogućnostpolitičkog i socijalnog angažmana i posledično produbljuju (pojedinačnu i/ili kolektivnu generacijsku) društvenu otuđenost.

Paradoksalno, izgleda da je upravo ovo „evoluciono“ prilagođavanje novim istorijskim okolnostima, koje podrazumeva gotovo potpunu amputaciju ideje tradicionalno shvaćenog političkog i socijalnog angažmana, omogućilo stvaranje jednog novog generacijskog kiborg senzibiliteta¹⁹⁸ proisteklog iz značajno različitih društveno-istorijskih okolnosti, društvenih vrednosti i mogućnosti da se na te (često neprijateljske) društvene okolnosti deluje. Integralni deo novog generacijskog senzibiliteta postaje svest o tome da je moguće živeti/boraviti u samo određenim/odabranim poljima realnosti bez potrebe da se zauzme (politički) stav prema totalitetu realnosti koja nas okružuje. Tako postmoderno dekonstruisanje meta političkog narativa kroz generacijski čin odbijanja da se u njemu učestvuje, otvara mogućnost za svakodnevni život koji, po prvi put posle gotovo dve decenije na ovim prostorima, uključuje i, gotovo zaboravljeno osećanje, socijalnog zadovoljstva.

¹⁹⁸ O čemu svedoče različita istraživanja koja govore o narastajućem značaju komunikacija koje se odvijaju u virtuelnim prostranstvima World Wide Web-a, čiji intenzitet i rasprostranjenost upravo unutar populacije mladih, značajno restrukturiše razumevanje politike i smisla i svrishodnosti tradicionalnih oblika političkog i socijalnog građanskog angažmana.

Isidora Jarić i Ivana Živadinović

OTIĆI ILI OSTATI: IDENTITETI MLADIH I ORIJENTACIJA KA ISELJENJU

U ovom poglavlju u fokusu naše analize bile su promene u identitetskim konstruktima mladih u Srbiji u poslednjih dvadeset godina i to kako one vezane za različite oblike grupne samoidentifikacije, tako i one koji se tiču geopolitičkih identifikacija. Početna pretpostavka naše analize bila je da ozbiljni društveni i politički potresi proizvode posledično i promene u identitetskim konstruktima građana koji žive u potresom zahvaćenom geografskom regionu, i da se značajni uvidi o unutrašnjoj dinamici jednog društva mogu upravo iščitati iz ovih promena. Druga pretpostavka ovog istraživanja je bila da sadržaj ovih identitetskih konstrukta direktno utiče i na moguću (ne)orijentaciju ispitanika prema projektu vezanom za iseljavanje mladih iz Srbije, o čemu se poslednjih godina dosta govorilo unutar javnog diskursa. U tom smislu rad pokušava da rekonstruiše pomeranja do kojih je došlo u procentualnim distribucijama istraživanih varijabli u različitim istorijskim momentima na osnovu podataka ranijih istraživanja, i posebno istraživanja Stjepana Gredelja iz 2003. godine u odnosu na koje je, zbog sličnosti metodološkog pristupa i kvaliteta prikupljenih podataka, moguće izvesti najsveobuhvatnija poređenja.

Burna socijalna dešavanja koja su potresala geografski prostor zapadnog Balkana u proteklih dvadeset godina ostavila su značajne tragove u identitetskim konstruktima građana Srbije. Rezultati popisa¹⁹⁹, ali i brojna istraži-

¹⁹⁹ Na primer pretapanje etničke grupe Jugoslovena u druge etničke grupacije (Srbe, Hrvate, Muslimane ...) o čemu svedoče i podaci popisa. Naime prema popisnim podacima iz 1981. godine etničkoj grupaciji Jugoslovena pripadalo je čak 5.6% građana Jugoslavije ili negde oko 1200000 ljudi. Već na popisu iz 1991. godine, poslednjem koji je rađen u okvirima „velike“ države, izvršenom uoči početka ratnih sukoba na području bivše Jugoslavije broj onih koji se izjašnjavaju kao Jugosloveni drastično opada. Podaci popisa iz

vanja manjeg obima rađena tokom devedesetih pokazuju dramatični porast broja onih koji su pod uticajem traumatičnih društvenih i ratnih dešavanja, ali i procesa prekrajanja granica nekada zajedničke države, vlastiti identitet restrukturisali u saglasju sa novim socijalnim i političkim koordinatama. Ovaj obrt povezan sa promenom identitetskih konstrukata i grupnih identifikacija Mirjana Vasović u svom istraživanju iz 1997. godine naziva „kopernikanskim“ (Vasović, 1997: 249), jer on svedoči o jednom naglom i dramatičnom restrukturisanju grupnog/ih identiteta u odnosu na identitetske konstrukte koje otkrivaju istraživanja iz prethodnog perioda, a naročito pre izbijanja ratova na geografskom prostoru bivše Jugoslavije. Primera radi Dragomir Pantić u svom istraživanju iz 1991. godine konstatuje:

„U nekoliko skorašnjih istraživanja pokazalo se da pripadnost naciji nije u vrhu prioriteta, već je to pripadnost porodici²⁰⁰ (Rot, 1983) ... Kod mladih na području Srbije bez AP utvrđeno je da nacionalna pripadnost prema važnosti zauzima tek deveto mesto²⁰¹ – iza profesije, kruga prijatelja, generacijske, porodične, klasne, polne, političke i religiozne pripadnosti (Pantić 1987). Isto istraživanje pokazalo je da je mladima nacija često preuski okvir ispoljavanja i da teže ne samo jugoslovenstvu nego i mondijalizmu, internacionalizmu i personalizmu (72% do 82%) koji se međusobno više preklapaju nego isključuju“. (Pantić, 1991: 235)

Do sličnih nalaza dolazi i Ljiljana Bačević u svojoj studiji „Nacionalna svest omladine“, iz 1990. godine. Bačević u svom istraživanju pokazuje da tri puta više mladih veoma nisko vrednuje osećanje lokalne pripadnosti u odnosu na one koji ga visoko vrednuju. Po njoj osnove grupnog identiteta mladih primarno čine zajednička interesovanja, zatim profesionalna pripadnost, potom slojna pripadnost i dalje politička pripadnost i obrazovanje. Nacionalna pripadnost je daleko niže kotirana, osim u poduzorku Slovenaca i Albanaca. (Bačević, 1990). Različita istraživanja iz tog perioda su saglasna u interpretaciji da „grupne, (i) teritorijalne pripadnosti ... građana Jugoslavije ukazuju na značajne integralističke potencijale²⁰² i želju stanovništva u najvećem delu zemlje da pripadaju širim zajednicama“ (Pantić, 1991:236).

Nasuprot tome, istraživanja iz potonjeg perioda od sredine devedesetih (npr. Lazić i dr., 1994; Golubović, 1995; Vasović, 1997) svedoče o narastajućoj važnosti nacionalne identifikacije koja se uspostavlja kao jedan od „pre-

2002. godine izvršenom na području Srbije potvrđuju da je ovoj trend pretapanja etničke grupacije Jugoslovena u druge etničke grupe na izvestan način okončan.

²⁰⁰ Podvukle autorke.

²⁰¹ Podvukle autorke.

²⁰² Podvukle autorke.

ovlađujućih vidova grupne identifikacije“ (Vasović, 1997: 254). Objašnjenja ovakvog obrta mogu ići u različitim pravcima. Na ovom mestu navešćemo jedno od njih po kome je najverovatniji razlog za to činjenica da se „nacija, kao dominantna osnova samoidentifikacije, sve do izbijanja građanskog rata, kod većeg dela jugoslovenske populacije, nije ... nalazila u vrhu prioriteta.“, a „deklarativna opredeljenja javnosti najverovatnije pod uticajem socijalne mimikrije, bila su bliža oficijelnoj ideologiji.“ (Vasović, 1997: 254). Sa promenom vladajućeg političkog diskursa očigledno da je i ta socijalna brana probijena, tako da već od sredine devedesetih istraživači beleže otvoreni trend porasta nacionalne identifikacije, ističući da visok stepen nacionalizma koji beleže istraživanja nije „autohtonog porekla“ (Golubović, 1995: 157), već je u značajnoj meri prouzrokovao društveno-istorijskim događanjima (ibid). To potvrđuju i opšti rezultati dobijeni analizom skale nacionalizma (u istraživanju Golubović, Kuzmanović, Vasović, 1995), kao i visok porast isključivo nacionalističkog opredeljenja ispitanika (Lazić i dr., 1994). Primera radi, istraživanje Zagorke Golubović iz 1995. godine, pokazuje da je čak jedna trećina ispitanika nacionalistički orijentisana (33.8%) (Golubović, 1995: 158). Znatno pomeranje populacije prema nacionalnoj isključivosti u odnosu na situaciju pre devedesete godine uočava i Mirjana Vasović (Vasović, 1997: 166). Ona primećuje da ne samo da je nacionalna identifikacija postala primarna nego i da je prekoračena granica kada nacionalni identitet prestaje biti samo okvir grupnog identiteta i postaje osnova za formiranje negativnih predrasuda i stavova prema drugim narodima, kao i da se čak polovina ispitanika opredelila za naciju kao subjektivno najvažniju kategoriju (49.7%) (Vasović, 1995: 173).

Sa prestankom ratova, akutnih etničkih i konfesionalnih konflikata izgleda da je i ovaj talas narastajućeg značaja nacionalne osnove grupnog identiteta polako počeo da gubi na značaju. Istraživanje Stjepana Gredelja iz 2003. godine donelo je ohrabrujuće podatke prema kojima je svega 24% mladih na prvom mestu odabralo da se samoidentifikuje sa nacionalnom (ili etničkom) grupom (Gredelj, 2004: 152), što predstavlja značajni pad u odnosu na prethodno pomenuto istraživanje Mirjane Vasović.

I ovo, najnovije istraživanje rađeno na populaciji mladih u Srbiji pokazuje neke zanimljive trendove, ali i obrte koji na slikovit način govore o širem društvenom kontekstu unutar koga se odigravaju pomeranja u unutargeneracijskoj zastupljenosti određenih identitetskih pozicija. Relativno velika vremenska distanca (od osam godina) između prethodno pomenutog Gredeljevog istraživanja i ovog našeg, omogućila nam je da trasiramo izvesne promene u grupnim identitetskim konstruktima sa kojima se identifikuju današnji mladi u Srbiji. Poređenja radi prikazaćemo uporedne podatke dobijene u ova dva

istraživanja – istraživanja Stjepana Gredelja iz 2003. godine i one dobijene u našem (videti tabelu 12.1).

Tabela 12.1: *Distribucija odgovora ispitanika vezanih za grupnu samoidentifikaciju izraženo u procentima u istraživanjima iz 2003. i 2011.*

	2003 %	2011 %
Generacijska grupa	35.00	20.10
Nacionalna (etnička grupa)	24.00	38.80
Ne znam	16.00	7.80
Profesionalna grupa	11.00	11.50
Grupa ljudi sličnih interesovanja (hobiji)	11.00	17.10
Konfesionalna grupa (grupa ljudi iste vere)	3.00	3.00
Politička grupa	0.00	1.60
Ukupno	100.00	100.00

Kao što se iz priložene tabele može videti distribucija odgovora se u nekim varijablama značajno razlikuje u jednom i drugom istraživanju. I dok su u nekim varijablama frekvencije identične (npr. identifikacija sa konfesionalnom grupom), u drugim gotovo identične (profesionalna grupa, politička grupa), u trećoj grupi varijabli (poput generacijske grupe, nacionalne/etničke grupe i grupe ljudi sličnih interesovanja) postoje značajne razlike. Ipak, kao najznačajniju razliku ocenili bismo ponovni rast udela onih koji se primarno identifikuju sa nacionalnom/etničkom grupom kojoj pripadaju. Ovakav istraživački nalaz objašnjavamo pre svega činjenicom da su društvo Srbije i njegovi građani, posle kratkotrajnog perioda revolucionarnog zanosa i iz njega proisteklog entuzijazma koji je nastupio neposredno posle petoktobarskog političkog preokreta, uplovili u novi period sumnje, nestabilnosti i gubitka vere da će do željene promene uopšte doći (Golubović, Spasić, Pavićević, 1993; Jarić, 2005; Golubović, 2007; Golubović i Jarić, 2010).

Izvesne promene su uočljive i u odgovorima ispitanika vezanim za njihove geopolitičke identifikacije. U tabeli 12.2 prikazani su uporedni podaci iz oba istraživanja.

Kao što se iz tabele može videti najznačajnije promene tiču se porasta procenta onih koji se lokalno identifikuju (sa krajem ili mestom gde žive 53% i krajem ili mestom iz koga su se doselili 6.60%, što je izraženo u procentima čak 12.60% više u odnosu na prethodno istraživanje²⁰³). Druga značajna promena tiče se značajnog procentualnog pada onih koji sopstveni identitetski konstrukt

²⁰³ Zanimljivo je spomenuti da jedno ranije istraživanje pokazuje da je 1997. godine „...osećanje pripadnosti najužoj, lokalnoj zajednici – mestu življenja – karakteristično je za

vezuju za evropski geopolitički prostor (što čini svega 5% ispitanika u istraživanju iz 2011. naspram čak 11% ispitanika u istraživanju iz 2003. godine).

Tabela 12.2: **Distribucija odgovora ispitanika vezanih za geopolitičke identifikacije ispitanika izraženo u procentima u istraživanjima iz 2003. i 2011.**

	2003 %	2011 %
Kraj ili mesto gde živite	47.00	53.00
Republika ili pokrajina u kojoj živite	12.00	10.80
Naša zemlja kao celina	17.00	14.80
Evropa	11.00	5.00
Svet kao celina	6.00	6.70
Ne znam	8.00	3.30
Kraj ili mesto iz koga ste se doselili	-	6.60
Ukupno	100.00	100.00

Izgleda da mladi ljudi u Srbiji, kako muškarci²⁰⁴, tako i žene²⁰⁵ unutar našeg uzorka najintenzivnije osećaju pripadnost mestu ili kraju u kome žive (*lokalnom kontekstu*). Druga važna odrednica identiteta je osećanje pripadnosti određenoj *nacionalnoj grupi* koje je dominantno kod 35.10% žena²⁰⁶ i kod 42.70% muškaraca²⁰⁷. Značajnu odrednicu identiteta predstavlja i generacijska grupa, čak kod 22.10% žena i 18.10% muškaraca. Ovi podaci govore, s jedne strane, o načinu na koji većina naših ispitanika prevazilazi situaciju u kojoj je prostorna mobilnost mladih značajno ograničena²⁰⁸, a koja ima za posledicu okretanje mladih ka lokalnom društvenom kontekstu unutar koga žive, a sa druge strane, o ponovnom značajnom procentualnom porastu onih koji kao najvažniju odrednicu sopstvenog identiteta vide pripadnost određenoj nacionalnoj grupi, što je bio dominantni trend tokom devedesetih godina. To je najverovatnije moguće objasniti eskalacijom pre svega ekonomske, a posledično i socijalne krize koja potresa savremeno društvo Srbije poslednjih godina.

Zanimljivo je da se sa porastom nivoa *obrazovanja* ispitanika proširuje i geografska oblast koju ispitanici prepoznaju kao važnu za svoj identitet.

trećinu jugoslovenske populacije (32%)²⁰⁴. Ono predstavlja „osnovni okvir grupne geopolitičke identifikacije“ (Vasović, 1997: 248).

²⁰⁴ 54.40% od ukupnog broja muškaraca.

²⁰⁵ 51.90% od ukupnog broja žena

²⁰⁶ Od ukupnog broja žena.

²⁰⁷ Od ukupnog broja muškaraca.

²⁰⁸ Pre svega iz ekonomskih razloga, niskih zarada, nezaposlenosti, generalnog nedostatka novca, za razliku od devedesetih kada su vize percipirane kao glavna prepreka.

Ispitanici sa nižim nivoima obrazovanja značajno više su vezani za lokalni socijalni kontekst (79.20% onih bez škole se identifikuje sa mestom u kome žive, 64.20% onih sa osnovnom školom, 65.60% KV radnika, 49.50% onih sa završenom četvorogodišnjom srednjom školom i 43.90% onih sa završenim fakultetom). Ista pravilnost važi i za pripadnost određenoj (nacionalnoj ili etničkoj) grupi. Sa porastom nivoa obrazovanja smanjuje se broj onih koji se identifikuju sa nacionalnom i/ili etničkom grupom (od čak 95.80% onih bez škole do svega 28.80% onih sa fakultetom).

Među politički aktivnim²⁰⁹ ispitanicima značajno je veći broj onih koji za referentni identitetski okvir biraju Evropu (čak njih 10%, u odnosu na 3.10% politički pasivnih ispitanika ili 7.5% delimično pasivnih) i svet (13.30%, u odnosu na 4.3% pasivnih i 9.6% delimično pasivnih). Među socijalno aktivnim²¹⁰ ispitanicima značajno je veći broj onih koji za referentni identitetski okvir biraju svet kao celinu čak njih 23.40%, kao i pripadnost grupi ljudi sličnih interesovanja 31.50%. Sve ovo govori o značajnoj ulozi varijabli politička i socijalna aktivnost u decentriranju identitetskih konstrukata čije je širenje potaknuto razornim socijalnim dešavanjima tokom devedesetih godina, a kako ovo istraživanje pokazuje pod uticajem ekonomske i društvene krize koja potresa društvo Srbije poslednjih godina ponovo dobijaju na značaju.

Na izvestan način ovi identitetski konstrukti se prelamaju i kroz prakse svakodnevice naših ispitanika vezane za mogućnost odlaska u inostranstvo. Iako najveći broj ispitanika iz našeg uzorka nikada nije bio u inostranstvu (čak njih 44.20%), izgleda da među njima ima najviše onih koji se identifikuju sa nacionalnom grupom (44.90%) i krajem ili mestom u kome žive (61.10%). Među njima je nešto više žena (51.40%) nego muškaraca (48.60%). Mnogo puta u inostranstvu boravilo je tek 1.60% ispitanika. Svi ispitanici koji su ikada bili u inostranstvu najčešće su tamo boravili kao turisti.

Zanimljiva su pomeranja u odnosu na Gredeljevo istraživanje iz 2003. Godine vezana za razmišljanja ispitanika o eventualnom privremenom ili trajnom odlasku iz Srbije (videti tabelu 12.3).

Kao što se iz tabele 12.3. može videti u odnosu na 2003. godinu došlo je do izvesne procentualne preraspodele ispitanika izmedju ove dve varijable. Izgleda da sa ponovnim perpetuiranjem krize, ali ovoga puta ekonomske, ponovo raste broj onih koji vlastitu budućnost zamišljaju izvan geografskih koordinata države Srbije.

²⁰⁹ Videti poglavlje 10.

²¹⁰ Videti poglavlje 11.

Tabela 12.3. **Razmišljanja o napuštanju Srbije različitih kategorija mladih (istraživanja 2003. i 2011. godine)**

	2003 %	2011 %
Nije o tome razmišljalo ili ne želi da napusti Srbiju	54.2	46.8
Razmišlja o odlasku ili preduzima konkretne korake	45.8	53.2

Značajan uticaj na varijable koje se tiču razmišljanja naših ispitanika o mogućnosti odlaska u inostranstvo i preduzimanja konkretnih koraka po tom pitanju ima i socioekonomski položaj ispitanika. O tome slikovito govore podaci dobijeni analizom poduzorka Roma unutar opšteg uzorka. Čak 81% ispitanika Roma nikada nije bio u inostranstvu. Među njima više žena (88.9%), nego muškaraca (73.7%). Njih čak 29.7% uopšte ne razmišlja o odlasku u inostranstvo, a 24.30% ne želi da napusti Srbiju (više žene 32.40%, nego muškaraca 16.20%). Tek 13.50% ispitanika Roma iskazuje želju da se preseli u inostranstvo (više muškarci 18.9%, nego žene 8.10%). Očekivano, u varijablama koje govore o konkretnim koracima koje su ispitanici do sada preduzeli ili nameravaju da ih preduzmu kako bi se njihovi planovi o mogućem odlasku u inostranstvo i ostvarili, dobijene vrednosti naglo padaju. Ovi nalazi pokazuju da socijalno deprivilegovana pozicija u kojoj se nalazi romska populacija u Srbiji proizvodi značajne razlike u dobijenim rezultatima vezanim za opšti uzorak istraživanja i poduzorak mladih Roma, unutar koga se pojavljuju i značajne rodne razlike u frekvencijama odgovora na određena pitanja.

Najveći broj mladih iz opšteg uzorka našeg istraživanja (njih čak 47%²¹¹) je spremno da ako im se ukaže prilika za odlazak u inostranstvo tu priliku iskoristi (više žene 36.70%, nego muškarci 36.10%). Ipak kada je reč o aktivnom odnosu i realnim pripremama za stvarni odlazak u inostranstvo tek 6.30%²¹² njih je preduzelo konkretne korake. Značajan broj njih pasivno se odnosi prema ovoj temi, ili uopšte o njoj ne razmišlja (23.40%), ili je donelo čvrstu odluku da ne želi da napusti zemlju (23.40%).

Glavni razlog zašto žele da napuste Srbiju (videti tabelu 12.4.) koji navode naši ispitanici iz 2011. godine je nizak životni standard (24.60%), a odmah iza njega široko rasprostranjeno osećanje odsustva perspektive (15.20%). Distribucija nalaza izraženih u procentualnim vrednostima pojedinih varija-

²¹¹ Ovo je značajno niži procenat u odnosu na onaj koji je dobijen u istraživanju javnog mnjenja Centra za proučavanje alternativa iz 2002. godine kojim su rukovodili Srećko Mihailović i Dragan Popadić (53%) i CESIDovom istraživanju iz 2009. godine (54%).

²¹² Slično CESIDovom istraživanju iz 2009. godine koje pokazuje da je 6% mladih koji su izjavili da žele da napuste Srbiju preduzelo i određene korake u tom pravcu.

bli pokazuje zanimljiva pomeranja koja svedoče o posledicama ekonomske i društvene krize koja potresa društvo Srbije, ali i lične živote naših ispitanika. Tako na primer primetan je značajan procentualni rast broja onih koji za glavni razlog eventualnog napuštanja Srbije navode: nizak životni standard, odsustvo perspektive i nezaposlenost, ali i pad broja onih koji izjavljuju da ne žele da napuste Srbiju.

Tabela 12.4: **Najvažniji razlozi eventualnog odlaska iz zemlje (istraživanja 2003. i 2011. godine)**

	2003 %	2011 %
Dalje školovanje	5.4	5.6
Nizak životni standard	18.9	24.6
Politički razlozi	0.5	0.6
Nezaposlenost	3.1	8.6
Odsustvo perspektive	14.4	15.2
Sigurniji život napolju	10.2	9.6
Ne želim da napustim Srbiju	46.4	35.8

Najveći broj onih koji žele da se presele u inostranstvo navode da ili žele da se presele bilo gde (25.10%), ili u neku od evropskih zemalja (24.60%). Nema značajne razlike među polovima. 72.80% onih koji iz bilo kog razloga žele da napuste Srbiju ne preduzima ništa. Tek 17.10% njih je tim povodom kontaktiralo prijatelje za koje veruju da mogu da im pomognu, 5% je kontaktiralo potencijalne poslodavce, 3.40% univerzitete na koje bi želeli da se upišu, a svega 1.70% ambasade kako bi utvrdili šta im je neophodno da urade u administrativnom smislu kako bi vlastite fantazije pretočili u realnost svakodnevice.

Osnovni trend koji beleži ovo istraživanje je da sa porastom nivoa obrazovanja raste i verovatnoća da je s jedne strane neko već bio u inostranstvu, a sa druge da želi da se preseli u isto. Najveći broj onih koji su preduzeli određene konkretne korake da se presele u inostranstvo ima (ili će imati u skorijoj budućnosti završeno univerzitetsko obrazovanje). Sa porastom nivoa obrazovanja raste i stepen preduzimljivosti po pitanju eventualnog emigriranja iz zemlje. Niko od ispitanika ko ima manje od četvorogodišnje srednje škole nije kontaktirao ambasadu. Konkretne korake vezane za odlazak u inostranstvo u najvećem procentu su preduzeli studenti (29.50%), a potom KV radnici (18.20%) i tehničari (18.20%). Ovakvi podaci nisu iznenađujući, jer i malobrojna istraživanja koja su rađena na ovu temu kod nas pokazuju da su upravo visoko obrazovani mladi oni koji su, s jedne strane u najpovoljnijoj poziciji da

donesu odluku da napuste zemlju, a sa druge strane da je realizuju. Različite organizacije i pojedinci koji su se bavili ovom temom iznose različite podatke. Prema podacima Svetskog ekonomskog foruma Srbija je u odnosu na „procenat visokoobrazovanih ljudi koji napuštaju zemlju u samom vrhu liste. Lošije rangerane od Srbije su samo Gvineja Bisao, Svazilend, Kirgizija, Lesoto i Bosna i Hercegovina.“²¹³ Ipak, izgleda da realnih kvantitativnih procena nema, jer one variraju od 150000 (što je zvanična procena USAID-a), preko 300000 (Grečić, 2010), do čak 500000 (što je procena koju je izneo tadašnji rektor Beogradskog univerziteta u intervjuu za B92 koji je dao 25.11.2011).

Pored varijable obrazovanje, naše istraživanje pokazuje da se i varijable političke i socijalne aktivnosti pokazuju kao diskriminatorne. Aktivni ispitanici su, u svom dosadašnjem životu, češće putovali u inostranstvo, ali su oni delimično pasivni izgleda češće bili u prilici da duže borave u njemu. Delimično pasivni za nijansu više žele da napuste Srbiju i otvoreniji su da to učine ako im se uklaže iznenadna prilika. Ipak, kada su u pitanju konkretni koraci koje preduzimaju po tom pitanju aktivni ispitanici ipak prednjače. Politički aktivni ispitanici žele da napuste Srbiju najčešće zbog niskog životnog standarda (29.80%), zato što ne vide perspektivu (21.60%) i zbog nezaposlenosti (10.6%), baš kao i oni socijalno aktivni.

Kao što se iz prikazanih podataka može videti smirivanje socijalne i političke situacije u Srbiji u odnosu na turbulentni period devedesetih značajno je uticalo na promenu (ličnih i socijalnih) strategija mladih. Značajan procentualni pad broja onih koji žele da napuste Srbiju neosporno govori o tome. Razlog za napuštanje zemlje više nije dominantno politički, već pre svega ekonomski i posledica je niskog životnog standarda, visokih stopa nezaposlenosti i iz njih proisteklog osećanja odsustva perspektive. Da li će današnji mladi ljudi u Srbiji uspeti da pronađu izlaz²¹⁴ iz ekonomskih nedaća kojima je

²¹³ „Blic magazin“, nedelja 19. avgust 2012, strana 4.

²¹⁴ Istraživanja rađena posle 2000. godine (npr. Golubović, Spasić, Pavićević, 2003; Jarić, 2005; Jarić, 2007) pokazuju da je u narativima najmlađih ispitanika 5. oktobar 2000. godine često percipiran kao imaginarni prelomni trenutak u kome je „život u izmišljaju ustupio mesto politički artikulisanj kolektivnoj akciji i svesnoj generacijskoj odluci da se preuzme odgovornost za vlastitu budućnost“ (Jarić, 2003: 264). O tome svedoče i neke od društveno i politički angažovanih aktivnosti koje su potaknute upravo od strane najmlađih građana Srbije u periodu koji je neposredno prethodio 5. oktobru 2000. godine, poput na primer festivala EXIT (izlaz na eng.). U tom smislu, i ovaj festival je, baš kao što i njegovo ime kaže, u trenutku svog nastanka koncipiran kao neka vrsta IZLAZA iz političkog ćorsokaka u kome se društvo Srbije i njegovi mladi građani našlo. On je nastao u Novom Sadu 2000. godine kao deo narastajućeg antimiloševićevskog bunta među mladima, a u okrilju organizacije Otpor. Nulti EXIT, nazvan Noise Summer Fest trajao je 100 dana tokom leta 2000. godine i imao je jasnu političku pozadinu. Aktivnosti EXIT-a su se odvijale u atmos-

pogođena njihova zemlja, koji će im doneti izvesnu nadu i životni standard koji priželjkuju ostaje da se vidi, a do tada ostaje pitanje da li je još jedan socijalni obrt, poput onog 2000. godine u Srbiji moguć i kako će on izgledati. Izgleda da ovoga puta neće biti dovoljno samo promeniti političare na vlasti već će biti neophodno i rekonstruisati i revitalizovati postojeći privredni sistem koji je, bar prema izjavama naših ispitanika, odlučujući uzrok njihovog nezadovoljstva.

feri ohrabrivanja mladih da se zainteresuju za politički proces i promenu vlasti. Posle 100 dana festival je završen porukom „Gotovo je“ pred 20000 posetilaca, dva dana pre početka opštih izbora 24. septembra 2000. godine na kojima je Milošević izgubio vlast. Žurka se zvala „Izborna mesto br.1“. Za generaciju tadašnjih mladih ovaj festival simbolično nazvan EXIT/IZLAZ označio je početak konačnog obračuna sa neprijateljskim političkim režimom unutar koga su osećali da dalji život više nije moguć, a za koji su verovali da je glavni uzrok i krivac za užasnu društvenu i političku situaciju u kojoj se njihova zemlja našla.

Sladana Dragišić Labaš

UTICAJ PORODIČNOG I DRUŠTVENOG KONTEKSTA NA FORMIRANJE SOCIJALNIH BIOGRAFIJA MLADIH

U ovom poglavlju se bavimo porodicama porekla i određenim stavovima koje one prenose na svoje potomke, kao i zastupljenošću tih stavova u porodicama opredeljenja naših mladih ispitanika. Cilj je bio da se izdvoje *podstičuće porodice* čije su karakteristike – važnost i usmeravanje dece ka postignuću, profesionalnom uspehu, nezavisnosti i samostalnosti, odgovornosti, izgradnji ličnih stavova, višem obrazovanju i građenju kulturne i intelektualne orijentacije, kao i da se napravi poređenje sa *nepodstičućim porodicama*. Razmatrali smo takođe uticaj društvenih faktora koji otežavaju ili čak onemogućavaju realizaciju usvojenog porodičnog sistema vrednosti mladih iz *podstičućih porodica*.

Pretpostavka je da *podstičuće porodice* imaju veće resurse, daju veće šanse i mogućnosti za napredovanje mladih, s jedne strane, ali s druge strane mogu da utiču i negativno na neke aspekte razvoja mladih, ukoliko ih preterano podstiču u pravcu koji mladima nije prihvatljiv ili nije dostupan ili nemaju dovoljno kapaciteta (intelektualnih i emocionalnih) za realizaciju postavljenih ciljeva. Ipak, *podstičuće porodice* za razliku od *nepodstičućih*, trebalo bi da daju „zamah“ mladima da bi oni kasnije u toku procesa odrastanja i sazrevanja krenuli putem ličnih aspiracija. Pošli smo od pretpostavke da se *nepodstičuće* i *podstičuće* porodice nalaze između modernih i postmodernih, s tim što u prvim dominiraju vrednosti moderne porodice, a u drugima ima nešto više postmodernih vrednosti.

Podstičuće porodice (a u okviru njih *individualističke*) smatramo tipom koji se nalazi između modernih i postmodernih porodica, mada su više okrenute postmodernim vrednostima, koje porodicu smatraju intimnom zajedni-

com koju karakteriše „demokratizacija personalnog života“ (Giddens, 1991) zatim se u partnerski odnos ulazi radi njega samog, a trajanje je povezano sa zadovoljstvom koje se iz tog odnosa dobija (Milić, 2001). Neguje se individualizam, rodna i starosna struktura više nisu značajan faktor porodične diferencijacije, izjednačavaju se uloge i položaji polova i generacija, dete je subjekt sa kim pokušava da se uspostavi recipročan odnos, autoritet je prisutan, ali nije više patrijarhalnog tipa.

Nepodstičuća porodica uglavnom svojim stavovima i porodičnom klimom mlade ne usmerava ka razvoju individualnosti, samostalnosti, izgradnji ličnih stavova i samostalnom izjašnjavanju, a takođe ne neguje privatnost svojih članova, te nas stoga delimično podseća na privatnu, nuklearnu porodicu (Bunk, 1983, prema Milić, 2001: 326) koju karakteriše muževljeva dominacija i afektivne veze između članova porodice. Može da se svrsta i u modernu porodicu koja po Milić (2001: 327) služi generacijskom obnavljanju i društvenoj reprodukciji klasne stratifikacije. Smatramo da ove porodice predstavljaju jedan poseban tip koji je zadržao najveći deo vrednosti moderne porodice i usvojio neke od postmodernih vrednosti. Modernu porodicu karakteriše uspostavljanje ideala brige i negovanja članova, prisutna je rodna segregacija porodičnih uloga, dete je roditeljska investicija, ali oni za uzvrat traže poštovanje i pokornost, muž ima vlast nad ženom i roditelji nad decom, privatnost je posredno nadgledana od strane društva i služi održavanju funkcije države (Milić, 2001). Moderna porodica kao vrhunsku vrednost ističe žrtvovanje individualnih potreba, interesa, želja i prava kolektivu.

Porodična tranzicija može da se posmatra i kroz *prvu i drugu demografsku tranziciju*, kao što *podstičuće* i *nepodstičuće* porodice mogu da se donekle „smeste“ u ove dve tranzicije. Bobić i Vukelić (2011) navode da *prvu* demografsku tranziciju karakteriše važnost zadovoljenja primarnih potreba za sigurnošću (ekonomsko blagostanje, stanovanje, socijalna zaštita, zdravlje, obrazovanje), niska ili redukovana kohabitacija, malo razvoda i visok udeo ponovnog sklapanja braka dok *drugu*, preusmeravanje na potrebe višeg reda ili postmaterijalističke (sloboda izražavanja, participacija i emancipacija, rodna jednakost, priznanje prava na različitost...), porast kohabitacija (predbračnih i postrazvodnih), porast razvoda, raniji razvodi, opadanje ponovnog sklapanja braka („remarriage“) nakon razvoda ili smrti supružnika. U *drugoj* demografskoj tranziciji roditelji putem vaspitavanja nastoje da decu podstaknu na kreativnost i razvoj ličnih kapaciteta i potencijala. Rodna ravnopravnost se podrazumeva, generalno raste opozicija autoritetima, a o svim važnim aspektima življenja i funkcionisanja u porodici se pregovara. Navedene vrednosne promene uslovljene su porastom obrazovanja, jačanjem bazične demokratije

(„grassroots democracy“), opadanjem uloge društvenih institucija i lokalnih zajednica, snažnim uticajem mas medija i povećanjem globalne geografske mobilnosti.

Autorke takođe ističu promene u vrednosnim orijentacijama koje se vežuju najpre za „baby boom“ generaciju, koja je odrastala u vreme socijalnog prosperiteta i ekonomskog rasta i bila uglavnom orijentisana ka materijalističkim vrednostima, socijalnoj sigurnosti i solidarnosti, dok kasnije (60 i 70 godine XX veka) dolaze generacije koje pripadaju eri „baby bust“-a, za koje je značajan kvalitet života, lično postignuće i mobilnost, a takođe su kritičari društvenih pojava naklonjeni protestima i društvenim pokretima (Van de Kaa, 2001 prema Bobić, Vukelić, 2011).

Milić (2010) smatra da se srpska porodica za sada još uvek nalazi u procepu između nedovršene modernizacije i prvih iskoraka u postmoderne forme. U vremenima krize i „rizičnog“ života jedna od glavnih porodičnih vrednosti je opstanak celine, integracija, solidarnost i saradnja između članova. Život u siromaštvu podrazumeva nesigurnost, bespomoćnost, izloženost nasilju i isključenost iz glavnih društvenih tokova (The Many Faces of Poverty, 2004: 11 prema Mojić, 2008).

Promene u srpskom društvu i nedostatak društvene podrške mogu da utiču tako da porodice skliznu u premoderne obrasce, smatra Milić (2010: 32), koji mogu i duže da traju, tako da posebno mladi ljudi svoju nesigurnost, narušen integritet i konfuziju pokušavaju da razreše na tradicionalan način i tradicionalnim sredstvima.

Teorijski okvir

U radu je korišćen teorijski model autora Musa i Musa (Moos, Moos, 1974) porodične klime ili porodičnog miljea, iz koga je nastala i Skala porodične sredine (Family Environment Scale – FES (Moos, 1994, 2002; Moos, Moos, 1998), iz koje je korišćen deo pitanja. Skala porodične sredine – FES se sastoji od 90 pitanja i meri tri dimenzije: dimenziju odnosa, dimenziju ličnog rasta i održavanja sistema.

Prvom, **dimenzijom odnosa**, može da se proceni slaganje, pomoć, podrška između članova porodice, kao i otvorenost u ispoljavanju osećanja (pozitivnih i negativnih emocija), ispoljavanje ljutnje, agresija i konflikt između članova.

Drugom, **dimenzijom ličnog rasta**, procenjuje se samostalno donošenje odluka, različita interesovanja, aktivnost u školi i na poslu, stepen intereso-

vanja za političke i društvene događaje, intelektualne i kulturne aktivnosti, procena učešća u socijalnim (druženje, zabava) i rekreativnim aktivnostima, kao i stepen naglašenosti (isticanja) moralnih i religioznih vrednosti.

Treća, **dimenzija održavanja sistema**, ispituje stepen važnosti sređivanja kuće i održavanja higijene, planiranja porodičnih aktivnosti i dogovor između članova porodice, kao i procenu postojećih uloga i pravila u porodičnom životu. U pitanju je 10 subskala (porodična kohezija, ekspresija, konflikt, nezavisnost, orijentacija ka postignuću, intelektualno-kulturna orijentacija, aktivnost i rekreacija, moralno-religiozna orijentacija, organizacija i kontrola). Naša pitanja su iz subskala koje se odnose na nezavisnost, orijentaciju ka postignuću, intelektualno-kulturnu orijentaciju, aktivnost i rekreaciju i organizaciju.

U mnogim istraživanjima korišćena je Skala porodične sredine primenjena na tzv. normalne porodice, ali i na porodice pod stresom – sa članom zavisnikom od alkohola i drugih supstanci, sa depresivnim i psihotičnim članom, adolescentom sa delikventnim ponašanjem, i drugim različitim porodičnim i bračnim problemima. Smatramo da se srpska porodica trenutno, kao i unazad u dužem vremenskom periodu, nalazi u stanju stresa, koji je uzrokovao najpre ratom, potom migracijama, ekonomskom i političkom krizom, gubicima na mnogim planovima – finansijskom, profesionalnom, emotivnom, osiromašanjem stanovništva, i narušavanjem mentalnog zdravlja značajnog dela populacije. Posebno mladi predstavljaju osetljivu grupu, koja na ovakve promene reaguje burnije i sa težim posledicama u odnosu na srednju generaciju.

U istraživanjima u poslednjih dvadeset i više godina najčešće je korišćena R forma Skale porodičnog miljea (*real form* – koja meri stvarno, postojeće stanje), mada postoje još dve specijalne forme FES-a – idealna i forma očekivanja, za ispitivanje željenog porodičnog miljea.

Za naše istraživanje bila su značajna neka pitanja iz dimenzije ličnog rasta, pomoću kojih smo procenjivali određene karakteristike koje mogu da opišu podstičuću porodicu, s jedne strane, kao i nepodstičuću, s druge, a takođe i pitanja iz dimenzije održavanja sistema.

Takođe smo smatrali upotrebljivom za naše razmatranje Bovenovu (Bowen, 1975, Gurman, Kniskern, 1981) teoriju prirodnih sistema i Minučino (Minuchin, 1974) shvatanje funkcionalne i disfunkcionalne porodice.

Tri tipa porodica i njihove karakteristike

Porodice smo na početku analize delili na *podstičuće* i *nepodstičuće*, s tim što smo posebno prilikom analize izdvojili dva stava koja će značajno ukazivati na *individualističke* prakse. U *podstičućim porodicima* porekla prisutni su sledeći stavovi: „U našoj porodici se smatra da je važno biti najbolji u svemu što se radi“, „U našoj porodici napredovanje u životu je veoma važno“, „Mi verujemo u takmičenje i izreku: neka bolji pobedi“, „U našoj porodici je pravilo: prvo posao, pa onda zabava“. Već pomenuti *individualizam* smo merili preko sledećih stavova kod svoje dece: „U našoj porodici jako smo podsticanji da budemo nezavisni“, „Članovi porodice se snažno ohrabruju da brane svoja prava“.

Nepodstičuću porodicu karakterišu sledeći stavovi: „Ne trudimo se naročito da uspemo“, „U našoj porodici nismo ohrabreni da se samostalno izjašnjavamo“, „U našoj porodici postoji veoma malo privatnosti“, „Članovi porodice se upoređuju sa drugima u pogledu uspeha na poslu ili u školi“.

Podstičuće (individualističke) i nepodstičuće porodice – sličnosti i razlike

Na osnovu navedenih indikatora formirali smo dve skale (podstičućih i nepodstičućih porodica) sa ciljem da vidimo u kojoj meri i među kojim mladim ljudima (s obzirom na njihove socio-demografske osobine) su dati obrasci zastupljeni.

Tabela 13.1: **Porodica opredeljenja**

%		Podstičući obrazac	Nepodstičući obrazac
Porodica opredeljenja	odsustvo	3.2	40.9
	nizak	19.4	35.8
	srednji	37.7	16.7
	visok	39.7	6.7
	ukupno	100	100

Tabela 13.2: **Porodica porekla**

%		Podstičući obrazac	Nepodstičući obrazac
Porodica porekla	odsustvo	2.7	43
	nizak	19	34.7
	srednji	42.8	16
	visok	35.5	6.3
	ukupno	100	100

Najpre, distribucija tipa porodica nije podjednako zastupljena u populaciji mladih. I kod porodice porekla i kod porodice opredeljenja *podstičući obrasci* dominiraju (tabele 13.1 i 13.2). Visoke skorove na skali podstičućih ima više od trećine ispitivane populacije. S druge strane, tek oko petine mladih ima srednje i visoke skorove na praksama koje su *nepodstičuće*. Interesantno je da je među mladima koji su zasnovali porodicu gotovo ista distribucija stavova kao i u porodici porekla. Naime, oni koji su bili prisutni u porodici porekla uglavnom su se transgeneracijski preneli u porodice opredeljenja naših mladih ispitanika. O datom prenošenju obrazaca svedoči visok nivo korelacija dve skale (tabela 13.3).

Tabela 13.3: **Korelacije tipa stavova**

Porodica opredeljenja	Porodica porekla	
	Podstičući obrazac	Nepodstičući obrazac
Podstičući obrazac	.663**	0.039
Nepodstičući obrazac	0.027	.621**

U daljem tekstu povezaćemo *podstičuće* i *nepodstičuće* porodice sa sledećim varijablama koje bi nam bolje opisale dimenzije – nezavisnost, orijentaciju ka postignuću, intelektualno-kulturnu orijentaciju, aktivnost i rekreaciju iz modela porodičnog miljea koji smo koristili u istraživanju, a to su: ekonomski status porodice porekla, obrazovni status roditelja i ispitanika, školovanje i radni status ispitanika, kao i odnos roditelja prema obrazovanju dece, kulturni kapital, indeks kulturnih praksi i dodatnih aktivnosti što bi delom spadalo u ekonomski, obrazovni i kulturni kapital ovih porodica. Potom ćemo ispitati povezanost *podstičućih* i *nepodstičućih* porodica sa željom mladih da se odvoje od roditelja i razlozima za ili protiv odvajanja i mišljenje mladih o tome da li su se osamostalili od roditelja. I na kraju ispitujemo različite vrste partnerskih veza – zabavljanja, kohabitacije, brak, kao i partnersku komunikaciju, dogovaranje i donošenje odluka, što se delimično poklapa sa dimenzijom održavanja sistema.

Tabela 13.4: **Tip porodičnog obrasca i finansijsko stanje – korelacije**

	Samopercepcija finansijske situacije domaćinstva	Lični mesečni prihodi	Prihodi po članu domaćinstva
Podstičući obrazac	.179**	.046	.085**
Nepodstičući obrazac	-.127**	-.052*	-.135**

Ispitanici iz *nepodstičućih porodica* su u znatno lošijoj finansijskoj situaciji u odnosu na *podstičuće porodice* na sve tri skale kojima smo merili finansijsko stanje mladih. Sa rastom skorova na skali *nepodstičućih* obrazaca opadaju lični prihodi, prihodi domaćinstva kao i percepcija finansijske snage

domaćinstva, što ukazuje da se intenzivnije javlja kod onih sa nižim nivoom materijalnih mogućnosti. Obrnuta je situacija kod mladih u čijim porodicama je prisutan *podstičući* obrazac, jer se kod onih sa visokim skorovima radi o domaćinstvima i pojedincima koji su finansijski bolje obezbeđeni. Kod samopercepcije jedan se broj ispitanika iz svih porodica nalaze „na sredini“ tj. smatraju da imaju dovoljno novca za kupovinu hrane i odeće i mogućnost za manju ušteđevinu. Međutim, bitna razlika je u kupovini skupih stvari i svega što ispitanici i porodica žele u prilog *podstičućih porodica*. Iz dobijenih rezultata možemo da zaključimo da je finansijska situacija podstičućih porodica znatno bolja u odnosu na nepodstičuće.

Tabela 13.5: **Tip porodičnog obrasca i obrazovanje roditelja – korelacije**

	Obrazovanje oca – godine	Obrazovanje majke – godine	Obrazovanja roditelja – godine
Podstičući obrazac	.115**	.091**	.124**
Nepodstičući obrazac	-.091**	-.123**	-.125**

Obrazovanje roditelja pokazuje korelaciju sa tipom porodičnog obrasca. Sa rastom nivoa obrazovanja roditelja (i oca i majke) rastu skorovi na skali podstičućeg obrasca i obrnuto. Mladi sa višim skorovima *podstičućeg obrasca* u većem broju imaju roditelje sa višim i visokim obrazovanjem, a u znatno manjem nezavršenu osnovnu i osnovnu školu u odnosu na roditelje mladih iz *nepodstičućih porodica*. Srednje obrazovanje i škola za KV radnika se u sličnom procentu nalaze u obe vrste porodica. Obrazovna struktura roditelja iz *podstičućih porodica* je znatno bolja.

Tabela 13.6: **Tip porodičnog obrasca, obrazovanje, kultura i socijalni kapital – korelacije**

	Indeks kulturnih praksi	Index dodatnih aktivnosti	Kulturni kapital	Nasleđeni socijalni kapital
Podstičući obrazac	.132**	.129**	.138**	.096**
Nepodstičući obrazac	-.090**	-0.04	-.145**	0

Kao i kod nasleđenog kulturnog kapitala, tako i nivo obrazovanja mladih, pokazuje jasnu vezu sa tipom obrasca. Duže ostajanje u sistemu obrazovanja je verovatnije za mlade koji su rasli u podstičućoj atmosferi. S obzirom da postoje jasne korelacije nivoa obrazovanja mladih i obrazovanja njihovih roditelja nasleđeni i stečeni kulturni kapital predstavljaju verovatno i ključni uslov prenošenja ovakvog obrasca. Ispitanici koji potiču iz *podstičućih porodica* u znatno manjem broju imaju samo osnovnu školu, ali zato visoko obrazovanje

u većem, kao i što veći broj mladih iz ovih porodica pohađa neku školu i studije.

Tabela 13.7: *Tip obrasca i nivo obrazovanja ispitanika*

		OŠ	Srednja škola	Viša fakultet	Student i učenici	ukupno
Podstičući obrazac	odsustvo	10.2	2.7	1.0	1.7	2.6
	nizak	29.7	20.8	18.5	13.4	18.8
	srednji	33.1	41.0	43.2	48.4	43.1
	visok	27.1	35.5	37.3	36.5	35.5
	Ukupno	100	100	100	100	100
Nepodstičući obrazac	odsustvo	26.9	41.2	47.3	46.5	42.9
	nizak	37.8	34.2	35.3	34.5	34.8
	srednji	26.1	17.7	12.3	13.5	16.0
	visok	9.2	6.9	5.0	5.5	6.3
	Ukupno	100	100	100	100	100

Ispitanici iz *podstičućih porodica* trenutno u manjem broju imaju završenu samo osnovnu školu, srednju nešto manji broj, dok je između višeg i visokog obrazovanja razlika veća u prilog mladih iz *podstičućih porodica*.

Razlika u zaposlenosti i školovanju između mladih iz *podstičućih porodica* je jako velika u odnosu na *nepodstičuće*. Manje mladih je nezaposleno, znatno ih je više na školovanju. Ovo dokazuje pretpostavke o „zamahu“ koje ove porodice daju mladima za školovanje i rad. Porodice koje imaju podsticajnu atmosferu imaju i više kulturnog i socijalnog kapitala koji prenose na svoju decu. Ipak treba uzeti u obzir i socijalni kapital roditelja (ali i mladih) koji se ogleda u vezama sa određenim društvenim mrežama koje oni imaju kao obrazovaniji i ekonomski snažniji, a koje u našem društvu imaju važnu ulogu pri dobijanju posla. Tomanović (2010b: 23) objašnjava socijalni kapital prihvatajući Burdijeovo shvaćanje o grupnoj povezanosti koje omogućava pristup vrednim resursima i koje se može nazvati društvenom mrežom i vezom, kao i Vulkokovu podelu na „vezujući“, „premošćujući“ i „povezujući“ socijalni kapital. Prvi je značajan jer pomaže u lakšem snalaženju u svakodnevnom životu, drugi omogućava napredovanje putem povezivanja između različitih društvenih mreža i treći mogućnost sticanja resursa (moći) zbog povezanosti sa osobama na vlasti. Lin takođe govori o ekspresivnom (ugled, bogatstvo, moć) i instrumentalnom kapitalu. Autorka ističe i dokazuje u svojim istraživanjima veliku važnost posedovanja ekspresivnog socijalnog kapitala za blagostanje mladih, koji u stvari podrazumeva osećanje pripadanja, poverenja, prijateljstva i podrške (Tomanović, 2010b).

Kulturni kapital *podstičućih porodica* je uglavnom visok i srednje visok, a *nepodstičućih* nizak i srednji. Najveća razlika se pokazala u niskom kulturnom kapitalu u prilog nepodstičućih porodica. U ranijim istraživanjima pronađena je najznačajnija veza između kulturnog kapitala i klasno-socijalnog statusa porodica (Sekulić, 2010: 111). U našem istraživanju takođe je kulturni kapital pozitivno povezan sa dobrom finansijskom situacijom podstičućih porodica i obrazovanjem roditelja.

Indeks kulturnih praksi ukršten sa dva tipa obrasca ukazuje na postojanje veze između (ne)podsticanja u porodici i praksi koje podrazumevaju posećivanje kulturnih ustanova, čitanje ili kreativno provođenje slobodnog vremena. Mladi iz *podstičućih porodica* imaju veoma visok i srednji indeks kulturnih praksi u odnosu na mlade iz *nepodstičućih*, kao što smo i očekivali. Međutim, nizak nivo kulturnih praksi se nalazi i kod i jednih i drugih vrsta porodica. Deca iz podstičućih porodica dostižu najviši srednji nivo kulturnih praksi, a zatim neki mladi verovatno zavisno od ličnih ambicija i opredeljenja nastavljaju dalje, dok se drugi zaustavljaju ili povlače.

Indeks dodatnih aktivnosti je vrlo sličan kada je reč o stepenu ovakvih aktivnosti u obe vrste porodica, nizak nivo dodatnih aktivnosti je prisutniji u *podstičućim porodicama* nego u *nepodstičućim*, ali se potom menja u prilog mladih iz podstičućih porodica jer je srednji i visok nivo znatno veći u odnosu na nepodstičuće. Po ovim podacima moguće je da jedan broj podstičućih porodica nije uspeo da kod svojih potomaka postigne i razvije određena interesovanja, i možemo da pretpostavimo da su to porodice koje su na agresivniji način podsticale decu, a ukoliko ih preterano podstiču u pravcu koji mladima nije prihvatljiv (što smo napomenuli na početku teksta) izaziva otpor, ili nemaju dovoljno kapaciteta (intelektualnih i emocionalnih) onda se dobija upravo suprotan efekat. Takođe može da se razmišlja i da li je podsticanje apsolutni kvalitet, zato što podsticanje može da bude i „roditeljski terorizam“ sa proizvođenjem pseudo-elitizma tj. „celebrity“ osoba.

Sa pojačanom podstičućom porodičnom atmosferom povećava se i interesovanje roditelja za obrazovnje dece (tabela 13.8). U porodicama oba tipa roditelji su se na sličan način odnosili prema vrsti škole koja omogućava sigurniji dolazak do posla. Razlika se javlja u tome što se *podstičuće porodice* znatno više interesuju za dečiji školski uspeh, očekuju boji uspeh i podstiču na učenje. Razlozi za podsticanje u ovim porodicama su – bolji standard, ali ipak su najznačajniji razlozi obrazovanje i kultura. Dimenzija ličnog rasta po Musu (2002) u koju spadaju između ostalih i aktivnost u školi i na poslu, intelektualne i kulturne aktivnosti, prisutnija je u prvom tipu naših porodica.

Tabela 13.8: **Odnos roditelja prema školovanju ispitanika iz podstičućih i nepodstičućih porodica**

		nisu se posebno intereso- vali za moje učenje	smatrali su da je škola moja oba- veza, nisu se mešali	savetovali su me da upišem skolu koja će mi obezbediti posao	podsticali su me da učim da bih imao/ la bolji standard	podsticali su me da učim, jer su obra- zovanje i kultura važni	ukupno
Pod- stičući obrazac	odsustvo	40.5	33.3	14.3	9.5	2.4	100
	nizak	19.5	30.5	20.2	18.5	11.3	100
	srednji	6.7	23.3	25.5	27.3	17.2	100
	visok	3.6	15.9	22.5	34.9	23.1	100
		8.9	22.3	23.1	27.8	17.8	100
Nepod- stičući obrazac	odsustvo	6.4	22.2	21.6	29.2	20.6	100
	nizak	9.2	21.3	23.7	29.2	16.5	100
	srednji	12.7	25.0	25.0	22.2	15.1	100
	visok	17.0	20.0	27.0	25.0	11.0	100
		9.0	22.2	23.2	27.8	17.7	100

Za oba tipa porodica karakteristično je isto mišljenje jednog broja mladih, a to je da za sada ne žele da se odsele od roditelja, i to su uglavnom mlađi ispitanici, kao i da bi želeli da se odsele, ali nemaju finansijskih mogućnosti da to realizuju. Mladi iz *nepodstičućih porodica*, bar po ovim odgovorima, pokazuju veći stepen vezanosti za svoje roditelje. Pitanje je da li je to uticaj tradicionalnog stava ostajanja uz roditelje, posebno sinova. Rezultati našeg istraživanja (Dragišić Labaš, Ljubičić, 2012) ukazuju da ovu opciju biraju (ili im je nametnuta) mladići češće u poređenju sa devojkama, što je u kulturološkom ključu i razumljivo: na sinovima je da ostanu sa roditeljima. Za razliku od njih, ispitanice značajno češće žive u stanu koji neko drugi plaća, što je takođe nalaz koji su pronašle Tomanović i Ignjatović (2004) kod nas, ali i u Sloveniji Lavrič i Klanjšek (2011). Istraživači su tranziciju mladih u odraslost u Srbiji smestili u okvire subprotektivnog modela, koji karakteriše kasno rezidencijalno osamostaljivanje dece od roditelja (što je posledica strukturalnih prepreka na putu odvajanja), ali i jaka emotivna umreženost, i dugotrajno oslanjanje na roditeljsku pomoć. Čak i kada se fizički odvoje, deca ostaju snažno emotivno vezana za roditelje, a roditelji nastavljaju da brinu o odrasloj deci (Ignjatović, 2009b). Tako Hoffman (1984) smatra da mladi u procesu odrastanja imaju važan zadatak da steknu nezavisnost od roditelja koja se ogleda u različitim domenima: funkcionalnom, emotivnom, konfliktnom i kognitivnom (Ljubičić, 2012)²¹⁵. U slučaju

²¹⁵ Videti u četrnaestom poglavlju ove studije.

nepodstičućih porodica posebno bi mogla da bude značajna kognitivna nezavisnost, koja podrazumeva autonomiju u odnosu na roditeljske vrednosti, stavove i mišljenja.

Ipak, odgovor da bi mladi iz *nepodstičućih porodica* želeli da se odvoje, ali da se roditelji s tim ne slažu ukazuje da dominira tradicionalni stav o važnosti življenja u zajednici i zaustavljanja mladih da realizuju svoje potrebe, što se poklapa sa teorijom o nefunkcionalnoj porodici. Minučin (1974) ističe da funkcionalne porodice treba da imaju jasne granice, da budu dovoljno fleksibilne za prilagođavanje promenama, da imaju prihvatljivu hijerarhiju, roditeljski subsistem iznad dečijeg, i da neguju individualnu diferencijaciju. Mišljenje da bi želeli da se odvoje, ali je roditeljima potrebna pomoć može da se tumači na dva načina. Jedan je da roditelji iz nekih razloga zaustavljaju separaciju dece zbog loših bračnih odnosa i potrebe da se deca utrougla da bi bračna dijada opstala, ali je moguće i prisustvo alkoholizma, kao i drugih somatskih i psihičkih poremećaja u porodici (Dragišić Labaš, 2012).

Zbog takve porodične situacije ili stanja stresa mladi mogu da osećaju krivicu i potrebu da svojim ostajanjem u porodici štite roditelje. Mladi iz *nepodstičućih porodica* daju u znatno većem broju odgovor da ne bi želeli da žive sami (a nemaju partnera/ku) i da je to razlog zašto se ne odvajaju od roditelja. Pretpostavljamo da je ovde problem u nedostatku porodičnih stavova u *nepodstičućim* porodicama o važnosti – razvijanja nezavisnosti, samostalnosti i izgradnji ličnih stavova kod mladih. Zanimljiv broj mladih iz *podstičućih porodica* daje ovakav odgovor.

Po pitanju osamostaljenja od roditelja mladi se veoma značajno razlikuju u odgovoru *da ne žele da se osamostale* u prilog ispitanika iz *nepodstičućih porodica*, dok mladi koji žele da se osamostale iz oba tipa porodica ističu da su im neophodni određeni uslovi za to dok se neki smatraju potpuno samostalnim. Onaj broj mladih koji se oseća potpuno osamostaljenim u odnosu na svoje roditelje potiče i iz *podstičućih* i iz *nepodstičućih porodica*, a pretpostavka je da spadaju u grupu starijih u uzorku. Za one koji žele da se osamostale, a to ne mogu, značajnu ulogu imaju društveni faktori koji ovakav proces otežavaju. U tom smislu društveni faktori, bez obzira na tip porodica, mogu da budu kočnica za mlade ljude.

Kad je reč o bračnom/partnerskom statusu mladih i skalama obrazaca (*ne*)*podsticanja* podaci nam kazuju da je veći broj mladih iz *nepodstičućih porodica* u braku, manji broj živi u kohabitaciji, dok je broj razvedenih manji u odnosu na *podstičuće*. U celom uzorku zastupljenost kohabitacija raste sa uzrastom: od 1.7% mladih od 19 do 20 godina do 9% mladih od 34 do 35

godina. Kohabitacija raste i sa nivoom obrazovanja: od 4.2% kod mladih sa najnižim do 9.7% sa najvišim obrazovnim nivoom²¹⁶.

Dalje su oba tipa porodica ukrštene s varijablom koja nam daje osnovne podatke o partnerskoj komunikaciji i donošenju odluka. Dobili smo sledeće – da znatno manje mladih iz *podstičućih porodica* smatra da mu partner/ka rešavaju probleme i da ne bi mogli da se snađu sami u tome, s jedne strane, dok s druge mladi iz *podstičućih porodica* imaju podeljene obaveze u kući (bolju organizaciju poslova, uloga) i donose odluke zajedno u većem broju u odnosu na mlade iz *nepodstičućih*. Ovakvi podaci nas upućuju na razmišljanje o mogućnosti primene „teorije prirodnih sistema“ porodičnog terapeuta Boven na naše *podstičuće* i *nepodstičuće* porodice, a takođe i na Minučinovo shvatanje funkcionalnih i disfunkcionalnih porodica, koja ćemo izneti dalje u tekstu. Svakako nimalo zanemarljiv je podatak da trećina naših mladih ispitanika koji su u braku živi u zajednici s roditeljima tj. u proširenim porodičnim domaćinstvima, što svakako više otežava nego li olakšava funkcionisanje mladih (iz prakse porodičnoterapijskog rada poznato nam je često mešanje roditelja u bračne odnose dece) i formiranje vrednosnog sistema novoosnovanih porodica²¹⁷. U Bovenovoj „teoriji prirodnih sistema“ reč je o dve suprotstavljene sile – individualiteta i zajedništva koje stalno balansiraju, a prisutne su i kod čoveka i u porodici. Sila autonomije ili individualiteta kao i sila zajedništva ili fuzije smatraju se nagonским. Čovek nastoji da bude svoj, nezavisan organizam, da ima svoja prava, kao što ima potrebu i za drugima, tj. da se poveže s drugim bićem i grupom. Ove sile proizvode kako stalnu interakciju, dinamiku, tako i homeostazu (ravnotežu). Ono što Boven ističe kao veoma važno za kvalitetnu partnersku i porodičnu relaciju, dodali bismo i druge prijateljske, kolegijalne, sa širom porodicom, jeste dobra bazična diferencijacija selfa. S obzirom da čovek ima kapacitete za emocionalno i intelektualno funkcionisanje od velikog je značaja da između njih postoji uravnoteženost, što mu daje mogućnost izbora. Da bi se ovo postiglo, intelektualni i emocionalni sistem moraju da budu funkcionalno razdvojeni (Nastasić, 1998). Znači visok nivo diferencijacije selfa kod roditelja kao i naših ispitanika veoma je važan faktor za formiranje kvalitetnih porodičnih relacija i separaciju mladih od roditelja i pre bi se mogao naći u *podstičućim porodicama*.

Iznećemo shvatanje funkcionalne ili »normalne« i disfunkcionalne porodice porodične strukture po Minučinu (1974) koje mogu da se povežu s jedne strane s porodicama u kojima partneri imaju nizak nivo diferencijacije sel-

²¹⁶ Vidi u sedmom poglavlju ove studije.

²¹⁷ Vidi u sedmom poglavlju ove studije

fa (disfunkcionalne) i one u kojima partneri imaju dobru diferencijaciju selfa (funkcionalne). Funkcionalna porodica trebalo bi da ima jasne granice, fleksibilnu adaptabilnost, roditelje koji dobro funkcionišu bez koalicija, članovi treba da budu nezavisni, ali i da imaju osećaj pripadanja porodici.

Disfunkcionalna ima suviše rigidne ili suviše difuzne granice, rigidnu adaptabilnost sa invertovanom hijerarhijom između subsistema i manjkom funkcionalne moći, prisutne su koalicije – stabilne, kroz utrogljavanje i po principu zaobilaženja konflikta, pripadanje bez nezavisnosti i nezavisnost bez pripadanja. Koalicije predstavljaju patološke veze u porodici. Uzimajući u obzir Minučinove stavove podstičuće porodice bi mogle pre da se svrstaju u funkcionalnije, balansirane u odnosu na nepodstičuće porodice.

U daljoj analizi primećujemo sličnost u pitanjima o svakodnevnom dogovaranju ili o tome da odluke donosi jedan partner (muškarac u našoj kulturi) u oba tipa porodica. Primećujemo da su u ovom slučaju kod jednog broja ispitanika (iz oba tipa porodica) kulturološki nametnuta, ostala važna uloga muškarca u donošenju odluka tj. da se patrijarhalni odnosi teško menjaju i da su naročito vidljivi u sferi privatnosti porodice (domaćinstva).

Podstičuće, individualističke i nepodstičuće porodice – glavne osobenosti

U ovom delu rada pokušaćemo da detaljnije objasnimo povezanost određenih stavova koji karakterišu naše *podstičuće*, njihov podtip *individualističke* i *nepodstičuće porodice* sa sociodemografskim karakteristikama ispitanika, tj. ekonomskim, etničkim, obrazovnim, stambenim, radnim statusom, kulturnim kapitalom.

Karakteristike „individualističke porodice“

Podsticanje potomaka na nezavisnost i ohrabrivanje da zastupaju, iznose i brane lična mišljenja (stavove, prava) najviše je prisutno u *individualističkim porodicama*. Želeli smo da ukrštanjem jednog broja podataka iz obimnog upitnika (konstruisanog za ceo projekat) sa dva tipična stava ovih porodica pokušamo da damo kratak opis *individualističkih porodica*.

U porodici porekla roditelji su se trudili da **ohrabre i podstaknu svoju decu da budu nezavisna** i to značajan broj – 73% porodica iz našeg uzorka, kao i da razmišljaju, iznose svoja mišljenja, zastupaju svoje stavove i prava,

diskutuju o njima i argumentovano ih brane. Ovakvo ponašanje roditelji su očekivali kako u porodici tako i u užem i širem okruženju. Tako rezultati ukazuju da se statistički značajnom pokazala veza između podstaknutosti na nezavisnost u lokalnim zajednicama u Beogradu, kao i većim gradovima, ali i u selima. Nešto više porodica je podsticalo decu na nezavisnost u većim gradskim sredinama, mada nije nimalo zanemarljiv podatak da su deca iz seoskih porodica takođe podsticana na nezavisnost, ali smatramo da se ona odnosila na ranije osamostaljivanje u smislu bržeg završavanja škole i zapošljavanja, pa i eventualnog napuštanja sela, u odnosu na gradske porodice u kojima je nezavisnost više okrenuta ka ekonomskom i emocionalnom osamostaljivanju, završavanju viših škola i fakulteta, što se u daljoj analizi i pokazuje.

Podsticanje dece da brane svoja prava prisutno je i u Beogradu u 75%, većim gradovima od preko 100.000 stanovnika, 76% i u selima 68%.

U porodicama u kojima očevi imaju fakultetsko obrazovanje ili su završili višu školu prisutniji je stav o podsticanju dece na nezavisnost ($X^2=15.86$, $p=0.009$), a kada su u pitanju majke, razlika je jedino između majki sa nezavršenom osnovnom školom koje su manje podsticale nezavisnost kod svoje dece u odnosu na majke sa srednjim, višim i visokim obrazovanjem. Mladi u *individualističkim porodicama* sa ovim stavom u većem broju ne dobijaju finansijsku pomoć od roditelja u odnosu na porodice u kojima nije bio prisutan ovaj stav. Veći broj mladih je završio studije, mada je rezultat blizu, ali ne i statistički značajan. U porodicama sa stavom kojim se bavimo nađene su razlike u odnosu na one bez njega, i to u sledećim karakteristikama koje spadaju u kulturni kapital porodice – postoji biblioteka sa i preko 100 knjiga ($X^2=15.15$, $p=0.004$), zatim učenje stranog jezika ($X^2=5.02$, $p=0.025$), redovno bavljenje sportom ($X^2=4.84$, $p=0.028$), deca su išla u baletsku i muzičku školu (75%, ali nije statistički značajna razlika).

Više mladih iz individualističkih porodica sa ovim stavom je u stalnom radnom odnosu ili rade honorarno ($X^2=20.99$, $p=0.020$). Kupovina stana, napredovanje na poslu, započinjanje privatnog biznisa, menjanje firme nisu statistički povezani sa ovim stavom. Mladima je jako važno da se osamostale od roditelja, ili su to već uradili u znatno većem broju iz *individualističkih porodica* sa negovanjem „nezavisnog stava“, kao i da pre ulaska u brak žive sami (ali na granici statističke značajnosti), dok sa devojkom/momkom želi da živi većina mladih iz ovih porodica ($X^2=6.79$, $p=0.009$). Mladi ističu da bi njihova odluka za zajednički život bila povezana, pre svega, sa zaposlenjem bar jednog partnera, kao i sa dobrim prihodima, ali i po mogućstvu posedovanjem stana. Nalazi studije Bilarija (Billari) i Lifbroera (Liefbroer) ukazuju da se mladi osećaju odraslima ako preuzimaju odgovornost za sebe i ukoliko su stambeno i

materijalno nezavisni od roditelja. Međutim, uspešna psihološka separacija od roditelja ne mora da teče uporedo sa stambenom i ekonomskom nezavisnošću mladih. Pitanje je da li mladi ljudi koji nailaze na strukturalne prepreke u stambenom i ekonomskom osamostaljivanju, ostaju i psihološki neseparisani od roditelja (Dragišić Labaš, Ljubičić, 2012)?

Ukrštanjem starosti, bračnog stanja i stava koji podstiče nezavisnost želeli smo da saznamo da li su se mladi iz *individualističkih porodica* odlučivali za brak ili življenje u kohabitaciji u većem ili manjem broju u odnosu na porodice bez ovog stava. Dobili smo sledeće podatke o bračnosti u celom uzorku – 1071 ispitanik nije u braku, 407 jeste, dok 93 žive u kohabitaciji, a razvedenih je 46. Iz individualističkih porodica 66.3% mladih nije u braku, dok je 23.8% u braku i 6.44% žive u kohabitaciji, za razliku od onih porodica u kojima nije negovan stav o nezavisnosti u kojima je oženjeno/udato 28%, živi u kohabitaciji 3.31%, i nisu u braku 67%. Jedina razlika je što mladi iz *individualističkih porodica* u dvostruko većem broju, ali koji je mali u odnosu na ceo uzorak, žive u kohabitaciji i veći je broj razvedenih 3.17% u odnosu na 1.54% iz porodica bez ovog stava.

Na Zapadu je prisutna praksa kohabitacija (pre i posle braka) navodi Bobić (2010b), odnosno pluralitet životnih stilova, kao i vanbračno roditeljstvo. U zemljama centralne i istočne Evrope, kao i u Srbiji, od raspada socijalizma, prisutan je trend skoka rađanja izvan braka, ali ne u okviru kohabitacija. Na istoku Evrope, smatra autorka, kohabitacije nailaze na iste prepreke kao i bračne unije, a osamostaljenje mladih je strukturno otežano. Ipak, posle 2000. godine u Srbiji je došlo do sledećih promena: porast prosečne starosti pri formiranju unija za muškarce i za žene, kao i opadanje univerzalnosti braka, merene preko stope ukupne prve bračnosti i rasta koeficijenta razvedenosti.

Možemo da postavimo pitanje da li porodica koja podstiče nezavisnost, i koja se u drugim dimenzijama (osamostaljenje od roditelja, zaposlenost, veći kulturni kapital, veća politička angažovanost) pokazala pozitivnom ipak odrazila delom „negativno“ na neke aspekte življenja poput razvoda mladih. Moгуće je razmišljati na dva načina – razvod se ne smatra neuspehom i ne treba živeti u braku koji po proceni jednog ili oboje supružnika nije dovoljno dobar, funkcionalan, što bi značilo nepodržavanje tradicionalnog i seksizma „žena treba i mora da trpi i da sačuva brak po svaku cenu“ kao i muškarac. Ipak, radi se o malom broju razvoda koji su ispod proseka u Srbiji, gde se na svakih pet sklopljenih brakova jedan razvodi (na 100 sklopljenih 20 se razvodi), što znači da se brakovi u većem broju održavaju. Poznato je da emocionalni prekid traži novo emocionalno vezivanje. Možemo da očekujemo da će mladi razve-

deni ulaziti u nove brakove ili kohabitacije. Bobić (2010b) ipak to ne zaključuje i analizirajući statističke podatke za celu Srbiju ističe sledeće karakteristike: odlaganje braka i starenje fertiliteta i izuzetno mali broj serijalnih monogamija (brakova višega reda).

Kohabitacija se smatra novim trendom u našem društvu i kretanjem ka postmodernim porodicama, a ovde se pokazalo da duplo više mladih iz porodica koje forsiraju nezavisnost živi tako, stoga se ovakav izbor ne shvata kao manja potreba za zajedništvom, nego drugačiji način življenja u kojem je bitan sadržaj, a ne forma, i zajedničko življenje ne mora da se formalizuje. Nama je ovakav stav bliži od sledećeg koga navodimo.

Drugo mišljenje je da razvod nije uspeh (posebno ne u sazrevanju, osamostaljivanju). Može da se postavi pitanje da li podstičuća porodica možda podstiče mlade i na razvod i na manje odgovornu zajednicu. Individualizam smanjuje potrebu za zajedništvom, a u funkcionalnoj porodici bitno je usaglašavanje individualizma i zajedništva.

Oko 78% mladih iz porodica sa stavom o značaju nezavisnosti, a koji nisu u braku, smatraju da je jako važno da se osamostale i trude se da to i realizuju. Statistički je značajna razlika između mladih iz *individualističkih porodica* i drugih bez ovog stava koji su uspeali da se potpuno osamostale u odnosu na roditelje.

Drugi stav specifičan za *individualističke porodice* da se mladi **ohrabruju da brane svoja prava i stavove** nešto je prisutniji većim gradovima (76.3%), nego u selu (67%). Očevi i majke sa srednjom, višom i visokom školom su više negovali stav koji ispitujemo od očeva i majki sa nedovršenom osnovnom i osnovnom školom (statistička značajnost je visoka $X^2=46.68$, $p=0.000$). Oko 83% mladih su završili višu školu, 75% fakultet, 75.6% srednju školu, dok je manji broj mladih iz individualističkih porodica samo sa osnovnom i nedovršenom osnovnom školom u odnosu na druge porodice. Kada se posmatra zanimanje ispitanika iz porodica sa stavom koji ispitujemo dobijaju se rezultati da je najviše studenata oko 80%, a najmanje je 55% NK i PKV radnika, takođe je veći broj mladih odraslih zaposlenih i na školovanju u odnosu na porodice koje nisu ovaj stav negovale. Manji broj mladih (21%) iz individualističkih porodica (uzimajući u obzir navedeni stav) su u braku i 35% iz drugih porodica. Broj kohabitacija je 5.5%, a razvedenih 3.03% u odnosu na druge porodice iz kojih 5.8% mladih živi u kohabitaciji, ali je razvedenih manje 1.9%.

*Transgeneracijsko prenošenje „podstičućih stavova“
i karakteristike mladih iz „podstičućih porodica“*

U ovom delu teksta analizirali smo prenos stavova iz porodica porekla u porodice opredeljenja mladih s pretpostavkom da se jedan broj porodičnih stavova uvek prenosi u sledeću generaciju, jedan delimično menja i prilagođava novom vremenu, trendovima i okruženju, a u nekim slučajevima i novom društvu i kulturi, a takođe formiraju i novi, koji su karakteristični samo za porodicu porekla. Ovaj prenos zavisi od individue, porodica porekla oba partnera i društvenih faktora, tačnije rečeno, diferenciranosti selfa partnera, sličnosti između porodica iz kojih potiču partneri, kao i postsocijalističke transformacije koju prati porodična, obrazovno-rodna i političko-građanska. U skladu sa studijom, bavimo se ispitivanjem pripisanih resursa, pre svega, porodičnih i delom sistemskih. Obeležja podstičućih porodica i mladih koji iz njih potiču izlažemo dalje u tekstu.

Došli smo do statistički značajnih rezultata koji ukazuju na prihvatanje „podstičućeg sistema vrednosti“ iz porodica porekla i njegovog prenošenja, i to svih ispitivanih stavova, u novoformirane porodice mladih u manjem ili većem procentu „*Važno je biti najbolji u svemu što se radi*“ u 79.7%, „*Napredovanje u životu je važno*“ 84.7%, „*Neka bolji pobedi*“ u 85.5%, „*Prvo posao, pa zabava*“ u 83.2%, „*Upoređujemo se sa drugima u pogledu uspeha*“ u 69.9%, „*Podstaknuti smo na nezavisnost*“ u 85.7%, „*Ohrabreni smo da branimo svoja prava*“ u 82.4%.

Uočena je statistički značajna razlika u broju *podstičućih porodica porekla* u gradu, posebno Beogradu, u odnosu na manje gradove i sela. Napredovanje u životu, kao jedan od važnih ciljeva podstičuće porodice, u visokoj je korelaciji sa obrazovnim nivoima oca i majke, ali i njihovim zanimanjima, ali posebno između roditelja poljoprivrednika i NK radnika u odnosu na roditelje koji obavljaju VKV poslove i službenike. Takođe je statistički značajno povezan ovaj stav porodice sa višim obrazovanjem ispitanika (34.8% ima nezavršenu osnovnu školu u odnosu na 78.9% mladih sa fakultetom u porodicama sa navedenim stavom). Napredovanje u životu je takođe povezano sa radnim statusom ispitanika, i manje je izdržavanih lica u odnosu na zaposlene. Napredovanje u životu više ističu naše ispitanice, kao stav u njihovim porodicama, u odnosu na ispitanike.

Indeks kulturnih praksi je takođe statistički značajno povezan sa sledećim stavovima u porodici porekla: da je važno biti najbolji u svemu, zatim sa važnošću napredovanja u životu, sa podstaknutošću na nezavisnost, sa ohrabivanjem mladih da brane svoja prava.

Obrazovanje i kulturni kapital roditelja, dat kroz skalu od niskog do visokog, povezan je sa mnogim stavovima podstičuće porodice. Učenje stranog jezika se pokazalo statistički značajnim i povezanim sa podstičućim porodicama, dok su ostale aktivnosti, poput baleta, škola slikanja, ali i broja knjiga u kućnoj biblioteci više prisutni u *podstičućim porodicama*, ali ne i u smislu statističke značajnosti.

Podsticanje na nezavisnost je statistički povezano sa roditeljskim podsticanjem (dozvoljavanjem) da mladi ljudi zarađuju novac za džeparac, zatim sa preuzimanjem kućnih obaveza i donošenjem odluka mladih o većim kupovinama.

Stav u roditeljskoj porodici, „prvo posao, pa zabava“ je statistički povezan sa završetkom studija mladih, dok se drugi stavovi nisu pokazali statistički značajnim.

Porodica u kojoj je bio važan stav „prvo posao pa zabava“ i prihvaćen od strane mladih nije se pokazao statistički značajno povezan sa napredovanjem na poslu. Takođe u porodicama u kojima je prisutan stav da je napredovanje u životu važno, samo 12% ispitanika je napredovalo u poslu, dok ostalih 88% nije. I u novoformiranoj porodici (porodici opredeljenja) napredovanje je važno, ali ispitanici nisu uspjeli da ga realizuju.

S obzirom da 56.5% mladih živi sa roditeljima, a da je 60.2% ispitanika odrastalo i usvojilo stavove *podstičuće porodice*, ukazuje da postoje društveni faktori koji proces osamostaljenja otežavaju. Finansijska pomoć roditelja je i dalje potrebna mladima, iako su usvojili stav o važnosti materijalne nezavisnosti i preneli ga u porodicu opredeljenja. U najvećem broju „nezavisni“ mladi (stav usvojen u roditeljskoj porodici) očekuju da ih u sledećih godinu dana roditelji u manjoj meri finansijski pomažu ili da budu finansijski nezavisni od roditelja.

Ispitanici na pitanje – na koga treba uticati da bi mladima u njihovom mestu življenja bilo bolje prvo izdvajaju da mladima treba pomoći da se organizuju i sami sebi pomognu, što može da ukaže na stavove *podstičuće porodice* o samostalnosti i ličnoj odgovornosti, ali takođe i na uzdržanost po pitanju pomoći zajednice, zatim pomoć očekuju od lokalne vlasti, potom svih organizacija i institucija koje se bave mladima i na kraju od škola i fakulteta.

Mladi ističu da žele da se odsele, ali da im je pomoć roditelja još uvek neophodna. Međutim, najviša statistička povezanost je sa željom mladih da se odsele i finansijskom nemogućnošću da ovo realizuju. Mladih 4% iz celog uzorka je kupilo stan, i to koristeći porodične resurse ili su ih kombinovali sa ličnim, dok njih 7% iznajmljuje stan. Samo jedna desetina mladih koji su kupili

stan koristili su subvencionisane stambene kredite. Indeks socijalnog zadovoljstva je takođe sa nekim stavovima podstičuće porodice statistički povezan, ali samo sa odgovorima „uglavnom i prilično zadovoljan“, dok je najmanji broj mladih iz ovih porodica u potpunosti zadovoljan.

Mladi iz porodica u kojima su snažno ohrabrivani da brane svoja prava, smatraju da naša zemlja ide u lošem pravcu, u 66.4%, a u dobrom 5.9%. Najveći broj mladih iz porodica sa navedenim stavom često raspravlja sa članovima porodice i prijateljima o politici i lokalnim problemima, njih preko 70% su članovi neke političke stranke u odnosu na 26% onih mladih iz porodica gde ovakav stav nije bio prisutan. Ipak se radi o četvrtini, tj. 206 mladih od ukupno 979 iz podstičućih porodica.

Mladi koji potiču iz ovakvih porodica, i koji su navedeni porodični sistem vrednosti prihvatili, ali zbog otežavajućih društvenih okolnosti ne mogu da se osamostale, često biraju opciju odlaska iz zemlje. Na to ukazuju određeni rezultati. Iz porodica sa stavom ohrabivanja da se brane svoja prava, skoro 60% mladih želi da ode u inostranstvo, samo 23.4% ističe da ne želi da napusti Srbiju. Najčešći razlozi za odlazak su – nizak životni standard, sigurniji život van zemlje, i nezaposlenost.

Obeležja „nepodstičućih porodica“ i mladih koji iz njih potiču

Stavove *nepodstičućih porodica* ukrštali smo sa nekim po nama značajnim varijablama i sledi opis i iznošenje njihovih osnovnih karakteristika, kao i poređenje s porodicama koje ovakve stavove nisu prihvatile da bi se donekle izoštrila slika o nepodstičućim porodicama.

Porodice porekla u kojima je prisutan stav da se *članovi ne trude posebno da postignu uspeh* ima više na selu, u malim gradovima, a najmanje u užem centru Beograda. Malo privatnosti u svojim porodicama ističu mladi iz sela, potom iz manjih gradova, ali takođe i iz većih gradova, dok je uži centar Beograda sa najmanjim brojem porodica u kojima nema privatnosti. Mladi *nisu ohrabreni da se samostalno izjašnjavaju* takođe najviše u selu, a potom širem centru Beograda kao i u većim gradovima. Što se tiče porodica opredeljenja situacija je nešto bolja, jer je generalno manji broj porodica sa gore ispitivanim stavovima, koje se uglavnom nalaze u malim gradovima, selima i na periferiji Beograda, a postoji statistička značajnost između mesta stanovanja i stava o samostalnom izjašnjavanju ($X^2=16.53$, $p=0.035$).

U novoformiranim porodicama mladih, koji su prihvatili stav da se ne trude naročito da postignu uspeh, nezaposlenih je 24%, izdržavanih lica je 8.5%,

radi u privatnom sektoru 20%, školuje se trenutno 1.2%. U poređenju s porodicama koje ovakav stav ne prihvataju nezaposlenih je nešto manje 20%, dok 26% radi stalni posao u privatnom sektoru i na školovanju je trenutno 5.08%. Najveći broj Roma, oko 38% negovalo je porodični stav da uspeh nije važan, zatim oko 34% Mađara, i 12.53% Srba. Varijable – obrazovanje, zaposlenost i nacionalna pripadnost su visoko statistički povezane sa ispitivanim stavom karakterističnim za *nepodstičuće porodice*.

Želeli smo posebno da ispitamo prisustvo *podstičućih* i *nepodstičućih stavova* u romskim porodicama porekla i opredeljenja, upravo zato što se ova etnička grupacija smatra socijalno i politički isključenijom u odnosu na druge obuhvaćene uzorkom. Dobijeni su sledeći podaci koji se odnose na prihvatanje *podstičućih stavova* u porodici porekla: 34% prihvata stav da je važno biti najbolji u svemu što se radi; 45% prihvata da je napredovanje u životu važno; 47% veruje u takmičenje i izreku – neka bolji pobedi; 61% prihvata stav – prvo posao, pa zabava; 23% se upoređuje sa drugima u pogledu uspeha u školi i na poslu. Najprihvaćeniji stav podstičuće porodice među mladim Romima je – prvo posao, pa zabava, međutim ovaj stav se pojavljuje i u nepodstičućim porodicama. Što se tiče prihvatanja stavova *nepodstičuće porodice* podaci su sledeći: 38% se ne trude da postignu uspeh; 66% nisu podstaknuti da budu nezavisni; 32% mladih smatra da u njihovoj porodici nema dovoljno privatnosti, 66% se ne ohrabruju da brane svoja prava; 84% nisu ohrabreni da se samostalno izjašnjavaju. U najvećem broju mladi nisu podstaknuti da se samostalno izjašnjavaju, a potom takođe u visokom procentu slede nepodstaknutost na nezavisnost i neohrabrivanje da brane svoja prava. Upravo navedeni stavovi podstičuće porodice (najmanje prisutni u ovoj grupi mladih) u pozitivnoj su korelaciji sa socijalnim i političkim angažmanom mladih iz celog uzorka. Mladi Romi su od strane svojih porodica putem vaspitanja i socijalizacije sprečeni da se više angažuju, ali takođe i društvo postavlja različite vrste „socijalnih i ekonomskih“ prepreka ovoj populaciji. U drugim etničkim grupacijama roditeljsko podsticanje na uspeh, nezavisnost i samostalno izjašnjavanje je znatno veće, te su Romi na samom početku svog „uključivanja“ u društvo, roditeljskim stavovima nepodstaknuti, a uz društvene prepreke i „zaustavljeni“ i čak „isključeni“.

Nezavršenu osnovnu školu u *nepodstičućim porodicama* (stav – ne trude se da postignu uspeh) ima oko 6% mladih (koji ga nisu usvojili 0.9%), a fakultet 9.04% (koji ga nisu usvojili 15.2%). Studira iz *nepodstičućih porodica* 16.6% (za razliku od onih koji ovaj stav ne prihvataju 26.8%). Oko 43% mladih iz ovih porodica imaju kvalifikacije od NKV do VKV (32% koji ovaj stav nisu prihvatili).

Visok nivo kulturnih praksi ima samo oko 10% mladih iz nepodstičućih porodica sa stavom *da nisu ohrabreni da se samostalno izjašnjavaju*, oko 67% su politički pasivni, oko 77% su socijalno neaktivni, ali je zato prilično zadovoljno socijalnim aktivizmom 37.2% mladih, ali ako se samo posmatraju dve kategorije (zadovoljstvo, nezadovoljstvo) onda je nezadovoljnih 57%, dok su ostali zadovoljni (u porodicama bez ovakvog stava nezadovoljno je 55% mladih). Kulturni kapital je statistički značajno povezan sa dva stava nepodstičućih porodica – *ne trudimo se da uspemo i nismo ohrabreni da se samostalno izjašnjavamo*, u smislu nižeg kulturnog kapitala ovih porodica. Oko 12.5% mladih iz nepodstičućih porodica sa stavom – *ne trudimo se da uspemo* ima nizak kulturni kapital (4.6% bez ovog stava) i isto toliko njih ima visok (23% bez ovog stava). Takođe je indeks političke otuđenosti u ovim porodicama prisutan kod 94.1% ispitanika (bez ovog stava kod 90.4%).

Diskusija

Mladi koji su odrastali u *podstičućim porodicama* u većem broju potiču iz Beograda i većih gradova, obrazovaniji su, profesionalno uspešniji, nešto više njih je zaposleno, imaju značajno viši stepen kulturnih praksi i nešto viši stepen socijalnog aktivizma u odnosu na mlade koji su odrastali u *nepodstičućim porodicama*. Sve navedeno nam ukazuje da su *podstičuće porodice* negovale specifične stavove i imale porodičnu atmosferu koja je pogodovala uspešnom prihvatanju stavova od strane mladih, ali i prenošenju u njihove novoformirane porodice.

Uzimajući u obzir Minučinovu teoriju o porodicama, smatramo da ne bismo mogli *podstičuće* porodice da svrstamo u funkcionalne, a *nepodstičuće* u disfunkcionalne. Mada ima više faktora koji bi išli u prilog povezivanju *podstičućih* sa funkcionalnijim, a *nepodstičućih* sa manje funkcionalnim porodicama. Smatramo da su *nepodstičuće* porodice moderne sa manje postmodernih elemenata, a *podstičuće* moderne sa više postmodernih elemenata.

Iz podataka dobijenih istraživanjem, a oslanjajući se na Bovenovu teoriju prirodnih sistema, možemo da zaključimo da je u *podstičućim porodicama* u kojima se neguje nezavisnost, ali i zajedništvo, manja mogućnost za postojanje niskog nivoa diferencijacije selfa i umrežavanja tj. dominacije emocionalnog aspekta u procesu mišljenja i spremnosti osobe da misli i oseća pod uticajem emocionalnosti drugog (Gurman, Kniskern, 1981). Tako se gubi bazična diferencijacija selfa i otvara put za emocionalnu zavisnost od drugih (roditelja ili partnera) što je moguće da se dogodi ili se već događa u našim

nepodstičućim porodicama. Gubitak bazične diferencijacije selfa mladih može da dovede do potrebe da stalno svi budu zajedno, na okupu, blizu (Nastasić, 1998). Na ovaj način se stvara takav porodični sistem koji je visoko emocionalno umrežen. Mogao bi se nazvati i slepljenim i zavisnim, bez jasnih granica, koji deci ne daje mogućnost za dobru separaciju, ili je koči i onemogućava sve dok adolescenti ne postanu mladi odrasli, a moguće i kasnije. U periodu, uslovno nazvane društvene anomalije, emotivna umreženost članova porodice raste, dok porodična pravila postaju rigidnija, što porodicu drži na okupu. Poboljšavanje društvenih prilika utiče na emotivno razvezivanje i veću slobodu izbora normi i vrednosti (Ljubičić, 2009, 2010).

Moramo da naglasimo da roditeljsko podsticanje, kroz sistem vrednosti okrenut postignuću i nezavisnosti, kao i njegovo prihvatanje od strane mladih, nije dovoljno za ekonomsko osamostaljivanje i postignuće na profesionalnom, a delom i ličnom planu, već značajnu ulogu imaju društveni faktori, kao što su mogućnosti za – nalaženje posla, obezbeđivanje dobrog finansijskog statusa bez pomoći drugih, mogućnost obezbeđivanja stambenog prostora od ličnih sredstava, napredovanje na poslu.

Period u poslednjoj deceniji XX veka u Srbiji je period blokiranе postsocijalističke transformacije, koji karakteriše niz promena u društvenom sistemu i strukturi (Cvejić, 2006: 1). Autor ističe da se u tekstovima koji se bave postsocijalističkom transformacijom navode promene položaja i sastava srednje klase, formiranje nove elite i povećanje društvenih nejednakosti. Mladi su u takvoj društvenoj situaciji nesumnjivo bili jedna od najugroženijih društvenih grupa, a izlaz su često tražili u napuštanju zemlje (Mojić, 2008).

Mladi iz *nepodstičućih porodica* takođe su, mada u znatno manjem broju, nezadovoljni nemogućnošću da se realizuju u domenima zapošljavanja, odvajanja od roditelja, školovanja, obezbeđenja stambenog prostora i drugog. Retradicionalizacija, kada su u pitanju stambene strategije, nije svojevolan izbor većine mladih ljudi, što pokazuje i podatak iz istraživanja, i da bi blizu tri četvrtine njih ipak želelo da živi samo pre zasnivanja porodice opredeljenja, kao i da je život sa roditeljima u proširenoj porodici iznuđeno rešenje (Mojić, 2008).

Indeks političke otuđenosti u oba tipa porodica je veoma visok, i to u *nepodstičućim* 94.1%, a u *podstičućim* 90.4%, zatim nezadovoljnih socijalnim aktivizmom iz *nepodstičućih* porodica je 57% ispitanika, a iz *podstičućih* 55%. Takođe, jedan broj mladih iz oba tipa porodica želeli bi da se odsele, ali nemaju finansijskih mogućnosti da to realizuju. Međutim, istraživanja ukazuju da se mladi u Srbiji (ali i drugim balkanskim zemljama) već više godina unazad u znatnoj meri oslanjaju na porodične resurse, i to materijalne, kulturne, socijal-

ne, kao i resurse u stanovanju, zapošljavanju, tranziciji u roditeljstvo. Razlog tome jeste nizak standard i nezaposlenost, ali i još uvek prisutan i uticajan tradicionalni vrednosni sistem i u skladu sa njim postojeće prakse. Takva situacija čini problematičnom očekivanu detradicionalizaciju i individualizaciju životnih putanja mladih (Tomanović, Ignjatović, 2010).

I pored utvrđenih razlika između *podstičućih* i *nepodstičućih* porodica u nivou obrazovanja, zaposlenosti, finansijske situacije, socijalnih kontakata, kulturnih praksi, želji za osamostaljenjem, prisustva kohabitacija, boljoj organizaciji poslova i podele uloga i donošenja zajedničkih odluka u partnerskoj relaciji u prilog *podstičućim*, društveni faktori deluju otežavajuće i često znatno onemogućavaju mlade iz *podstičućih porodica* da naučeno sprovedu u praksu i tako ih približavaju mladima iz *nepodstičućih porodica*.

Takođe i pored različitih porodičnih stavova, koji su uticali na aspiracije, a delom i na šanse, mladi iz *podstičućih porodica* nisu uspeali da se „ostvare“ što stvara inhibiciju i utiče na njihovo mentalno zdravlje. Razrešenje nezadovoljstva moguće je postići zapošljavanjem, većim angažovanjem mladih u lokalnoj zajednici, društvu ili odlaskom iz zemlje. Pitanje je koju opciju će izabrati.

Milana Ljubičić

PSIHOLOŠKA SEPARACIJA MLADIH: PRILOG KONSTRUKCIJI INTEGRATIVNOG MODELA ODRASTANJA

Na pitanje: kada se mladi čovjek može smatrati odraslim, odgovor daju različiti modeli tranzicije iz za njih specifičnih perspektiva. Pojedinačno gledano, ovi modeli posmatraju odrastanje kao fazni proces – linearni model. „Empirijski modeli“²¹⁸ (vidi: Ignjatović, 2009b) odrastanje smještaju i tumače u okvirima društveno-kulturnih prilika. Neki tranziciju u odraslo doba objašnjavaju isključivo tipom (jakih ili slabih) porodičnih veza (Reher, 1998). Drugi pak odraslost koncipiraju kao neku vrstu mentalnog stanja/stava, koje uključuje samopercepciju pozicije na putu ka odraslom dobu (vidi: Arnett, 2000, Arnett, 2001). Danas se naročito postulira značaj inidividuacije i diverzifikacije putanja koje karakterišu savremena društva (Giddens, po: Čičkarić, 2003). Odatle se čini da se odrastanje odvija po „jo-jo“ principu između *povratka na* i *kretanja prema*. Na ovom destandardizovanom putu, subjektivno viđenje sebe kao (ne)odraslog igra ključnu ulogu. Ipak, ovaj koncept mora biti proširen uvođenjem strukturalnih faktora u proces odrastanja, jer se u savremenom društvu umnožavaju *načini odrastanja*, uz dozvoljavanje slobode da se bira

²¹⁸ Empirijski modeli podvlače da postoje razlike između zemalja kada je riječ o tranziciji mladih ka odraslom dobu. Ili, drugim riječima tempo kojim mladi napuštaju roditeljsku kuću, stupaju u brak ili kohabitaciju, postaju finansijski nezavisni, nose regionalne specifičnosti. Srbija se, sudeći po navedenim indikatorima, našla među zemljama mediteranskog – južnogevropskog tipa koje karakteriše spora tranzicija: kasno napuštanje roditeljskog doma i dugotrajna vezanost za porodicu porijekla (Ignjatović, 2009b). Uslovno nazvana odočnjela tranzicija se objašnjava pomoću sociokulturne matrice, a kao ključni činioци u ovom procesu uzimaju se ekonomske i političke specifičnosti (poteškoće), ali isto tako i jedan širi kontekst socijalističkog nasljeđa, kao i oslanjanje na neformalnu socijalnu mrežu podrške.

neka od pozicija na kontinuumu između zavisnosti do autonomije. Ovi izbori su ograničeni *jedino* strukturalnim mogućnostima/rizicima. Odatle, biografija mladog čovjeka i jeste konstrukt *po izboru* ili *zbog pritiska*, jer, pred onim koji odrasta stoji nužnost da svoj identitet prilagodi društvenim prilikama, odnosno mogućnostima koje mu se pružaju.

I pored ovog mnoštva uglavnom teorijskih paradigmi, teško je kazati u koji model odrastanja se uklapaju mladi u Srbiji. Naime, odrastanje mladih nije bila naročito često tretirana tema u istraživanjima, uz izuzetak vrijednih priloga koje su dali sociolozi porodice (Tomanović, 2010b). Zahvaljujući njima, možemo dobiti uvid u neke značajne odlike, a prije svega prepreke za odrastanje mladih u Srbiji tokom devedesetih i početkom dvehiljaditih godina. Neki autori su se posebije bavili smještanjem tranzicije mladih u našoj zemlji unutar empirijskih modela tranzicije u odraslost (Ignjatović, 2009a).

Tomanović i Ignjatović (2004) su uočile da se odrastanje mladih u našoj zemlji najviše približava južnoevropskom tipu tranzicije, koji odlikuje kasno napuštanje roditeljske kuće, kao i vezanost za porodice porijekla. U sticanju statusa *odraslog* ključnu ulogu i dalje ima tranzicija mlade osobe ka braku i roditeljstvu. Interpretirajući uočeno, autorke polaze od teze o sociokulturnoj matrici, sudeći po kojoj je odrastanje naših mladih posredovano jakim porodičnim mrežama, uz odlike (slabosti) sistema socijalne zaštite, i (nepovoljne) makroekonomske činioce.

O tome da se odrastanje mladih može posmatrati unutar regionalnih okvira, svjedoče i nalazi studije Dragišić Labaš i Ljubičić (2012). Riječ je o istraživanju u kojem su autorke ukazale na povezanosti između strukturalnih pokazatelja tranzicije i unutrašnje strane odrastanja, koja je mjerena stepenom psihološke separacije mladih od roditelja u različitim domenima: kognitivnom, funkcionalnom i emotivnom. Pokazalo se da su ekonomska i stambena zavisnost mladih različitog uzrasta i pola, značajno povezane sa funkcionalnom i kognitivnom dimenzijom psihološke separacije. Sam po sebi, potonji nalaz je razumljiv: oni koji su materijalno zavisniji u odnosu roditelje i/ili koji se uzdaju u roditeljsku pomoć su istovremeno od njih i manje kognitivno i funkcionalno odvojeni, naročito na mlađem uzrastu. No, kada je riječ o emotivnoj zavisnosti u odnosu na roditelje, među mladim ljudima nema takvih razlika. Drugim riječima, nezavisno od pola, stambene i materijalne situacije, mladi ljudi u našoj zemlji ostaju emotivno čvrsto povezani sa svojim roditeljima. Takva emotivna povezanost unekoliko slabi jedino sa uzrastom.

Ako se samo nakratko vratimo na pokazatelje odraslosti koji su korišćeni u navedenim studijama, vidjećemo da se oni tiču tzv. strukturalnih, odnosno strukturalnih i subjektivnih dimenzija statusa. Drugim riječima, jedni ukazuju

na strukturalne (ne)mogućnosti i izbore/pritiske, a drugi na unutrašnju stranu ovog procesa koji je razmatran kroz društveno oblikovane mogućnosti/rizike za (socioekonomsku) nezavisnost, isključivši pri tom uticaj porodičnih praksi, a donekle i mapiranje procesa socijalnog vremena²¹⁹ na odrastanje (White, Klein, 2008). Naime, kada je riječ o statusu (ne)odraslog, valjalo bi imati na umu opasku Lifbroner i Tojlemona da se mlada osoba u jednom aspektu može, dok se u drugom ne mora osjećati odraslom (Liefbroner, Toulemon, 2010). Odatle, čini se da je na mjestu Arnetova preporuka da se na putu dosezanja odraslosti (*emerging adulthood*) mora uvažiti samopercepcija o ovom posebnom statusu (Arnett, 2001). Ili, drugim riječima, odraslost najbolje oslikavaju odgovori mlade osobe na pitanja: *da li se osjećaš odraslim i šta to za tebe znači?* Konačno, percepcija o odraslosti se treba smjestiti i unutar sociokulturnog konteksta. Na primjer, iako se emotivna zavisnost mladih od roditelja, kao i fenomen prenapućenog gnijezda²²⁰ (Schnaiberg, Goldenberg, 1989) u nekim društvima smatraju za devijacije, na koje se ne gleda sa odo-bravanjem²²¹, u drugima su društveno visoko vrijednovani i očekivani (vidi: Dragišić Labaš, Ljubičić, 2012). Na primjer, u tzv. nordijskom modelu odrastanja emotivna vezanost djece i roditelja je manje više neprihvatljiva, dok je u tzv. kolektivističkim društvima uključujući i naše, društveno očekivana, i konačno – prisutna (vidi: Ignjatović, 2009a, Dragišić Labaš, Ljubičić, 2012, i drugi). Drugim riječima, čini se da konstatacija da podneblje igra važnu posebnu ulogu u odrastanju (vidi: Burell, 2011), stoji. Odatle postaje potpuno

²¹⁹ Riječ je o konceptu koji je razvijen u okviru teorije životnog toka. Sudeći po njemu, tajming društvenih i porodičnih procesa je nezavisan od protoka „realnog“ vremena, već omeđen vrijednostima i normama. Na primjer, to kada ćemo završiti školu, ili ući u brak, nije ograničeno kalendarski, ali jeste uređeno (ne)formalnim normama (Smith *et al.*, 2009).

²²⁰ U koje se, umjesto da se stambeno osamostale, vraćaju odrasla djeca. Schnaiberg i Goldenberg (1989) ovu pojavu nazivaju sindromom povratka odraslih mladih (*returning young adult syndrome*). Tzv. boumerang kids (Mitchele, po: Robertte, 2010) postaju sve mnogobrojniji, i to kako unutar tzv. kolektivističkih društava, tako i u onima koja slove za individualistička.

²²¹ Skretanje sa putanje od praznog ka prenapućenom gnijezdu, značajno opterećuje odnose između roditelja koji uočavaju i lični, i neuspjeh njihovih potomaka da odrastu (Robertte, 2010). Po pravilu, precpecija o dvostrukom neuspjehu se smješta u porodični, a nipošto u društveni kontekst. Drugim riječima, odgovornost za neuspjeh na putu odrastanja (koje se mjeri s obzirom na demografske markere) se po pravilu pripisuje roditeljima i njihovoj djeci (Schnaiberg, Goldenberg, 1989), iako je ekonomska zavisnost najvažniji razlog zbog kojeg mladi žive sa roditeljima Aquilino, Supple, 1991). Zapravo, nezaposlenost mladih je najznačajniji prediktor konflikata sa roditeljima, i izuzetnog nezadovoljstva potonjih zbog života sa potomcima.

prihvatljiva teza da je (ne)prihvatljivost i (ne)očekivanost razvojnih događaja (Kins, Soenens, Beyers, 2012) krajnje relativna.

Znači li to da u interperataciji nalaza moramo uz navedene uvažiti i kulturološke specifičnosti, odnosno mapirati tranziciju unutar regionalnih okvira, bez pripisavanja vrijednosnih²²² epiteta ovom procesu? Po nama, odgovor bi neizostavno morao biti potvrđan.

O potrebi za integrativnim modelom: analitički okvir istraživanja

Iz svega do sada napisanog jasno je da ne postoji obeležje ili obeležja pomoću koga se pouzdano može odrediti proces odrastanja (vidi: Robertte, 2010). Neki autori (Billari, Wilson, 2001) govore da bi idealan tip objašnjenja bio onaj koji bi ciljao da obuhvati zavisnost tranzicije od sociodemografskih i kulturoloških odlika konkretnih društava u kojima odrastaju mladi. Prema ovim autorima, generalizacije nisu prihvatljive, već smatraju da je primjerenije govoriti o izmještenom univerzalizmu²²³. Čini se tako da odlike kako teorij-skih i tako i empirijskih modela tranzicije u odraslo doba, najbolje ilustruje Arnet (2001), pozivajući se na metaforu o slonu i slijepcima. Kao i slijepci, koji je trebalo da opišu slona na osnovu dodira, i istraživači ukazuju na različite aspekte istog fenomena, kojeg ne mogu sagledati u potpunosti. Pa ipak, svi oni čine zajednički napor da opišu *istu zvijer*.

Imajući na umu navedeno, mi smo ovu *zvijer* razmatrali iz perspektive kojom su obuhvaćeni različiti aspekti nekoliko modela odrastanja. Ovi markeri, koji čine okosnicu integrativnog modela su posmatrani kroz prizmu sistemske porodične teorije. Riječ je o teorijama koje predstavljaju *kolekciju metafora*²²⁴, od kojih u praksi i naučnom istraživanju uzimamo one potrebne (White, Klein, 2008). Sistemska porodična teorija²²⁵ polazi od teze da je porodica sistem

²²² Kakve su odocnjela, zaustavljena i slično.

²²³ Sudeći po kojemu je moguće razlikovati četiri idealna tipa odrastanja koji su tipični za četiri prostorne zone. Modeli su zasnovani na različitim pokazateljima, jer se i institucionalne strukture razlikuju od zemlje do zemlje. Govori se tako o modelima odrastanja u skandinavskim zemljama, zemljama u kojima je prisutan kontinuirani konzervativizam, jugoistočnom sistemu i zemljama sa slobodnim tržištem (vidi: Billari, Wilson, 2001).

²²⁴ Ove metafore imaju naročit značaj za sistemske terapeute. Pa ipak, White i Klein (2008) smatraju da se sistemska teorija neće razvijati i biti naučno prihvatljiva ukoliko se ova kolekcija metafora (vidi: isto, 2008, 170) bude sagledavala kao teorija, bez daljeg razvijanja i integrisanja.

²²⁵ Neki predlažu (Broderick, po: White, Klein, 2008) da se spoj sistemske teorije i sistemske terapije preimenuje u opštu teoriju porodičnog procesa.

sastavljen od subsistema: roditeljskog, bračnog i *sibling* (braća i sestre), kao i da je razumijevanje moguće jedino ukoliko se sagledava cjelina, a ne dijelovi. Porodica je uklopljena u širi, makrosistem. Relacija između porodičnog i makrosistema nije jednolinerana, već podrazumijeva cirkularni, dvosmjerni i stalni uticaj: od društva ka porodici, i od porodice natrag ka društvu. Jedan od posebno značajnih koncepata koji odabacuje vrijednosnu diferencijaciju između (ne)normalnog, bolesnog i zdravog, jeste metafora o ravnoteži. Polazi se od stava da svaki sistem prirodno nastoji da bude uravnotežen. Teži se postići ekvilibrijum između promjene i stabilnosti (nemijenjanja), jer svaka promjena potencijalno ugrožava sistem. Svakako, životni ciklusi kroz koje prolaze i porodica i njeni članovi donose razvojno specifične zadatke, među kojima i jedan zajednički: da se mijenjaju i prilagođavaju. Na primjer, odrastanje i pred mlade i pred njihove roditelje stavlja nove obaveze, prava i odgovornosti. Sigurno je da se neki akteri u ovom procesu nerado odvajaju od svojih ranijih uloga (djece o kojoj se roditelji brinu, i koji imaju moratorijum na preuzimanje obaveza, ili roditelja kojima je sasvim prijatna uloga žrtve, koja čini sve za svoje potomstvo) i prava, i konsekventno ne prihvataju promjene. Tako se može desiti da porodica uđe u stanje prinudne i relativno trajne ravnoteže. Sa sistemskog aspekta gledano, to bi značilo da se članovi međusobno zauzstavljaju u kretanju ka odraslom i ka zreloom dobu. Ipak, ova stagnacija ne mora biti nužno disfunkcionalna²²⁶ po porodicu i pojedinca, čak naprotiv. Ovaj ekvilibrijum može da donosi obilje lične koristi članovima koji potvrđuju svoje (ranije) uloge, kakve su one zavisne djece i brižnih roditelja. S druge strane, ne treba zaboraviti da makrosocijalne okolnosti i društvene vrijednosti mogu da podstaknu i čak učine dominantnim određene obrasce funkcionisanja porodica. Tako se, na primjer, pokazalo da je naše porodice tokom devedesetih kriznih godina odlikovala izrazita umreženost, koja, gledano spolja, jeste bila jedna od rijetkih brana ličnoj, porodičnoj pa i društvenoj dezintegraciji. Takođe, pokazalo se i da su obrasci takvog porodičnog umrežavanja oslabili sa popuštanjem krize (vidi: Ljubičić, 2010).

Kada prevedmo ove nalaze na jezik sistemskih metafora, dolazimo do dva ključne koncepta našeg integrativnog modela. Riječ je o: 1. o cirkularnoj kauzalnosti na liniji makrosistem-porodica-pojedinac i obrnuto; te o 2. homeostazi i njenoj funkcionalnosti kada su u pitanju svi učesnici u procesu odrastanja: i pojedinac i porodica i makrosistem (Smith *et al.*, 2009).

Pored sistemskog pristupa, u razumijevanju dobijenih nalaza od koristi nam je bio postulat teorije socijalne razmjene i životnih ciklusa o motivaci-

²²⁶ Sve dok ne rezultira tzv. simptomatskim ponašanjem.

ji pojedinca. Sudeći po ovoj teoriji, ponašanje je motivisano odmjeravanjem mogućih koristi od različitih izbora. Ova teza je u skladu sa metaforama sistemske porodične terapije o *self-diferencijaciji* iz porodične mase. Najjednostavnije kazano, razlozi zbog kojih mlada osoba ne želi da se odvoji od roditelja, mogu biti i čisto racionalni (odmjeravanje između lične štete i koristi), ali i posljedica niske *self-diferencijacije* iz porodične mase, u čijem formiranju bitnu ulogu igraju emocije. Bilo kako bilo, izbor je ipak lični!

Ovim dolazimo do psihološke odraslosti, kao ključnog koncepta u našem istraživanju. Psihološko odrastanje predstavlja suštinsku dimenziju odraslosti. To je proces sticanja unutrašnje nezavisnosti mladih u odnosu na roditelje, koja vodi formiranju identiteta (odrasle) osobe. Tako bi mladi ljudi koji su se psihološki odvojili od roditelja trebalo da preuzmu odgovornost za sebe, da se oslanjanju na lične snage, da uvažavaju i vlastite i potrebe drugih ljudi, i da budu sposobni da se od roditelja emotivno odvežu (ali ne i distanciraju). Zapravo, Hofman (Hoffman, 1984), autor koji je najzaslužniji za utemeljenje i razvoj koncepta psihološke separacije, smatra da pred mladima koji odrastaju stoji zadatak da osvoje nezavisnost od roditelja u različitim domenima: funkcionalnom, emotivnom, konfliktnom i kognitivnom. Posebnije, ovi domeni u kojima je potrebno osvojiti samostalnost se definišu na sljedeći način:

1. funkcionalna nezavisnost je mjerilo umještosti mlade osobe da izađe na kraj sa svakodnevnim obavezama i zadacima samostalno, bez pomoći roditelja;
2. emocionalna nezavisnost je sloboda od ekspesivne potrebe za odobravanjem, prisutnošću i emotivnom blizinom sa roditeljima, koja dozvoljava mladom čovjeku da se od roditelja dovoljno emotivno odvoji, ali ne i negativno separira;
3. konfliktna predstavlja sposobnost mladog čovjeka da jasno izrazi neslaganje sa roditeljima i da pri tom ne osjeća krivicu i stid;
4. kognitivna nezavisnost podrazumijeva autonomiju u odnosu na roditeljske vrijednosti, stavove i mišljenja (isto, 1984).

Ovaj u osnovi psihološki konstrukt se u istraživanjima rijetko dovodi u vezu sa struktralnim izborima/pritiscima i mogućnostima/rizicima. Također, rijetka su i ona istraživanja koja unutrašnje odrastanje dovode u vezu sa kulturnološkim odlikama sredine (vidi: Santos, Coimbra, 2000; Parra, Oliva, 2009).

Upravo stoga smo pokušali da ovako shvaćen koncept odrastanja uvedemo u teorijski model koji socijalne biografije mladih posmatra iz šire sistemske perspektive i objašnjava u cirkularnom maniru. Tzv. *unutrašnju tranziciju* u odraslo doba smo tako sagledavali kao proces na koji utiču i markosistem-

ski pritisci/mogućnosti i porodične prakse i lični izbori mladih. Društveni pritisci/mogućnosti vrše neposredan uticaj na porodicu i njenu funkcionalnost, a potom posredno i na članove porodice i njihove izbore. U prilog ovoj povezanosti govore nalazi malobrojnih domaćih studija (vidi: Ljubičić, 2009, Ljubičić, 2010), koje bez izuzetka upućuju na zaljučak da se nivo porodične funkcionalnosti mijenja sa promjenom društvenih prilika. Tako, na primjer, u turbulentnim vremenima emotivna umreženost članova porodice raste, a porodična pravila postaju rigidnija. Ovako društveno oblikovana funkcionalnost porodičnog sistema, porodicu drži na okupu u periodima uslovno nazvane društvene anomalije. S druge strane, poboljšavanje društvenih prilika, pruža mogućnost za emotivno *razvezivanje* između članova i veću slobodu kada su norme i vrijednosti u pitanju. Ali, kakav to uticaj ima na pojedinca? Posebnije, na odrastanje mladih? Iz njihovog ugla, visoka emotivna umreženost i rigidna pravila mogu da ograniče njihovu individuaciju, odnosno formiranje identiteta, jer im je onemogućeno psihološko distanciranje u odnosu na roditelje. I obrnuto, balansirajući nivoi porodične kohezivnosti i fleksibilnosti bi trebalo da pruže prostor za jaču individuaciju i *brže odrastanje*. Drugim riječima, kod potonjih bismo mogli zapaziti veću psihološku separaciju, u odnosu na one koji odrastaju u vrijeme značajnijih društvenih kriza. Da li je to doista tako, kada je riječ o našoj zemlji, ne znamo. Neki nalazi (vidi: Dragišić Labaš, Ljubičić, 2012) ukazuju da mladi zašli i u tridesete ostaju visoko emotivno zavisni u odnosu na svoje roditelje, iako su u isto vrijeme funkcionalno i konfliktno osamostaljeni. Odatle, smatramo da je neophodno da se, kada je riječ o objašnjavanju psihološke separacije, pored elemenata integrativnog modela, u obzir uzme i kulturološka specifičnost našeg prostora.

Predmet našeg istraživanja je deskriptivna, relaciona i kauzalna analiza povezanosti između različitih indikatora odrastanja koju smo definisali kao proces unutrašnjeg odvajanja mladih od roditelja. Proces odrastanja smo smjestili u okvir (eko)sistemske paradigme koja podvlači cirkularnu zavisnost na liniji: društvo-podrođica-pojedinac. Odatle, najopštiji cilj našeg istraživanja je bio da utvrdimo relacionu i kauzalnu povezanost između psihološke separacije mladih i: strukturalnih prilika, porodičnih praksi i ličnih izbora ispitanika.

Analiza je tekla u dvije faze. U prvoj smo provjeravali statistički značaj i jačinu povezanosti između ukupne psihološke separacije i strukturalnih, porodičnih i ličnih obeležja tranzicije, koje ćemo kasnije uvrstiti u integrativni model.

Psihološku separaciju smo mjerili pomoću Hofmanove skale (1984), koristeći pri tom tri od ukupno četiri njene subskale. Da bismo izračunali stepen ukupne psihološke separacije svakog od naših ispitanika, mjerili smo inten-

zitet emotivne, konfliktne i funkcionalne (ne)zavisnosti mladih u odnosu na roditelje. Subskalu kognitivne (ne)zavisnosti nismo koristili, a u odluci da je izostavimo smo se rukovodili time da je potonja dimenzija unekoliko uhvatljiva iz prethodne tri. Takođe, valja podsjetiti da u istraživanju nismo koristili sve ajteme triju subskala, već smo izdvojili nekolicinu. Ovakvom pristupu se bez svake sumnje mogu pripisati brojne zamjerke (od toga da li su baš ti odabrani ajtemi primjenjivi na našu populaciju²²⁷, do njihove malobrojnosti). Ipak, cijeno nam da jedan dio opravdanih prigovora može biti ublažen činjenicom da je Kronbahov koeficijent alfa unutrašnje saglasnosti zadovoljavajući²²⁸. Ovako izmjerena ukupna psihološka separacija ispitanika se kreće u intervalu od: potpune psihološke zavisnosti od roditelja, preko psihološke separacije slabog, umjerenog, do odvojenosti izrazitog intenziteta.

Što se strukturalnih pokazatelja tiče, oni uključuju četiri važna tranzicijska događaja u procesu odrastanja (vidi: Tomanović, Ignjatović, 2004). Sudeći po njima odraslim se treba smatrati ona osoba koja je završila školu, zaposlila se, odselila od roditelja/započela smostalan život i stupila u ozbiljnu vezu/brać. U ovoj fazi analize smo posebno razmatrali različite statuse i strukturalne pokazatelje (ne)zavisnosti mladih (ne)zaposlenost i stambenu (ne)samostalnost u odnosu na roditelje, te braćni status.

Pod porodićnim praksama smo podrazumijevali one prakse koje se tiću normativnog²²⁹ i praktićnog usmjeravanja mladih²³⁰. Njih smo mjerili pomoću dva sintetićka indeksa. Prvi od njih mjeri stepen porodićnog normativnog i praktićnog usmjeravanja mladih ka individualizmu, a drugi ka umrećavanju²³¹/kolektivizmu. Pod orijentacijom ka inividualizmu smo podrazumijevali norme i prakse fokusirane na razvoj kompetentnosti i kompetitivnosti svojih ćlanova (djeće, naroćito), samostalnosti i samopoštovanja, te odgovornosti, dok umre-

²²⁷ Vrijednost Hoffmanove skale je provjeravala Vukelić (2005) na svom empirijskom materijalu.

²²⁸ S obzirom na broj ajtema – iznosi 0.674.

²²⁹ Pod vrijednostima podrazumijevamo relativno trajan odnos pojedinca ka objektima, idejama i ciljevima koje smatra poćeljnim (Rot, 2006).

²³⁰ Varijable koje smo uvrstili u indeks porodićnog normativnog i praktićnog usmjeravanja, u ovoj studiji je koristila i Dragić Labaš, prepoznavši dobijene indekse kao pokazatelje porodićnog (ne)podsticanja mladih za različita postignuća. Budući da u ovom radu polazimo od teze da je (dis)funkcionalnost dimenzija koju treba kao takva da bude prepoznata od strane porodice i njenih ćlanova, tipologija koja u osnovi nosi vrijednosni potencijal (ne-podsticanje na postignuće), nam nije bila prihvatljiva. Umjesto nje, iskoristili smo Minućinove koncepte: umrećavanje i individualizam, budući da su oni manje vrijednosno zasićeni, i konaćno, prućaju prostor za razmišljanje o kulturoloćkom relativizmu.

²³¹ Metafora: umrećavanje je preuzeta od Minućina.

žavajuće prakse i vrijednosti insistiraju na porodičnim nasuprot ličnih ciljeva, na brizi o drugima i negiranju potrebe za privatnošću (vidi: Triandis, Singelis 1998). Indeksi su sintetizovani tako da mjere stepen usmjeravajućih normi i odgovarajućih praksi u porodicama: od neznatno, preko slabo, umjereno zastupljenih, do jako i veoma jako prisutnih.

U subjektivne pokazatelje smo uvrstili one unutrašnje, lične, koji nisu objektivno vidljivi i neposredno mjerljivi. U prvom redu riječ je o: 1. očekivanjima (promjena na stambenom i emotivnom planu u narednih godinu dana, očekivanje i oslanjanje na pomoć roditelja) i 2. osjećanju (ne)zadovoljstva ličnim, emotivnim i poslovnim životom.

U narednoj fazi istraživanja smo ovo u osnovi deskriptivno nastojanje produbili. Naime, fokusirali smo se na analizu prediktivne moći teorijsko-integrativnog modela da objasni proces odvajanja mladih od roditelja. S jedne strane, ispitali smo kolika je prediktivnu moć integrativnog modela kada je riječ o objašnjenju psihološke separacije mladih. S druge, zanimalo nas je i da utvrdimo koji od indikatora uključenih u ovakav model ima najbolju prediktivnu sposobnost. U integrativni model smo uvrstili tri ranije pomenute grupe varijabli: strukturalne, porodične i subjektivne. U cilju smanjenja broja varijabli u modelu, neke do njih smo sintetizovali. Tako smo na primjer koristili indeks tempa osamostaljenja, kojim smo mjerili ukupan broj faza – strukturalnih markerica kroz koje su prošli ispitanici (vidi: poglavlje 4 u ovoj studiji). Slično tome, porodični inidkatori su na sintetizovan način opisani kroz dva tipa porodičnih praksi i normi (usmjerenih ka individualizaciji i ka umrežavanju), a subjektivni preko indeksa zadovoljstva na porodičnom, ličnom i poslovnom planu. Takve sintetizovane indekse nismo koristili da bismo izmjerili očekivanja mladih u različitim domenima života i njihova osjećanja, već smo ove varijable prilagodili regresionoj analizi. Takođe, budući da je cilj regresione analize bio da utvrdimo prediktivnu moć varijabli uvrštenih u integrativni model, nametnula se potreba da ga uporedimo sa tri alternativna modela, kako bismo imali osnova za zaključivanje koji od njih najbolje objašnjava unutrašnje odrastanje mladih. U tri alternativna modela smo uključili posebno strukturalne, posebno porodične i posebno subjektivne varijable.

Na kraju, valja podsjetiti da smo naše respodente podjelili na dvije uzrasne kohorte: „mlađe“ mlade (N=831), uzrasta od 19–20 i 24–25 godina i „starije“ mlade (N=782), dobi od 29–30 i 34–35 godina.

U istraživanju smo provjeravali sljedeće hipoteze:

1. između psihološke speracije ispitanika i strukturalnih pokazatelja tranzicije u odraslo doba postoji značajna statistička povezanost. Tako se

može očekivati da su u poređenju sa „starijim“ mladima, psihološki značajno manje separisani od roditelja „mlađi“ mladi, potom oni stambeno i materijalno zavisniji u odnosu na roditelje, koji nisu u braku i koji nemaju djecu;

2. ukupna psihološka separacija je značajnije izražena kod onih mladih ljudi u čijim porodicama se osnažuje individualizam, u poređenju sa onima koje su fokusirane na umrežavanje članova;
3. između stepena psihološke separacije mladih ljudi i njihovih očekivanja i osjećanja (ne)zadovoljstva u različitim životnim domenima postoji značajna statistička povezanost. I izrazita i skromna očekivanja, kada je u pitanju dobijanje pomoći od roditelja, kao i veliko oslanjanje na istu u različitim domenima života, značajno su povezana sa nižim nivoom psihološke separacije ispitanika. Slično tome, očekujemo da će intenzitet psihološke separacije biti značano povezana i sa izrazitim nezadovoljstvom i sa izrazitom zadovoljstvom ispitanika na emotivnom, poslovnom i porodičnom planu;
4. varijable integrativnog modela imaju značajniju prediktivnu sposobnost da objasne psihološku separaciju od roditelja, u poređenju sa alternativnim modelima.

Analiza

U analizi smo koristili χ^2 test kako bismo utvrdili postojanje statistički značajne povezanosti između psihološke separacije ispitanika i nezavisnih, uslovno nazvanih strukturalnih, porodičnih i varijabli koje smo označili kao lične. Jačinu uočenih veza smo mjerili pomoću koeficijenta kontingencije (C). O značajnu uočenih razlika u stepenu psihološke separacije ispitanika s obzirom na odabrana obilježja smo zaključivali koristeći t-test, jednosmjernu analizu varijanse (ANOVA), te *post hoc* testovima. Prediktivnu moć varijabli uvrštenih u integrativni model odrastanja smo provjeravali koristeći regresionu analizu. Sabiranjem indikatora indeksa zavisnosti formirana je intervalna skala, za čije grafičko predstavljanje smo koristili svedenu skalu sa četiri stupnja.

Najveći broj naših mladih ispitanika je slabo (41.4%) ili umjereno (49.7%) psihološki separisan u odnosu na roditelje. Od roditelja je, pokazalo se, u potpunosti psihološki nezavisno 23 odnosno (1.4%) ispitanika, a među potpuno zavisnima se našlo njih 37-oro (2.3%).

Kada smo u analizu uveli pol i dob, dobili smo sljedeće nalaze. Među ispitanicama se našao veći broj psihološki potpuno zavisnih od roditelja (20

ili 54.1%) u odnosu na ispitanike (17 ili 45.9%), te manji broj onih koje su psihološki potpuno separisane (8 od 23 ili trećina su žene), ali se ta razlika nije pokazala statistički značajnom²³².

S druge strane, takvu značajnu povezanost smo uočili između stepena psihološke separacije i dobi ispitanika (Tabela 14.1). Drugim riječima pronašli smo da su „stariji“ mladi (od 29–35 godina) u značajnijoj mjeri nezavisniji od svojih roditelja u poređenju sa „mlađim“ mladima (18–25 godina), kao što se i dalo očekivati.²³³

Tabela 14.1: **Ukupna psihološka zavisnost „mlađih“ mladih i „starijih“ mladih**

psihološka zavisnost od roditelja – skala	Uzrast ispitanika	
	„Mlađi“ mladi	„Stariji“ mladi
odsustvo	1.3	1.8
slaba	40.4	46.9
umjerena	55.3	49.6
potpuna	3	1.8
Ukupno	51.7	48.3

$\chi^2=9.277$, $p=0.026$

Takođe, uočili smo da postoje interesantne razlike u stepenu psihološke separacije ispitanika s obzirom na zanimanje. Tako su se na primjer među najzavisnijima od roditelja našli učenici i studenti, što je očekivano, s obzirom na njihov uzrast, i konačno u skladu sa nalazima ranijih studija (vidi: Dragišić–Labaš, Ljubičić, 2012). S druge strane, među najmanje zavisnim u odnosu na roditelje se izdvajaju PKV i NKV radnici i domaćice. Postavlja se pitanje kako možemo objasniti ovaj nalaz? Jedno od mogućih objašnjenja kada su u pitanju domaćice, ali ne nužno kada su u pitanju PKV i NKV radnici, potencijalno značaj fizičke odvojenosti od porodica porijekla, koji je vezan za ulazak u novu životnu fazu. Kada smo u analizu uveli mjesto stanovanja i radni status došli smo do nalaza koji govori u prilog potonjoj tezi: procentualno posmatrano, sa roditeljima najrijeđe, uz stručnjake i umjetnike, žive upravo domaćice (od ukupno 37 koliko ih je ušlo u uzorak, sa roditeljima živi 9 ili 24.5%), dok u slučaju PKV i NKV radnika ne možemo tvrditi slično (sa roditeljima živi više od polovine). Odatle, ovaj nalaz smo interpretirali iz nešto drugačijeg ugla, na

²³² Vrijednost hi-kvadrat testa dobijena ukrštanjem navedenih obilježja iznosi: $\chi^2=5.971$, $p=0.113$.

²³³ Ove je razlike potvrdila i analiza sprovedena t-testom nezavisnih uzoraka. Potvrđene su razlike između mlađih ($M=3.82$, $SD=1.46$) i starijih ($M=3.56$, $SD=1.37$), $t(1526) = 3.58$, $p<.01$, $\eta^2=.008$ (male razlike).

čiji potencijalni značaj je ukazalo istraživanje Dragišić-Labaš i Ljubičić (2012). Naime, autorke su utvrdile da su funkcionalna, konfliktna i emotivna nezavisnost izrazite u slučaju mladih ljudi koji ne mogu da se oslone na materijalnu pomoć i podršku, s jedne strane, kao i u slučaju onih ispitanika čiji je materijalni položaj daleko iznad prosječnog, pa je pomoć roditelja sasvim izvjesna. Naime, kada smo ukrstili materijalne prilike i zanimanje ispitanika, pokazalo se da su porodice PKV i NKV radnika u poređenju sa porodicama ostalih ispitanika, tako materijalo stojeće, da se oni u najvećem broju ne mogu osloniti na pomoć svojih roditelja, budući da se statistički značajno češće nalaze među egzistencijalno najugroženijima²³⁴.

Ukoliko ostavimo po strani ove nalaze, i vratimo se nalazima dobijenim jednosmjernom analizom varijanse, uočavamo zanimljive i statistički značajne razlike u pogledu psihološke separacije od roditelja kod dviju grupa ispitanika: onih na školovanju i onih koji su zaposleni. Naime, potonji su se izdvojili kao statistički značajno psihološki separisani, budući relativno finansijski obezbeđeni s obzirom na to da rade (nezavisno od plate), u poređenju sa učenicima i studentima.²³⁵

Slično tome, pokazalo se da se, iako procentualno posmatrano među onima koji su psihološki najmanje odvojeni u odnosu na svoje roditelje prednjače neoženjeni/neudati (u oko 78.4% slučajeva), među takvima našlo i 16.2% onih koji su u braku. Oni sa ranijim iskustvom braka: svi udovci i udovice u uzorku (3), kao i razvedeni (osim jednog/jedne; 42 ili 97%), u odnosu na roditelje najčešće su umjereno i slabo psihološki zavisni. Kada je u pitanju psihološka separacija ispitanika s obzirom na bračni status, značajne razlike se javljaju između onih koji su u braku i onih koji još uvek nisu.²³⁶

Takva, statistički značajna razlika između ispitanika se pojavila kada smo stepen njihove psihološke odvojenosti u odnosu na roditelje ukrstili sa ostvarenošću u roditeljskim ulogama. U uzorku najbrojniji ispitanici bez djece su se pokazali i statistički značajno zavisnijima od roditelja²³⁷. Tako na primjer, od ukupno 37 ispitanika koji su potpuno psihološki zavisni od roditelja, 31 dolazi

²³⁴ Analiza je urađena pomoću neparametrijskog hi-kvadrat testa $\chi^2=249.669$, za $p=0.000$.

²³⁵ Rezultati ANOVA testa pokazuju da postoje statistički značajne razlike između onih na školovanju ($M=3.58$, $SD=1.38$) i onih koji su zaposleni ($M=3.88$, $SD=1.49$) na nivou alfa manje od .05, $F(2,1521)=6.35$.

²³⁶ Rezultati ANOVA testa pokazuju da postoje statistički značajne razlike između onih u braku ($M=3.48$, $SD=1.38$) i onih koji su van braka ($M=3.77$, $SD=1.49$) na nivou alfa manje od .05, $F(4,1536)=3.36$.

²³⁷ Vrijednost neparametrijskog hi-kvadrat testa iznosi $\chi^2=31.120$, za $p=0.002$.

iz ove grupe. Među psihološki potpuno zavisnima se našlo i četvero (2.2%) ispitanika sa jednim i dvoje (1.1%) sa dva djeteta. Ispitanici koji imaju veći broj djece nisu ušli u ovu kategoriju. I t-test je potvrdio da se ispitanici statistički značajno razlikuju po stepenu psihološke separacije od roditelja s obzirom na (ne)ostvarenost u roditeljskim ulogama.²³⁸

Tabela 14.2: **Psihološka separacija ispitanika s obzirom na njihov bračni status**

Psihološka zavisnost ispitanika od roditelja – skala		Bračni status ispitanika				
		neoženjen/ neudata	udovac/ udovica	oženjen/ udata	živimo zajedno	razveden/ razvedena
nema	f	13		9	1	
	%	1.3		2.3	1.2	
slaba	f	427	2	187	37	19
	%	42	66.7	47.9	44.6	44.2
umjerena	f	548	1	188	44	23
	%	53.9	33.3	48.2	53.0	53.5
jaka	f	29		6	1	1
	%	2.9		1.5	1.2	2.3
Ukupno	f	1017	3	390	83	43
	%	66.2	.2	25.4	5.4	2.8

$\chi^2=10.031$, $p=0.613$

Kada je u pitanju rezidencijalni status pokazalo se da postoji povezanost između dosegnutog stepena psihološke separacije u odnosu na roditelje i stambenih (ne)prilika. Iako je, procentualno posmatrano većina ispitanika umjereno ili slabo zavisna u odnosu na roditelje (njih 1478 ili 96.1%), uočili smo interesantan trend. Pokazalo se tako da su statistički značajno zavisniji od roditelja oni mladi ljudi koji su na neki način rezidencijalno zavisni. Na primjer oni koji žive sa roditeljima, a njih je procentualno posmatrano i najviše (914 ili 56.2%), potom oni kojima stan plaća neko drugi (93 ili 5.7%), kao i oni koji žive u studentskom domu (65 ili 4%), psihološki su manje separisani u odnosu na roditelje, kada ih uporedimo sa ispitanicima koji žive u vlastitom stanu (sa partnerom 65 ili 4% ili bez partnera 113 ili 6.9%), te sa onima koji žive samostalno sa partnerom (39 ili 2.4%). Drugim riječima, kod onih koji se oslanjaju na roditeljsku pomoć susreće se psihološka zavisnost jačeg intenziteta.

²³⁸ Statistički značajna razlika je potvrđena t-testom između onih koji su ostvareni u roditeljskim ulogama ($M=3.49$, $SD=1.35$) i onih koji nisu ($M=3.78$, $SD=1.44$), $t(1497)=3.515$, eta kvadrat je .008 (male razlike).

Analizom sprovedenom t-testom smo testirali i da li postoje razlike između mladih koji su osnovali samostalno domaćinstvo i onih koji i dalje žive sa roditeljima i dobili rezultat po kome su oni koji su napustili roditeljski dom psihološki nezavisniji.²³⁹

Iz ovih nalaza se nametnulo sljedeće pitanje: da li nasljeđivanje imovine (stambenog prostora) oslobađa mlade ljude emotivne, konfliktne i funkcionalne zavisnosti u odnosu na roditelje? Budući da smo ovaj nalaz smatrali značajnim, analizu smo dodatno produbili. Rezidencijalni status ispitanika smo ukrstili sa sve tri dimenzije psihološke separacije: emotivnom, konfliktnom i funkcionalnom i uočili sljedeće. Prije svega, pokazalo se da postoje statistički značajne razlike između stambenog statusa i: emotivne²⁴⁰, konfliktne²⁴¹ i funkcionalne²⁴² zavisnosti mladih u odnosu na roditelje. U sva tri slučaja mladi koji su stambeno nezavisni od roditelja pokazuju viši stepen separacije u odnosu na one koji žive sa roditeljima i one koji su na drugačiji način stambeno zavisni (stanuju privatno, a neko drugi plaća stanarinu, stanuju kod rođaka ili u studentskom domu, na primjer). Slična je situacija kada je riječ o konfliktnoj nezavisnosti mladih u odnosu na roditelje.. Čini se da za razliku od potonjih, oni koji žive sa roditeljima imaju značajno nižu slobodu da izražavaju vlastito mišljenje.

²³⁹ Statistički značajna razlika je potvrđena t-testom između onih koji su osnovali sopstveno domaćinstvo ($M=3.50$, $SD=1.32$) i onih koji žive sa roditeljima ($M=3.84$, $SD=1.48$), $t(1526) = 4.69$, eta kvadrat je .015 (srednje-male razlike).

²⁴⁰ ANOVA sprovedena da ispita razlike na skali emotivne zavisnosti između tri grupe mladih s obzirom na njihov stambeni status 1. žive sa roditeljima ($M=5.54$, $SD=2.21$), 2. stambeno su nezavisni (žive u nasljeđenom stanu, sami ili uz pomoć partera kupili stan, iznajmljuju i sami plaćaju stan) ($M=6.17$, $SD=1.95$) i 3. stambeno zavisni (u domu, roditelji plaćaju smeštaj i sl.) ($M=6.34$, $SD=2.1$) ukazuje na statistički značajne razlike gdje je alfa manje od .05, $F(2,1533)=4.75$, a post hoc test ukazuje na razlike između onih koji su stambeno zavisni i onih koji su nezavisni.

²⁴¹ ANOVA sprovedena da ispita razlike na skali funkcionalne zavisnosti između tri grupe mladih s obzirom na njihov stambeni status 1. žive sa roditeljima ($M=5.68$, $SD=1.57$), 2. stambeno su nezavisni (žive u nasljeđenom stanu, sami ili uz pomoć partnera kupili stan, iznajmljuju i sami plaćaju stan) ($M=5.26$, $SD=1.45$) i 3. stambeno zavisni (u domu, roditelji plaćaju smeštaj i sl.) ($M=5.56$, $SD=1.51$) ukazuje na statistički značajne razlike gdje je alfa manje od .001, $F(2,1557)=11.59$, a post hoc test ukazuje na razlike između onih koji su stambeno zavisni i onih koji su nezavisni.

²⁴² ANOVA sprovedena da ispita razlike na skali funkcionalne zavisnosti između tri grupe mladih s obzirom na njihov stambeni status 1. žive sa roditeljima ($M=3.84$, $SD=1.48$), 2. stambeno su nezavisni (žive u nasljeđenom stanu, sami ili uz pomoć partera kupili stan, iznajmljuju i sami plaćaju stan) ($M=3.41$, $SD=1.31$) i 3. stambeno zavisni (u domu, roditelji plaćaju smeštaj i sl.) ($M=3.66$, $SD=1.35$) ukazuje na statistički značajne razlike gdje je alfa manje od .001, $F(2,1504)=13.56$, a post hoc test ukazuje na razlike između onih koji su stambeno zavisni i onih koji su nezavisni.

Posebno interesantno svjetlo na psihološku separaciju mladih koji žive sa roditeljima dala je analiza razloga zbog kojih žive sa roditeljima. Najveći broj ispitanika (njih 423 ili 49.7%) odgovara da im život sa roditeljima odgovara, a potom slijede oni koji ističu da bi se odselili, ali za to nemaju mogućnosti (takvih je 30% ili 255). I jedni i drugi ulaze u kategoriju postpuno psihološki odvojenih od roditelja. S druge strane, među onima koji bi se odselili, ali nemaju finansijskih mogućnosti, nalazi se, u poređenju sa onima čiji je izbor život sa roditeljima jer im to odgovara, ili im u ovom trenutku znači pomoć roditelja, znatno veći broj potpuno psihološki zavisnih. Među mladima koji se oslanjaju na pomoć roditelja *jer imaju previše obaveza*, unutrašnje odrastanje se odlaže. Slična je situacija i od onih koje roditelji vezuju za sebe svojim stavom (*da je tako za potomstvo bolje*), ali među mladima koji sa roditelja ostaju iz osjećanja dužnosti (*jer je roditeljima potrebna pomoć*), nema psihološki potpuno zavisnih. Konačno, među najzavisnijima od roditelja su mladi kojima je porodica izuzetno važna, a u ovom trenutku nemaju sa kim (drugim) da žive. Ipak, uočene razlike se nisu pokazale statistički značajnima (Tabela 14.3.).

Tabela 14.3: **Psihološka separacija ispitanika s obzirom na stav prema odvajanju od roditelja**

Psihološka separacija ispitanika	Sa roditeljima živiš zato što:								
	za sada mi odgovara, ne bih volio/la da se odselim	roditelji smatraju da je tako bolje, a ja bih se odselio/la	roditeljima je potrebna pomoć, volio/la bih da se odselim	znači mi pomoć od roditelja, volio/la bih da se odselim	sada imam previše obaveza, volio/la bih da se odselim	nemam finansijskih mogućnosti, a volio/la bih da se odselim	ne bih volio/la sam/a, a nemam sa kim da živim	nešto drugo	Ukupno
nema	f	8				2			10
	%	1.9				.8			1.2
slaba	f	176	4	10	21	17	98	7	337
	%	41.6	16	40	37.5	44.7	38.4	46.7	39.6
umjerena	f	229	20	15	33	19	142	7	474
	%	54.1	80	600	58.9	50	55.7	46.7	64.3
potpuna	f	10	1		2	2	13	1	30
	%	2.4	4		3.6	5.3	5.1	6.7	7.1
Ukupno	f	423	25	25	56	38	255	15	851
	%	49.7	2.9	2.9	6.6	4.5	30	1.8	100

$$\chi^2=18.401, p=0.623$$

S druge strane, pokazalo se da postoji značajna statistička povezanost između subjektivne percepcije materijalnog stanja porodice i intenziteta psihološke separacije ispitanika. Naime, u odnosu na ostale ispitanike, oni materijalno najugroženiji (koji čine 3.5% ispitanika), kao i oni koji su najbolje stojeći (2.4% u uzorku) statistički su značajno češće u potpunosti psihološki nezavisni od roditelja²⁴³. Suptilnija ANOVA ovakve statistički značajne razlike u pogledu psihološke separacije ispitanika s obzirom na njihov materijalni status ipak nije potvrdila²⁴⁴.

Konačno, kada smo u analizu uveli sintetizovani indeks: tempo osamostaljenja, dobili smo krajnje interesantne i donekle očekivane nalaze. Tempo osamostaljenja obuhvata četiri ključna događaja – faze u tranziciji u odraslo doba: završetak školovanja, zaposlenje, odvajanje od roditelja i ulazak u stabilnu vezu/brak. Ovaj uslovno nazvani strukturalni pokazatelj stepena odraslosti je predstavljen numerički vrijednostima od nule, u slučaju onih koji nisu okončali ni jedan od pomenutih događaja, do četvorke za one koji su prošli kroz svi četiri pomenute faze. Pokazalo se da najveći broj naših ispitanika nije završio početnu fazu (451 ili 27.7%) ili je tek ušao u prvu fazu tranzicije (444 ili 27.3%) u odraslo doba. Nešto više od 9% (154 ispitanika) je okončalo sve faze kroz koje, smatra se, treba proći da bi osoba postala odraslom.

A kako stvari stoje kada je riječ o njihovoj psihološkoj separaciji? Očekivano, potvrđeno je da postoji statistički značajna povezanost između tempa osamostaljenja i stepena psihološke separacije (stepen *pearson* korelacije =.13, $p<.001$). Tako su ispitanici koji nisu završili ni jednu od faza na putu osamostaljenja, psihološki zavisniji u poređenju sa onima koji su prošli kroz neku od faza, a naročito u odnosu one koji su okončali taj put. Uočili smo da postoje razlike u pogledu psihološke separacije između onih ispitanika koji su potpuno nesamostalni sudeći po strukturalnim pokazateljima, i onih koji su dosegli viši stepen samostalnosti. Slične razlike smo pronašli i između potpuno samostalnih i: onih koji su potpuno nesamostalni i onih koji su započeli osamostaljivanje. Drugačije kazano, potvrđena je teza da su u strukturalnom smislu samostalniji mladi ljudi su u isto vrijeme i psihološki odrasliji tj. psihološki separisani od svojih roditelja (Tabela 14.4.).

²⁴³ Vrijednosti neparametrijskog hi-testa dobijene ukrštanjem ovih varijabli $\chi^2=22.151$, za $p=0.036$.

²⁴⁴ Anova sprovedena da ispita razlike na skali psihološke zavisnosti između pet grupa mladih s obzirom na njihov materijalni status 1. izrazito loš ($M=3.36$, $SD=1.69$), 2. loš ($M=3.69$, $SD=1.46$), 3. dobar ($M=3.59$, $SD=1.47$), 4. vrlo dobar ($M=3.59$, $SD=1.35$) i 5. odličan ($M=4.06$, $SD=1.35$) ukazuje da nema statistički značajnih razlika $F(4,1523)=2.066$, $\alpha \geq 0.05$.

Tabela 14.4: **Psihološka nezavisnost ispitanika s obzirom na tempo njihovog osamostaljenja**

Psihološka separacija od roditelja	Tempo osamostaljenja					Ukupno
	0	1	2	3	4	
potpuna	13	30.4	30.4	21.7	4.3	100
umjerena	25.3	25.1	19.4	17.7	12.5	100
slaba	30.5	29.3	18.1	14.3	7.8	100
nema	37.8	29.7	21.6	10.8		100
Ukupno	28.1	27.5	18.9	15.8	9.6	100

Očekivanja i stepen zadovoljstva mladih ljudi u različitim domenima smo definisali kao subjektivne varijable. Ispitivali smo koje vrste pomoći naši ispitanici očekuju od roditelja, kao i njihovo zadovoljstvo ličnim, poslovnim i privatnim životom.

Upitani o tome šta očekuju u narednih godinu dana kada je riječ o pomoći od strane roditelja, mladi procentualno posmatrano najčeće daju sljedeće odgovore: da budem finansijski nezavisan/na od roditelja (u 599 ili 41.7% slučajeva), da me roditelji finansijski pomažu u manjoj mjeri (330 ili 23%), 246 (17.1%) očekuje da ih roditelji izdražavaju, a 165 (11.7%) da pruža finansijsku pomoć svojim roditeljima. Tako su se među statistički značajno psihološki zavisnijima našli upravo oni koji očekuju da ih roditelji izdržavaju u narednih godinu dana, naročito ukoliko ih uporedimo sa mladima koji očekuju da će biti finansijski samostalni²⁴⁵. Nama je naročito zanimljiv bio sljedeći nalaz: među mladima koji očekuju da finansijski pomažu svoje roditelje podjednak je broj onih (3 ili 1.8%) koji su u potpunosti psihološki zavisni i onih koji su potpuno psihološki odvojeni od roditelja.

Uočena korelacija zahtjeva dublju analizu. Mi smo je doveli u vezu sa porodičnim varijablama, odnosno sa indeksima intenziteta porodičnog usmjerenja i praksi. Ova dva tipa indeksa smo nazvali orijentisanima ka individualizmu i ka umrežavanju. Uočili smo da postoji značajna statistička povezanost između stepena psihološke separacije mladih i oba tipa porodičnih indeksa. Tako se pokazalo da su mladi psihološki separisaniji ukoliko se u njihovim porodicama snažnije podstiču i njeguju individualističke vrijednosti i iste takve prakse²⁴⁶. Izuzetak predstavljaju ispitanici u čijim porodicama je podsticanje ka individualizmu izrazito zastupljeno. Naime, među njima nisu,

²⁴⁵ Vrijednosti neparametrijskog hi-testa dobijene ukrštanjem ovih varijabli $\chi^2=71.59$, za $p=0.000$.

²⁴⁶ Vrijednost neparametrijskog hi-kvadrat testa dobijena ukrštanjem ovih obilježja iznosi $\chi^2=81.808$, $p=0.000$.

nasuprot očekivanju, najbrojniji oni koji su psihološki nezavisniji od svojih roditelja. Slično ovom nalazu, pokazalo se da stepen psihološke zavisnosti raste što porodice snažnije umjeravaju ka umreženosti²⁴⁷, ali samo do određene mjere. Tako se među psihološki potpuno zavisnima ne nalazi ni jedna ispitanik čije su porodice ili veoma slabo ili izrazito usmjerene ka umrežavanju članova. ANOVA je takođe potvrdila da stepen psihološke zavisnosti mladih raste sa jačom usmjerenošću ka umreženosti članova, uz izuzetak ispitanika čije su porodice izrazito orjentisane ka umrežavanju²⁴⁸. Oni su naime, manje psihološki zavisni od svojih roditelja u poređenju sa ispitanicima u čijim porodicama se nešto blaže insistira na umrežavanju.

Kada smo naše ispitanika upitali da li je i koliko im je važno da se osamostale u odnosu na roditelje, dobili smo zanimljive nalaze. Prije svega, pokazalo se da su među njima najbrojniji oni koji smatraju da su potpuno samostalni (441 ili 28.8%), potom slijede oni koji ističu da je potrebno da budu ispunjeni određeni uslovi (379 ili 24.8%) da bi se osamostalili, dok najmanji broj ispitanika i ne želi da se osamostali (95 njih). Dalje, uočili smo da se očekivano, ispitanici koji imaju različite stavove prema odvajanju od roditelja, u statističkom smislu značajno razlikuju po stepenu psihološke separacije. Naime, postoji korelacija između stepena psihološke nezavisnosti i skale osamostaljenja od roditelja ($\rho=.1$, $p<.001$) (Tabela 14.5.). Uočili smo da i oni koji ocjenjuju da su u potpunosti samostalni, i naizgled apsurdno, mladi koji ne žele da se osamostale od roditelja, ispoljavaju statistički gledano značajno niži intenzitet psihološke zavisnosti. Cijenimo da nalaz o onima koji se osjećaju samostalnim ne zahtjeva dodatno razjašnjenje, no potonji svakako traži da ga razjasnimo. Ovaj nalaz bismo mogli hipotetički objasniti u cirkularnom maniru. Pretpostavljamo da je riječ o onim roditeljima koji djeci sa kojom žive dozvoljavaju da budu od njih i emotivno nezavisni, da tolerišu različite stavove i da ne ograničavaju svoje potomke u pogledu preuzimanja svakodnevnih obaveza. Dozvoljavanje ovakvog vida „sloboda“ cijenimo utiče i na stav da se sa roditeljima i dalje živi, a izbor je više racionalno, nego emotivno motivisan. S druge

²⁴⁷ Vrijednost neparametrijskog hi-kvadrat testa dobijena ukrštanjem ovih obilježja iznosi $\chi^2=47.091$, $p=0.000$.

²⁴⁸ Anova sprovedena da ispita razlike na skali psihološke zavisnosti između šest grupa mladih s obzirom na porodičnu orijentaciju ka umrežavanju (članova) 1. bez podsticanja ($M=3.31$, $SD=1.45$), 2. nizak stepen ($M=3.54$, $SD=1.31$), 3. srednji ($M=3.88$, $SD=1.31$), 4. vrlo visok ($M=4.04$, $SD=1.64$), 5. visok ($M=4.40$, $SD=1.56$) i 6. izrazito podsticanje ($M=4.00$, $SD=1.52$) ukazuje da statistički značajno razlikuju, gdje je alfa 0.00, $F(5,1522)=12.684$. Post hoc test ukazuje da statistički značajne razlike postoje između svih onih u čijim porodicama se njeguje umrežavanje u niskom stepenu i onih čije je iskustvo drugačije, uz izuzetak usmjerenosti ka izrazitoj umreženosti.

strane, gotovo podjednako često, gledano procentualno, potpunu psihološku zavisnost u odnosu na roditelje susrećemo kod onih ispitanika kojima je odvajanje od roditelja ključno i koji se trude da to ostvare, kod onih koji bi se odvojili ali samo pod određenim uslovima, te kod onih kojima to nije bitno. Pitali smo se, nije li potreba da se odvoje od roditelja u slučaju prvih jedan od načina za osvajanje slobode od roditeljske presije? U slučaju drugih i trećih, možemo hipotezirati da se radi mladima koji na ovaj rizik nisu spremni, jer im je u roditeljskom gnijezdu sasvim udobno.

Tabela 14.5: **Stepen psihološke separacije ispitanika s obzirom na stav prema osamostaljenju od roditelja**

Stepen psihološke separacije	Da li je, i ako jeste, koliko Vam je važno da se osamostatite od svojih roditelja					
	Ne želim da se osamostatim	U ovom trenutku to nije bitno	Da, ukoliko bi bili zadovoljeni određeni uslovi	Da, smatram to jako važnim i trudim se da to ostvarim	Smatram da sam potpuno samostalan u odnosu na roditelje	Ukupno
potpuna	% 3.2	.4	1.3	.9	2.3	1.4
umjerena	% 48.4	42.6	36.9	35.8	55.1	43.7
slaba	% 47.4	53.9	58.6	60.3	41.5	52.5
nema	% 1.1	3.2	3.2	3.0	1.1	2.4
Ukupno	% 6.2	18.6	24.8	21.6	28.8	100

$$\chi^2=52.527 \text{ p}=0.000$$

Navedene hipoteze je moguće proveriti tek posredno. Da bismo to učinili analizi smo podvrgli obrazloženja odgovora na prethodno pitanje: zbog čega im je važno da se (ne)osamostale od roditelja? Na ovo pitanje smo dobili nasadave indikative odgovore. Oni ispitanici koji sa roditeljima žive to čine zbog toga što: ili nemaju drugog izbora (nemaju stan u 2.8% slučajeva, posao u 317 ili 22.4% slučajeva) ili im je potrebna pomoć roditelja (u 118 ili 8.3% slučajeva), ili im takva situacija odgovara (u 105 ili 7.4% slučajeva). Oni koji žele da se odvoje smatraju da je to znak zrelosti (u 52 ili 3.7% slučajeva), ili imaju sopstvenu porodicu (36 ili 2.5%). Desetoro odgovara da se žele odvojiti zbog loših odnosa u porodici. Kada je riječ o potonjima, primjetili smo da su, uz one koji smatraju da je samostalnost znak zrelosti, oni značajno češće psihološki zavisni od roditelja²⁴⁹. Nasuprot njima našli su se: oni finansijski potpuno nezavisni, te oni kojima situacija da žive sa roditeljima sasvim odgovara (ratio-

²⁴⁹ Vrijednost hi-kvadrat testa dobijena ukrštanjem ovih varijabli iznosi $\chi^2=70.260$, $p=0.002$.

nalani izbori). Dalje, pokazalo se da je uočena veza između obilježja spada u srednje jake, ipak statistički značajna²⁵⁰.

Nalaz da među ispitanicima koji na različit način doživljavaju osamostaljenje od roditelja postoje značajne razlike u pogledu stepena njihove psihološke separacije potvrdila je i jednosmjerna analiza varijanse²⁵¹. Značajno su psihološki zavisniji od roditelja oni mladi koji se trude da se osamostale, jer to smatraju važim, od ispitanika koji to ne žele i onih koji cijene da su samostalni (Tabela 14.6).

Tabela 14.6: *Stepen ukupne psihološke separacije mladih s obzirom na njihov stav prema osamostaljenju od roditelja*

	Skala psihološke nezavisnosti				Ukupno
	jaka	srednja	slaba	odsustvo	
Ne želim da se osamostalim	3,2	48,4	47,4	1,1	100
U ovom trenutku to nije bitno	0,4	42,6	53,9	3,2	100
Da, ukoliko bi bili zadovoljeni određeni uslovi	1,3	36,9	58,6	3,2	100
Da, smatram to jako važnim i trudim se da to ostvarim	0,9	35,8	60,3	3	100
Smatram da sam potpuno samostalan	2,3	55,1	41,5	1,1	100
Ukupno	1,4	43,7	52,5	2,4	100

$\chi^2(12, 1529)=52.53$, $p<.005$, Kramerov $V=.11$

Dalje, pokazalo se da bi većina ispitanika, da je u mogućnosti, prije zasnivanja porodice 1013 (66%) živjela samostalno. Interesantan je nalaz da su upravo ovi ispitanici značajnije psihološki zavisni u odnosu na roditelje²⁵². S druge strane, oni kojima ovakva opcija nije prihvatljiva, ispoljavaju niži stepen psihološke zavisnosti. Kako objasniti ovaj nalaz? Jedna od hipoteza bi

²⁵⁰ Vrijednost koeficijenta kontingencije dobijena ukrštanjem ovih varijabli iznosi $C=0.222$, $p=0.002$.

²⁵¹ ANOVA sprovedena da ispita razlike na skali psihološke zavisnosti između šest grupa mladih s obzirom na obrazloženje odgovora o tome koliko im je i zašto važno da se osamostale od roditelja: 1. žive sa roditeljima jer im tako odgovara ($M=3.72$, $SD=1.47$), 2. ne mogu da se osamostale zbog strukturalnih neprilika (nemaju platu, niti alternativni smještaj) ($M=3.88$, $SD=1.47$), 3. žele da se osamostale kako bi zasnovali svoju porodicu ($M=3.57$, $SD=1.29$), 4. žele da se osamostale jer je to znak zrelosti ($M=4.40$, $SD=1.71$), 5. žele da se osamostale zbog porodične disfunkcionalnosti ($M=4.40$, $SD=1.71$) i 6. onih koji su se već osamostalili ($M=3.29$, $SD=1.27$) ukazuje na statistički značajne razlike gdje je alfa 0.00, (Welch) $F=12.2$, a post hoc Tamhane test ukazuje na razlike između onih koji su se već osamostalili i onih koji ne mogu bez roditelja, bilo da je riječ o tome da im je takvo rješenje lično udobno, ili pak da ga biraju zbog strukturalnih prepreka za odvajanje.

²⁵² T-test nezavisnih uzoraka je ukazao da se prosječni skorovi mladih koji bi živjeli samostalno ($M=3.82$, $SD=1.46$) razlikuju od skorova onih koji ne bi ($M=3.44$, $SD=1.31$), $t(1533)=5.06$, $p<.001$. Eta kvadrat je .016, odnosno razlike su male.

bila da ispitanici kojima je dat čarobni štapić²⁵³, biraju opciju koja im pruža priliku za *odvezivanje* od roditelja, dok u realnosti nisu spremni na takvo šta. Sličnu, statistički značajnu vezu smo pronašli i između stepena psihološke separacije i ponuđenih opcija da prije braka žive sa djevojkom/mladićem.²⁵⁴ Tako je većina ispitanika odgovorila da bi, da je u mogućnosti da bira, prije zasnivanja braka živjela sa djevojkom/mladićem (njih 77.1% ili 1184). U isto vrijeme se pokazalo da su oni intenzivnije psihološki zavisni u odnosu na svoje roditelje, u poređenju sa svojim vršnjacima kojima ta opcija nije bliska. Neočekivano, dobili smo i sljedeći nalaz koji nalaže opreznost pri interpretaciji rezultata. Upitani, zašto bi željeli da zasniju svoju porodicu, ispitanici najčešće daju odgovor: da je to znak zrelosti (768 ili 51.5%), odnosno da ne žele da žive sami (u 326 ili 21.9% slučajeva). Skoro podjednak broj daje sljedeće odgovore: da porodicu žele da bi imali nekoga ko će se o njima starati (123 ili 8.3%), i da nisu sigurni da žele da zasniju porodicu (128 ili 8.5% njih). Kada smo ove dogovore ukrstili sa psihološkom separacijom ispitanika, došli smo do interesantnih nalaza. Pokazalo se da postoje značajne razlike u stepenu psihološke separacije ispitanika s obzirom na date odgovore. Naime, psihološki značajno su zavisniji od roditelja oni koji zasnivanje porodice smatraju znakom zrelosti i oni koji ne žele da žive sami. Između važnosti koju pridaju tome da imaju djecu i intenziteta psihološke separacije, pokazalo se, nema značajne poveznosti²⁵⁵.

Što se emotivnog plana tiče, pokazuje se da preko 35% očekuje da će biti u braku ili vezi sa sadašnjim partnerom, a tek je nešto niži procenat onih koji nemaju nikakva očekivanja (32.3%). Takođe, pronašli smo statistički značajnu povezanost između očekivanja ispitanika vezanih za emotivni život i stepena njihove psihološke separacije u odnosu na roditelje²⁵⁶. Tako su se među psihološki potpuno zavisnima od roditelja našli oni mladi koji očekuju da će naredne godine biti sami, kao i oni koji će izaziti sa mnogim momcima/djevojkama. Među takvima, psihološki potpuno zavisnima nema ni jednog ispitanika koji očekuje da će zasnovati stabilniju vezu/brak, odnosno da će

²⁵³ Riječ je o metafori preuzetoj iz sistemske porodične teorije i prakse.

²⁵⁴ I na ovom mestu je t-test nezavisnih uzoraka ukazao da se prosječni skorovi mladih koji bi živjeli prije zasnivanja braka sa mladićem/djevojkom ($M=3.79$, $SD=1.41$) razlikuju od skorova onih koji ne bi ($M=3.34$, $SD=1.39$), $t(1533)=5.184$, $p<.001$. Eta kvadrat je .017, razlike su male.

²⁵⁵ Vrijednosti dobijene na neparametrijskom hi-kvadrat testu iznose $\chi^2=15.628$, $p=0.075$.

²⁵⁶ Vrijednosti dobijene na neparametrijskom hi-kvadrat testu iznose $\chi^2=37.191$, $p=0.042$.

se razvesti. Zapravo, među psihološki potpuno odvojenima od roditelja su se izdvojili upravo oni koji očekuju da će zasnovati stabilniju vezu/brak. ANOVA je potvrdila da postoje značajne razlike u pogledu psihološke separacije u odnosu na roditelje upravo između onih ispitanika koji očekuju da će u toku naredne godine biti sami i onih koji smatraju da će biti u vezi/braku²⁵⁷. Potonji su, pokazalo se u značajnijoj mjeri psihološki separisani u odnosu na roditelje u poređenju sa onima koji očekuju da će biti i dalje sami.

Pored toga, pokazalo se da su psihološki separisani u odnosu na svoje roditelje, mladi ljudi koji su zadovoljniji svojim porodičnim životom (Tabela 14.7). Slično, pronašli smo da postoji značajna statistička povezanost između stepena psihološke separacije i zadovoljstva na emotivnom i poslovnom planu.

Tabela 14.7. **Korelacije stepena psihološke zavisnosti i dimenzije zadovoljstva**

	Zadovoljstvo u porodičnom životu	Zadovoljstvo na ličnom (intimnom) planu	Zadovoljstvo na profesionalnom planu
ukupna psihološka separacija	.126**	.077**	.080**

Integrativni model tranzicije u odraslo doba

U drugoj fazi analize pristupili smo konstruisanju integrativnog modela. U ovaj model smo uključili tri grupe pokazatelja: strukturalne, porodične i subjektivne. Gotovo svi pokazatelji su sintetizivani kroz indekse. Umjesto pojedinačnih strukturalnih markera, upotrebili smo indeks tempa osamostaljenja koji mjeri stepen samostalnosti ispitanika s obzirom na njegovo mjesto na putu: školovanja, zaposlenja, stambene nezavisnosti i bračne relacije. Porodične norme i prakse smo mjerili preko indeksa usmjeravanja ka individualizmu i ka umrežavanju. U model uključene subjektivne pokazatelje: očekivanja od roditelja i na planu emotivnog života morali smo prevesti u „dami“ varijable, dok smo ukupno zadovoljstvo (u različitim domenima) mjerili takođe pomoću indeksa.

Pokazalo se da nezavisne (porodične, lične i strukturalne) varijable mogu da objasne 7.9% varijanse ukupne psihološke separacije ($r^2=0.079$) (Tabela 14.8.). Pa ipak, mali broj varijabli se pokazao značajno prediktivim. Riječ je o jednom porodičnom i jednom subjektivnom pokazatelju: indeksu porodične

²⁵⁷ Rezultati pokazuju da postoje statistički značajne razlike merene testom ANOVA, između onih koji očekuju da će u narednih godinu dana biti sami ($M=2.25$, $SD=0.55$) i onih koji planiraju/jesu u stabilnoj vezi ($M=2.41$, $SD=0.52$) na nivou alfa manje od .05, $F(8,1527)=4.498$.

orijentacije ka umrežavanju i indeksu zadovoljstva. Analizirani detaljnije, ovi nalazi ukazuju da sa jačim porodičnim usmjerenjem i praksom ka umreženosti raste psihološka zavisnost ispitanika. Sa zadovoljstvom stvar stoji drugačije: zadovoljniji u privatnoj, poslovnoj i ličnoj sferi, su istovremeno i manje zavisni od roditelja. Pa ipak, moramo se zapitati kako viši stepen zadovoljstva može biti uzrok više psihološke separacije? Hipotetički, ovaj nalaz bismo mogli objasniti subjektivnim osjećanjem ispunjenosti (u navedenim sferama) koji mlade odvaja od potrebe za funkcionalnom i emotivnom podrškom i pomoći, te kognitivnim usmjeravanjem od strane roditelja.

Tabela 14.8: **Integrativni model: Varijabilnost ukupne psihološke separacije ispitanika**

Model	Nestandardizovani koeficijent		Standardizovani koeficijent	t	Značajnost
	B	St.greška	Beta	B	St.greška
(konstanta)	4.021	.228		17.667	.000
Indeks inidividuacije	-.004	.037	-.003	-.097	.922
Indeks umreženosti	.299	.047	.222	6.382	.000
Indeks zadovoljstava	-.316	.108	-.104	-2.913	.004
Tempo osamostaljenja	-.096	.068	-.054	-1.409	.159
Očekivanja od roditelja – da ih roditelji u manoj meri finansijski pomažu	.373	.222	.060	1.682	.093
Očekivanja od roditelja – da finansijski pomažu roditelje	.158	.109	.053	1.451	.147
Očekivanja od roditelja – da budu finansijski nezavisni	.269	.407	.023	.662	.508
Referenta kategorija – da ih roditelji izdržavaju/finansijski pomažu					
Očekivanja na emotivnom planu – počecu da živim u braku/kohabitaciji	-.042	.185	-.009	-.228	.820
Očekivanja na emotivnom planu – izlaziću/naći partnera/partnerku	-.033	.133	-.010	-.248	.805
Očekivanja na emotivnom planu – biću sam/a	-.199	.143	-.059	-1.399	.162
Referenta kategorija – nemam očekivanja					

Razmišljajući o tome da li bi se prediktivnijima pokazali markeri pojedinih grupa, napravili smo još tri alternativna modela. U prvi smo uvrstili samo strukturalne, u drugi samo porodične, a u treći samo lične varijable. Iako se

pokazalo da je prediktivna moć tempa osamostaljenja statistički značajna, pomoću ovog indeksa moguće je objasniti tek 1.7% varijanse ukupne psihološke separacije ($r^2=0.017$). Dalje, nalazi ovog modela nazvanog alternativnim ukazuju da sa porastom strukturalno mjenog osamostaljenja raste i stepen psihološke separacije. Drugi alternativni model, u koji smo uključili indekse tipova porodičnih normi i praksi je pokazao nešto veću moć da objasni stepen psihološke separacije ($r^2=0.037$), u odnosu na prethodni. Dalje, uočili smo da prediktivnu snagu ima indeks porodičnog tipa usmjerenog ka umrežavanju. Drugim riječima, pokazalo se da usmjerenost ka normama i praksama umrežavanja potomstva u porodičnu grupu, uzrokuje jaču psihološku zavisnost od roditelja. Konačno, varijable uvrštene u treći alternativni model su pokazale nešto nižu prediktivnu moć ($r^2=0.027$) u odnosu na prethodnu, i više u poređenju sa alternativnim modelom I. Kao značajno prediktivne izdvojile su se samo dvije varijable: indeks stepena zadovoljstva i očekivanja vezana za emotivni život. Tako smo pronašli da što je stepen zadovoljstva viši, intenzivnija je i psihološka separacija, kako se to već i pokazalo u integrativnom modelu. Takođe, u poređenju sa referentnom grupom: mladima koji očekuju da će zasnovati stabilnu vezu/brak, psihološka zavisnost onih ispitanika koji se ne nadaju takvom vidu emotivne stabilnosti (smatraju da će izlaziti sa brojnim partnerima/partnerkama) – raste. Drugačije kazano, potvrđeno je da subjektivno osjećanje zadovoljstva u tri značajna domena života, roditeljsku pomoć, podršku i usmjeravanje čini manje potrebnom, i uslovljava jače psihološko odvajanje. S druge strane, emotivna nezrelost odnosno nespremnost za emotivno vezivanje (za značajne druge van porodičnog kruga), mlade čini psihološki zavisnijima od roditelja.

Diskusija

Sumirani, nalazi našeg istraživanja navode na interesantne zaključke o korelacionim i kauzalnim vezama između psihološke separacije i strukturalnih, porodičnih i ličnih varijabli. Pronašli smo tako korelacionu povezanost ne samo između stepena psihološke separacije i nekih strukturalnih pokazatelja kakvi su: uzrast, stambena zavisnost, ostvarenost u roditeljskim ulogama, tempo osamostaljenja, već smo utvrdili da slična veza stoji i između ličnih i tzv. porodičnih pokazatelja. Na primjer, našli smo da su psihološki manje zavisni od roditelja u uzroku stariji ispitanici, mladi ljudi koji su stambeno i materijalno nezavisni od roditelja, kao i oni koji su (višestruko) ostvareni u roditeljskim ulogama. Na značaj roditeljstva kao ključne tranzicione faze u odrastanju su

ukazale još Tomanović i Ignjatović (2004), pa možemo kazati da ovaj nalaz stoji, nezavisno od vremenske distance između istraživanja. S druge strane, oni mladi koji računaju na pomoć roditelja: oko izdržavanja, stanovanja i slično, zavisniji su od njih. Mogli bismo pretpostaviti da se usljed takvog vida strukturalno uslovljene zavisnosti, usmjeravaju ka roditeljskoj podršci i pomoći. S druge strane, na opreznost pri interpretaciji, kao i na potencijalni značaj porodičnih i ličnih varijabli, ali i kulturološkog miljea, ukazuju i sljedeći nalazi. Na primjer, ako se mladi ne mogu osloniti na takvu pomoć roditelja (usljed na primjer egzistencijalne ugroženosti porodice, u slučaju najsiromašnijih, ili pak ulaska u novu životnu fazu, kada je riječ o domaćicama), ili ako je ista nepotrebna i potpuno izvjesna (na pr. u slučaju onih koji su naslijedili kuću/stan i istovremeno ne žive sa roditeljima, ili pak u slučaju materijalno odlično obezbjeđenih), mladi se, čini se, značajnije oslanjaju na lične snage, i psihološki znatnije odvajaju od roditelja.

Pored pomoći i podrške u materijalnom smislu, čini se da je za psihološko odvajanje značajan i stepen emotivne ispunjenosti i zadovoljstva. Naime, oni mladi koji računaju na emotivnu ispunjenost i stabilnost u bliskom periodu (stupanje u stabilnu vezu/brak) se od svojih roditelja značajnije odvajaju. S druge strane, ukoliko na vidiku nema potencijalnog partnera/ke (biće sami – emotivno neispunjeni), niti stabilne emotivne relacije (izlaziće sa brojnim parnetrima/kama) mladi su emotivno visoko zavisni od, za sada i dalje, značajnih drugih – svojih roditelja. Sličan nalaz stoji i kada je riječ o zadovoljstvu: zadovoljniji u bitnim životnim domenima (poslovnom, porodičnom, ličnom) su istvoremeno nezavisniji od svojih roditelja, čija pomoć, podrška i usmjerenje nisu (trenutno) od krucijalnog značaja, budući da lična kompetentnost pruža *prostor za odrastanje*. Na ovom mjestu valja ukazati i na interesantne nalaze koji unekoliko odstupaju od ovog trenda, i koji se mogu tumačiti u kulturološkom ključu. Naime, kada smo izdvojili mlade s obzirom na njihovu etničku pripadnost pokazalo se da su pored Srba (koji čine preko 90% ispitanika) u uzorku najbrojnija skupina Romi. U uzorku se našlo 75-oro (4.6%) mladih Roma, što svakako čini metodološki upitnom dublju statističku analizu koja bi, kao od nezavisne, polazila od varijable o etničkoj pripadnosti ispitanika. No, procentualno gledano, neki trendovi su lako uočljivi. Jedni upućuju na specifičnost mladih koji dolaze iz ove zajednice, čime se može objasniti i stepen njihove psihološke separacije, koja je potencijalno kulturološki olakšana, s jedne strane. S druge strane, čini se da ostale uočeni trendovi govore u prilog integrativnog modela, koji hipotetički stoji i kad je ova grupa ispitanika u pitanju. Pođimo redom. Prije svega, valja ukazati da su mladi Romi češće u (van)bračnoj zajednici (62.2% njih) i ostvareni u roditeljim ulogama (tek jedna

trećina nema djecu) po čemu se izdvajaju od ostalih ispitanika. Kada su u pitanju očekivanja, najveći broj njih u narednih godinu dana očekuje da će naći stalnog, ili da će ostati sa sadašnjim partnerom, dok samo jedan vjeruje da će biti sam. Odatle ne čudi da se psihološka separacija ovih ispitanika kreće od izrazite, preko slabe i umjerene nezavisnosti, dok izrazito zavisnih među njima nema. S druge strane, nalaz o tome da je preko 70% ovih mladih ljudi nezadovoljno različitim aspektima života (ličnim, poslovnim, emotivnim), odskače od nalaza koji važe za ostatak uzorka. Ostaje upitno kako ga objasniti. Jedna od mogućih hipoteza je da se i pored nezadovoljstva, ovi mladi ne mogu osloniti na pomoć roditelja, sa kojima, uzgred budi rečeno, najčešće i žive, i to na egzistencijalnom minimumu. Valja kazati da i najveći broj ovih mladih ljudi nije zaposlen. Na koga se onda oslanjaju, ako ne na roditelje? Moguće: na bračne partnere. Naime, ne treba zaboraviti da je najveći broj ovih mladih ljudi otišao na skali osamostaljenja: završili su školu, ušli u (van)bračnu zajednicu i dobili djecu, a upravo su potonja dva kriterijuma, bile i ostale ključne tačke na putu ka odrastanju naših mladih (vidi: poglavlje 7 u ovoj studiji).

O tome koliko, pored strukturalnih i ličnih varijabli, porodične vrijednosti i prakse ograničavaju *prostor za odrastanje*, govore sljedeći nalazi. Iako su od roditelja intenzivnije *odvezani* oni mladi u čijim porodicama se više njeguju individualistička usmjerenja, izuzetak čine oni čiji roditelji naročito insistiraju na takvoj vrsti separacije i samostalnosti. Za razliku od očekivanja, ovi ispitanici su slabije separisani u odnosu na roditelje koji samo donekle *pritišću*. Ukoliko se složimo sa Reherom (1998) koji zapaža da porodice koje usmjeravaju ka individualizmu karakterišu slabe porodične veze, niža psihološka separacija naših ispitanika, čiji roditelji na individualizaciji posebno insistiraju, može biti objašnjena njihovom potrebom da zadrže nekakav vid podrške, roditeljske pomoći i blizine. Slična je situacija i sa porodicama koje usmjeravaju mlade ka umrežavanju. Potomstvo je psihološki zavisnije od roditelja, što oni više insistiraju na kolektivističkim vrijednostima i praksama, opet uz izuzetak onih u čijim porodicama se izrazito podržava umrežavanje. Čini se da pretjerano insistiranje na povezivanju između članova, mlade može uputiti ka nekom vidu pobune protiv takve porodične retorike i prakse, ne bi li osvojili malo prostora za *self-diferencijaciju*.

Ipak, upitno je u kojoj mjeri su individualističke i alocentrične²⁵⁸ porodične vrijednosti i prakse produkt društvenih pritisaka, a u kojoj (porodični,

²⁵⁸ Riječ je o vrijednostima koje na prvo mjesto stavljanju druge ljude, u ovom slučaju članove porodice i njihove potrebe, a ne nas same. Kada su nam bliske, naša subjektivna motivacija i prosuđivanje je uvijek određeno kroz empatičku brižnost prema drugim (vidi: Bosanac, Mandić, Petković, 1977).

lični izbor? Kako se pokazalo, orijentacija ka umrežavanju je prisutnija u porodicama koje su egzistencijalno ugroženije, dok je ona ka individualizaciji više zastupljena u onim dobrostojećim (vidi: poglavlje 13 u ovoj studiji). Ovaj nalaz ne iznenađuje: izuzetna emotivna blizina i porodična podrška je bila jedini faktor stabilnosti u vrijeme burnih društvenih promjena (vidi: Ljubičić, 2010). Odatle, sasvim je jasno da se porodična orijentacija ne može posmatrati izdvojeno od društvenih (ne)prilika, koji posredno vrše pritisak na izbore mladih. Na primjer, motivacija mladog čovjeka: da i dalje živi sa roditeljima, da očekuje njihovu pomoć (u različitim domenima), da želi porodicu (iz nekog razloga) ili pak da (ne) očekuje promjene na emotivnom planu, sigurno je lična, ali je isto tako posredovana i porodičnim i strukturalnim mogućnostima/pritiscima. Odluka ispitanika da živi sa roditeljima može biti produkt njihovog racionalnog izbora, jer mu tako odgovara i za njih ne predstavlja veliku žrtvu, kao što su to pokazala i rijetka istraživanja ove problematike u regionu (vidi: Lavrič, Klanjšek, 2011), ili pak, može biti *emocionalno iznuđena* sa ciljem da osigura podršku za sebe i (o)čuva na okupu porodicu, koja je najčešće egzistencijano ugrožena. Time opet dolazimo do cirkularnog kauzaliteta: porodičnu homeostazu svakako oblikuju makrososistemske (ne)prilike, ali ova relacija uključuje i lične varijable. Na primjer, onda kada mladi ne mogu da se oslone na pomoć i podršku roditelja, oslanjaju se na vlastite snage, i shodno tome snažnije odvajaju od njih.

Interpretirani u sistemskoj perspektivi, ovi nalazi upućuju na direktnu povezanost između unutrašnjeg procesa odrastanja i: strukturalnih pritiska/mogućnosti (za osamostaljivanje u finansijskom i stambenom pogledu), porodičnih orijentacija (ka individualizmu i ka umreženosti) i ličnih aspiracija (potencijalna emotivna praznina) i osjećanja (zadovoljstva). Uzev zajedno, uočeno upućuje na potrebu za daljom razradom modela (unutrašnjeg) odrastanja mladih, pred kojim stoji potreba da uvaži kulturološke specifičnosti naše zemlje, i sagledava ih kroz prizmu društvenog i porodičnog kretanja. Na kraju, valja se kratko osvrnuti na osnovu manjkavost ovakvog sistemsko-integrativnog pristupa. Riječ je o nemogućnosti poređenja ovog, sa sličnim modelima, budući da ih nema. Ostaje prilika za parcijalno poređenje između pojedinačnih markera uvrštenih u integrativni model sa sličnima čija je kauzalna i korelaciona povezanost sa tranzicijom istraživana u drugim studijama. To može ukazati na trendove odrastanja u regionu i šire, i na moguće pravce daljeg istraživanja, ali ne dozvoljava da iznosimo zaključke po tom pitanju. Konačno, i to je hvale vrijedan napor zahvaljujući kome imamo priliku da jasnije sagledamo i prepoznamo dinamičnu i nadasve promjenljivu prirodu jedne teško uhvatljive *zvijerke*.

Smiljka Tomanović i Dragan Stanojević

ZAKLJUČAK: MLADI I DRUŠTVENA INTEGRACIJA U SRBIJI

U zaključnom delu namera nam je da sintetički prikazemo i problematizujemo nalaze istraživanja u odnosu na njegove osnovne ciljeve predstavljene u prvom konceptualno-kontekstualnom poglavlju studije. Protumačićemo najpre faktore koji utiču na oblikovanje socijalnih biografija mladih unutar tri osnovna procesa tranzicija u odraslost: obrazovno-radnih, porodičnih i političko-građanskih. Potom ćemo izneti zaključke analiza koje se odnose na dvostruku društvenu integraciju mladih – sistemsku i grupnu, sprovedene između ostalog i preko složene mere – *indeksa društvene uključenosti*, koji je konstruisan u svrhu sintetizovanja i problematizovanja nalaza. Na osnovu zaključaka istraživanja naposljetku ćemo ukazati na moguće polje i mehanizme delovanja praktične politike za mlade.

Podimo od najopštijih zaključaka studije: socijalne biografije mladih u Srbiji formiraju se unutar veoma nepovoljnog strukturalnog konteksta, uz minimalnu sistemsku podršku institucionalnih mehanizama države i veliku podršku neformalnih mreža, obeležene su specifičnostima južnoevropskog kulturnog kruga, a odlikuju ih atomizovane prakse – delanja.

Strukturalni kontekst i dalje karakteriše loš materijalni položaj posmatran preko obe njegove dimenzije: finansijskog i stambenog statusa. Deo mladih je bez ličnih prihoda, za deo su oni nedovoljni, a analiza je pokazala da su bolji prihodi u direktnoj vezi sa višim stepenom obrazovanja, višim položajem u hijerarhiji zanimanja i veličinom mesta stanovanja. Rezultati našeg istraživanja takođe pokazuju visok nivo finansijske razmene između generacija, koja, sa jedne strane, ublažava strukturalnu ranjivost mladih, ali sa druge strane, proizvodi nizak stepen njihove finansijske autonomije. Slično je i sa drugom

dimenzijom materijalnog položaja – stambenim statusom, koji ukazuje na veliku zavisnost mladih od resursa porodice porekla: većina ih stanuje u roditeljskom domu ili je do stambenog prostora došla nasleđivanjem ili uz finansijsku pomoć roditelja, dok ga je manji deo obezbedio vlastitim sredstvima, a gotovo zanemarljiv broj uz pomoć državnih mehanizama – mera i programa. Iako je mogućnost sticanja stambenog prostora u direktnoj vezi sa obrazovanjem, zaposlenošću i profesijom, lična primanja nisu dovoljan resurs u kontekstu nedovoljne systemske podrške. Na taj način, s obzirom da njihov materijalni položaj zavisi od akumuliranih (nejednakih) resursa porodice porekla, materijalna zavisnost mladih od porodica dovodi do slojnih nejednakosti i njihove reprodukcije. Anticipiranje značajnih strukturalnih prepreka ograničava delanje – velika većina mladih nema kratkoročne planove u pogledu promene stambene situacije.

Kako analize pokazuju, drugi efekat oslanjanja ne samo na materijalne resurse porodice porekla, već i na jak vezujući socijalni kapital – na razne oblike pomoći i podrške od strane roditelja, jeste da mladi postaju psihološki zavisniji, a manje okrenuti individualnom delanju. S jedne strane, psihološki manje zavisnim od roditelja pokazali su se mladi koji su finansijski i stambeno nezavisni. S druge strane, psihološki su nezavisni i orijentisani na lične napore i oni mladi koji ne mogu da očekuju pomoć od svojih egzistencijalno ugroženih roditelja, kao i oni koji su tu pomoć već dobili i u dobrom su materijalnom položaju. Na to da je paternalistički intergeneracijski obrazac inhibirajući faktor za delanje, ukazuje i podatak da su veći stepen psihološke nezavisnosti pokazali mladi koji potiču iz porodica u kojima se podstiču individualistički stavovi i prakse. Međutim, na kulturološku specifičnost oblikovanja socijalnih biografija mladih ukazuje, između ostalog, i nalaz istraživanja da je intergeneracijska emotivna razmena i vezanost konstanta u porodicama u Srbiji, bez obzira na strukturalnu i funkcionalnu nezavisnost mladih. Pored toga, u tumačenju specifičnosti biografija mladih na ovim prostorima treba imati u vidu i njihove subjektivne osećaje nezavisnosti i zadovoljstva (ličnog, emocionalnog, profesionalnog), koji ne moraju korelirati sa objektivnim pokazateljima, a predstavljaju podsticaj za delanje.

Za razliku od generacija njihovih roditelja i prethodnika, čije su standardne biografije bile podržavane sistemskim merama društvene integracije i homogenizacije *omladine* u socijalističkoj Jugoslaviji, mladi u Srbiji danas „kormilare“ kroz neizvesnost svakodnevnice prolongirane društvene „krize“. To „kormilarenje“ („snalaženje“) podrazumeva razvijanje fleksibilnih i vremenski fragmentisanih strategija, što ne ostavlja mogućnost da se biografije dugoročno planiraju. Tokom tih procesa, mladi se najviše oslanjaju na vlastite kom-

petencije, resurse i delanje, kao i na resurse, podršku i pomoć iz neformalnih mreža, prvenstveno roditelja i prijatelja. Sistemska podrška familističkog (subprotektivnog) socijalističkog režima je u postsocijalističkom periodu urušena, tako da na nju mladi ne računaju. Individualne atomizovane prakse – delanja čine specifičnost u kreiranju socijalnih biografija u Srbiji, što ima reperkusije i na tranzicije u odraslost i na društvenu integraciju mladih.

Jedna od posledica fragmentacija i atomizacija praksi su odložene **tranzicije u odraslost** – samo trajanje procesa je produženo, jer mladi do polovine svojih tridesetih ne uspevaju da ostvare ključne događaje koji se smatraju obeležjima odraslosti (finansijsku i stambenu samostalnost, formalnu zaposlenost, zasnivanje porodice). U tom smislu se tranzicije mladih u Srbiji danas mogu posmatrati kao destandardizovane u odnosu na standardne biografije prethodnih generacija. S druge strane, analiza životnih putanja i mladih žena i muškaraca pokazuje da one nisu heterogenizovane: zadržavaju standardnu formu – određenog sleda događaja u relativno kratkom vremenskom periodu. Odnosno, trajanje procesa tranzicija nije produženo za one mlade koji su ostvarili ključne događaje – obeležja odraslosti. U tom pogledu, malo se promenilo u periodu od osam godina od prethodnog istraživanja. Nešto „brži“ tempo, odnosno kraći period tranzicije kao rezultat ranijeg ostvarivanja finansijske nezavisnosti u odnosu na 2003. godinu, jeste posledica ostvarivanja zarade kroz različite oblike neformalnih ekonomskih aktivnosti. Takva fleksibilizacija radnih strategija, zasnovana na atomizovanom delanju mladih kao individualnih aktera u izrazito nepovoljnom strukturalnom kontekstu tržišta rada, imala je uticaj na tranziciju u odraslost, u smislu njenog blagog ubrzavanja.

Analiza tri procesa tranzicija u odraslost pokazala je da je obrazovanje najznačajniji činilac – resurs koji utiče na orijentacije i delanje mladih ljudi – različito oblikuje njihove socijalne biografije, na taj način ih diverzifikujući.

Sagledavano kroz proces **obrazovno – radnih tranzicija**, pokazuje se da su obrazovanje mlade osobe i njenih roditelja direktno povezani sa njenim mogućnostima i šansama da ostvari bolje pozicije u sferi obrazovanja i u sferi rada. Pristup visokom obrazovanju nije jednak za mlade iz različitih društvenih slojeva – oni sa dna društvene lestvice su u najlošijem položaju. Analize su ukazale da postoje nejednake mogućnosti mladih da steknu viši stepen obrazovanja od onog koji imaju njihovi roditelji i da se nejednakost šansi povećava od viših ka nižim stratifikacijskim položajima. Mladi čiji roditelji imaju samo osnovno obrazovanje su u najnezavidnijoj situaciji, jer je njima, posebno poslednjih godina, otežan uspon i do sledećeg obrazovnog nivoa (srednji nivo obrazovanja). Pored toga, rezultat naše analize – da među dvadesetogodišnjacima postoje mladi sa nezavršenom osnovnom školom (3%),

ukazuje da napuštanje škole dece iz deprivilegovanih porodica počinje rano. Podaci koji se odnose na obrazovnu pokretljivost su još jedan dokaz teze da se slojevi reprodukuju unutar sebe, a da se srednji sloj reprodukuje preko univerzitetskog obrazovanja.

U situaciji krajnje oskudne systemske podrške, obrazovanje skoro u potpunosti zavisi od resursa porodice i podrazumeva znatna ulaganja. Sa druge strane, systemske mere podrške obrazovanju su, prema našim analizama, dostupnije mladima sa višim kulturnim kapitalom, s obzirom da je značajan kriterijum za selekciju obrazovno postignuće koje je direktno povezano sa kulturnim, a indirektno sa ostalim tipovima kapitala. Tako dobijanje stipendija i kredita tokom srednjeg i visokog obrazovanja korelira sa obrazovanjem ispitanika, kulturnim kapitalom, obrazovanjem roditelja, prihodima domaćinstva i sa veličinom mesta rođenja i stanovanja. To nam ukazuje da institucionalni okvir ne podržava jednakost šansi za ostvarivanje potencijala u obrazovanju, ostavljajući mlade iz siromašnih porodica iz sela i malih mesta, čiji su roditelji neobrazovani – u stanju društvene isključenosti.

Pored formalnog obrazovanja, i sticanje dodatnih znanja i veština korelira pozitivno sa obrazovanjem ispitanika, obrazovanjem roditelja, ličnim i porodičnim prihodima, nasleđenim socijalnim kapitalom, kao i veličinom mesta u kome mlada osoba živi. Ovde se kao poseban resurs javlja *podstičući porodični obrazac* sa kojim postoji pozitivna korelacija, dok sa *nepodstičući* postoji negativna korelacija.

I orijentacije mladih u oblasti obrazovanja su u vezi sa akumulacijom kulturnog kapitala, bilo pripisanog ili stečenog. Planiranje produžavanja školovanja kao i doškolovavanje, zavisi i od stepena obrazovanja njihovih roditelja, jer planove za duže školovanje kao i planove za dodatno usavršavanje u inostranstvu imaju mladi čiji roditelji imaju bolji obrazovni status. Spremnost da se dodatno ulaže u obrazovanje kroz nastavak školovanja pozitivno je povezana sa visinom prihoda u domaćinstvu, kulturnim kapitalom porodice, nivoom obrazovanja i položajem u hijerarhiji zanimanja samog ispitanika, drugim rečima, ona podrazumeva materijalne i kulturne preduslove.

Analize su pokazale da i način provođenja slobodnog vremena može predstavljati resurs u obrazovno-radnim tranzicijama, što je slučaj sa obrascem koji smo nazvali *akademske*. Nosioci *akademske obrasce* su najčešće visoko obrazovani ispitanici, čiji su roditelji nadprosečno obrazovani, odrasli su u *podstičući* atmosferi, raspolažu nadprosečnim prihodima i najčešće žive u velikim gradovima. Korišćenje medija, posebno interneta, pojavljuje se kao resurs – kulturni kapital. Ono je povezano sa *akademske obrascem* provođenja slobodnog vremena, pa su odlike nosilaca, odnosno korisnika – iste.

Na drugom kraju skale posjedovanja ovog oblika kulturnog kapitala, nalaze se mladi za koje smo ustanovili da su „medijski isključeni“ – oni imaju nisko obrazovanje i prihode i žive u ruralnim krajevima, a polovinu populacije koja ne koristi medije čine mladi Romi.

Socijalni kapital se pojavljuje kao značajan resurs pored drugih tranzicija – npr. stambene ili tranzicije u roditeljstvo, i u obrazovno-radnim tranzicijama: jedan deo mladih je već aktivirao kontakte i mreže svojih roditelja prilikom obrazovanja i još više prilikom zapošljavanja. I ovde je, međutim, prisutna slojna diferencijacija, jer više nasleđenog socijalnog kapitala su aktivirali mladi čiji roditelji imaju više obrazovanje, koji su duže u procesu školovanja i koji imaju veće prihode. Zanimljivo je da se i očekivana pomoć diferencira prema društvenom položaju, pa tako očekivanja pomoći od svih kontakata, prvenstveno roditelja, a potom i prijatelja, rođaka i kolega, u sferi obrazovanja, rešavanja stambenog pitanja i zapošljavanja rastu sa rastom kulturnog kapitala i obrazovnog nivoa mlade osobe i njenih roditelja. Nejednaka distribucija socijalnog kapitala predstavlja još jedan dokaz u prilog tezi o međusobnoj zavisnosti različitih oblika kapitala – socijalnog, kulturnog i ekonomskog.

Socijalne mreže mladi opažaju kao značajan potencijalni resurs pri zapošljavanju: dobijanju informacija o poslu, ostvarivanju kontakata, preporuka, veza, obezbeđivanju materijalne pomoći za otpočinjanje samostalnog privatnog posla. Mali udeo nezaposlenih mladih koristi pomoć države u zapošljavanju posredovanjem Nacionalne službe za zapošljavanje i njenim programima obuke, a veoma mali broj mladih računa na pomoć države ukoliko se opredeli za preduzetništvo. Ovakva orijentacija i delanje je, s jedne strane, percepcija slabe razvijenosti i dostupnosti državnih mera podrške, a sa druge strane, konstantnog i akumuliranog nepoverenja u institucije sistema.

Povezanost obrazovanja i zapošljavanja ispoljava se i kroz nivo zaposlenosti i kroz njen kvalitet. Sa rastom obrazovnog nivoa opada učešće izdržavanih lica, nezaposlenih, poljoprivrednika i onih koji rade privremeni posao neprijavljeni, a raste učešće mladih koji rade u državnom i privatnom sektoru privremene i stalne poslove prijavljeni. Shodno prethodnom i nezaposlenost je povezana sa nivoom obrazovanja – niže obrazovanje nosi sa sobom duži period bez posla, kao i sa obrazovanjem roditelja i prihodima domaćinstva.

U odnosu na objektivni značaj koji obrazovanje (ipak) ima za obrazovno-radne tranzicije, čini se paradoksalan podatak da subjektivna percepcija mladih ukazuje na sve veće gubljenje poverenja u obrazovanje, kao realan kanal društvenog uspona u savremenom društvu Srbije. Na osnovu iskustava koja ukazuju da stečena diploma, bilo srednje stručne škole ili univerziteta, ne garantuje zaposlenje, mladi obrazovanje percipiraju kao neophodan, ali ne

dovoljan uslov za zapošljavanje. Percipirajući ove strukturalne prepreke, mladi svoje delanje u okviru obrazovno-radnih tranzicija oblikuju između onoga što opazaju kao „stvarni“ i kao „poželjni“ poredak za napredovanje u društvu – kombinacijom resursa kao što su naporan rad, kvalitetno obrazovanje i ambicioznost, ali i razvijanje socijalnih mreža.

Shodno prethodnom, na normativnom planu orijentacija, mladi ispoljavaju visoko prihvatanje različitih opcija da bi povećali svoju zapošljivost: i dodatno usavršavanje, preseljenje, dodatni posao pored redovnog, ali i prekovremeni rad i rad ispod kvalifikacija, povremeni rad po ugovoru i neformalni rad u „sivoj ekonomiji“.

Ova fleksibilizacija radnih strategija je prepoznatljiva i u praksi – istraživanje beleži porast različitih neformalnih oblika radnog angažovanja mladih: rad „na crno“ kod privatnih poslodavaca, obavljanje sezonskih poslova u poljoprivredi i građevinarstvu, povremeni i privremeni poslovi preko omladinske ili studentske zadruge. U pitanju su oblici privremenog i izrazito nesigurnog zapošljavanja koji doprinose strukturalnoj ranjivosti mladih kao društvene kategorije.

Na osnovu prethodnog, sa pouzdanjem možemo reći da više obrazovanja i akumulirani kulturni kapital olakšavaju obrazovno-radnu tranziciju. Ta se formulacija, međutim, ne može primeniti na porodične tranzicije; obrazovanje u njima ima specifičnu ulogu – manje je resurs, a više činilac koji utiče na orijentacije i delanje.

Opšte odlike **porodičnih tranzicija** mladih u Srbiji su sledeće: one su standardizovane; sa obeležjima tzv. južnoevropskog modela – roditeljski dom se napušta zbog zasnivanja vlastite porodice; tradicionalne su – sa malo alternativnih obrazaca partnerskog i porodičnog života; odložene su – na kraj dvadesetih i početak tridesetih godina života mlade osobe, a zasnivanje porodice se ponekad i ne ostvaruje – na šta ukazuje značajan udeo neoženjenih/neudatih u najstarijoj uzrasnoj kohorti.

Porodične tranzicije se odvijaju u nepovoljnom strukturalnom kontekstu – nesigurne zaposlenosti, niske finansijske sigurnosti i stambene zavisnosti od resursa porodice porekla. Zasnovane su u najvećoj meri na resursima porodice porekla, potom ličnim, a skoro nimalo na sistemskim resursima. Neformalne mreže su jaka podrška tranziciji u roditeljstvo u kontekstu nerazvijenih sistemskih mehanizama, južnoevropskog kulturnog modela i familističkog (subprotektivnog) režima tranzicije u odraslost.

Strukturalni kontekst, međutim, nije odlučujući faktor za zasnivanje porodice, jer mladi sa lošijim društveno-ekonomskim položajem ranije počinju zajednički život i postaju roditelji time podržavajući tradicionalni oblik porodič-

ne tranzicije koji ne pretpostavlja finansijsku i stambenu autonomiju. Mlade osobe sa završenom osnovnom školom, uključujući većinu mladih iz romske etničke zajednice, ranije postaju roditelji, u većem procentu žive u vanbračnim zajednicama sa decom, često u roditeljskom domaćinstvu.

Mladi koji odlažu zasnivanje porodice, sagledavaju u refleksivnom procesu donošenja odluke strukturalne prepreke – nezaposlenost i podzaposlenost, nesigurnost zaposlenja i prihoda, shodno tome stambenu zavisnost, oskudnu sistemsku podršku i drugo. Odluka o rađanju se ne može doneti kao kratkoročni plan – u strategiji „produžene sadašnjosti“, ona podrazumeva osećaj egzistencijalne i emocionalne sigurnosti, koje su u kontekstu neizvesne budućnosti – teško ostvarive. Pretpostavljamo da se na taj način može objasniti povećan broj neoženjenih/neudatih u njihovim tridesetim koji ne žive samačkim životnim stilom. U kombinaciji sa iskazima jednog broja mladih da ne planiraju da postanu roditelji (doduše ne i da ne žele decu), trend povećanja broja neoženjenih/neudatih može ukazivati na nevoljno ili voljno odustajanje od roditeljstva.

Mladi sa visokim kulturnim kapitalom – visokim obrazovanjem i poreklom iz tzv. *individualističkih* porodica iz velikih gradova, nosioci su nekih trendova destandardizacije i detradicionalizacije u porodičnim tranzicijama. Oni su skloniji odlaganju zasnivanja porodice, više su skloni opredeljenju za samački život pre braka, više podržavaju i praktikuju kohabitaciju, više njih se razvelo, a sve to ukazuje na odvajanje partnerskog odnosa i osamostaljivanja od roditelja od sklapanja braka.

U postsocijalističkim varijantama subprotektivnog tranzicionog režima, država računa da će većinu resursa i podrške u porodičnim tranzicijama mladi dobiti od svojih porodica porekla, što predstavlja jedan od osnovnih strukturalnih konteksta u kojima se odvija zasnivanje porodice i roditeljstvo. Percipirajući strukturalna ograničenja, mladi se, slojno diferencirano, opredeljuju za jednu od dve ključne strategije – tipa delanja: razvijanje mreža jake neformalne podrške roditeljstvu ili odlaganje rađanja, smanjivanje broja dece i odustajanje od roditeljstva.

Naše analize pokazuju da su partnerske, bračne i roditeljske rodne prakse mešavina tradicionalnih i modernih segregiranih uloga i asimetričnih odnosa podele rada i obaveza – kod većine mladih, i postmodernog – saradnje i reciprociteta, kod manjeg broja ispitanika. Mladi iz *nepodstičućih* porodica su tradicionalnije orijentisani, dok potonjim obrascima više naginju visokoobrazovani mladi koji potiču iz *individualističkih* porodica, posebno oni koji žive u kohabitacijama.

Političko – građanske tranzicije mladih u Srbiji imaju neke opšte karakteristike i neke specifične. Opšte karakteristike, zajedničke sa mladima u drugim društvima, proizilaze iz nemogućnosti društvenog artikulisanje grupnog političkog interesa usled heterogenosti i nestabilne pozicije unutar javne sfere mladih kao društvene grupe. Specifičan za Srbiju trend „samoisključivanja“ oličen u stavu „ja tu ne mogu ništa da uradim“ nakon percepcije problema i izraženog nezadovoljstva, posledica je nepostojanja i nerazvijenosti mehanizama delanja, ali i nepoverenja u institucije i orijentacije na individualne prakse samopomoći – „snalaženja“.

Kao i u drugim evropskim zemljama, karakterističan je relativno nizak stepen uključenosti mladih u političko polje, shvaćeno u užem smislu. Tranzicije ka ovoj društvenoj sferi su ograničene na prilično uzak krug ljudi koji se diferenciraju u tri grupe. Prva podrazumeva delanje unutar političkih stranaka: članstvo u partijama i stranački aktivizam. Oni koji se na ovaj način uključuju u političko polje se međusobno ne razlikuju na osnovu socio-demografskih osobina, tako da su u njemu gotovo podjednako zastupljeni mladi iz svih društvenih kategorija. S obzirom da postoji značajna razlika između formalnog članstva i partijskog aktivizma, može se pretpostaviti da mladi iz svih društvenih slojeva participaciju u strankama vide prevashodno kao jednu od strategija socijalne promocije i/ili upošljivosti. Ovaj obrazac je karakterističan za sve uzrasne grupe mladih, tako da predstavlja jedinu konstantu političkog delanja tokom vremena.

Preostala dva oblika političke participacije (*pasivan* i *aktivan antisistemski*) dvostruko diferenciraju mlade – prema obrazovanju i prema godinama. Najpre, nosioci oba obrasca su bolje obrazovani, iz porodica sa višim kulturnim kapitalom, tako da se ovi oblici interesovanja u manjoj meri nalaze među onima sa osnovnim i srednjim obrazovanjem. S druge strane, sa godinama i preuzimanjem odgovornosti, odnosno ulaskom u svet odraslih, mladi menjaju obrazac političkog delanja tako što u sve većoj meri napuštaju antisistemski obrazac i prihvataju pasivan. Dok je antisistemski obrazac prisutniji kod mladih i onih u procesu obrazovanja (jer više vremena i studentski život ostavljaju mogućnosti za proteste i javna okupljanja), pasivni je prisutniji kod onih koji su završili obrazovanje (uglavnom visoko) i učestvuju u sferi rada. Izlaskom na tržište rada, koje prati veoma brzo zasnivanje porodice i verovatno samostalnog domaćinstva, dolazi do značajnog pasiviziranja političkog delanja.

Šire shvaćeno političko delanje koje podrazumeva različite oblike *socijalne participacije* u Srbiji je u još manjoj meri zastupljeno nego političko u užem smislu. Ova sfera je gotovo u potpunosti rezervisana za mlade koji su visoko obrazovani ili u procesu obrazovanja, čiji roditelji imaju visok kultur-

ni kapital, dok urbani centri predstavljaju okvir društvene participacije usled bolje infrastrukture organizacija i sistema visokoškolskih institucija. I unutar malog broja aktivnih, mladi pokazuju diferenciranje tranzicije u tri obrasca u kome se izdvaja *građanski*, čiji su nosilac bolje obrazovani i mlađi. Socijalna participacija, pored dimenzije društvene odgovornosti i jačanja kolektivnog socijalnog kapitala, predstavlja i novonastajuće polje (ma koliko još nerazvijeno bilo) u kome se otvaraju mogućnosti za zapošljavanje, ali i sticanje iskustva i praktičnih znanja i veština koje mogu biti komparativna prednost na tržištu rada. Kompetencije koje se unutar njega podrazumevaju već uključuju određeni nivo obrazovanja, tako da su ulazak u ovo polje, kao i mogućnosti načina participiranja u njemu, neretko ograničeni kulturnim kapitalom mlade osobe.

Međutim, kao i kod političke participacije, sa godinama starosti i preuzimanjem odgovornosti, mladi se postepeno isključuju iz društvene arene i/ili se udružuju u različita udruženja povezana sa „hobijima“, koja nemaju značajniji potencijal za bavljenje društvenim problemima. O niskom akcionom potencijalu mladih svedoči i nizak nivo kulturne participacije i aktivizma, gde mladi i kada prepoznaju nedostatke u ponudi kulturnih sadržaja u mestu u kom žive gotovo celokupnu brigu o tome prepuštaju institucijama.

Politički i socijalni aktivizam za određeni broj mladih ljudi predstavlja fazu u tranziciji ka radu i najčešće je suštinski povezan sa procesom obrazovanja. Može se reći da je participacija ovde instrumentalno shvaćena, jer predstavlja okvir sticanja socijalnog i kulturnog kapitala, pa se upravo sa ulaskom u sferu rada mladi ubrzano pasiviziraju. S druge strane, za neke mlade osobe uticaj ima visoka cena „koštanja“ političkog i socijalnog aktivizma (u smislu vremena, nepercipiranja jasne društvene i lične koristi i interesa), koju mogu da podnesu samo oni koji imaju ili dovoljno sredstava ili dovoljno vremena.

U narednom delu zaključka problematizovaćemo opisane karakteristike tranzicija u odraslost u odnosu na dvostruku društvenu integraciju mladih u Srbiji: „spoljnu“ – sistemsku i „unutrašnju“ – intergrisanost društvene grupe.

Naše analize nedvosmisleno pokazuju nizak nivo **integrisanosti mladih u sistem**, što je posledica prevashodno jakih strukturalnih prepreka za njihovu integraciju u društvo Srbije. Pokazatelji niske društvene integracije mladih povezani su sa ključnim domenima funkcionisanja društvenog sistema. Usled visoke nezaposlenosti i nesigurne zaposlenosti, mladi su isključeni iz radne sfere društva i ekonomske reprodukcije. Odlaganje zasnivanja porodice predstavlja i odlaganje integracije u proces socijalne reprodukcije. Nizak nivo političke i građanske participacije pokazatelj je neintegrisanosti u politički sistem društva.

Pored uslova tržišta rada i stambene oskudice, značajnu strukturalnu prepreku integraciji mladih predstavljaju slabi sistemski mehanizmi – mere podrške u oblasti obrazovanja, zapošljavanja, stanovanja, pomoći i podrške porodicama sa decom, političke i građanske participacije. Naše analize su pokazale da su mere i aktivnosti nedovoljno razvijene, malo dostupne onim mladima kojima su najpotrebnije (nedovoljno inkluzivne), nefleksibilne da podrže alternativna rešenja i životne aranžmane (npr. istovremeni rad i studiranje i/ili odgajanje dece).

Mladi ne samo da ne koriste ove sistemske mehanizme, već ih ne uključuju u planove u svojim biografijama. Pored nedostupnosti samih mera, jedan od uzroka ovakve orijentacije mladih je kontinuirano malo poverenje u institucije sistema kod građana Srbije, koje ukazuje na nizak nivo socijalne kohezije u našem društvu. Opadajuće poverenje mladih u obrazovanje kao faktor društvene promocije važan je pokazatelj njihove neuspešne integracije u društveni sistem.

Stepen društvene uključenosti mladih, koji smo analizirali preko složene mere *indeksa društvene uključenosti*²⁵⁹, pokazuje, sa jedne strane, njihovu ukupnu integrisanost u sistem, a sa druge strane, njihovu diverzifikaciju i **unutrašnju integraciju kao društvene grupe**²⁶⁰.

U ovom delu ćemo se ukratko osvrnuti na dve kategorije mladih koji se nalaze na krajevima skale društvene uključenosti – na one koji su *društveno isključeni* i na one koje smo nazvali *društveno privilegovanim*, i pokušati da ustanovimo kojim resursima raspolažu, kakve su im prakse i aspiracije. Na jednom kraju kontinuma nalaze se mladi koji su društveno višestruko depri-privilegovani: u velikoj meri su finansijski i stambeno zavisni od roditelja, bez sigurnog posla i bez kvalifikacija, što znatno umanjuje njihove šanse da se uključe u različite društvene sfere (rada, politike, i dr.). U uzorku ovoj grupi pripada 7.3% mladih. S druge strane su mladi koji su društveno privilegovani

²⁵⁹ Za potrebe analize smo formirali indeks društvene uključenosti koji se sastoji od 4 dimenzije: 1. finansijsko stanje (skala od 1–5 koja je sačinjena od skala prihoda domaćinstva po članu i samopercepcije finansijskog stanja), 2. stambeni status (skala 1–5 sačinjena od skala gde se na dnu nalaze oni koji su u roditeljskom domaćinstvu a na vrhu oni koji poseduju nekretninu), 3. stepen obrazovanja (skala 1–5 gde se su oni sa osnovnom školom sa najmanjim a oni sa višim i visokim obrazovanjem sa najvišim skorom) i 4. radni status ispitanika (1–5 skala, gde su na dnu oni koji su nezaposleni a na vrhu zaposleni, između su različite kategorije delimično upošljenih). Za potrebe analize smo formirali granicu isključenosti koja je predstavljena na skali od 1–20 sa skorovima do 7. Istovremeno smo formirali još jednu kategoriju mladih – privilegovane, odnosno one koji na svim podskalama imaju najviše skorove a na kompozitnom indeksu imaju vrednosti preko 17.

²⁶⁰ Analize posebnih dimenzija date su u Prilogu.

(njih 6.4%) – koji imaju visoke prihode, stambeno su samostalni i integrisani u tržište rada.

Gledano prema porodičnom poreklu, prvoj grupi nadprosečno pripadaju mladi čiji roditelji imaju (nezavršenu) osnovnu školu, koji obavljaju radnička zanimanja ili su poljoprivrednici, dok je među njima veoma malo mladih čiji su roditelji visoko obrazovani i stručnjaci. Skoro svi mladi koji imaju nizak stepen društvene uključenosti obavljaju radnička zanimanja ili su poljoprivrednici, a službenika, tehničara i stručnjaka gotovo da i nema u ovoj grupi. Polovina ove populacije ne poseduje kompetencije, odnosno dodatne veštine i znanja, poput vozačke dozvole, znanja jezika i rada na računaru, koje kao deo stečenog obrazovnog kapitala mogu pomoći u njihovom zapošljavanju. Institucionalne mere podrške tokom obrazovanja, u formi učeničkih i studentskih stipendija i kredita, koje i inače nisu široko dostupne mladima, u grupi društveno isključenih su daleko manjoj meri zastupljene nego kod mladih koji potiču iz porodica sa višim materijalnim i kulturnim kapitalom. Tranzicija ka tržištu rada ove kategorije mladih otežana je nepovoljnim društvenim položajem roditelja, što uz odsustvo institucionalnih mera pomoći u obrazovanju (formalnom i neformalnom), čini njihovu socijalnu promociju gotovo nemogućom.

Društveno isključeni mladi ljudi su koncentrisani u ruralnim područjima, a najmanje ih je u Beogradu. Koncentracija ekonomskog, političkog i kulturnog života u prestonici i nekoliko većih gradova ostavlja mlade na selu i u manjim gradovima u znatnoj meri bez perspektive za integraciju u različite sfere društva. Dok je unutar etnički većinske srpske grupe manje od 5% mladih pripada ovoj kategoriji, dotle je nešto preko polovine mladih Roma društveno isključeno, što reaktualizuje pitanje o etničkoj komponenti isključenosti, koja je deo različitih oblika institucionalne i vaninstitucionalne diskriminacije.

Mladi koji pripadaju društveno isključenima su politički i građanski daleko manje aktivni i zainteresovani za društvena i politička dešavanja od ostalih, što ih, pored neintegrisanosti u tržište rada, dodatno isključuje iz javne sfere unutar koje bi mogli da ostvare lični ili zajednički interes. Politička i socijalna participacija je dodatno otežana medijskom izolovanošću, jer gotovo polovina njih nikad ne koristi internet, dok trećina ne čita novine. Kad je reč o zadovoljstvu na ličnom, porodičnom i profesionalnom planu mladi ljudi koji su u društveno marginalizovanom položaju daleko su manje zadovoljni svojom trenutnom situacijom od ostalih.

Kategoriji *društveno privilegovanih* pripadaju, sa druge strane, mladi čiji roditelji češće imaju više/visoko ili četvorogodišnje srednje obrazovanje i koji obavljaju stručnjačka, službenička i tehničarska zanimanja. Ovakva slika statusa roditelja se preslikava i na njihovu decu, tako da prema zanimanjima

u grupu društveno privilegovanih ulazi oko četvrtine stručnjaka i isto toliko službenika, a tek svaki dvanaesti KV radnik i ispod 5% kod ostalih zanimanja. Mladi koji su najviše uključeni su u daleko većoj meri od ostalih bili ili su trenutno korisnici podsticajnih državnih mera u obrazovanju (kredita i stipendija), a takođe poseduju dodatne kvalifikacije koje ih izdvajaju od ostalih kao kompetitivnije na tržištu rada (svi ispitanici u ovoj kategoriji koriste strane jezike i znaju da rade na računaru).

Postoji prostorna neravnomernost u zastupljenosti kategorije, jer su urbana područja Beograda i velikih gradova okviri unutar kojih je najviše *privilegovanih* mladih. Pored prostorne neravnomernosti najizraženija je etnička: u grupi mladih koji su na svim pokazateljima društvene uključenosti imali najviše skorove nema Roma, ali od manjinskih etničkih grupa pojavljuju se samo Mađari. Mladi koje smo označili kao *društveno privilegovane* su politički aktivniji i umreženiji, tako da u javnoj areni mogu lakše da artikulišu partikularne ili lične interese.

Pored nalaza našeg istraživanja o prevashodnoj orijentaciji mladih da razvijaju i planiraju delanje na osnovu atomizovanih individualnih praksi i strategija, njihovo smeštanje na bitno različite pozicije u procesu društvene uključenosti i sistemske integracije, nedvosmisleno ukazuje na veliku heterogenost ove društvene kategorije i na njenu nisku unutrašnju integrisanost.

Strukturalne mogućnosti za ostvarenje individualnih planova u kreiranju socijalne biografije proizilaze iz podrške neformalnih mreža i društvenog sistema. Budući da su obrazovanje i zaposlenje glavni preduslovi ostvarenja nezavisnosti, individualizacije i zasnivanja porodice, neophodni su pristupačniji i diverzifikovaniji mehanizmi koji bi olakšali tranziciju od obrazovanja do zaposlenja i porodične tranzicije, kao i delanje mladih u tim procesima. Na osnovu rezultata analiza našeg istraživanja, možemo da predložimo neke pravce u kojima bi trebalo razvijati mere podrške i pomoći mladima.

Obrazovne politike bi trebalo da se fokusiraju na povećanje jednakosti šansi kroz sistemske mehanizme prepoznavanja sposobnih i motivisanih mladih koji dolaze iz deprivilegovanih okruženja i obezbeđivanja stipendija tokom srednješkolskog i univerzitetskog školovanja. Potrebno je razviti kvalitet srednjeg stručnog obrazovanja, sa više prakse i povezano sa poslodavcima, čime bi se mladima povećale mogućnosti za zapošljavanje. Jedan od važnih pravaca obrazovne politike treba da bude povećanje dostupnosti visokog obrazovanja smanjivanjem troškova koje snosi porodica i razvijanjem sistema stipendija i kredita za studente, uz razvijanje posebnog režima studiranja za mlade koji su zaposleni i/ili roditelji. Važno je takođe razvijati programe kon-

tinuiranog obrazovanja i obuke koji bi mladima pružali mogućnost da steknu bolje kvalifikacije, znanja i veštine.

U okviru politika rada i zapošljavanja značajno je razvijati mehanizme podrške poslodavcima da zapošljavaju mlade ljude, ali i mehanizme koji bi obezbeđivali sigurnost posla i nakon probnog (pripravničkog) perioda. Neophodni su takođe i mehanizmi koji bi sprečavali nezakonitost i diskriminaciju u procesu zapošljavanja (npr. mladih žena u planiranju materinstva, mladih Roma, homoseksualaca i dr.). Značajno je takođe podržati preduzetništvo mladih olakšavanjem procesa osnivanja malih preduzeća.

Stambena politika bi trebalo da se fokusira na razvijanje sistema socijalnog stanovanja sa zaštićenim najamninama stambenog prostora, za koje bi postojala mogućnost kupovine na osnovu subvencionisanih kredita nakon određenog perioda zakupa, koji bi bio usmeren na mlade osobe ili parove i porodice sa decom.

U okviru politika podrške porodici, značajno je razvijati različite i diverzifikovane mehanizme pozitivne diskriminacije porodica sa decom u oblasti obrazovanja, zapošljavanja i rada i stanovanja. Za mlade roditelje važno je i da se smanje direktni troškovi vezani za bebe i decu, kao i da se na nivou lokalne samouprave razviju kapaciteti dečije zaštite i ranog obrazovanja za malu decu.

Participacija mladih se može povećati merama koje bi podržale osnivanje i aktivnosti grupa i organizacija na lokalnom nivou koje se bave specifičnim problemima mladih i uključuju ih kao korisnike.

Nadamo se da je naše istraživanje uspelo ubedljivo da pokaže da su mladi u Srbiji, uprkos, a možda i u inat strukturalnim preprekama, delatni akteri u svojoj i društvenoj sadašnjosti, koji se bore za osiguranje egzistencije i „kormilare“ kroz neizvesnost svakodnevnice. Oni nipošto nisu „čekači u životnoj čekaonici“ koji tek treba da se ostvare u nekoj imaginarnoj „budućnosti“. Društvo Srbije mora, zarad svoje budućnosti i razvoja, da prepozna sadašnjost i prisutnost mladih i da obezbedi mehanizme preko kojih bi njihovi delatni potencijali bili integrisani.

PRILOG – APPENDIX

Tabela 15.1: Društvena isključenost-privilegovanost prema obrazovanju oca (%)

	obrazovanje oca				ukupno
	(ne)završena OŠ	škola za KV radnike	četvorogodišnja škola	više/visoko obrazovanje	
isključeni	27.20	9.80	5.20	2.60	8.80
ostali	70.40	87.90	88.90	90.00	86.30
privilegovani	2.40	2.30	5.90	7.40	4.80
Ukupno	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00

Tabela 15.2: Društvena isključenost-privilegovanost prema obrazovanju majke (%)

	obrazovanje majke				ukupno
	(ne)završena OŠ	škola za KV radnike	četvorogodišnja škola	više/visoko obrazovanje	
isključeni	23.20	5.80	6.10	0.80	8.90
ostali	75.70	89.30	88.70	92.20	86.60
privilegovani	1.10	4.90	5.20	6.90	4.50
Ukupno	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00

Tabela 15.3: Društvena isključenost-privilegovanost prema zanimanju oca (%)

[illegible]

Tabela 15.4: **Društvena isključenost-privilegovanost prema zanimanju majke (%)**

	Zanimanje majke							Ukupno
	poljoprivrednica	NKV ili PKV radnica	KV i VKV radnica	tehničar	službenica	stručnjak, umetnik	domaćica	
isključeni	9.10	15.00	4.30	6.80	4.10	2.20	14.50	8.70
ostali	90.90	81.10	91.00	84.30	92.50	90.10	84.10	87.00
privilegovani		3.90	4.70	8.90	3.40	7.70	1.40	4.30
Ukupno	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00

Tabela 15.5: **Društvena isključenost-privilegovanost prema zanimanju ispitanika (%)**

	Zanimanje ispitanika								Ukupno
	Poljoprivrednik/ca	NKV ili PKV radnik/ca	KV i VKV radnik/ca	tehničar	službenik/ca	stručnjak, umetnik	Student/kinja	domaćica	
isključeni	9.10	33.50	11.00	1.80	1.80		0.70	47.40	8.50
ostali	88.60	65.30	81.50	95.40	75.20	75.60	99.30	52.60	85.20
privilegovani	2.30	1.20	7.50	2.70	22.90	24.40			6.30
Ukupno	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00

Tabela 15.6: **Društvena isključenost-privilegovanost i znanje upravljanja motornim vozilom (%)**

	Znanje vožnje (kategorije B, C..)			Total
	da	delimično	ne	
isključeni	43.70	2.50	53.80	100.00
ostali	67.80	3.10	29.10	100.00
privilegovani	83.70	6.10	10.20	100.00
Ukupno	66.40	3.20	30.40	100.00

Tabela 15.7: **Društvena isključenost-privilegovanost i znanje stranog jezika (%)**

	Znanje stranog jezika			Total
	da	delimično	ne	
isključeni	15.40	31.40	53.20	100.00
ostali	47.30	34.30	18.40	100.00
privilegovani	73.20	26.80		100.00
Ukupno	45.80	33.60	20.70	100.00

Tabela 15.8: **Društvena isključenost-privilegovanost i znanje rada na računar u (%)**

	Rad na računar u			Total
	da	delimično	ne	
isključeni	29.30	29.30	41.40	100.00
ostali	61.30	27.70	11.00	100.00
privilegovani	82.80	16.20	1.00	100.00
Ukupno	59.50	27.10	13.30	100.00

Tabela 15.9: **Društvena isključenost-privilegovanost prema korisnicima učeničke stipendije (%)**

	Učenička (srednjoškolska) stipendija		Total
	da	ne	
isključeni	2.50	97.50	100.00
ostali	5.50	94.50	100.00
privilegovani	9.50	90.50	100.00
Ukupno	5.40	94.60	100.00

Tabela 15.10: **Društvena isključenost-privilegovanost prema korisnicima učeničkog kredita (%)**

	Učenički (srednjoskolski) kredit		Total
	da	ne	
isključeni	0.60	99.40	100.00
ostali	2.30	97.70	100.00
privilegovani		100.00	100.00
Ukupno	2.00	98.00	100.00

Tabela 15.11: **Društvena isključenost-privilegovanost prema korisnicima studentske stipendije (%)**

	Studentska stipendija		Total
	da	ne	
isključeni	0.60	99.40	100.00
ostali	7.90	92.10	100.00
privilegovani	20.60	79.40	100.00
Ukupno	7.90	92.10	100.00

Tabela 15.12: **Društvena isključenost-privilegovanost prema korisnicima studentskog kredita (%)**

	Studentski kredit		Total
	da	ne	
isključeni	1.30	98.70	100.00
ostali	10.30	89.70	100.00
privilegovani	19.80	80.20	100.00
Ukupno	10.00	90.00	100.00

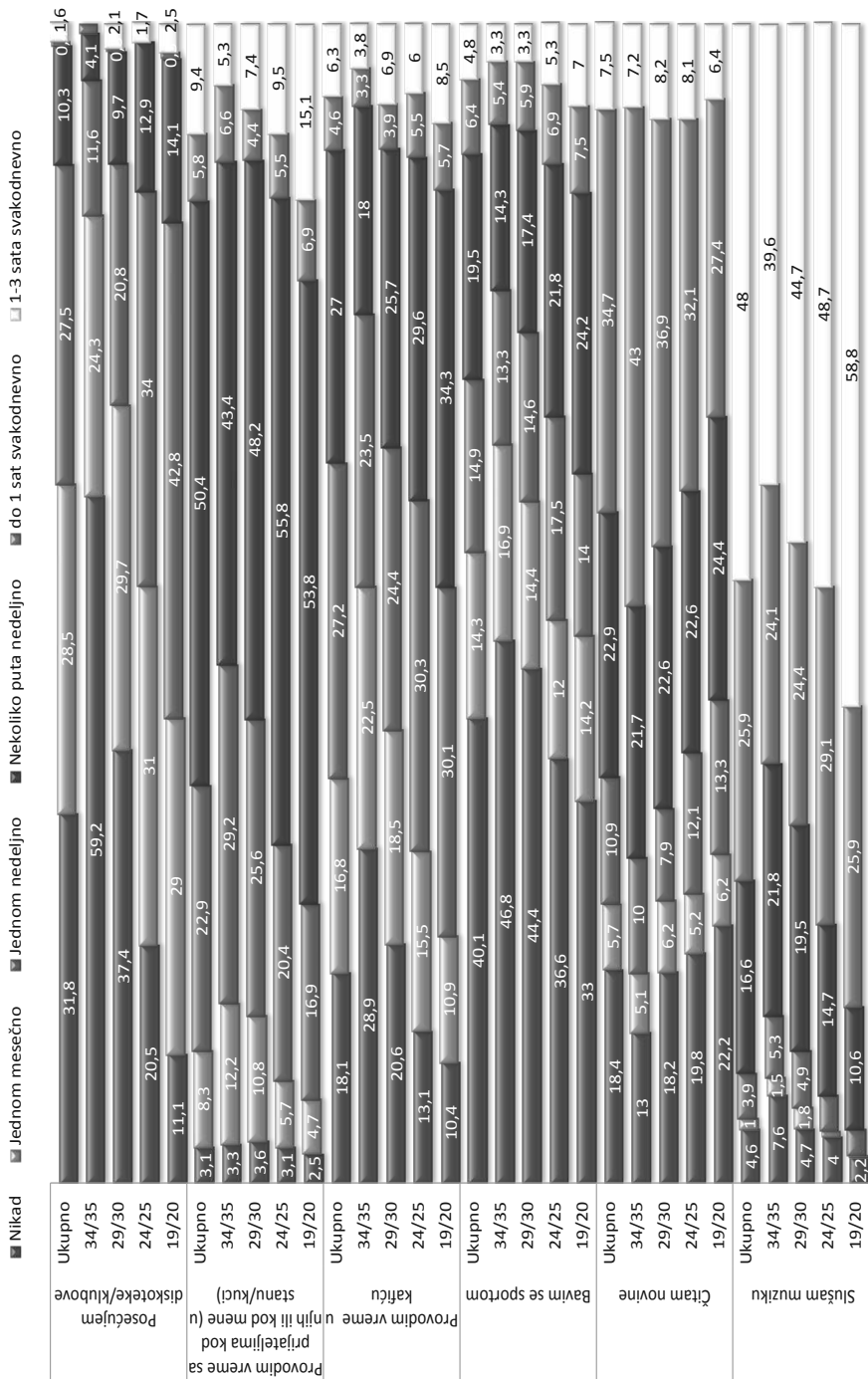
Tabela 15.13: **Društvena isključenost-privilegovanost prema mestu stanovanja (%)**

	Mesto boravka skraćeno							Total
	Beograd centar	Beograd periferija	regionalni centar	veći grad	srednji grad	mali grad	selo	
isključeni	2.60	14.80	7.10	10.30	6.50	5.20	53.50	100.00
	1.80	15.90	5.20	10.00	11.80	5.30	12.90	9.60
ostali	13.90	7.70	14.00	9.70	4.80	9.80	40.10	100.00
	86.00	72.40	90.10	82.50	76.50	88.20	85.20	84.30
privilegovani	27.60	17.30	10.20	12.20	10.20	10.20	12.20	100.00
	12.20	11.70	4.70	7.50	11.80	6.60	1.90	6.10
Ukupno	13.70	9.00	13.10	9.90	5.30	9.40	39.70	100.00
	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00

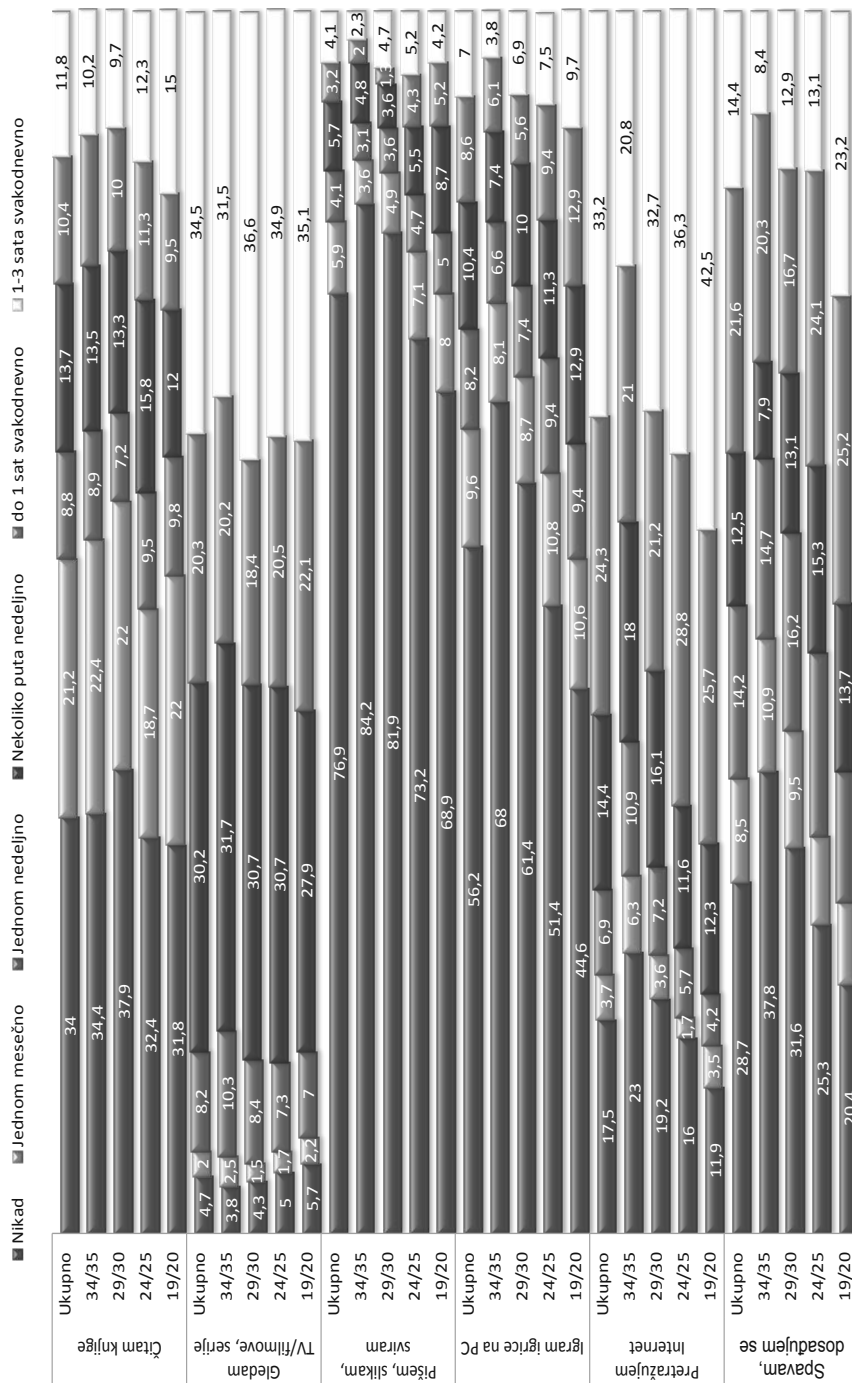
Tabela 15.14: **Društvena isključenost-privilegovanost prema etničkoj pripadnosti (%)**

	Etnička pripadnost			Total
	Srbi	Romi	ostali	
isključeni	5.80	65.30	13.50	9.50
ostali	87.30	34.70	82.40	84.30
privilegovani	6.80		4.10	6.20
Ukupno	100.00	100.00	100.00	100.00

Grafikon 15. 1: Budžet slobodnog vremena prema starosnim kohortama

Grafikon 15.2: Budžet slobodnog vremena prema starosnim kohortama

SUMMARY

Young people are present. The study on social biographies of young people in Serbia

Smiljka Tomanović

From youth to social biographies of young people in post-socialist Serbia: Conceptual and contextual framework of the study

The first chapter sets the conceptual and contextual framework for the study on young people in Serbia. We start with presenting the process of emerging of *youth* as social construction in modern Western societies through social mechanisms of education, legal framework for maturity, and mass popular culture. It has been argued that interdependent influence of the mechanisms has resulted in the formation of *youth* in the first half of XX century. The concept of *youth* postulates homogeneity based on the three common characteristics: structural – shared social position distinctive to other age groups as social categories; self-identification with other members of the age group; and distinctive patterns of behavior. The first issue that we discuss is whether the concept of *youth* with its postulated homogeneity still has heuristic value for theorizing and researching young people, since their living conditions, statuses, life-styles, identities and such, have been diversified by the contemporary changes in global society. We have adapted the concept of *young people* for our study, since, as a social construction itself, it points at varieties of conditions, realities, constructions and identities of being young today.

The second part is dedicated to main concepts and approaches to studying young people. From classical approaches, we presented conceptualization of – *youth as a generation*, *youth as specific age group (subculture, counterculture)*, and *youth as period of transition*. After sketching the current European social context for young people's lives and of becoming an adult, we introduce contemporary conceptualizations: *transitional regimes*, *life-course analysis*, *post-adolescence*, *emerging adulthood*, *young adult*, *choice biographies* – related to the *individualization thesis* from theories of *reflexive modernization*, and *social biography*. We discuss the issues of de-standardization and detraditionalization of life-course trajectories as related to transition to adulthood. It is argued that processes of late modernity have led neither to heterogenization of life-course trajectories nor has individualization led to diminishing of social reproduction of inequalities. The current debates within youth studies reflect core sociological dichotomy structure vs. agency, namely the prevalence of structural or individual factors in young people's biographies and transitions to adulthood. We propose *social biography* approach, encompassing concepts of *structured individualization* and *bounded agency*, which we have applied in our research.

The contextual framework for the study has been set through the review of previous youth research in SFR Yugoslavia and Serbia, and through presenting the social context of extended post-socialist transformation and its effects on status and values of young people in Serbia.

The review of the youth studies in SFR Yugoslavia and Serbia from 1970's onwards has revealed their three general characteristics. First, they lacked clear sociological theoretical framework that was operationalized into research as the basis for explanation and interpretation of the findings. There is also noticeable lack of attempt to relate structural variables of socio-economic status and normative features – "consciousness", as well as behaviour (mainly political – formal and informal). Such orientation led to domination of descriptive and explorative studies lacking the attempt for explanation. Finally, notwithstanding the findings from the early 1970's pointing at increase in social inequalities and their intergenerational reproduction, the dominant were socio-psychological and opinion poll types of the research, which neglected class analysis. The similar kind of youth research, focusing on attitudes and participation, has been still dominant in the last decade, following major political change in 2000. One of the incentives for our study was to try to fill the gap by focusing the research on young people's agency in different domains of their everyday life.

Our next topic deals with global social context of being young in Serbia. Young people here share certain features of their status and everyday lives with their counterparts in other post-socialist countries: high unemployment, precarious labour market, scarce housing, collapse in social security systems that leaves them with no institutional “safety net”, high reliance on family resources, which is supported by the state, thereby shaping particular post-socialist type of sub-protective (familistic) transitional regime. On the other hand, specific features stem from particular social context of two phases of anomic post-socialist transformation during the last two decades in Serbia: *blocked transformation* in the 1990s and *prolonged transformation* since political changes in 2000. We have presented macro demographic and structural trends, as well as normative and value transformations, as they provide structural and cultural context for everyday life of young people and their transition to adulthood.

In the final part of the chapter, we elaborate chosen *social biography* approach through its operationalization. The primary assumption of our study is that young people in Serbia as social agents are developing and employing *socially bounded agency*, thereby shaping their life-styles and biographies as social biographies in relation to social context and its structural and cultural variations, both restricting and enabling, as suggested by concept of *structured individualization*.

General aim of the study is reconstruction of shaping of young people's social biographies within structural and cultural contexts of society in Serbia. The research goals are set to explore young person's agency within three main processes of transition to adulthood: education to work transition, family transitions and political transition to citizenship. We focus on different life-styles in order to explore how they are determined by structural features and how they influence young people's agency. Life-style is defined as the combination of resources, orientations, and practices in different domains of everyday life related to transitions to adulthood: education, work, housing, partnership, parenthood, family life, leisure, participation—political and civic engagement. Resources are divided into ascribed (coming from family or social system) and achieved (economic, cultural and social capital acquired by young person). Orientations are explored as related to agency; research focus therefore is on perceptions, aspirations and plans for immediate future. Practices have been explored as combination of perceptions, aspirations, plans, and activities.

On the explanatory level, we focus on two aspects of social integration of young people. We study structural and cultural factors that restrict or enable integration of young people as the social group into social system. The

internal integration of young people is explained through their diversification on the scale from social exclusion to privileged status.

The study also aims at providing recommendations grounded on the research findings for developing more diversified youth policy measures, which would ensure equity in education, employment, housing, family formation, and participation.

Dragan Stanojević

Survey methodology and sample frame

In this chapter, we have presented basic elements of instrument, plan and realisation of sample and basic scales used in the study.

The instrument was composed of 118 questions and 477 variables. Although primarily focused on individuals, issues that are related to the household in which young people live were also included. The instrument was divided into several parts: 1. housing status, practices and plans, 2. financial status, 3. family relations (within the family of origin and within the family of orientation), 4. transition to adulthood – key events, plans, aspirations, 5. partnership, 6. parenthood, 7. educational practices, 8. employment and work, 9. leisure time, 10. political and social participation and 11. internal and external migrations.

The survey was conducted on the national representative sample of 1627 respondents (original sample size was 1600 persons) in 62 municipalities in Serbia (excluding Kosovo) during the period from February 2011 to May 2011.

The sample consisted of young people divided into four age cohorts: 19/20, 24/25, 29/30, 34/35 which are considered to be crucial ages for the transition from youth to adulthood. Selection of the respondents was based on territorial principle with elements of systematic selection.

The sample was stratified on two levels: 1. territorially and 2. by age cohorts. The basic territorial strata were Central Serbia, Vojvodina and Belgrade within which we randomly selected municipalities, local communities (urban and rural) and respondents.

Basic composite measures used in this study are: the pace of the transition to adulthood, index of material position, index of social capital (bridging and bonding), index of cultural capital, cultural practices index, index of ad-

ditional educational practices, index of political activism, index of social activism, index of political alienation, index of life satisfaction and scales for two types of family patterns (*encouraging* and *non-encouraging* patterns of family attitudes).

Dragan Stanojević

Social status of the young people

This chapter looks into the social status of the young people from our sample. Our assumption is that the opportunities young people have to gain financial and housing independence depend on their social status (expressed by the education level, profession, income etc.)

Research results show that young people have very limited opportunities to become independent from their parents. The most important factors for this are the employment status and the income level which are both connected with the young people's education level and the transferred resources (parents' education and income). Compared to the 2003 research, there is still a high level of the financial and housing dependence of young people on their parents. Regarding the financial status and independence, certain changes have occurred between 2003 and today: there are less young people who fully depend on their parents financially and more of those who have personal income. Yet, the level of the young people's financial autonomy is rather low and the financial exchange between the generations is high, which is a characteristic for the Mediterranean countries. Young people in Serbia almost completely depend on their parents during the schooling and the job search period. However, even after the young become employed, the parents' financial support is significant. The transfer of resources from parents to children remains even after the children form own families and independent households. Financial status and independence are connected with the education, employment and profession as the key resources. A higher formal education ensures better professional status and thereby better financial status. Young people with higher economic and cultural capital, inherited from their families, have easier access to the institutional support mechanisms (like student grants and loans) during their education. This leads to the reproduction of inequalities on the basis of family resources.

Young people housing status is very unfavourable. There has not been any change in this area during the eight year period. Similarly to the financial independence, the education level, profession and the employment status are the key preconditions to acquire the first own residence property. Those holding university degree are in the best position to secure their first housing property. Very few young persons have used the state subsidized housing loans. The majority relies on the family resources to buy own apartment/house.

The education stands out as an important precondition for the better labour market options and better paid jobs. However, the access to the education, particularly the higher one, is not equal for the young people from different social strata. Even though the education reforms make provisions for widening the access to the education to young people from the majority of social strata, those at the bottom of the social ladder are additionally excluded. This exclusion also has ethnical component because the most of the excluded are Roma young people. The social dimension is similarly reflected in the young people's spatial mobility. The young with a higher ascribed and achieved social, economic and cultural capital have the opportunities to move to the larger towns with more developed labour market.

Social capital of young people, whether ascribed or acquired, is determined by the social status and largely depends on the achieved education level, profession and parents' education.

Smiljka Tomanović

Transition to adulthood: pace, trajectories and changes

The chapter deals with transition to adulthood of young people in Serbia through analysis of findings of the two surveys from 2003 and 2011. The aims are to explore the changes in pace, as well as in transitional trajectories that could indicate their de-standardization and individualization. Some of the debatable issues related to the transition to adulthood approach are presented in the framework and discussed further in relation to the results of the analysis in the concluding section.

For the purpose of detecting the sequences in young people's biographies, we designed a "Life events chart" – table recording the respondent's age when certain events concerning family life, education, employment,

housing (e.g. when they ceased receiving parents' support or began renting an apartment) have occurred. The assessment of the pace of gaining independence was based on the timing of four life events: leaving home, marriage/cohabitation, financial independence and employment²⁶¹. To each of the events one point was attributed and the total score (from 0 to 4) indicates the independence level. The same methodology was applied in both surveys – 2003 and 2011, which gave us an opportunity to detect the changes in the two dimensions of transition to adulthood: the pace of gaining independence, and the transitional trajectories of young women and men.

The findings indicate that there exists some acceleration in the pace of transition. After comparing sub samples of students, employed and unemployed young people concerning their financial, housing and partnership status in 2003 and 2011, we detected that the change in pace is mainly due to increased financial independence of young people. The new opportunities for earning occurred for students, unemployed and employed, contributing to their better financial status. Since it is due mainly to precarious employment in informal economy, financial status is neither related to better housing status nor is it decreasing uncertainty thereby leading to family formation.

The trajectories of transition, however, are still standardized, both for women and man, regardless of their educational status, while transition is postponed and prolonged. The comparative analyses of some features of young people's transitions to adulthood in the Balkans led to the conclusion that an alternative conceptualization is needed.

Dušan Mojić

Young people's educational resources, orientations and agency

Education is certainly the main factor in both creating young people's social biographies as well as in obtaining their essential individual resource or capital. Patterns of educational involvement significantly influence the overall shape of youth transitions in contemporary societies. Education is a starting point on the path leading to employment and the working environment, but

²⁶¹ Our analysis draws on Galland's model of gaining independence that was applied to young Europeans aged 16–25 (Galland, 2003).

also, a resource that “equips” young people with knowledge and skills needed to get along in the “adult world”. For the youth in late modern “risk societies” (Beck) this path is generally very complex, but it is especially difficult in post-socialist Serbia, since this society had undergone a period of blocked transformation and institutional disarray during the last decade of the twentieth century. Education is the area of social life that reveals all the structural limitations for young people in their attempts to improve their chances for success on the labor market.

The chapter, addressing the shaping of young people’s social biographies in education in Serbia, clearly shows that state institutions fail to create a favorable educational environment. Only 5% of the respondents from the survey have received some form of state financial support, and this has mostly been directed to university students. In such circumstances the main resources for educational plans and strategies of young people are located in their family origin. In fact, the youth with stronger family support (economic, cultural and social capital) also have better access to these rare institutional support programs. As for educational orientations, young people in Serbia have clearly lost faith in education as a realistic channel of upward social mobility. Therefore, it is not surprising that almost one third of the respondents have no educational plans for the future. For those who have such plans, main financial support is expected from family resources. Young people, whose parents are well educated and have better income, make educational plans more often and tend to plan their further education abroad. As for young Roma, their overall deprived social status (and lack of individual and family resources) clearly influences the creation of their social biographies in education, as just 12% of them have plans for further education. This contributes additionally to the reproduction of their unprivileged social position.

Additional training and (paid) educational activities of young people are very rare. Less than 10% of the respondents learn foreign languages or artistic skills, or receive advanced training in their chosen field. The only exception is involvement in paid sports activities (22.3% of respondents participate). These additional activities are significantly correlated with various forms of family capital (economic, cultural, and social), since young people with greater family resources tend to engage themselves in such activities far more often.

The key finding of the present study is that the creation of social biographies of young people through education is constrained by a whole set of structural and cultural obstacles, such as lack of institutional support, inadequate cultural acknowledgment of education as a dominant factor of social

promotion, and scarcity of individual and family resources. Against this background, it comes as no surprise that youth's practices are fragmented and atomized. Young people with a better formal education have a more favorable professional status and financial position. They are also more oriented towards acquiring advanced training and additional educational activities, thus enhancing their chances further on the labor market. Furthermore, the youth with greater family economic and social capital have a much easier access to institutional mechanisms of educational financial support, which reproduces inequalities based on inherited family resources. All of these findings confirm the hypothesis of the key role of all forms of family capital in creating youth's social biographies in education. Therefore, following the general pattern of young people's transitional regime in Serbia, we detected the combination of sub-protective (familial) and post-socialist regime of transition, but with dominant reliance on family resources in education.

Dušan Mojić

Qualified and unemployed: Creating young people's work biographies

Transition from education to employment has been commonly regarded as the most important in young people's life trajectories. Young people have been facing dramatic changes entering working life in the last decades as a result of globalization, technological innovations and transformations in occupational structure. Extremely competitive labor markets have imposed the necessity of additional qualifications, knowledge and skills, involvement in flexible work arrangements, changing occupations and career trajectories. However, the position of young people in different societies in that respect has mainly been influenced by the type of overall youth transitional regime. The transition from education to work of Serbian youth is especially unfavorable because of the huge structural obstacles that have led to high levels of overall (and especially youth) unemployment in the last two decades.

Most recent statistical data (April 2012) show that general unemployment rate in Serbia is 25.5%. For young people aged 15–24, unemployment rate is 50.9%, and for those aged 25–34 it is 33.2%. Youth labor market inactivity has been also steadily increasing (70.9% for the first cohort and 19.9% for the

second). The discrepancy between the labor market demand and educational system remains one of the most important factors of high youth inactivity and unemployment. Average unemployment period for young people is almost four years, with distinct gender differences: while young men are unemployed on average for 41.21 months, the average unemployment period for young women is 52.78 months. Distrust in the existing institutional arrangements in this respect can best be seen from the fact that only one fifth of unemployed young people rely on the mediation of the National Employment Agency in finding a job. In addition, active employment programs for young people are very much underdeveloped: only 1.9% of the respondents have attended a computer course, and additional 4.6% have been included in an apprenticeship employment program.

Having these findings in mind, it is not a surprise that the young people expect financial support in finding a job or starting their own business mostly from their parents (in more than half of cases). In line with previously mentioned data, only 1.7% of the young expect such support from state institutions! With such an unfavorable labor market situation, additional skills and knowledge of young people become even more important. Nevertheless, their acquisition has been strongly connected to the availability of family resources (economic, cultural and social capital). A similar pattern can be observed in analyzing young people's work orientations and aspirations: respondents from families with more plentiful resources opt for job creativity and chances for career advancement, while others prefer job and income security. Generally, compared to the 2003 study of youth, the latter factors (job and income security) have significantly risen in importance in young people's work preferences.

As far as the employed young people are concerned, an interesting (and surprising) result is that they are more satisfied with all aspects of their jobs in 2011 than in 2003. This, in our opinion, can be explained by two facts. First, if employed, young people are generally better qualified and equipped by additional knowledge and skills, ready and able to work more compared to other employees; therefore, they often have more secure, better paid and more challenging jobs. Second, we cannot underestimate the influence of overall unemployment and job insecurity (especially for young people) on their workplace self-perceptions.

Finally, the overall social deprivation of young Roma clearly influences their work resources, orientations and practices. For example, a vast majority of them claim that they cannot expect help from anyone in finding a job. Accordingly, their work preferences are mostly oriented to employment and

income security. As already mentioned, their social exclusion is strongly confirmed in this study: young Roma have had far more scarce individual and family resources, directing them to rather passive work aspirations and orientations and work arrangements not of their choosing.

Young people in Serbia rely dominantly on family resources in creating work biographies, since their key individual resource (education) is less and less appreciated in our society (compared to other factors of social promotion). They have even less trust in state institutions in this respect and their work orientations and aspirations are aimed mostly toward job and income security. However, the main finding of the study is that work status (employed/unemployed) represents a major basis of fragmentation amongst Serbian young people (largely based on unequal possession of family resources). This fragmentation obviously affects young people's integration into society, since the unemployed much more often think about (or act towards) leaving this country forever.

Smiljka Tomanović

Family transitions of young people

The chapter deals with family transitions of young people encompassing partner relations, marriage, family formation, transition to parenthood, relations and practices in marriage and parenthood. We start with the analysis of normative framework for family transitions – attitudes on partnership, marriage, parenthood, etc. The analyses are done on practices concerning partnership, division of domestic work in different types of families (nuclear, extended, and in cohabitations), timing of marriage and parenthood, and marital relations. The particular focus is on transitions to parenthood, material status of young parents, their social capital and informal support, the use of institutional support, division of child care between parents, etc. We were looking at social differentiation of all the patterns, particularly based on respondent's educational level as variable. The comparison of findings with the survey from 2003 was carried out whenever possible in order to detect the trends of change in family transition and formation patterns.

The findings provided evidence to conclusion that there are still no trends of de-standardization, but there are some trends pointing at emerging detra-

ditionalization in family transitions. The normative equalization of marriage and partnership is still dominant, but there are some features pointing to more individualized life-styles: acceptance of single life and cohabitation, as well as decreasing importance of parenthood as the normative. The practice of family formation has characteristics of South European model – it is postponed but independence from parental family is synchronized with marriage followed by parenthood. Although we detected an increase in share of cohabitations, alternative models of partnership and family are not widespread among young people in Serbia. Divisions of domestic work and child care activities and obligations are still traditional – gender asymmetrical. We have detected some new emerging postmodern patterns among urban highly educated young people, who are bearers of changes in gender and family practices.

Dragan Stanojević

Young people's leisure time

This chapter aims to identify different patterns of using leisure time among young people in Serbia. We have started from the assumption that young people use leisure time differently, both by quality and quantity, depending on their education, family's financial status, gender, place of residence, relation model and the parenting styles in their families of origin. The analyses have shown the four patterns in which young people spend their leisure (academic, socializing/sport, entertainment/at home, media). The most distinctive is so called *academic* pattern. Young people practicing this pattern usually live in larger towns, have higher education, more educated parents with higher income. Their leisure time is mainly creative and structured. This pattern is common for the young people from the *encouraging families*, which recognize the formal education as just one of the resources and understand the importance of cultural and social competences for their children future life. The confirmation for this is found in a high level of political, social and cultural engagement of the young people from those families. Life-style constructed in this way, remains constant during the entire youth period. Rather than being just a growing up phase, it is most probably kept as a typical style in the future life. The next two patterns of leisure, representing a form of entertainment – orientation toward socializing/sport and entertainment/at house, are typical

for the young people who are still in education – school or university. During the transition from the education process to the world of work and family, these patterns become less important in their lives. In the fourth pattern – orientation to media, the differences between the groups are the smallest. This pattern is the most common and remains constant during the entire growing up period. Unlike the first three patterns, it does not have the typical subpopulation practicing it. With aging and *social growing up*, this pattern gradually becomes the dominant way of spending leisure time.

Leisure time is an important resource for some young people (for those that spend it actively and in a structured way), while for the others it may be a necessity, since they are unemployed and with limited opportunities to use it with purpose and creatively. The distinction between the two is related to young person's education level, parenting style, employment status, income level, the size of the place of residence, etc.

Dragan Stanojević

Media use among young people

This chapter looks into how the young people in Serbia use the various forms of media (print and electronic). The analysis aims to show diverse modes of media usage in relation to the demographic and socio-economic characteristics of the young people based on the assumption that age, gender, place of residence, education, profession, etc. influence the choice of media, the preferred contents and the amount of time spent on their usage.

The research has shown that television is the most prevailing and most used media. Almost all households in Serbia have TV sets and almost all young people watch TV programme. Therefore, we may say that TV is the most democratic medium. However, the amount of time that the young people spend watching TV indicates the significance of the “traditional” way of informing. The dominance of this way and the communication that is one-way and centralized implies fairly low participatory potential of the young people in producing and sharing information. The young people differ regarding the usage of the printed media. The education and income levels are the main predictors for the regular reading of daily and weekly papers. The most significant differences between young people are found in the usage of internet.

This is a medium that allows for the highest level of communication and participation in the public space. Namely, this domain of the public space is used more by the younger, more educated young people who live in towns and have higher income. Non-users of internet live in villages, have lower education and income. This confirms that the *digital divide*, i.e. unequal access to information communication technologies (ICT) is reproduced also among the younger population. Since media are rapidly changing social domain, Serbia still lags behind the EU and neighbouring countries, despite the growing use of ICT. All the former Yugoslavia countries outrank Serbia by all the indicators of ICT usage. One of the reasons for this is that the process of transformation in Serbia has started later than in those countries what has had an impact on the usage of modern media as well.

The particularity of the usage of media among the young people in Serbia can be regarded as the consequence of a later involvement in the process of social and political transformation. Therefore, the presence and usage of new media in Serbia is much lower than in the EU and neighbouring countries while the divisions within the society are more distinct.

Isidora Jarić and Ivana Živadinović

The political activity of young people

In this chapter, we discuss socio-political position of young people as social actors and the content connected to that position, as well as the quality of their political activism in contemporary Serbia. The backbone of the analysis represents the *index of political activism*, which is made of 14 variables that measure different types of political activism. The final index is the sum of all the variables, where the answers are categorized within the tripartite scale (with values: extremely passive, partially passive and active). The analysis shows that the political activity of young people in Serbia follows slightly decreasing trend. In our sample, we identified only 10.75% of those who might be considered as politically active in comparison to the 12% in 2003. Having in mind the specific social position of youth as social actors and social potential of long duration that derives from it, we give special attention to the analysis of the sub sample of the respondents that we have identified within our sample as politically

active. We made an attempt to understand the specific environmental and situational circumstances that influenced their decision to become politically active. Factor analysis identified three typical form of political participation of young people in Serbia: (1) the party active pattern, (2) the passive pattern, and (3) the anti-system pattern. The first is characterized by the participation in election campaigns, the participation in elections and attending election meetings, the second is characterized by following different political events, discussing politics and local issues with friends and vote in elections, and the third pattern is characterized by the participation in strikes, demonstrations and discussions, lectures and public meetings.

Isidora Jarić and Ivana Živadinović

Social activism as a form of political engagement

The starting theoretical assumption of our analysis of the phenomenon of social activism was that reduced political activity among young people in Serbia is compensated through the different social activities that are not recognized within the public discourse as political activities (such as participation in various civic initiatives, non-governmental organizations and alike). Unfortunately, this assumption in our research has not been confirmed. The backbone of this part of the analysis is *the index of social activism*, constructed of 13 variables that measure the level of participation of respondents in activities of various organizations and associations (mostly, but not exclusively the non-governmental sector) in the context of Serbian society. These organizations and associations formed the scenery within which it would be possible to articulate the social and civic engagement. The final index is the sum of all the variables, where the answers are categorized within the tripartite scale (with values: extremely passive, partially passive and active). The analysis of the collected data shows that only 6.2% of respondents could be considered socially active. In the second part the study attempts to answer the question who are young people in Serbia who still believe that the traditional forms of social engagement can make a difference within their own environment, as well as whether there is a space within Serbian society for this kind of social engagement.

Based on the research findings, it is clear that the sub-sample of socially active respondents were significantly different from the sample of youth in our study, as well as the general structure of the youth population in Serbia, which offered us the basis for the stratified sample of this research. Socially active young people in Serbia who practice some of the traditional forms of social engagement predominantly belong to the “privileged” social strata (most of them are children of parents with higher education and higher cultural and social capital). Factor analysis identified three typical forms of social engagement of young people in our sample: (1) civil, (2) anti-system and (3) passive pattern.

Isidora Jarić and Ivana Živadinović

Stay or leave: Youth identities and orientation to emigration

The paper chapter discusses changes in identity constructs of young people in Serbia over past twenty years, in comparison of the research findings with those from previous studies. The main intention is the attempt to reconstruct how the social landscape, burdened with the legacy of civil wars and blocked by the socio-economic transformation of contemporary society in Serbia, structures the broader group self-identifications and geopolitical identifications of young people. Presented analysis reconstructs some of the key trends related to the group identity transformations through the short analysis/research review of the surveys from the past twenty years. The starting assumption of our analysis was that the severe social and political disturbances produced changes in identity constructs of the citizens in the troubled geographic region. The second assumption was that the analysis of these changes would offer significant insights into the internal dynamics of the referent society. The third assumption of the analysis was that the content of these identity constructs and its shifts directly affect the possible (dis)orientation of the respondents to the project related to the emigration of young people from Serbia. Our analysis confirms that major shifts in identity transformations were provoked by turbulent social circumstances as well as the fantasies and desires of our respondents to emigrate.

Sladana Dragišić Labaš

Impact of family and social environment on forming of social biographies

The chapter deals with the families of origin and certain family attitudes that are passed onto descendants, as well as with representation of those attitudes in the families of our young respondents. The aim is to distinguish *encouraging families* that are oriented towards directing their children towards achievement, professional success, independence and self-sufficiency, but also towards responsibility, building of personal attitudes, higher education and establishing grounds for cultural and intellectual orientation, and make a comparison to *non-couraging families*. We have analyzed the relation of certain attitudes characteristic for *encouraging families* (and its subtype *individualistic families*), and for *non-couraging families*, with socio-demographic characteristics of the respondents – that is economical, educational, residential and employment status, as well as social and cultural capital and political activism. Moreover, we considered the influence of social factors on realization of adopted family values by the young coming from the *encouraging families*.

The research results point to a conclusion that most of the young who have grown in supportive families came from Belgrade and larger towns. They have better education, more professional success and somewhat more of them have found employment. Also, they more often follow cultural events, they are more politically and socially active, but also declare stronger desire to separate themselves from their parents. More young from *encouraging* backgrounds cohabitate with others, organize their domestic work better, share roles and come to joint conclusions if in a relationship.

We have found statistically significant results that point to the acceptance and the transmission of “encouraging system values” from the *encouraging* family of origin onto a newly formed families. “*It is important to be the best at everything you do*” 79.9%, “*Progress in life matters*” 84.7%, “*Let the best win*” 85.5%, “*First work, fun later*” 83.2%, “*Let’s compare ourselves to others and their success*” 69.9%, “*We are encouraged to be successful*” 85.7%, “*We are encouraged to defend our rights*” 82.4%.

However, the social factors act unfavorably and quite often disable the young from *encouraging families* to practically employ the acquired knowledge therefore bringing them closer to the young from *non-couraging families*. Even besides different family attitudes influencing aspirations and, partially,

chances, some young people from encouraging families have not managed to “accomplish” themselves – therefore an inhibition was created and their mental health was influenced negatively.

Milana Ljubičić

**Psychological separation of young people:
A contribution to the construction of the integrative model
of emerging adulthood**

The subject of the chapter is a descriptive, relational and causal analysis of the relations between the three indicators of adulthood: structural, familial and subjective. Since we have accepted the idea that the path to adulthood has been multiplied in the contemporary society, and the process of reaching adulthood is neither linear nor independent from (social, family) milieu in which young people live, adulthood was defined as a process of inner, psychological separation of young people from their parents. Analysis was placed in a so-called integrative or ecosystem theoretical framework taking into account the circular causality in line with the socio-structural features, family resources and personal choice(s). In addition, we have had in mind the empirical models research results, which notify that one has to consider specific cultural context of growing up when interpreting the findings, while leaving aside the evaluation of the process if it has been delayed.

The goal of this analysis was to determine the directional and the causal relationship between psychological separation and structural indicators, family practice, and personal choices of the respondents. Structural indicators refer to the position of a young person in relation to education, parents' housing and financial (in)dependence, and marital status. We have distinguished two types of family practices: those aimed at fostering individualism and the ones that are pushing towards a strong cohesion. Personal indicators refer to young people expectations (residential, emotional, parents help) and fillings (personal, emotional and job (un)fulfillment). The findings reveal significant statistical co-relation between the degree of separation and all indicators listed in so-called integrative model. More young people who are psychologically independent from parents are older respondents, residentially and financially autonomous from their parents who have realized the parental role

and, finally, those who have gone beyond the independence index based on structural indicators. These findings are consistent with those from previous studies. Considering the family factors, it turned out that, for instance, those living in excessively nurtured and networked families were still lingering on the route to adulthood, compared with the young people who were not exposed to family pressures at all. This finding can be explained by the fact that the pressure towards extreme communion significantly slows young people down from reaching adulthood through endangering individual development. The contrary result emerged for the young people coming from individualistically orientated families that can be explained by family pressure for the separation and their doubt in family support.

We have also found that those young people who were more satisfied and fulfilled in their personal, emotional, and work environments, were, at the same time, significantly more psychologically segregated from their parents. Finally, the findings suggest that there are solid grounds for further development of the integrative model. Furthermore, two variables have been proved as significantly predictive: family orientation towards networking and feelings of pleasure. In other words, if the family directs young people stronger towards community, they become psychologically more dependent on parents.

The situation is opposite when it comes to the feeling of satisfaction in different life domains. The more young people are satisfied with their personal, family, and work lives, the less they will be dependent on their parents. Taken together, the findings suggest the need to continue working on the integrative model of growing up. This conclusion has to be analyzed in comparative-cultural manner and observed through the prism of social and domestic developments. At the same time, the analysis should avoid any form of evaluation of different patterns of transition to adulthood.

Smiljka Tomanović and Dragan Stanojević

**Conclusion:
Young people and social integration in Serbia**

In the final chapter, our intention is to synthetically present as well as to problematize the findings in relation to the goals outlined in the first conceptual-contextual chapter of the study. First, we shall interpret the factors that affect the formation of social biography of the young within three basic processes of transition to adulthood: from education to employment, family transitions, and political-civic transitions. Then, we shall present the conclusions of the analysis related to the twofold social integration of young people – the system and the group integrations, conducted, among other things, through the complex module – the index of social inclusion, which was constructed in order to synthesize and problematize the findings. Eventually, on the basis of the conclusions of the research, we will point at possible field of action as well as mechanisms for policy related to youth.

Let us start with the most general conclusions of the study: social biographies of young people in Serbia are formed within very unfavorable structural context, with minimal system support of institutional mechanisms of the state and the great support of informal networks, marked by specific Southern European cultural area, with prevailing of atomized practices – agency.

The structural context is still characterized by poor economic position shown by its both dimensions: financial and housing status. Part of the young people has no income, for the other part it is insufficient, and the analysis showed that better income is directly related to higher levels of education, a higher position in the hierarchy of professions and the size of residence. Our research results also show a high level of financial exchanges between generations, which, on the one hand, reduces the structural vulnerability of young people, but on the other hand, produces a low degree of financial autonomy. It is similar with the second dimension of the financial situation – residential status, which indicates the high dependence of the young on resources of the family of origin: most of them live in parental home or their housing comes through inheritance or with the financial support of their parents, while the smaller part solved the housing issue by providing their own means, whereas almost negligible number of young people did it with the help and support of state mechanisms – policies and programs. Although the possibility of acquisition of a dwelling is directly related to education, employment and oc-

cupation, personal income is not enough resource in the context of the lack of systemic support. In this way, given that their financial position depends on the accumulation of (unequal) resources of the family of origin, material dependence of young on their families leads to social inequalities and their reproduction. Anticipating of significant structural constraints limits the agency – the vast majority of young people do not have short-term plans concerning the change of housing situation. According to analysis, the second effect of relying on the material resources of the family of origin, but also on the strong bonding social capital – the various forms of help and support from parents, make young people become psychologically dependent, and less oriented towards individual agency. On the one hand, psychologically less dependent on their parents turned out to be young people who are financially independent and with possession of their own housing. While, on the other, the young who are psychologically independent and oriented towards their own personal efforts are also the ones who cannot expect help from their existentially deprived parents, as well as those who have already received this support and who have good economic status. The fact that paternalistic intergenerational pattern is inhibiting factor for agency is indicated by the higher extent of psychological independence of the young people who come from families that encourage individualistic attitudes and practices. However, the cultural specificity of shaping of the social biography indicates, among other things, the research findings that intergenerational exchange and emotional attachment is a constant in Serbia, regardless of the structural and functional independence of the young. In addition, when interpreting specific biographies of young people in these areas their subjective feelings of satisfaction and independence (personal, emotional, professional), should be considered, which do not necessarily correlate with objective indicators, but is an impetus for agency.

Unlike their parents' generation and their predecessors, whose biographies were supported by standard system measures of social integration and homogenization of youth in socialist Yugoslavia, young people in Serbia today "navigate" the uncertainty of everyday life during prolonged social "crisis". That "navigation" ("coping strategies") involves developing of flexible and time-fragmented strategies, leaving no option to long-term planning in biographies. During this process, young people mostly rely on their own competences, resources and agency. But they also rely on resources, help and support from informal networks, primarily parents and friends. System support of familistic (sub-protective) socialistic regime collapsed in the post-socialist period, so it does not count for young people today. Individual atomized practices – agency

make specificity in creating social biographies in Serbia, which has repercussions on the transition to adulthood and the social integration of young people.

One of the consequences of the fragmentation and atomization of agency are postponed transitions to adulthood – the duration of the process itself is prolonged, since the young up to their mid-thirties fail to accomplish key events that are considered as characteristics of adulthood (economic and residential independence, formal employment, family formation). Therefore, the transition of young people in Serbia today, can be seen as de-standardized compared to the standard biographies of previous generations. On the other hand, analysis of life trajectories of both young women and men, show that they are not heterogeneous: they keep the standard form – a sequence of events in a relatively short period of time. That is, the duration of the transition has not been extended for those young people who have achieved milestones – features of adulthood. In this respect, little has changed during the last eight years, since the previous survey that had been conducted. Somewhat “faster” pace, that is, a shorter period of transition as a result of achieving financial independence earlier in comparison to 2003, is the result of making income through various forms of informal economic activities. Such flexibility of working strategies, based on the atomized agency of young people as individual actors in an extremely unfavorable structural context of the labor market has had an impact on the transition to adulthood, in terms of its mild acceleration.

Analysis of three processes of transition to adulthood has shown that education is the most important factor – a resource that influences the orientation and agency of young people – shaping their social biographies differently, thus diversifying them.

Seen through a process of educational – working transition, it proves that the education both of young people and their parents is directly connected to the possibilities and opportunities for a respondent to come up with better positions in the field of education as well as in the sphere of work. Access to higher education is not the same for young people coming from different backgrounds – those at the bottom of the social hierarchy are in the worst position. Analyses have indicated that there are unequal possibilities among young people to gain higher level of education than their parents and the inequity of chances increases with decreasing of stratification position. Young people, whose parents completed only primary education, are in the most unenviable situation, especially in recent years, when chances for them to reach the next level of education (secondary level) are even more limited. In addition, the results of our analysis – that there are young people in their twenties with

incomplete primary education (3%), are indicating that the dropout of children from unprivileged families starts early. Data relating to educational mobility are further proof of the thesis that the social strata are reproduced within themselves, and that the middle class reproduces itself through university education.

In a situation of extremely poor system support, education is almost entirely dependent on the resources of the family and involves a significant investment. On the other hand, systemic measures to support education are, according to our analysis, more accessible to young people with higher cultural capital, since an important criterion for the selection is educational achievement, which is directly linked to the cultural and indirectly to other types of capital. Thus, obtaining grants and loans in secondary and higher education, correlates with the respondent's education, cultural capital, education of parents, household income and the size of the place of birth and residence. It shows that the institutional framework does not support equal opportunities for realizing the potential of education, leaving young people from poor families in the villages and small towns and whose parents are uneducated – in a state of social exclusion.

In addition to formal education, the acquiring of additional knowledge and skills also correlates positively with education of the respondents, education of their parents, family and personal income, ascribed social capital, as well as the size of the place where young people live. Here, as a special resource type appears *encouraging family pattern* with a positive correlation, while with the *non-couraging* one goes negative correlation.

Additionally, orientations of young people in education are related to the accumulation of cultural capital, either acquired or ascribed. Planning of the extension of education and further education, depends on the level of education of their parents, as plans for longer education and plans for further training abroad have young people whose parents have better educational status. Willingness to invest in further education through continuous education is positively associated with the amount of household income, cultural capital of the family, educational level and working position in the hierarchy of the respondents themselves, in other words, it means the material and cultural prerequisites.

The analysis showed that the way of spending leisure time can be a resource for education-employment transitions, as is the case of the pattern that we called *academic*. Holders of *academic pattern* are usually highly educated respondents, whose parents' education is above average, who were growing up in the encouraging atmosphere, with above-average income, and most of them live in large cities. The use of the media, especially the Internet, appears

as a resource – a cultural capital. It is associated with an academic pattern of leisure time spending, so the features of the holders i.e. beneficiaries – are the same. At the other end of the scale of this form of ownership of cultural capital, there are young people for whom we have found that they are “media excluded” – they have low education and income, and they live in rural areas, and young Roma make half of that population.

Social capital appears as an important resource, in addition to other transitions – for example housing or transition to parenthood, in education-employment transitions: some young people have already activated their contacts and their parents’ networks when enrolling in some form of education and even more in job searching. Here is, however, present the class differentiation, because more of the ascribed social capital has been activated by young people whose parents are more educated, who have been longer in the process of education and who have higher income.

It is interesting that the expected help is also differentiated by social status, including expectations of support from all contacts, especially parents, and then friends, relatives and colleagues in the sphere of education, when solving housing and employment issues and it grows with the growth of cultural capital and educational level of young people and their parents. Unequal distribution of social capital is another proof of the thesis of the inter-dependence of various forms of capital – social, cultural and economic.

Young people perceive social networks as an important potential resource for employment: obtaining information about the job, making contacts, recommendations, connections, providing financial help for starting a business independently. Small share of unemployed young people use government support in employment with mediation of National Employment Service and its training programs, and a very small number of young people are counting on help from the state if they would opt for entrepreneurship. This orientation and agency is, on the one hand, the perception of slow development and the availability of government support measures, and on the other hand, constant and accumulated distrust in the institutions of the system.

Connection between education and employment is manifested through the level of employment and its quality. With the increase of the educational level, participation of the supported dependents, the unemployed, the farmers and those who have part-time jobs and who are not registered on national health care and social security programs is decreasing, while the participation of young people who are temporarily and permanently employed in both public and private sectors and who are registered, is increasing. Accordingly, un-

employment is associated with the level of education – lower education brings the long-term unemployment and it is connected with the parents' education and household income, as well.

In relation to the unbiased significance which education (still) has in the educational-employment transitions (in our analysis as well as in other studies), it seems paradoxical fact that young people's subjective perception indicates a growing lack of trust in education as a realistic channel of social ascent in modern Serbian society. Based on the experiences which indicate that received diplomas at either vocational school or university, does not guarantee employment, the youth perceive education as a necessary but not a sufficient condition for employment. Perceiving these structural constraints, young people create their agency within their educational and job transitions between what they perceive as "real" and "preferred" order of progress in a society – with a combination of resources such as hard work, quality education and ambition, but developing social networks as well.

Consequently, on the normative plan of orientations, the young express a great acceptance of various options to increase their employability: additional training, relocation, extra work beside the regular, but readiness for overtime job and job below their qualifications, the occasional contract job and informal job in the "gray economy."

This flexibilization of working strategies is recognizable even in practice – the research shows the increase of various informal forms of young people's working engagement: the job in the "black market" for private employers, seasonal jobs in agriculture and construction, occasional and temporary jobs found through youth and student associations. These are forms of temporary and extremely precarious employment that lead to the structural vulnerability of young people as a social category.

On the basis of the findings mentioned above, we can state with confidence, that higher education and accumulated cultural capital facilitate education-work transition. This formulation, however, cannot be applied to family transitions; education within them has a specific role, it is less a resource, and more a factor which influences orientations and agency.

General characteristics of young people's family transitions in Serbia are: they are standardized; with features of South European model – the parental home is left for family formation; traditional – with small number of alternative patterns of partnership or family life; postponed – by the end of twenties and the beginning of thirties of a young person's life and family formation is sometimes not even realized – which indicates a significant number of unmarried in the oldest age cohort.

Family transitions take place in unfavorable structural context – uncertain employment, low financial certainty and housing dependence on the resources of the family of origin. They are mainly based on the resources of the family of origin, personal, and almost none on the systemic resources. Informal networks are strong support to the transition of parenthood in the context of undeveloped mechanisms of the system, south European cultural model and familistic (sub-protective) regime of the transition to adulthood.

Structural context, however, is not the deciding factor in family formation, since young people in worse socio-economic position, begin with their life in cohabitation and become parents earlier, thus supporting the traditional form of family transition, which does not imply financial and housing autonomy. Young people with completed elementary school, including most of young Roma, become parents earlier, in greater percentage they live in common-law marriages with children, often in their parents' households.

Young people who postpone family formation perceive in the reflexive process of making a decision some structural restraints – unemployment, underemployment, uncertainty of finding a job and income, consequently, housing dependence, poor system support and such. Decision of having a child cannot be made as a short-term plan – in the strategy of “extended present” – it implies a sense of financial and emotional securities, which are hard to achieve in the context of uncertain future. We suppose that is how we can explain an increased number of unmarried in their thirties but not living alone as in single life-style. Combined with the statement of one group of young people who do not even plan to become parents (not that they do not wish to have children), trend of increasing the number of unmarried can point at willing and unwilling giving up on parenting. The young with high cultural capital – high education and origin of so called *individualistic* families that come from big cities, are holders of some trends of de-standardization and detraditionalization in family transitions. They are more likely to postpone family formation and to turn to single lifestyle before marriage, they support and live in cohabitation more, more of them have been divorced, and all of that points at separation of partner relationship and independence from parents from getting married.

In post-socialist version of sub-protective transitional regime, the state counts that young people would get most of the resources and support in family transition from their families of origin, which represents one of the basic structural contexts where family formation and parenting take part. Perceiving the structural constraints, young people, class-differentiated, opt for one out of two key strategies – types of agency: development of network of strong

informal support to parenting or postponement of having a child, decreasing the number of children or giving up on parenting.

Our analysis shows that partner, marriage, parent gender practices are a mixture of traditional and modern segregated roles and asymmetric relationships between division of work and duties – with majority of young people and postmodern – cooperation and reciprocity, with the minority of the respondents.

Young people from *non-couraging* families are more traditionally oriented, while highly educated young people who come from *individualistic* families tend more to those latter patterns, especially those who live in cohabitation.

Political-citizenship transitions of young people in Serbia have some general and some specific features. The general features are common with young in other societies, resulting from inability of social articulation of the group political interest due to heterogeneity and unstable position within public sphere of the young as a social group. A specific trend in Serbia is “self-exclusion” trend, which is embodied in the attitude: “There is nothing I can do about it.”, after perceiving the problem and expressed dissatisfaction, which is the consequence of nonexistence and undeveloped institutional mechanisms, but, also, distrust in the institutions and orientations towards individual practice and self-support – “coping strategies”.

Like in other European countries, a relatively low degree of young people’s participation in politics (in a narrow sense) is characteristic. Transitions towards this social sphere are limited to quite a small number of people that are differentiated in three groups. The first group implies activities inside political parties as well as political activism. Those who are participating in this way in political field do not differ from the others by the socio-demographic features, so there is almost equal number of young people from all social categories within. Considering that there is a significant difference between formal membership and political party activism, it can be assumed that young people from all social strata participate in political parties as, primarily, a sort of a strategy of the social promotion and/or employability. This pattern is characteristic for all young people’s age groups, so it represents the only constant political agency during the time.

The other two remaining forms of political participation (passive and active anti-systemic) differentiate young people in two ways: according to education and according to age. First of all, holders of both patterns are better educated, coming from families with more cultural capital, so that all these forms of interests, to a lesser extent, can be found among those with elementary and high school education. On the other hand, with years and taking

over the responsibilities, that is, with entering the world of adults, the young change the pattern of political agency by leaving the anti-systemic pattern to greater extent and embracing the passive one. While the anti-systemic pattern is more present with the younger and those still in the process of education (since more time and student's life leave possibilities for protests and public gatherings), the passive is more present with those who have completed their education (mostly higher education) and participate in the sphere of work. Stepping out in the labour market is almost immediately followed by family formation and probable independent household, which results with considerable passivity in political agency.

In broader context, political agency that implies various forms of social participation in Serbia is present even to a lesser extent, than political in a narrow sense. This sphere is almost completely reserved for young people who are highly educated or who are in the process of education, whose parents have higher cultural capital, while the urban centres represent framework of the social participation due to better infrastructure of organizations and system of higher education institutions. Even in the small number of those who are active, the young show differentiation of transition in three patterns in which *civic* stands out, whose holders are younger and with better education. Social participation besides the dimension of social responsibility and strengthening of collective social capital represents also an emerging field (no matter how underdeveloped it is), where chances for employment are opening as well as gaining experiences and practical knowledge and skills that can be comparative advantage in the labour market. Competencies within it, per se, already include a certain level of education, so that entering this field as well as opportunities in ways of participating in it, are often limited by cultural capital of young person.

However, as in the case of political participation, with age and taking responsibilities, young people are gradually excluding themselves from social arena and/or they are joining various affiliated societies related to their "hobbies" which do not have some significant potential for dealing with social issues. How low the action potential of young people is, may be seen in the low level of cultural participation and activism, where young people, even when they recognize poor offer of cultural events in places where they live, leave almost the entire concern to the institutions.

For some young people political activism as well as social activism, represent a phase in transition to work and it is mostly essentially related to the process of education. It can be said that the participation is instrumentally understood here, since it is a framework for acquiring social and cultural capital, and

just by entering the realm of work, the young rapidly become more and more passive. Some young people perceive mostly the high “costs” of political and social activism (in terms of time, not seeing clear social and personal benefits and interests), which can handle only those who have enough money or time.

In the next section of the conclusion, we shall problematize the described features of the transition to adulthood in relation to dual social integration of young people in Serbia: “external” – the system and “internal” – integration of a social group.

Our analysis unequivocally shows low level of integration of young people in the system, which is primarily a result of strong structural obstacles to their integration into the society of Serbia. Indicators of low social integration of young people are related to key domains of the functioning of the social system. Due to both high unemployment rate and precarious unemployment, young people are excluded from labour sphere of society as well as economic reproduction. Postponement in family formation also means delay in integration into process of social reproduction. Low level of political and civic participations is an indicator of no integration into political system of the society.

In addition to labour market conditions and lack of housing, significant structural obstacles to the integration of young people are weak system mechanisms – support measures in the fields of education, employment, housing, help and support to the families with children, political and civic participating. Our analysis has shown that measures and activities are underdeveloped, less available to those who need them the most (insufficiently inclusive), inflexible to support alternative solutions and life arrangements (simultaneous work, studying and/or raising children).

Not only that young people do not use these system mechanisms, but they do not even include them in their biographies. In addition to unavailability of the measures themselves, one of the causes of such orientation is continuous Serbian citizens’ low trust in the institutions of the system, which points at low level of social cohesion in our society. Declining confidence of young people in education as a factor of social promotion is a significant indicator of their unsuccessful integration into social system.

The degree of social inclusion of young people, which we have analyzed through complex measures of *social inclusion index*²⁶², shows, on one side,

²⁶² For analytical purposes, we have constructed social inclusion index, which consists of four dimensions: 1. financial condition (scale of 1–5, which is made up of scale of household income per household member and self-perception financial situation), 2. housing status (on a scale of 1–5 scale where at the bottom are the ones who are in the

their integration into the overall system, and on the other side, their diversification and internal integration as a social group²⁶³.

In this section we shall briefly reflect on two categories of young people, who are placed at the ends of the of the scale of social inclusion – those who are *socially excluded* and those that we call *socially privileged* and we shall try to determine what resources are available to them, what are their practices and aspirations. At one end of the continuum, there are young people who are socially underprivileged manifold: to a large extent by being financially and housing dependent upon their parents, without having neither a steady job nor qualifications, which significantly reduces their chances to get involved in different walks of life (work, politics, etc.). In this sample, this group comprises 7.3% of the young. On the other side, we have young people who are socially privileged (some 6.4%) – who have high income, who are independent when it comes to housing and who are integrated into the labor market.

Observed by family origin, young people whose parents have (incomplete) elementary school, who are plain workers or farmers belong above average to the first group, whereas very few of the young among them are those whose parents are highly educated and some sort of professionals. Almost all young people who have a low level of social inclusion are plain workers or farmers, while clerks, technicians and professionals are almost entirely absent in this group. Half of the population has no competences or additional skills and knowledge, such as a driver's license, knowledge of foreign languages and computer skills, which are acquired as part of educational capital and can help when applying for a job. Institutional support measures during the process of education, in the form of student's grants and loans, which normally are not widely available to young people, in the group of socially excluded are far less common than in the group of those who come from families with higher economic and cultural capital. The transition to the labor market of young people in this category is aggravated by unfavorable social status of their parents, which, combined with the lack of institutional support

parental household and on top are those in possession of property), 3. educational level (scale 1–5 where those who finished elementary school are with the lowest score, while, those with higher education, with the highest score) and 4. employment status of the respondents (1–5 scale, where at the bottom are those who are unemployed, on the top are employed and in between are employees in the different categories of partly employment). For analytical purposes, we formed a limit of exclusion which is presented on a scale of 1–20 with scores to 7. At the same time we have formed another category of young people – the privileged, that is, those who in all sub-scales have the highest scores and on the composite index their value is over 17.

²⁶³ Analyses of specific dimensions are given in the Appendix.

measures in education (formal and informal), makes their social promotion almost impossible.

Socially excluded young people are concentrated in rural areas, with the smallest number in Belgrade. The concentration of economic, political and cultural life in the capital and several major cities leave the young in rural areas and smaller towns substantially with no prospects for integration in various realms of society. While in the Serbian majority ethnic group less than 5% of young people belong to this category, at the same time, slightly more than one half of socially excluded young people are Roma, which re-actualizes the issue on ethnic component of exclusion that is part of various forms of institutional and non-institutional discrimination.

Young people who belong to socially excluded are both politically and socially far less active and interested in social and political affairs of the others, which, in addition to their absence on the labor market, makes them further excluded from the public sphere within which they could obtain a personal or common interest. Political and social participation is additionally aggravated by the media isolation, since almost half of them have never used the Internet, while one third does not read newspapers. When it comes to satisfaction on personal, family and professional level, young people on socially marginalized position are far less satisfied with their current situation than others.

On the other side, some young people whose parents have university degrees or four-year high school education and who are employed as professionals, clerks and technician, belong to the category of *socially privileged*. Such picture of their parents' status is mapped on their children, thus, according to the occupations, the group of socially privileged comprises around a quarter of professionals and the same amount of clerks, while every twelfth is a skilled worker and under 5% include some other occupations. Young people who are socially most included were or are currently beneficiaries of government stimulus measures in education (grants and loans) far more than the others and they also have additional qualifications that distinguish them from the others as more competitive on the labor market (all respondents in this category speak foreign languages and have computer skills).

There is a discrepancy in the representation of categories, since the urban areas of Belgrade and large cities represent the framework within which the most *privileged* young people are located. In addition to the spatial discrepancy, the most obvious feature is ethnic: there are no Roma within a group of young people who according to all indicators of social inclusion had the highest score, while the Hungarians are the only who appear from minority ethnic groups. Young people that we marked as *socially privileged* are more

politically active and “networked”, so it is much easier for them to articulate the particular and personal interests in the public arena.

In addition to the findings of our research on the primary orientation of young people to develop and plan agency based on atomized individual practices and strategies, their placement on significantly differentiated positions in the process of social inclusion and system integration, unquestionably points at great heterogeneity of this social category and its low internal integration.

Structural opportunities for the realization of individual plans in creating a social biography stem from informal networks of support and social system. Since education and employment are major preconditions for accomplishing independence, individualization and starting a family, more accessible and diversified mechanisms to facilitate the transition from education to employment and family transition, as well as the agency of young people during these processes, are of essential importance. Based on the analyses and findings of our research, we can recommend some directions in which measures to support and help young people should be developed.

Educational policies should focus on increasing equity through system mechanisms of recognizing competent and motivated young people who come from underprivileged backgrounds as well as providing scholarships during high school and university education. It is necessary to develop the quality of vocational education, with more practice and frequent connection with employers, which would increase young people's opportunities for employment. One of the important directions of educational policy should be to increase accessibility to higher education by reducing the family costs for it and developing a system of scholarships and loans for students, along with developing a special system of studying for young people who are employed and/or parents. It is also important to develop programs of continuing education and training that would provide young people with the opportunity to gain higher qualifications, knowledge and skills.

In the labor and employment policy, it is important to develop mechanisms to support employers to hire young people, but such mechanisms, as well, that would provide job even after the trial (probation) period. Mechanisms that would prevent illegality and discrimination in the hiring process are also necessary (in the cases of young women who are planning maternity, young Roma, homosexuals and others.) It is also significant to support youth entrepreneurship by facilitating the process of starting a small business.

Housing policy should focus on the development of the social housing system with protected housing rents, with a possibility of eventual buying of

the rented apartment, with the help of subsidized loans after a certain period of the lease. This would be aimed at young people or couples and families with children.

Within the family support policies, it is significant to develop various and diversified mechanisms of positive discrimination of families with children in the areas of education, employment and working conditions and housing. For young parents, it is important to reduce their direct costs related to babies and children as well as to develop child care support and early education for young children at the local community level.

Young people's participation can be enhanced by measures which would support the establishment and activities of groups and organizations at the local community level that concern particular problems of young people and reach out towards them as beneficiaries.

We hope that our research has convincingly demonstrated that young people in Serbia, in spite of the structural obstacles, are effective agents in their social present, who are fighting for their safe existence and who are "navigating" through uncertainty of everyday life. They are by no means "sitting in the waiting room of life" waiting to be realized in an imaginary "future". Serbian society must, for the sake of its own future and development, recognize the present and the presence of young people and to provide the mechanisms through which their action potentials would be integrated.

LITERATURA

- Anketa o radnoj snazi, april 2012.* (2012): Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Antonić, S. i dr. (1993): *Srbija između populizma i demokratije: politički procesi u Srbiji 1990–1993*, Beograd: Institut za političke studije.
- Antonić, S. (2004): „Društvena osnova i sadašnji pokušaj modernizacije“, u: Milić, A. (ur.) *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevica Srbije na početku trećeg milenijuma*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta: 19–37.
- Arandarenko, M. (2011): *Tržište rada u Srbiji: trendovi, institucije, politike*. Beograd: Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta.
- Arijes, F. (1988): *Vekovi detinjstva*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Arnett, J. J. (2000): “Emerging Adulthood: A Theory of Development from the Late Teens through the Twenties”, *American Psychologist*, 55, 5, 469–480.
- Arnett J.J. (2001): “Conceptions of the Transition to Adulthood: Perspectives from Adolescence to Midlife”, *Journal of Adult Development*, 8, 2, 133–143.
- Arnett, J. J. (2006): DEBATE “Emerging Adulthood in Europe: A Response to Bynner”, *Journal of Youth Studies*, 9, 1, 111 – 123.
- Aquilino, S. W., Supple R.K. (1991): “Parent-Child Relations and Parent’s Satisfaction with Living Arrangements When Adult Children Live at Home”, *Journal of Marriage and the Family*, 53, 1, 13–27
- Atkinson, W. (2007): “Beck, individualization and the death of class: a critique”, *British Journal of Sociology*, 58, 3, 349–365.
- Bailey, J. A. (2009): “Population geography: life-course matters”, *Progress in Human Geography*, 33, 3, 407–418.
- Babović, M. (2009): “Radne strategije i odnosi u domaćinstvu: Srbija 2003–2007”, u: Milić, A. i Tomanović, S. (ur.) *Porodice u Srbiji danas u komparativnoj perspektivi*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta: 135–151.
- Bačević, Lj. (1990): „Nacionalna svest omladine“, u Mihailović, S. i dr.: *Deca krize*, Beograd: Institut društvenih nauka: 147–172.

- Bačević, Lj., Tadić, Lj., Lukić, R., Pantić, D., Mihailović, S., Slavujević Z., Goati V., Džinić F., Popović M., Džuverović B., Vasović M., Marković V., Vukomanović D., Vujović-Brdarević J. (1994): *Javno mnjenje*, Beograd: Univerzitet u Beogradu, Institut društvenih nauka, Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje.
- Bačević Lj., Bahtijarević Š., Goati V., Milas G., Miljević M., Mihajlovski S., Mirčev D., Pantić D., Poplašen N., Toš N. i Vasović M. (1991): *Jugoslavija na kriznoj prekretnici*, Beograd: Univerzitet u Beogradu, Institut društvenih nauka, Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje.
- Beck, U. (2007): "Beyond class and nation: reframing social inequalities in a globalizing world", *British Journal of Sociology*, 58, 4, 679–705.
- Beck, U., Beck-Gernsheim, E. (2002): *Individualization*, London, Sage.
- Beck, U., Giddens, A., Lash, S. (1994): *Reflexive Modernization: Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*, Cambridge: Polity Press.
- Bek, U. (2001): *Rizično društvo*, Beograd: Filip Višnjić.
- Bek, U. (2003): „Živeti sopstveni život u svetu koji se ubrzano menja: individualizacija, globalizacija i politika“, u: V. Haton i E. Gidens (prir.) *Na ivici. Živeti sa globalnim kapitalizmom*, Beograd: Plato: 216–229.
- Bell, Daniel (1973): *The coming of post-industrial society*, Basic Books, New York.
- Bendit, R. (2006): "Youth Sociology and Comparative Analysis in the European Union Member States", *Revista de sociologia*, Paper No. 79: 49–76.
- Bennet, A. (1999): „Subcultures or Neo-Tribes? Rethinking the Relationship Between Youth, Style and Musical Taste“, *Sociology*, 33, 3, 599–617.
- Bennet, A. Chieslik, M., Miles, S. (eds.) (2003): *Researching Youth*, Basinstoke, New York: Palgrave, Macmillan.
- Berković, E. (1986): *Socijalne nejednakosti u Jugoslaviji*, Beograd: Ekonomika/ Ekonomski institut.
- Biggart A., Kovacheva, S. (2006): „Social Change, Family Support and Young Adults in Europe“, in: Du Bois-Reymond, M. and L. Chisholm (eds.) „The Modernisation of Youth Transitions in Europe“, *New Directions for Child and Adolescence Development*. Number 113, Fall 2006: 49–62.
- Billari C.F., Liefbroer C.A. (2010): "Towards a new pattern of transition to adulthood?", *Advances in Life Course Research*, 15, 2–3, 59–75.
- Blagojević, M. (1997): *Roditeljstvo i fertilitet. Srbija devedesetih*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Blic magazin*, nedelja 19. avgust 2012., broj 5576. (strana 4)
- Bobić, M. (2006): „Blokirana transformacija bračnosti u Srbiji – kašnjenje ili izostanak „Druge demografske tranzicije“?, u: S. Tomanović (ur). *Društvo u previranju*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta: 121–139.
- Bobić, M (2010a): „Partnerstvo kao porodični sistem“ u: Milić, A. i dr. *Vreme porodica. Sociološka studija o porodičnoj transformaciji u savremenoj Srbiji*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta: 115–147.

- Bobić M. (2010b): „Ubrzanje modernizacije bračnosti kao uslov rehabilitacije rađanja u Srbiji“, *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 131, 431–443.
- Bobić M., Vukelić J. (2011): „Deblokada 'druge demografske tranzicije'?“, *Sociologija*, LIII, 2, 149–176.
- Bolčić, S. (ur.) (1995): *Društvene promene i svakodnevni život: Srbija početkom devedesetih*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Bolčić, S., Milić, A. (2002): „Srbija na kraju milenijuma: kakvo je to društvo?“, Bolčić, S., Milić, A. (ur.) *Srbija krajem milenijuma: Razaranje društva, promene i svakodnevni život*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta: 5–14.
- Börsch-Supan, A., A. Brugiavini, H. Jürges, J. Mackenbach, J. Siegrist and G. Weber. (2005): *Health, ageing and retirement in Europe – First results from the Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe*, Mannheim: Mannheim Research Institute for the Economics of Aging (MEA).
- Bosanac, M., Mandić, O., Petković, S. (1977): *Rječnik sociologije i socijalne psihologije*, Zagreb: Informator.
- Bourdieu, P. (1986): „The forms of capital“, in: A.H. Halsey, H. Lauder, P. Brown and A.S. Wells (eds.), *Education: Culture, Economy, Society*, Oxford: Oxford University Press, 46–52.
- Bowen, M. (1975): „Family therapy after twenty years“, in: Arieti, S. (ed.), *American Handbook of Psychiatry*, New York, Basic Book, Inc. Publishers.
- Brakočević, M. (2012): „Visokoobrazovani godinama čekaju posao“, *Politika*, 17. avgust.
- Brannen, J. (2006): „Cultures of intergenerational transmission in four-generation families“, *Sociological Review*, 54, 1, 133–154.
- Brannen, J., Nilsen, A. (2002): „Young people's time perspectives: From youth to adulthood“, *Sociology*, 36, 3, 513–539.
- Brannen, J., Nilsen, A. (2005): „Individualisation, Choice, and Structure: A Discussion on Current Trends in Sociological Analysis“, *The Sociological Review*, 53, 3, 412–428.
- Brückner, H., Mayer, K. U. (2005): „De-standardization of the life course: What it might mean? And if it means anything, whether it actually took place?“, in: R. Macmillan (ed.) *The structure of the life course: Standardised? Individualised? Differentiated?* Amsterdam: Elsevier: 27–53.
- Burell, K. (2011): „Opportunity and uncertainty: young people's narratives of 'double transition' in post-socialist Poland“, *Area*, 43, 4, 413–419.
- Bynner, J. (2005): „Rethinking the Youth Phase of the Life-course: The Case for Emerging Adulthood?“ *Journal of Youth Studies*, 4, 8, 367 – /384.
- Cardoso, G. (2006): *The Media in the Network Society*, Lisbon: CIES.
- Carle, J. (2009): „Youth and trade unionism“, in: Furlong A. (ed) (2009): *Handbook of Youth and Young Adulthood: New perspectives and agendas*, Routledge: London and New York: 307–312.

- Castells, M. (2000): *Uspon umreženog društva*, Golden marketing, Zagreb.
- Cerović, B. (2009): „Napredak u tranziciji, inicijalni uslovi i privreda Srbije“, *Teme*, 33, 2, 353–374.
- CESID (Centar za slobodne izbore i demokratiju) (2009a): „Budućnost omladine u Srbiji – potencijal i perspektive“.
- CESID (2009b): „Mobilnost, način provođenja slobodnog vremena i najučestaliji oblici neformalnog obrazovanje mladih“.
- Coleman, S. (2005): *Remixing Citizenship – Democracy and Young People's Use of the Internet: Research report*, The Carnegie United Kindom Trust. Young People Initiative, dostupno na <http://www.carnegie-youth.org.uk>
- CoE (2005): *Recent demographic developments in Europe 2004*. Strasbourg: Council of Europe Publishing.
- Cohen, P. (2003): „Mods and shockers: youth cultural studies in Britain“, in: A. Bennett, M. Cieslik and S. Miles (eds.) *Researching Youth*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 13–28.
- Cohen, P. and Ainley, P. (2000): „In the Country of the Blind? Youth Studies and Cultural Studies in Britain“, *Journal of Youth Studies*, 3, 1, 79–95.
- Corijn, M., Klijzing, E. (eds.) (2001): *Transition to Adulthood in Europe*, Dordrecht, Kluwer Academic Publishers.
- Cote, J. E. (2002): „The role of identity capital in the transition to adulthood: the individualization thesis examined“, *Journal of Youth Studies*, 5, 2, 117–134.
- Cote, J., Bynner, E. J. M. (2008): „Changes in the transition to adulthood in the UK and Canada: the role of structure and agency in emerging adulthood“, *Journal of Youth Studies*, 11, 3, 251–268.
- Crenshaw K. W. (1991): „Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics and Violence Against Women of Color“, *Stanford Law Review*, 43, 6, 1241–1300.
- Cvejić, S. (2000) „Opadanje društva u procesu dualnog strukturiranja. Društvena pokretljivost u Srbiji 90-ih“, u Lazić, M. (ur.) *Račji hod*. Beograd: Filip Višnjić, 293–334.
- Cvejić, S. (2006a): „Strukturni efekti siromaštva u Srbiji“, u: S. Tomanović (ur.) *Društvo u previranju*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta: 21–33.
- Cvejić, S. (2006b): *Korak u mestu*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Cvejić, S. (2010): „Post-tranziciona Srbija: Izbor ili nužnost?“, u: S. Cvejić (ur.) *Suživot sa reformama. Građani Srbije pred izazovima „tranzicijskog“ nasleđa*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta: 11–36.
- Čičkarić L. (2003): „Konstrukcija političkog identiteta u kontekstu globalizacije i tranzicije društva“, *Sociološki pregled*, 1, 2, 79–99.
- Čičkarić, L. (2006): *Generacijska politika i društvene promene*, Beograd: Institut društvenih nauka.

- Čičkarić, Lj. (2007): „Nova političnost mladih – globalne promene – lokalni životi“, *Sociološki pregled*, 41, 2, 251–264.
- Čičkarić, Lj. (2011): *Globalne promene – lokalne transformacije: Identitet mladih u rizičnom društvu*, Beograd: Institut društvenih nauka.
- Dewilde, C. (2003): „A Life-Course Perspective on Social Exclusion and Poverty“, *The British Journal of Sociology*, 54, 1, 109–128.
- Dragišić Labaš, S. (2012): *Alkoholizam u porodici i porodica u alkoholizmu*, Beograd: Čigoja štampa.
- Dragišić Labaš, S., Ljubičić, M. (2012): „Between Children and Parents: Housing (In)dependence and „Growing up“, *Sociologija*, LIV, 2, 263–285.
- Du Bois Reymond, M. (1998): „I Don't Want to Commit Myself Yet': Young People's Life Concepts“, *Journal of Youth Studies*, 4, 1, 63–79.
- Du Bois – Reymond, M. (2009): „Models of navigation and life management“, in: Furlong, A. (ed.): *Handbook of Youth and Young Adulthood. New Perspectives and Agendas*, London, New York: Routledge: 31–39.
- Du Bois-Reymond, M., Chisholm, L. (2006): „Young Europeans in a Changing World“, in: Du Bois-Reymond, M. and L. Chisholm (eds.) „The Modernisation of Youth Transitions in Europe“, *New Directions for Child and Adolescence Development*. Number 113, Fall 2006, 1–10.
- Dumazedier, J. (1967): *Toward a Society of Leisure*. New York: Free Press.
- Džuverović, B. (1987): „Klasni aspekti obrazovanja“ u: Popović M., Bogdanović M., Vujović S. i dr. (ur.) *Društvene nejednakosti*, Beograd: – Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta: 121–157.
- Đorđević, K. (2009): „Iz sela u grad, iz Beograda u inostranstvo“, *Politika* 15.07.2009, strana A8.
- EGRIS (2001): „Misleading Trajectories: Transition Dilemmas of Young Adults in Europe“, *Journal of Youth Studies*, 1, 1, 101–118.
- European Social Survey – database (<http://nesstar.ess.nsd.uib.no/webview/>)
- EURODATA TV, (MEDIAMETRIE) (2011), *International Key Facts*.
- EUROSTAT – database (http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/information_society/data/database)
- Evans, K. (2002): „Taking Control of Their Lives? Agency in Young Adult Transitions in England and the New Germany“, *Journal of Youth Studies*, 5, 3, 245–270.
- Evans, K., Furlong, A. (1997): „Metaphors and Youth Transitions: Niches, Pathways, Trajectories and Navigations“, in: J. Bynner, L. Chisholm and A. Furlong (eds.) *Youth, Citizenship and Social Change in a European Context*. Aldershot: Ashgate.
- Esping-Andersen, G. (1990): *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Princeton, Princeton University Press.
- France, A. (2007): *Understanding Youth in Late Modernity*, New York: Open University Press.

- Foster, G. M. (1965): „Peasant Society and the Image of Limited Good“, *American Anthropologist*, 67, 2, 293–315.
- Furlong, A. (2009): „Educational Contexts and Transitions“, in: Furlong, A. (ed.) *Handbook of Youth and Young Adulthood: New Perspectives and Agendas*. London; New York: Routledge, 95–96.
- Furlong, A. (ed.) (2009): *Handbook of Youth and Young Adulthood. New Perspectives and Agendas*, London, New York: Routledge.
- Furlong A., Cartmel, F. (1997): *Young People and Social Change. Individualisation and Risk in Late Modernity*. Buckingham, Open University Press.
- Fussel, E., Gauthier, A.H., Evans, A. (2007): “Heterogeneity in the Transition to Adulthood: The Cases of Australia, Canada, and the United States”, *European Journal of Population*, 23, 3–4, 389–414.
- Galland, O. (2001): “Adolescence, post-adolescence, jeunesse: retour sur quelques interprétations”, *Revue française de sociologie*, 42, 4, 611–640.
- Galland, O. (2003): “Adolescence, Post-Adolescence, Youth: Revised interpretations”, *Revue française de sociologie*, 44, 5, 163–188.
- Giddens, A. (1984): *The Constitution of Society. Towards a Theory of Structuration*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, A. (1991): *Modernity and Self-Identity*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, A. (1996): *The Consequences of Modernity*, Cambridge: Polity Press.
- Gillies, V. (2000): „Young People and Family Life: Analysing and Comparing Disciplinary Discourses“, *Journal of Youth Studies*, 3, 2, 211–228.
- Goločevski, N., Milovanović, G. (ur.) (2003) *Globalni građani*, Beograd: BOŠ, CEPIT.
- Golubović, Z. (1995): „Nacionalizam kao dominantan društveni odnos i kao dispozicija karaktera“, u Golubović Z., Kuzmanović B. i Vasović M. (1995): *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*, Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju i „Filip Višnjić“: 133–167.
- Golubović Z., Kuzmanović, B. i Vasović, M. (1995): *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*, Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju i „Filip Višnjić“.
- Golubović Z., Spasić I., Pavićević Đ. (2003): *Politika i svakodnevni život: Srbija 1999–2002*, Beograd: Biblioteka DISPUT, Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Golubović Z. (ur.) (2007): *Politika i svakodnevni život III: Probudjene nade – izneverena očekivanja*, Beograd: Fondacija Heinrich Boll, Regionalni ured Beograd.
- Golubović Z., Jarić I. (2010): *Kultura i preobražaj Srbije: Vrednosna usmerenja građana u promenama posle 2000. godine*, Beograd: Službeni glasnik i Res publika.
- Goodwin, J., O'Connor, H. (2009): „Youth and generation: in the midst of an adult world“, in: Furlong, A. (ed.) *Handbook of Youth and Young Adulthood. New Perspectives and Agendas*, London, New York: Routledge: 22–30.

- Grant, M., Furstenberg, F. (2007): "Changes in the Transition to Adulthood in Less Developed Countries", *European Journal of Population*, 23, 3–4, 415–428.
- Grečić, V. (2010a): *Srpska naučna dijaspora*, Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu.
- Grečić, V. (2010b): „Više naših naučnika u dijaspori nego u Srbiji“, *Politika* 28.10.2010., dostupno na: <http://www.politika.rs/pogledi/Vladimir-Grecic/Vise-nasih-naucnika-u-dijaspori-nego-u-Srbiji.lt.html>
- Gredelj, S. (2004): „Politička kultura mladih“, u: Mihailović, S. (ur.) *Mladi zagubljeni u tranziciji*, Beograd: CPA/CPS: 135–157.
- Griffin, C. (1993): *Representation of Youth: The Study of Youth and Adolescence in Britain and America*, Cambridge: Polity Press.
- Gurman, A.S., Kniskern, D.P. (1981): *Handbook of Family Therapy*, New York: Brunner & Mazel, Publishers.
- Hackett, C. (1997): „Young People and Political Participation“, u: Roche J. And Tucker S. (eds.), *Youth in Society: Contemporary Theory, Policy and Practice*, London: Sage Publications and the Open University Press: 73–95.
- Heinz, W. R. (2009): „Youth transitions in an age of uncertainty“, in: Furlong, A. (ed.) *Handbook of Youth and Young Adulthood. New Perspectives and Agendas*, London, New York: Routledge, 3–13.
- Heinz, W. R., Krüger, H. (2001): „Life-course: Innovations and Challenges for Social Research“, *Current Sociology*, 49, 2, 29–45.
- Henderson, S., Holland, J., McGrellis, S., Sharpe, S. and Thomson, R. (2007): *Inventing Adulthood: A Biographical Approach to Youth Transitions*, London: SAGE.
- Hendry L., M. Kloeppel, S.Olsson (1998): „Youth, Lifestyles and Society. A Class Issue?“ *Childhood*, 5, 2, 133–150.
- Hilbrecht, M. (2007): „Changing Perspectives on the Work–Leisure Relationship“, *Annals of Leisure Research*, 10, 3–4, 368–390.
- Hoffman, A.J. (1984): „Psychological separation of late adolescents from their parents“, *Journal of Counseling Psychology*, 31, 2, 170–178.
- Iacovou, M. (2002): „Regional Differences in the Transition to Adulthood“, *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 580, 1, 40–69.
- Ignjatović, S. (2009a): „Aktuelni problemi u istraživanju tranzicije u odraslost sa osvrtom na Srbiju“, *Stanovništvo*, 47, 1, 7–22.
- Ignjatović S. (2009b): „Regionalne specifičnosti tranzicije u odraslost u Evropi i socio-demografske perspektive“, *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 369–375.
- Ilišin V. (1999): *Mladi na margini društva i politike*, Zagreb: Alineja.
- Ilišin, V. (2007): „Slobodno vreme i interesi mladih“ u: Ilišin, V., Radin, F. (ur.): *Mladi: problem ili resurs*, Zagreb: Institut za društvena istraživanja, 179–201.
- Ilišin, V., Radin, F. (ur.) (2007): *Mladi: problem ili resurs*, Zagreb: Institut za društvena istraživanja.

- Janićijević, M. (1966): *Jugoslovenski studenti i socijalizam*, Beograd: Institut društvenih nauka.
- Jarić, I. (2003): „Generacija R: Pogled iz ugla mladih“, u: *Politika i svakodnevni život: Srbija 1999–2002*, ur. Golubović Z., Spasić I. i Pavićević Đ., Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju: 273–284.
- Jarić, I. (2005): „U kandžama izneverenih očekivanja“, *Filozofija i društvo*, 2, 75–87.
- Jarić, I. (2007): „Izgubljeni u prevodu“, u *Politika i svakodnevni život III: Probuđene nade – izneverena očekivanja*, Fondacija Heinrich Boll, Regionalni ured Beograd: 62–81.
- Jenks, Ch. (ed.) (2000): *Core Sociological Dichotomies*, London: SAGE.
- Joksimović, S. et al. (1988): *Mladi i neformalne grupe*, Beograd: IIC SSO Srbije.
- Jones, G., Wallace, C. (1990): „Beyond Individualization: What Sort of Social Change?“, in: Chisholm, L., P. Buchner, H.H. Kruger and P. Brown (eds.) *Childhood, Youth and Social Change: A Comparative Perspective*, London: The Falmer Press: 134–154.
- Jones, G., Wallace, C. (1992): *Youth, Family and Citizenship*, Open University Press.
- Kins, E., Soenens, B., Beyers, W. (2012): “Parental psychological control and dysfunctional separation–individuation: A tale of two different dynamics”, *Journal of Adolescence*, 35, 5, 1099–1109.
- Kirbiš A., Flere S. (2011): “Participation”, in: Lavrič M. (ed.) (2011): *Youth 2010: The Social Profiles of Young People in Slovenia*, Ljubljana: Ministry of Education and Sports, Office for Youth; Maribor: Aristej: 187–259.
- Koepke, S., Denissen, J.A.J. (2012): “Dynamics of identity development and separation–individuation in parent–child relationships during adolescence and emerging adulthood – A conceptual integration”, *Developmental Review*, 32, 1, 67–88.
- Kovacheva, S. (2001): “Flexibilisation of Youth Transitions in Central and Eastern Europe”, *Young*, 9, 1, 1–32.
- Kovacheva, S. (2004): “The Role of Family Social Capital in Young People’s Transition from School to Work in Bulgaria”, *Sociologija*, XLVI, 3, 211–226.
- Kovacheva, S. (2012): “Managing Uncertainty of Young People’s Transition to Adulthood in Bulgaria”, *Sociologija*, LIV, 2, 245–262.
- Kretanje kupovne moći u RS*, Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede RS, maj 2011. http://mpt.gov.rs/postavljen/165/potrosacka_korpa_0511.pdf
- Krstić, G. i dr. (2010): *Položaj ranjivih grupa na tržištu rada Srbije*, Beograd: FREN; UNDP.
- Kuhar, M. (2009): „Da li su bivše jugoslovenske republike države druge demografske tranzicije?“, u: Milić, A., Tomanović, S. (ur.) *Porodice u Srbiji danas u komparativnoj perspektivi*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta: 43–62.

- Kuhar, M., Reiter, H. (2010): "Transformation and demographic change in the ex-Yugoslav countries – materialist, idealist, and institutionalist perspectives on reproductive trends", *Annales – Annals for Istrian and Mediterranean Studies. Series historia et sociologia*, 20, 1, 13–26.
- Kuhar, M., Reiter, H. (2012a): "Frozen transitions? Young people in former Yugoslavia", in: C. Leccardi, C. Feixa, S. Kovacheva, H. Reiter and T. Sekulić (eds.) *1989: Young People and Social Change after the Fall of the Berlin Wall*. Strasbourg and Budapest: Council of Europe Publishing: 59–75.
- Kuhar, M., Reiter, H. (2012b): "Frozen Transitions of Young People in Slovenia?", *Sociologija*, LIV, 2, 211–226.
- Kuljić, T. (2007): „'Problem generacija': Nastanak, sadržaj i aktuelnost ogleđa Karla Manhajma“, *Sociologija*, XLIX, 3, 223–248.
- Kuljić, T. (2008a): „Istorijske, političke i herojske generacije: Nacrt okvira i primena“, *Filozofija i društvo*, 35, 1, 69–111.
- Kuljić, T. (2008b): „Političke generacije. Pojam, vrste, iskustva, simboli“, u: S. Vujović (ur.) *Društvo rizika: Promene, nejednakosti i socijalni problemi u današnjoj Srbiji*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta: 199–226.
- Kuljić, T. (2009): *Sociologija generacija*, Beograd: Čigoja štampa.
- Lavrič, M. (ed.) (2011): *Youth 2010. The Social Profile of Young People in Slovenia*, Ljubljana: Ministry of Education and Sports Office of the Republic of Slovenia for Youth; Maribor: Aristej.
- Lavrič, M. (2011): „Key Conclusions of the Youth 2010 Study“, in: Lavrič, M. (ed.) *Youth 2010: The Social Profile of Young People in Slovenia*. Ljubljana: Ministry of Education and Sports, Office for Youth; Maribor: Aristej: 625–628.
- Lavrič M., Flere S. (2011): "Demographic changes and intergenerational cooperation", in: Lavrič M. (ed): *Youth 2010: The social profile of young people in Slovenia*, Ministry of Education and Sports, Office of the Republic of Slovenia for Youth and Aristej Publishing House, Maribor: Aristej, 65–96.
- Lavrič M., Klanjšek R. (2011): "Residential and housing conditions of young people", in: Lavrič M. (ed): *Youth 2010: The social profile of young people in Slovenia*, Ministry of Education and Sports, Office of the Republic of Slovenia for Youth and Aristej Publishing House, Maribor: Aristej: 367–396.
- Lazić, M. (1987): *U susret zatvorenom društvu*, Zagreb: Naprijed.
- Lazić, M. (1996) „Dolatni potencijal društvenih grupa“, *Sociologija*, XXXVIII, 2, 259–288.
- Lazić M. (ur.) (2000): *Račiji hod: Srbija u transformacijskim procesima*, Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, M. (2003): „Serbia: A Part of both the East and the West“, *Sociologija*, 45, 3, 193–216.
- Lazić M., Mrkšić D., Vujović S., Kuzmanović B., Gredelj S., Cvejić S., Vuletić V. (1994): *Razaranje društva: Jugoslovensko društvo u krizi 90-tih*, Beograd: Filip Višnjić.

- Lazić, M., Cvejić, S. (2004): „Promene društvene strukture u Srbiji: slučaj blokirane post-socijalističke transformacije“, u: A. Milić (ur.) *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: Svakodnevica Srbije na početku trećeg milenijuma*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta: 39–70.
- Leccardi, C. (2005): “Facing uncertainty. Temporality and biographies in the new century”, *Young*, 2, 2, 123–146.
- Leccardi, C., Ruspini, E. (eds.) (2005): *A New Youth? Young People, Generations and Family Life*. Aldershot: Ashgate.
- Lévy-Strauss, C. (1963): *Structural Anthropology*. New York: Basic Books.
- Liefbroer C. A., Toulemon L. (2010): “Demographic perspectives on the transition to adulthood: An introduction”, *Advances in Life Course Research*, 15, 2–3, 53–58.
- Ljubičić, M. (2009): „Istraživanje povezanosti između nekih sociodemografskih odlika porodice i njene funkcionalnosti“, u: Milić A., Tomanović S. (priredili): *Porodice u Srbiji danas*, Beograd: Čigoja štampa i Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta: 77–97.
- Ljubičić, M. (2010): „Aspekti porodične funkcionalnosti“, u: Milić A. (priredio): *Vreme porodica*, Beograd: Čigoja štampa i Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta: 257–283.
- Mandic, S. (2008): “Home-Leaving and its Structural Determinants in Western and Eastern Europe: An Exploratory Study”, *Housing Studies*, 23, 4, 615–637.
- Mannheim, K. (1952): „The Problem of Generations“, in: *Essays on the Sociology of Knowledge*, London: Routledge and Kegan Paul, 276–323.
- Marković, B. (2006): *Izlaženje*, Beograd: Rende.
- Marnie, S., Menchini, L. (2007): *The Transition Generation: Young People in School and Work in Central and Eastern Europe and the Commonwealth of Independent States*. Florence: UNICEF Innocenti Research Centre.
- Martin, P. J. (2004): “Culture, Subculture and Social Organization”, in: A. Bennett and K. Kahn-Harris (eds.) *After Subculture: Critical Studies in Contemporary Youth Culture*. New York: Palgrave MacMillan: 21–35.
- Mihailović, S. et al. (1990): *Deca krize. Omladina Jugoslavije krajem osamdesetih*, Beograd: Institut društvenih nauka.
- Mihailović, S. (ur.) (2004): *Mladi zagubljeni u tranziciji*, Beograd: Centar za proučavanje alternativa.
- Mihailović, S. (2004): „Oduzimanje budućnosti: omladina Srbije u vodama tranzicije“, u: Mihailović, S. (ur.) *Mladi zagubljeni u tranziciji*. Beograd: Centar za proučavanje alternativa, 17–38.
- Mihailović, S., Marković, V., Slavujević, Z., Vujović-Brdarević, J., Baćević, Lj., Vasojević, M., Kuzmanović, B., Topić, L. i Matić, J. (1997): *Između osporavanja i podrške: Javno mnjenje o legitimitetu treće Jugoslavije*, Beograd: Institut društvenih nauka i Friedrich Ebert Stiftung.

- Milić, A. (1982): „Ideja vaspitanja i istorijska stvarnost porodice“, u: *Vaspitanje i porodica*, Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- Milić, A. (1987): *Zagonetka omladine*, Beograd, Zagreb: CID – IDIS.
- Milić, A. (prir.) (1988): *Rađanje moderne porodice. Sociološka hrestomatija*, Beograd: ZUNS.
- Milić, A. (2001): *Sociologija porodice*, Beograd: Čigoja štampa.
- Milić, A. (2010): „Porodične vrednosne orijentacije – vrednosni raskol“, u: Milić A., Tomanović S. (prir): *Vreme porodica*, Beograd: Čigoja štampa i Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta: 235–256.
- Milić, A. (2010): „Porodice u klasno-slojnom ključu“, u: *Vreme porodica. Sociološka studija o porodičnoj transformaciji u savremenoj Srbiji*, Beograd: Čigoja štampa i Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta: 45–77.
- Milić, A., Čičkarić, L. (1998): *Generacija u protestu*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Milić, V. (1996): *Društvena struktura i pokretljivost Jugoslavije*, Filozofski fakultet, Novi Sad.
- Miletić-Stepanović, V. (2011): *Proširena porodica u Srbiji*, Beograd: Čigoja štampa i Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Miljević, M. i Poplašen, N. (1991): „Politička kultura i međunacionalni odnosi“, u: Bačević Lj., Bahtijarević Š., Goati V., Milas G., Miljević M., Mihajlovski S., Mirčev D., Pantić D., Poplašen N., Toš N. i Vasović M. (1991): *Jugoslavija na kriznoj prekretnici*, Beograd: Univerzitet u Beogradu, Institut društvenih nauka, Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje: 133–168.
- Milovanović, G. et al. (2005): *Mreža u razvoju*, BOŠ, CEPIT, Beograd.
- Minuchin, S. (1974): *Families and Family Therapy*, Tavistock, London.
- Minuchin, S., Rosman, B., Baker, L. (1978): *Psychosomatic Families*, Cambridge: Abvard.
- Mojić, D. (2004a): „Radne strategije gradske i seoske omladine u Srbiji“, u: Milić, A. (ur.) *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevica Srbije na početku trećeg milenijuma*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta: 219–235.
- Mojić, D. (2004b): „Zaposlena omladina u Srbiji početkom trećeg milenijuma“, u: Mihailović S. (ur.) *Mladi zagubljeni u tranziciji*, Beograd, Centar za proučavanje alternativa: 205–227.
- Mojić, D. (2008): „Siromaštvo mladih u Srbiji danas“, *Socijalna misao*, 15, 4, 179–191.
- Mojić, D. (2010): „Promene radnih strategija mladih u postsocijalističkoj transformaciji: uporedna analiza gradske i seoske omladine u Srbiji 2003–2007“, u: Cvejić, S. (ur.) *Suživot sa reformama: građani Srbije pred izazovima „tranzicijskog“ nasleđa*, Beograd: Čigoja; Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta: 153–170.
- Mojić, D. (2012): „Means of Getting Ahead in Post-socialist Serbia: Perceptions and Preferences of Young People“, *Sociologija*, LIV, 2, 303–314.

- Moos, R. (1994): *Work Environment Scale Manual* (3rd edition). Palo Alto, CA: Consulting Psychologists Press.
- Moos, R. (2002): *The Life Stressors and Social Resources and Coping Responses Inventories*, Odesa, FL: Psychological Assessment Resources.
- Moos R., Moos B. (1974): *Family Environment Scale, Form R*, Consulting Psychologists Press, Palo Alto, California.
- Moos R., Moos B. (1998): "The staff workplace and the quality and outcome of substance abuse treatment", *Journal of Studies on Alcoholism*, 59, 1, 43–51.
- Mortimer, J. T. (2009): „Changing Experiences of Work“, in: Furlong, A. (ed.) *Handbook of Youth and Young Adulthood: New Perspectives and Agendas*. London; New York: Routledge: 95–96.
- Mrđa, S. (2000): *Kulturni život studenata Univerziteta u Beogradu*, Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka.
- Mrđa, S. (2004): „Kulturni habitus omladine“, u: Mihailović, S. (ur.) *Mladi zagubljeni u tranziciji*, Beograd: Centar za proučavanje alternativa: 157–175.
- Mrđa, S. (2011): *Kulturni život i potrebe učenika srednjih škola u Srbiji*, Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka.
- Muggleton, D. (2002): *Inside Subculture: The Postmodern Meaning of Style*, BERG.
- Muxel, A. (2000): *L'expérience politique des jeunes*, Paris: Presses de Sciences Po.
- Nastasić, P. (1998): *Alkoholizam i međugeneracijsko prenošenje – istraživanje, dijagnoza i treman porodice*, Beograd: Tehniss.
- Neag M. A. i Dakić H. (2011): "Serbia's Brain Drain, Brain Gain and Brain Circulation", *Balkananalysis.com* od 17. oktobra 2011., dostupno na stranici: <http://www.balkananalysis.com>
- Obradović, J. (ur.) (1982): *Psihologija i sociologija organizacije*. Zagreb: Školska knjiga.
- Obrazovna struktura Srbije na niskim granama. 2011. *FoNet*, 14. 11. 2011. novembar.
- Pantić, D. (1987): *Nacionalna svest mladih u Srbiji bez SAP*, Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije.
- Pantić, D. (1990): „Vrednosti mladih u vremenu krize“, u: Mihailović, S. *et al. Deca krize. Omladina Jugoslavije krajem osamdesetih*, Beograd: Institut društvenih nauka: 173–203.
- Pantić, D. (1991): „Širina grupnih identifikacija građana Jugoslavije: Vrednovanje pripadnosti od lokalne do mondijalne“, u: Bačević Lj., Bahtijarević Š., Goati V., Milas G., Miljević M., Mihajlovski S., Mirčev D., Pantić D., Poplašen N., Toš N. i Vasović M. (1991): *Jugoslavija na kriznoj prekretnici*, Beograd: Univerzitet u Beogradu, Institut društvenih nauka, Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje: 233–240.
- Parra A., Oliva A. (2009): "A Longitudinal Research on the Development of Emotional Autonomy During Adolescence", *The Spanish Journal of Psychology*, 12, 1, 66–75.

- Pavlović, Z. (2009): „Is There a Socio-demographic Model of Acceptance of Postmaterialist Values? The Case of Serbia”, *Sociologija*, LI, 2, 177–188.
- Pešić, J. (2006): „Persistence of traditionalist value orientations in Serbia”, *Sociologija*, XLVIII, 4, 289–307.
- Pešikan, A., Antić S. (2011): „Analiza karakteristika i problema osnovnog obrazovanja u Srbiji u svetlu budućeg razvoja zemlje“, *Nova srpska politička misao*, Posebno izdanje, 19, 2, 69–94.
- Petković, D. (2007): „Uticaj interneta na tradicionalne medije“, u: Sitarski, M., Radović, N., Antonijević, S., Petković, D. *Internet i javna sfera u Srbiji*, BOŠ, CEPIT, Beograd: 103–128.
- Petrović, D. (2009): „Internet u funkciji personalnog umrežavanja“, *Sociologija*, LI, 1, 23–44.
- Petrović, M., Sitarski, M., Radović, N., Milovanović, T. (ur.) (2006): *Internet u Srbiji 2006*. Beograd: BOŠ, CEPIT.
- Petrović, M. (1993): *Svakodnevni život u gradu i roditeljstvo*, Beograd: Institut društvenih nauka.
- Petrović, M. (2004): „Housing Status and Related Strategies of Households in Serbia“, in: Milić, A. *et al. Transformation and Strategies. Everyday Life in Serbia at the Beginning of the Third Millennium*, Belgrade: Institute for Sociological Research at the Faculty of Philosophy: 173–186.
- Petrović, M. (2009): „Domaćinstva u Srbiji prema porodičnom sastavu: Između (pre)modernosti i (post)modernosti“, u: Milić, A. i Tomanović, S. (ur) *Porodice u Srbiji danas u komparativnoj perspektivi*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta: 115–135.
- Petrović, M. (2011): „Promene bračnosti i porodičnih modela u postsocijalističkim zemljama – zakasnela i nepotpuna ili specifična druga demografska tranzicija?“, *Stanovništvo*, 40, 1, 53–78.
- Pilcher, J. (1994): „Mannheim’s Sociology of Generations: An Undervalued Legacy“, *British Journal of Sociology*, 45, 3, 481–495.
- Popadić, D. (2004): „Koreni etnocentrizma“, u: Mihailović, S. (ur.) *Mladi zagubljeni u tranziciji*, Beograd: Centar za proučavanje alternativa: 95–118.
- Popadić, D., Mihailović, S., N. Bogdanović (2003): *Omladina Srbije pred izazovima budućnosti*, Beograd: Centar za proučavanje alternativa.
- Popović, M. (1984): „Klasno-slojne nejednakosti u jugoslovenskom društvu“ *Sociologija*, vol. XXVI 3–4, 265–292.
- Popović, M.V. (1987) „Kolike su klasno-slojne nejednakosti i da li su društveno funkcionalne“. u: Popović M., Bogdanović M., Vujović S. i dr. (ur.) *Društvene nejednakosti*, Beograd: Filozofski fakultet – Institut za sociološka istraživanja, 347–370.
- Popović, M.V., Bogdanović, M.I., Vujović, S.Đ., Džuverović, B., Petrović, J.M., Davidović, M.J., Mrkšić, D., Goati, V.A., Krneta, M. (1987): *Društvene nejednakosti – sociološko istraživanje u Beogradu*. Beograd: Filozofski fakultet – Institut za sociološka istraživanja.

- Putnam, R. (2000): *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon and Schuster.
- Radonjić, O., Kokotović, S. 2012. *The Second Decade of Transition in Emerging Europe: The Age of Capital Inflows, Macroeconomic Imbalances and Financial Fragility*. Belgrade: Faculty of Philosophy.
- Reher, D. S. (1998): "Family ties in Western Europe: persistent contrasts", *Population and Development Review*, 24, 2, 203–234.
- Reiter, H. (2003): "Past, Present, Future: Biographical Time Structuring of Disadvantaged Young People", *Young*, 11, 3, 253–79.
- Reiter, H. (2009): "Beyond the equation model of society – postponement of motherhood in post-state socialism in an interdisciplinary life-course perspective", *Innovation: The European Journal of Social Science Research*, 22, 2, 233–246.
- Rihtman-Auguštin, D. (1984): *Struktura tradicijskog mišljenja*. Zagreb: Školska knjiga.
- Roberts, K. (2003a): "Change and continuity in youth transitions in Eastern Europe: Lessons for Western sociology", *Sociological Review*, 51, 4, 484 – 505.
- Roberts, K. (2003b): "Problems and Priorities for the Sociology of Youth", in: Bennett, A. Chieslik, M., Miles, S. (eds.) *Researching Youth*, Basingstoke: Palgrave, Macmillan: 13–26.
- Roberts, K. (2006a): "The Career Pathways of Young Adults in the Former USSR", *Journal of Education and Work*, 19, 4, 415–432.
- Roberts, K. (2006b): *Leisure in contemporary society*. Wallingford: CABI Publishing.
- Roberts, K. (2007): "Youth transitions and generations: a response to Wyn and Woodman", *Journal of Youth Studies*, 10, 2, 263–269.
- Roberts, K. (2009): "Socio-economic reproduction", in: Furlong, A. (ed.) *Handbook of Youth and Young Adulthood. New Perspectives and Agendas*, London, New York: Routledge: 14–21.
- Roberts, K., S.C. Clark and C. Wallace (1994): "Flexibility and Individualism: A Comparison of Transitions into Employment in England and Germany", *Sociology* 28, 1, 31–55.
- Roberts K., Jung, B. (1997): "Leisure and Lifestyles of the Young Unemployed and Selfemployed in four Central and East European Countries", *World Leisure & Recreation*, 39, 4, 18–22.
- Roberts, S., (2010): "Misrepresenting 'choice biographies'? A reply to Woodman", *Journal of Youth Studies*, 13, 1, 137–149.
- Robette, N. (2010): "The diversity of pathways to adulthood in France: Evidence from a holistic approach", *Advances in Life Course Research*, 15, 2–3, 89–96.
- Rojek, C. (2004): "Postmodern work and leisure", in: Haworth, J.T., and Veal, A.J. (eds.) *Work and Leisure*. London: Routledge, 51–66.
- Rot, N. (2006): *Osnovi socijalne psihologije*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

- Roszak, T. (1978): *Kontrakultura*, Zagreb: Naprijed.
- Santos, J.P., Coimbra, L. J. (2000): "Psychological Separation and Dimensions of Career Indecision in Secondary School Students", *Journal of Vocational Behavior*, 56, 3, 346–362.
- Schnaiberg A., Goldenberg S. (1989): "From Empty Nest to Crowded Nest: The Dynamics of Incompletely-Adults", *Social Problems*, 36, 3, 251–269.
- Sekulić, N. (2010): "Porodični kulturni kapital – kulturna potrošnja i ulaganje u kulturu, porodica", u: Milić A., Tomanović S. (prir): *Vreme porodica*, Beograd: Čigoja i Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta: 93–115.
- Servon, J. L. (2002): *Bridging the Digital Divide*, Blackwell, UK.
- Sitarski, M., Radović N., Antonijević S., Petković D. (2007): *Internet i javna sfera u Srbiji*, Beograd: BOŠ.
- Smith R.S., Hamon R.R., Ingoldsby B.B., Miller E. J. (2009): *Exploring Family Theories*, Oxford, New York: Oxford University Press Inc.
- Spasić, I. (2007): „Pouke razočaranih birača“, u *Politika i svakodnevni život III: Probudene nada – Izneverena očekivanja*, Beograd: Fondacija Heinrich Boll – Regionalni ured Beograd, 101–119.
- Standing, G. (2011): *The Precariat: The New Dangerous Class*, New York: Bloomsbery Academic.
- Statistički godišnjak Srbije 2011 – Obrazovanje*. 2011. Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Statistics Office of the Republic of Serbia (2010): *Labour Force Survey*, Belgrade.
- Stepanović, I., Videnović M., Plut, D. (2009): „Obrasci ponašanja mladih tokom slobodnog vremena“, *Sociologija*, LI, 3, 247–261.
- Straw, W. (1996): "Scenes and Communities in Popular Music.", Ken Gelder and Sarah Thornton, eds. *The Subcultures Reader*. London: Routledge: 469–478.
- Šram, Z. (2004): „Vrednosti i devijantno ponašanje mladih“, u: Mihailović, S. (ur.) *Mladi zagubljeni u tranziciji*, Beograd: Centar za proučavanje alternativa: 65–93.
- Švab, A., Huber, Ž. (2010): "Two different stories? Active Fathering and Equal Division of Family Labour in Slovenia" *Annales, Annals for Istrian and Mediterranean Studies, Series Historia et Sociologia*, 20, 1, 81–91.
- Telesković, A. (2012): „Tri ekonomska zla Srbije“, *Politika*, 17. avgust.
- Thomson, R., Holland, J. (2002): "Imagined adulthood: Resources, plans and contradictions", *Gender and Education*, 14, 4, 337–350.
- Thomson, R., Holland, J., McGrellis, S., Bell, R., Henderson, S., Sharpe, S. (2004): "Inventing Adulthoods: a Biographical Approach to Understanding Youth Citizenship", *The Sociological Review*, 52, 2, 218–239.
- Thornton, S. (1996): *Club Cultures: Music, Media and Subcultural Capital*. Cambridge: Polity press.
- Tomanović, S. (2004): „Roditeljstvo u transformaciji: kapitali, problemi, strategije“, u: A. Milić, (ur.) *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakod-*

- nevnica Srbije na početku trećeg milenijuma*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta: 349–375.
- Tomanović, S. (2006): „Primenljivost Burdijeovog koncepta socijalnog kapitala na proučavanje porodica u Srbiji“, u: *Nasleđe Pijera Burdijea*, M. Nemanjić i I. Spasić (ur.), Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd: 111–122.
- Tomanović, S. (2008a): „Families and Social Capital: Some Issues in Research and Policy“, *Sociologija*, L, 1, 1–16.
- Tomanović, S. (2008b): „Kulturni kapital u porodici: obrazovanje i/ili školovanje“, u: S. Vujović (ur.) *Društvo rizika: Promene, nejednakosti i socijalni problemi u današnjoj Srbiji*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta: 411–439.
- Tomanović, S. (2010a): „Odlike roditeljstva“, u *Vreme porodica. Sociološka studija o porodičnoj transformaciji u savremenoj Srbiji*, Beograd: Čigoja i Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta: 177–195.
- Tomanović, S. (2010b): *Odrastanje u Beogradu*, Beograd: Čigoja i Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Tomanović, S. (2010c): „Razmatranje koncepta delanja u okviru pristupa socijalne biografije“, *Sociologija*, LII, 4, 447–452.
- Tomanović, S. (2010d): „Socijalni kapital porodica“, u: Milić, A., Tomanović, S. (priredili): *Vreme porodica*, Beograd: Čigoja i Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta: 77–92.
- Tomanović, S. (2012a): „Agency in the social biographies of young people in Belgrade“, *Journal of Youth Studies*, 15, 5, 505–620.
- Tomanović, S. (2012b): „Young People in Serbia: A Review of two Decades“, in: Leccardi, C. et al. (eds.) 1989: *Young People and Social Change after the Fall of the Berlin Wall*, Strasbourg and Budapest: Council of Europe Publishing: 143–158.
- Tomanović S. (2012c): „Changes in Transition to Adulthood of Young People in Serbia between 2003 and 2011“, *Sociologija*, LIV, 2, 227–243
- Tomanović – Mihajlović, S. (1996): „Detinjstvo u istoriji: između ideje i prakse“, *Sociologija*, XXXVIII, 3, 429–443.
- Tomanović – Mihajlović, S. (1997): *Detinjstvo u Rakovici. Svakodnevni život dece u radničkoj porodici*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Tomanović, S., Ignjatović, S. (2004): „Mladi u tranziciji: između porodice porekla i porodice opredeljenja“, u: Mihailović, S. (ur.) *Mladi zagubljeni u tranziciji*, Beograd: Centar za proučavanje alternativa: 39–64.
- Tomanović, S., Ignjatović, S. (2006a): „The Transition of Young People in a Transitional Society: the Case of Serbia“, *Journal of Youth Studies*, 9, 3, 269–285.
- Tomanović, S., Ignjatović, S. (2006b): „Attitudes on Transition to Adulthood among Young People in Serbia“, *Sociologija*, XLVIII, 1, 55–72.

- Tomanović, S., Ignjatović, S., (2010) „The Significance and Meaning of Family Transitions for Young People. The Case of Serbia in Comparative Perspective“, *Annales – Annals for Istrian and Mediterranean Studies. Series historia et sociologia*, 20, 1, 27–40.
- Tomanović, V. (1971): *Radnička i intelektualna omladina: Promene socijalnih razlika*, Beograd: Institut društvenih nauka.
- Tomanović, V. (1977): *Omladina i socijalizam*, Beograd: Mladost.
- Tomanović, V. (1980): *Društvene promene i obrazovanje*, Beograd: Izdavački centar Komunist.
- Tomić-Koludrović, I., Leburić, A. (2001): *Skeptična generacija. Životni stilovi mladih u Hrvatskoj*. Zagreb, AGM.
- Triandis C.H., Singelis T. O. (1998): “Training to Recognize Individual Differences in Collectivism and Individualism within Culture”, *Journal of Intercultural Review*, 22, 1, 35–47.
- Ule, M. (1986): „Odnos omladine prema mladosti, odraslosti i budućnosti“, u: S. Vrcan et al. *Položaj, svest i ponašanje mlade generacije Jugoslavije*, Beograd – Zagreb: CIDID – IDIS: 101–113.
- Ule, M. (1989): „Omladina na prelomu stoleća“, *Sociologija*, XXI, 2–3, 521–534.
- Ule, M., Kuhar, M. (2008): “Orientations of young adults in Slovenia toward the family formation”, *Young*, 16, 2, 153–183.
- Ule, M., Živoder, A. (2012): „Student Youth in Slovenia – in Search of a Future“, *Sociologija*, 54, 2, 315–332.
- Use of ICT in the Republic of Serbia*, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, RZZS, Beograd.
- Uskoković, Đ. (1982): „Neke najčešće teorijsko-metodološke teškoće i jednostranosti empirijskih istraživanja društvenog položaja i svesti mladih Jugoslavije“, u: *Mlada generacija danas*, Beograd: Mladost: 160–176.
- Vasović, M. (1995): „Osnovne karakteristike grupnih identifikacija u populaciji“, u: Golubović Z., Kuzmanović B. i Vasović M. *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*, Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju i „Filip Višnjić“: 171–224.
- Veal, A.J. (2012): „The leisure society II: the era of critique“, 1980–2011, *World Leisure Journal*, 54, 2, 99–140.
- Veber, M. (1978): *Privreda i društvo*, Beograd: Prosveta.
- Veljović, S. (2012): „Slovenija za nauku izdvaja šest puta više od Srbije“, *Blic*, 19. avgust.
- Vrcan, S. (1974): *Društvene nejednakosti i moderno društvo*, Zagreb: Školska knjiga.
- Vrcan, S. et al. (1986): *Položaj, svest i ponašanje mlade generacije Jugoslavije*, Beograd, Zagreb: CID – IDIS.
- Vuković, S. (1994): *Pokretljivost i struktura društva*, Beograd: IKSI.

- Wallace, C., Kovatcheva, S. (1998): *Youth in Society: The Construction and Deconstruction of Youth in East and West Europe*, London: MacMillan.
- Walther, A. (2006): "Regimes of Youth Transitions. Choice, flexibility and security in young people's experiences across different European contexts", *Young*, 14, 1, 119–141.
- Walther, A., Stauber, B., Biggart, A., Du Bois-Reymond, M., Furlong, A., López Blasco, A. et al. (2002): *Misleading Trajectories – integration policies for young adults in Europe?* Opladen: Leske+Budrich.
- Walther, A., Stauber, B., Pohl, A. (2009): *Youth: Actor of Social Change*. Final Report. Tübingen: IRIS.
- Wängqvist M., Frisé A. (2011): "Identity and Psychological Distress in Emerging Adulthood in Sweden: Is It Always Distressing Not to Know Who to Be and What to Do?", *Identity: An International Journal of Theory and Research*, 11, 2, 347–360.
- White, M.J., Klein, M.D. (2008): *Family Theories*, Sage Publications, Los Angeles, London, New Delhi, Singapore.
- Woodman, D. (2009): "The mysterious case of the pervasive choice biography: Ulrich Beck, structure/agency, and the middling state of theory in the sociology of youth", *Journal of Youth Studies*, 12, 3, 243–256.
- Woodman, D. (2010): "Class, individualisation and tracing processes of inequality in a changing world: a reply to Steven Roberts", *Journal of Youth Studies*, 13, 6, 737–746.
- Woolcock, M. (1998): „Social Capital and Economic Development Towards a Theoretical Synthesis and Policy Framework“, *Theory and Society*, 27, 2, 151–208.
- Wyn, J. (2009): „Educating for Late Modernity“, in: Furlong, A. (ed.) *Handbook of Youth and Young Adulthood: New Perspectives and Agendas*. London, New York: Routledge: 97–103.
- Wyn, J., Dwyer, P. (1999): "New Directions in Research on Youth in Transition", *Journal of Youth Studies*, 2, 1, 5–21.
- Wynn, J. Woodman, D. (2006): „Generation, Youth and Social Change in Australia“, *Journal of Youth Studies*, 9, 5, 495–514.
- Wynn, J. Woodman, D. (2007): DEBATE „Researching Youth in a Context of Social Change: A Reply to Roberts“, *Journal of Youth Studies*, 10, 3, 373–381.
- Zelizer, V. (2004): „Od korisne do beskorisne i ponovo korisne? Nastupajući obrasci vrednovanja dece“, u: *Sociologija detinjstva* (priredila S. Tomanović), Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva: 77–96.
- Županov, J. (1987): *Sociologija i samoupravljanje*, Zagreb: Školska knjiga.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.4–053.6(497.11)(082)

MLADI – naša sadašnjost : istraživanje
socijalnih biografija mladih u Srbiji /
[Smiljka Tomanović ... et al.]. – 1. izd. –
Beograd : Čigoja štampa : Institut za
sociološka istraživanja Filozofskog
fakulteta, 2012 (Beograd : Čigoja štampa). –
344 str. : graf. prikazi, tabele ; 24 cm

Tiraž 300. – Str. 7–8: Predgovor / Smiljka
Tomanović. – Napomene i bibliografske
reference uz tekst. – Summary: Young people
are present. The study on social biographies
of young people in Serbia. – Bibliografija:
str. 327–344.

ISBN 978–86–7558–945–7 (ČŠ)

1. Томановић, Смиљка, 1963– [аутор] [аутор
додатног текста]

а) Млади – Социолошка истраживања –
Биографски метод – Србија – Зборници
COBISS.SR-ID 195193612